

5962

4204
Е М І Я Н А У К У Р С Р
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

В ДОКУМЕНТАХ
І МАТЕРІАЛАХ

I
ТОМ

КИЇВСЬКА РУСЬ І ФЕОДАЛЬНІ КНЯЗІВСТВА
XII—XIII століть

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
КИЇВ

1939

4204

А К А Д Е М І Я Н А У К У Р С Р
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

В ДОКУМЕНТАХ
І МАТЕРІАЛАХ

т. I

- 5 ДЕК 1947

КИЇВСЬКА РУСЬ І ФЕОДАЛЬНІ КНЯЗІВСТВА
XII—XIII століть

5265

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
КИЇВ 1939

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису українського друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української книжкової палати.

Відповідальний редактор
С. М. БЕЛОУСОВ

ПЕРЕДМОВА

Партія більшовиків і радянський уряд надають великого значення ідейно-політичному вихованню трудящих мас нашої країни.

Товариш Сталін і товариш Молотов у своїх промовах, звернених до робітників вищої школи в травні 1938 р., з винятковою силою підкреслили необхідність посилення ідейно-політичного виховання, необхідність свідомого ставлення «до генерального шляху нашого розвитку, до історичних подій, учасниками яких ми є» (Молотов).

Особливо важливе місце в справі ідейно-політичного виховання займає історична освіта.

Велика Жовтнева соціалістична революція, яка здійснила історичні права народів СРСР, зобов'язує нас детально вивчати минуле і сучасне цих народів.

Історія народів нашої соціалістичної країни повна славетних подій. Глибоке минуле нашого народу говорить про відвагу, мужність і доблесть наших предків. Славетні традиції любові до батьківщини ведуть глибоким корінням у далеке минуле нашого великого народу.

Вивчаючи історію нашої славної країни, ми знаходимо багато чудових, достойних наслідування прикладів доблесті в боротьбі з споконвічними ворогами нашої землі, в полум'яному захисті нашої батьківщини, в боротьбі за збудування соціалізму.

Керуючись прагненням нашого народу до глибокого вивчення історії України, якої ні в якому разі не можна відривати від згальної історії народів СРСР, Інститут історії України Академії Наук УРСР одночасно з виданням «Нарисів з історії України» й «Хронології історії України» розпочав і видання збірників «Історія України в документах і матеріалах». Завдання цього останнього видання є систематично подати джерельний матеріал для студентів ВУЗ'ів, для аспірантів, викладачів і осіб, що вивчають історію України.

Щождо документів і матеріалів, які будуть вміщені в цих збірниках, то, крім матеріалу друкованого, ми подаватимемо й матеріал архівний. У цьому томі ми вміщуємо документи й матеріали, які охоплюють часи дофеодальні, Київську Русь і феодальні князівства XII—XIII ст.

Головні наведені в цьому томі джерела — це наші літописи, які подають відомості про давню історію нашої країни, про боротьбу наших героїчних предків проти всяких іноземних нападників: печенігів, половців, польських панів, німецьких рицарів, монголо-татар та ін.; у літописах ми знаходимо дані про внутрішню історію нашої країни, про міжусобні війни між князями, які були на руку іноземним нападникам, про прагнення кращих людей з наших предків об'єднати руську землю для боротьби проти іноземних загарбників.

Давньогрецькі джерела, які ми наводимо в цьому томі, важливі для нас тим, що містять географічні дані про нашу країну, звістки про її населення в давні часи, про звичаї цього населення і т. д. Щождо джерел східних, то треба пам'ятати, що географічні дані їх

часто поплутані й неясні. Ці останні джерела важливі для нас тим, що в них ми знаходимо цінні відомості про звичаї наших предків.

З творів літературних і з народної творчості ми подали головним чином те, що зв'язане з діяльністю осіб, яких наш народ особливо підніс за їх боротьбу проти іноземних загарбників. Тому ми наводимо твори, зв'язані з ім'ям легендарного багатирия Іллі Муромця, а також такі, як «Поучення Володимира Мономаха», «Слово о полку Ігореве», «Житіє Олександра Невського».

Матеріал у цьому томі поданий у хронологічній послідовності, за певними темами. Але щоб ті, що будуть користуватись збірником, мали краще уявлення про окремі типи його джерел, матеріал подається в хронологічному порядку, але за типами джерел. Тому літописні звістки про певний період вміщені одна за другою в хронологічному порядку; східні джерела подані за цим же принципом. «Руську Правду» подаємо одразу і в короткій, і в широкій редакції.

Користуючись наведеними в цьому томі джерелами, треба пам'ятати, що майже всі вони відбивають ідеологію головним чином пануючого тоді класу, класу експлуататорів (рабовласників, феодалів); тому автори цих творів всяко змазують, затушковують у них класову боротьбу проти експлуататорів, приховують експлуаторську роль пануючих класів.

Треба не забувати також, що автори джерел старогрецьких, східних, західноєвропейських, описуючи в своїх творах населення території сучасного СРСР і УРСР, здебільшого дивились на це населення «зверху», вважаючи його за некультурних «варварів»; тому вони часто приписували йому різні негативні риси, яких у дійсності не було, окремі негативні риси окремих осіб перебільшували і приписували їх усьому народові, одночасно всіляко вихваляючи пануючий клас свого народу.

Крім того, іноземні джерела подають про нашу країну і народ майже виключно ті відомості, які цікавили авторів; звідси — обмеженість звісток; до того, автори звісток часто не розуміли явищ життя нашого народу, а тлумачили їх по-своєму.

Треба також мати на увазі, що більшість поданого в цьому томі джерельного матеріалу написана особами, які належали до духовництва або були під впливом релігійного світогляду; це, звичайно, відбилось і на їх творах. Особливо стосується це до наших літописів, Києво-Печерського Патерика, зразків духовної проповіді.

Користуючись поданими в цьому томі першоджерелами, треба підходити до хронології, особливо хронології перших часів нашої історії і історії XIII ст., обережно, бо хронологічні дати часто тут умовні; ми знаємо, що дати перших часів історії в літопису (нашому основному джерелі) подані часто неточно, бо літопис склався далеко пізніше, ніж відбувались самі події. Так само й у Галицько-Волинському літопису (головному нашому джерелі XIII ст.) дати подій теж часто поплутані.

В кінці тому подаємо хронологію за час до XIV ст. н. е., генеалогічні таблиці, словник найголовніших незрозумілих слів, показники особових імен і географічних назв.

Щодо правопису, то в документах, поданих мовою оригіналу (літописи та ін.) ми зберігаємо його особливості, але літери «ѣ» і «і» заміняємо літерами «е», «и», літеру «ъ» викидаємо в кінці і подекуди в середині слів.

Цей том урядкував і підготував до друку старший науковий співробітник Інституту проф. М. Н. Петровський.

I

**НАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСИ
ДО РОЗСЕЛЕННЯ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН**

ГРЕЦЬКІ І ВІЗАНТІЙСЬКІ ДЖЕРЕЛА ПРО НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОГО УЗБЕРЕЖЖЯ ЧОРНОГО МОРЯ

№ 1

Гомер про населення північного узбережжя Чорного моря

Зевс, до ахейців наблизивши Гектора з військом троянців,
При кораблях їх лишив, щоб трудилися вони ненастанно.
В ратному ділі; а сам одвернув яснозорії очі
В даль, озираючи землю фракіяни, тих вершників бистрих,
Мідян, бійців рукопашних, славлених кобилодойців¹⁾,
Молокоїдів убогих, над всіх на землі справедливих.

Іліада, XIII, 1—6.

№ 2

Гомер про Кімерійців

Тож прибули ми²⁾ до вод океана глибокотекучих.
Там кімерійців похмура земля, що покрита одвіку
Вогким туманом і зграями хмар; не являє ніколи
Оку людей там лиця променистого Геліос пишний —
Ані тоді, як з землі на зористе вертається небо,
Ані тоді, як на землю з зористого неба зходить,
Ніч безпросвітна оточує всіх там з продавнього давна.

Одіссея, XI, 13—19.

№ 3

Опис Скіфії Геродотом

Геродот (V ст. до н. е.), грецький письменник («батько історії»), був під час своїх подорожей і на північному узбережжі Чорного моря і залишив у своїй «Історії» (в IV книзі) відомості про скіфів. Це перші ширші відомості про них.

Населення Скіфії

Ніхто не знає точно, що знаходиться вище землі, про яку в нас почалася мова; я не можу знайти нікого, хто б сказав, що знає ці країни як очевидець; навіть Арістей, про якого я трохи раніш згадав, навіть він у своїй поемі каже, що не проникав далі землі іссідонів, а про країни, які лежать вище, говорив за чутками, твердячи, що так казали іссідони. А що нам напевно вдалося дізнатися за чутками аж до найвіддаленіших країн, це все буде тут розказано.

1) Під цими «кобилодойцями» розуміється населення північного узбережжя Чорного моря.

2) Одіссей з супутниками.

Починаючи від торжища борісфенітів (це самий серединний з приморських пунктів усїєї Скіфії), першими живуть калліпіді, що є еллінами—скіфами, а вище їх друге плем'я, яке зветься алазонами. Ці останні, як і калліпіді, в усьому іншому живуть однаково з скіфами, але сіють і вживають у їжу хліб, а також цибулю, часник, сочевицю й просо. Вище алазонів живуть скіфи-хлібороби, які сіють хліб не для власного вжитку на їжу, а на продаж. Вище них живуть неври, а країна, що лежить на північ від неврів, наскільки ми знаємо, не заселена людьми.

Ці племена живуть по річці Іпаніду на захід від Борісфена; а якщо переїхати через Борісфен з боку моря, то спершу буде Полісся, а від нього вгору живуть скіфи-хлібороби, яких елліни, що живуть на річці Іпаніді, називають борісфенітами, а самих себе ці елліни звать ольвіополітами. Ці скіфи-хлібороби на схід займають простір на три дні дороги аж до річки, що має назву Пантікапа, а на північ — простір на одинадцять днів плавби вгору по Борісфену. Над ними вже на широкий простір розкинулась пустиня; за пустинею живуть андрофаги (людоді), особливе плем'я, зовсім не скіфське. Вище них лежить уже справжня пустиня, і там не живе, наскільки нам відомо, жоден народ.

На схід від цих скіфів-хліборобів, за річкою Пантікапом, живуть уже скіфи-кочовники, які нічого не сіють і не орють; вся ця країна позбавлена дерев, за винятком Полісся. Ці кочовники на схід займають обшир на чотирнадцять днів дороги, який простягається до річки Герра.

По той бік Герра знаходяться так звані царські володіння і живуть найкращі й найчисленніші скіфи, які вважають інших скіфів своїми рабами. Місцевість, яку вони займають, простягається на південь до Таврії, а на схід — до рову, який викопали нащадки сліпих, і до торжища при Меотійському озері, званого Крїмнами; частина ж їх володіння простягається до річки Танаїда. Місцевості, що лежать на північ від царських скіфів, займають меланхлени (чорноризці), особливе, не скіфське плем'я. Вище меланхленів, наскільки нам відомо, лежать озера і безлюдна пустиня.

За рікою Танаїдом уже не скіфська земля; перша з тамтешніх ділянок землі належить савроматам, які, починаючи від рогу Меотійського озера, займають простір на п'ятнадцять днів дороги на північ; по всій цій землі немає ні диких, ні садових дерев. Вище від савроматів на другій дільниці живуть будіни, що займають місцевість, суцільно вкриту різноманітним лісом.

Вище будінів на північ спочатку простягається пустиня на сім днів дороги, а за пустинею, більше в напрямку на схід, живуть фіссагети, племя багатолюдне і особливе; живуть вони полюванням. Поряд з ними в тій же місцевості живе народ, що зветься іїрками; вони також займаються полюванням таким чином: мисливець, вилізши на дерево, якими густо вкрита ця країна, підстерігає звіря; у кожного наготові кінь, привчений лягати на живіт, щоб здаватися нижчим, і собака; коли мисливець з дерева побачить звіря, він стріляє з лука, потім сідає на коня і пускається навздогін, при чому не відстає і собака. Вище іїрків, у напрямку на схід, живуть другі скіфи, які відділились від царських і прибули в цю землю.

Клімат Скіфії

Вся описана країна відрізняється таким суворим кліматом, що на протязі 8 місяців там стоять нестерпні холоди; в цей час не зробиш грязі, проливши воду на землю, хіба що розкладеши вогонь; море і

весь Боспор Кіммерійський замерзають, так, що скіфи, які живуть по цей бік рову, юрбами переходять по льоду і возами переїжджають на той бік, у землю сіндів. Таким чином на протязі 8 місяців буває безперервна зима, але і в інші чотири місяці там холодно. Зима там своїм характером різниться від зими в інших країнах, бо на протязі її, коли саме дощі, там майже не буває їх, а влітку вони йдуть безперервно; коли в інших країнах буває грім, тут його не буває, а влітку буває дуже часто; якщо взимку трапиться гроза, то вона збуджує подив, як чудо. Так само в Скіфії вважається чудом, коли буває землетрус, чи буде він влітку, чи зимою.

Опис рік Скіфії

У скіфського народу одна лише, але найважливіша з людських справ, придумана найбільш мудро з усіх відомих нам народів, а решта з них не заслуговує на увагу. Ця найважливіша особливість скіфів полягає в тому, що ніякий ворог, напавши на них, не може ні врятуватися від них утечею, ні захопити їх, якщо вони не захочуть бути відкритими; адже народів, у якого немає ні міст, ні укріплень, який свої житла переносить з собою, де кожний—кінний стрілець, де засоби до життя добуваються не хліборобством, а скотарством і житла влаштовуються на возах,—такому народові як не бути непереможним і неприступним?

Цій особливості життя скіфів сприяє сама земля, а також ріки; земля їх, являючи собою рівнину, багата травою і добре зрошена; по ній протікають ріки, що кількістю лише трохи поступаються каналам у Єгипті. Я назву лише ті з них, які більш варті уваги і приступні для суден з моря: п'ятигірлий Істр, за ним Тірас, Іпанід, Борісфен, Пантікап, Іпакір, Герр і Танаїд...

Отже одна ріка у Скіфів—Істр, а за ним іде Тірас, що тече з півночі і починається з великого озера, яке є границею землі скіфів і неврів. Біля гирла його живуть елліни, що зветься тірітами.

Третя ріка, Іпанід, починається в землі скіфів і витікає з великого озера, навколо якого водяться дикі білі коні; це озеро справедливо зветься матір'ю Іпаніда. Витікаючи з цього озера, ріка Іпанід на протязі п'яти днів плавби ще мілька і прісна, а потім до моря на чотири дні плавби вода в ній дуже гірка; це через те, що в неї впадає гіркий струмінь, такий гіркий, що, не зважаючи на свій незначний розмір, він міняє смак води в Іпаніді, з яким небагато рік може зрівнятися розміром. Струмінь цей міститься на границі землі скіфів-хліборобів і алазонів; назва джерела і місцевості, звідки він витікає, по-скіфському Еksamпей, а еллінською мовою—Святі шляхи. Тірас і Іпанід зближують свої течії коло землі алазонів, а звідси обидві течуть у різні боки, і проміжок між ними розширюється.

Четверта ріка, Борісфен,—найбільша після Істра з цих рік і, на нашу думку, найкорисніша не тільки серед скіфських рік, а й серед усіх інших, крім єгипетського Ніла; з цим останнім не можна порівняти жодної ріки; але з решти рік Борісфен найприбутковіший; він дає стадам чудові і дуже споживні пасовиська, прекрасну рибу в величезній кількості; вода його дуже приємна на смак і відрізняється чистотою серед мутних рік Скіфії; вздовж нього тягнеться чудова орна земля або росте дуже висока трава там, де ґрунт не засівається; в гирло його сама собою в достатку осідає сіль; в ньому ловиться для соління велика риба без хребта, що зветься осетром, а крім того є багато іншого, вартого подиву. В своїй течії з півночі Борісфен відомий до землі

Герра, до якої 40 днів плавби; вище цієї місцевості нікому не відомі землі, через які він протікає; напевно відомо, що він тече через пущину до краю скіфів-хліборобів, а ці останні живуть вздовж нього на 10 днів плавби. Витоків тільки цієї ріки і Ніла не можу назвати я, та, як мені здається, й ніхто з еллінів. Коли Борісфен у своїй течії наближається до моря, з ним з'єднується Іпанід, який впадає в один з ним лиман. Виступ землі, що знаходиться між цими ріками, зветься мисом Іпполая; на ньому стоїть святилище Деметри; на протилежному від святилища березі при Іпаніді живуть борісфеніти...

Восьма річка—Танаїд, що тече зверху, беручи початок з великого озера, і вливається в ще більше озеро, яке зветься Меотідою і відділяє царських скіфів від савроматів. У цей Танаїд вливається друга річка, що зветься Іргіс.

Звичаї скіфів

Все найважливіше для життя є в скіфів у достатку. Звичаї ж у них такі. Вони шанують тільки таких богів: вище за всіх Естію, потім Зевса і Землю, визнаючи останню дружиною Зевса, далі Аполлона, Небесну Афроліту, Іракла і Арея. Ці божества шанують усі скіфи, а так звані скіфи царські приносять жертви ще й Посідонові. Естія по-скіфському зветься Тавіті, Зевс—Папай, на мою думку, цілком правильно, Земля—Апі, Аполлон—Гіпосір, Афродіта Небесна—Аргімпаса, Посідон—Фагімасад. Скіфи не мають звички ставити кумирів, вівтарів і храмів жодному божеству, крім Арея; споруди ж на честь останнього в них у звичаї.

Спосіб принесення жертв усім божествам у всіх скіфів однаковий і полягає в такому: жертвена тварина ставиться із зв'язаними передніми ногами, а той, хто приносить жертву, стоячи позаду тварини тягне за кінець вірвовки і перекидає її на землю; в той час, як тварина падає, він звертається до того божества, якому приносить жертву, потім накидає петлю на шию тварини, повертає палку, встромлену в петлю, і задушує тварину, не запаливши вогню і не виконавши посвячень і узливання; задушивши тварину і знявши з неї шкіру, жертвопринеситель починає варити м'ясо.

Через те, що скіфська земля дуже бідна на ліс, то скіфи придумали такий спосіб варити м'ясо: здерши з тварини шкіру, очищають кістки від м'яса, потім кладуть його в казани місцевого виробу, якщо такі будуть; ці казани найбільше схожі на лесвійські чаші, тільки далеко більші за них; поклавши м'ясо в ці казани, запалюють кістки тварин і на них варять м'ясо; якщо казана не буде, то вкладають усе м'ясо в шлунки тварин, підливають води і запалюють кістки; вони горять прекрасно, а очищене від кісток м'ясо легко вмищується в шлунку. Таким чином бик сам себе варить, а також і всі інші жертвені тварини. Коли м'ясо звариться, то жертвопринеситель, присвятивши божеству найкращі шматки м'яса і нутрошків, кидає їх вперед. У жертву приносять різний скот, а особливо коней.

Таким саме способом і таких тварин скіфи приносять іншим богам, а Ареєві приносять вони жертви так: у кожному краї по дільницях збудовані в них такі святилища Арея: в'язки хмизу накладають одна на одну на протязі трьох стадій вздовж і вище, а в висоту трохи менше; вгорі влаштовують чотирикутну площадку; три боки кургана роблять прямовісними, а з одного є доступ. Щороку привозять півтораста возів хмизу, бо від негоди ця споруда завжди осідає. На кожному такому кургані встромлений старовинний залізний меч; він саме є кумиром Арея. Цьому мечеві вони щороку приносять у

жертву рогату худобу і коней. Крім цих жертв, які приносяться і іншим божествам, на честь Арея вони приносять ще такі: з числа полонених ворогів приносять йому кожного сотого мужчину, але не тим способом, як скот, а іншим: зробивши узливання над головами жертв вином, вони ріжуть їх над посудиною, потім несуть кров на вершини купи мизу і обливають нею меч; нагору вони відносять кров, а внизу коло святилища роблять так: відрубавши в усіх забитих людей праві плечі з руками, кидають їх у повітря, потім, зробивши інші жертвоприношення, ідуть геть; кожна рука залишається там, де впаде, а тулуб лежить окремо.

Такі в скіфів жертвоприношення. Свиной вони зовсім не приносять у жертву і навіть зовсім не хочуть розводити їх у своїй країні.

Військові звичаї у них такі: скіф п'є кров першого забитого ним ворога, а голови всіх забитих ним у бою відносять до царя, бо той, хто приніс голову, дістає частину захопленої здобичі, а той, хто не приніс, не дістає. З голови він здирає шкіру таким способом: навколо голови коло вух робить надріз, потім бере голову в руки і витрушує її з шкіри, далі очистивши шкіру від м'яса за допомогою бичачого ребра, він мене її руками і, вичинивши її в вигляді рушника, тримає в себе, прив'язує до вуздечки коня, на якому сам їздить, і пишається цим, бо той, хто має найбільше таких шкіряних рушників, вважається найбільш доблесною людиною. Багато з скіфів із обдертих шкір роблять собі, щоб одягатись, плащі, зшиваючи їх, як козячі шкірки. Багато також, здерши шкіру разом з нігтями з правих рук забитих ворогів, роблять покришки для колчанів. Людська шкіра, дійсно, і товста і блискуча; блискучою білизною вона переважає майже всі інші шкіри. Нарешті, багато здирають шкіру з усього трупа, натягають на палки і возять з собою на конях.

Такі в скіфів звичаї щодо шкіри, а з головами ворогів, хоч і не всіх, а тільки найлютіших, вони поводяться так: відпилявши всю частину черепа до брів, скіф очищає його і потім, якщо він бідний, то тільки ззовні обтягає його сирюю волячою шкірою і користується ним у такому вигляді, а якщо багатий, то обтягає череп шкірою, вкриває його зсередини позолотою і в такому вигляді використовує замість чаші. Так роблять вони з родичами, коли посваряться з ними і якщо перед лицем царя один візьме гору над другим. Коли з'являться гості, до яких скіф хоче виявити увагу, то він приносить такі черепа і розповідає, що це були його родичі, але розпочали з ним боротьбу і він узяв над ними гору. Про це розповідається як про геройський подвиг.

Щороку по разі кожний начальник у своєму краї готує чашу вина, з якої п'ють лише ті скіфи, які умертвили ворогів; ті, яким не вдалося це зробити, не куштують цього вина і, як знищені, сідають окремо; це для них величезна ганьба. Навпаки, ті з них, яким удалося забити дуже багато ворогів, одержують по дві чаші і п'ють з обох разом.

У скіфів є багато ворожбитів, які ворожать за допомогою безлічі вербових прутів так: принісши великі в'язки прутів і поклавши їх на землю, вони розкладають їх нарізно і потім, перекладаючи пруті по одному, ворожать; виголошуючи провіщення, вони разом з тим знову збирають пруті і розкладають їх поодиноці. Такий у них давній спосіб ворожіння. За словами енареїв, жінкоподібних чоловіків, уміння ворожити дароване їм Афродітою; вони ворожать за допомогою липової кори; ворожбит розрізує її на три смужки, потім, переплітаючи їх між пальцями і розплітаючи, виголошує провіщення.

У випадку хворості цар скіфський запрошує до себе трьох най-славніших ворожбитів, які й ворожать вищевказаним способом; здебільшого, вони говорять при цьому, що такий і такий з жителів, якого вони називають на ім'я, неправдиво поклявся божествами царського вогнища, а клястися божествами царського вогнища в скіфів у звичай переважно тоді, коли вони хочуть дати найбільшу клятву. Людину, на яку вказують як на клятвopорушника, зараз же схоплюють і приводять; коли він з'явиться, ворожбити обвинувачують його в тому, що він за свідченням ворожіння є клятвopорушник перед божествами царського вогнища і що в наслідок цього хворіє цар; обвинувачений заперече це і з божбою запевняє, що він не порушував клятви. Через те, що обвинувачений не признається, цар запрошує інших ворожбитів у подвійній кількості; якщо й ці на підставі своїх ворожінь обвинуватять його в клятвopорушенні, то йому негайно одрубають голову, і перші ворожбити по жеребку розділять між собою його майно. Якщо ж другі ворожбити виправдають його, то викликають нових і нових ворожбитів, і якщо більшість їх виправдають підсудного, то перших ворожбитів самих засуджують до смерті.

Страчують їх таким способом: наповнивши віз хмизом і запрягши в нього биків, ворожбитів сковують по ногах, а руки зв'язують на спині, роти затуляють і в такому вигляді кладуть їх у середину хмизу, потім підпалюють його, лякають биків і женуть їх. Багато биків гинуть в полум'ї разом з ворожбитами, а чимало, хоч і з обпиками, встигають утекти, коли згорить дишло. Описаним способом спалюють ворожбитів і за інші провини, називаючи їх лжепророками. Цар не залишає в спокої і дітей тих ворожбитів, яких він страчує; усіх синів він теж забиває, але дочок не чіпає.

Клятвені договори з будьким скіфи укладають так: у велику глиняну чашу наливають вина і домішують до нього крові тих, що договорюються, зробивши укол шилом або невеликий розріз ножем на тілі; потім занурюють у чашу меч, стріли, сокиру і дротик. Після цього обряду вони довго моляться, а потім п'ють суміш як ті, що договорюються, так і видатніші з присутніх.

Царські гробниці містяться в Геррах, до яких судноплавний Борис-фен. Коли в них помре цар, тут викопають велику чотирикутну яму, виготувавши її, намащують труп покійного воском, розрізують живіт, наповнюють рубленим купером, ладаном, насінням селери, ганусом, потім знову зашивають, беруть труп і на возі везуть до другого племені. Ті, до яких везуть покійника, роблять те ж, що царські скіфи: відрізують собі частину вуха, обстригають навкруги волосся надрізують руки, роздряпають лоб, і ніс і простромляють стріли крізь ліву руку. Звідти везуть на возі труп царя до другого підвладного їм племені, при чому ті, до яких приїжджали раніш, ідуть за ними. Об'їхавши таким способом з трупом усіх, вони приїжджають до геррів, які з усіх підвладних народів живуть на найвіддаленішій окраїні і в землі яких знаходиться кладовище. Тут кладуть труп у могилу на підстилці, по обидва боки його стромляють списи, на них кладуть дошки і вкривають їх комишем, а в решті простору могили ховають одну з наложниць царя, перед тим задушивши її, а також винодара, кухаря, конюха, слугу, вісника, коней, по добірній штуці різного іншого скоту і золоті чаші (срібло і мідь зовсім не вживається); після всього цього вони всі насипають великий курган, намагаючись зробити його якомога більшим.

Після того як мине рік, знову роблять так: із слуг, що залишались, вибирають найздібніших (вони природні скіфи, бо цареві служать ті,

яким він сам накаже, а купованих рабів у них зовсім немає) і з них п'ятдесят чоловіка, а також п'ятдесят найкращих коней задушують, потім, вийнявши середину і очистивши живіт, наповнюють їх половиною і зашивають; далі укріплюють на двох стовпах половину колеса ободом донизу, а другу половину на двох других стовпах; збивши таким чином багато таких станків, простромляють крізь коней на всю довжину їх до самої шиї товсті коли і піднімають коней на ці колеса так що передніми півколами підтримуються плечі коней, задніми—животи коло стеген, а обидві пари ніг звисають донизу, не дістаючи до землі; потім накидають на коней вуздечка з вудилами, протягають їх уперед і прив'язують до кілків. Нарешті, кожного з п'ятидесяти задушених юнаків садять на коня так: у труп кожного простромляють вздовж хребта прямий кіл до самої шиї; кінець цього кола, що вистає вниз, встромляють у діру, просвердлену в другому колі простромленою крізь труп коня. Розставивши навколо могили таких вершників, скіфи розходяться.

Так ховають скіфи своїх царів; на випадок же смерті одного із інших скіфів найближчі родичі обвозять покійного на возі по всіх його друзях; кожний з них частує провозятих, при чому і покійникові пропонує частину всіх подаваних іншим страв. Приватних осіб возять таким чином сорок днів, а потім ховають. Після похорону скіфи очищають себе так: спочатку мажуть і обмивають голову, а потім для очищення тіла роблять таке: поставивши три жердини, нахилені одна до одної, натягають на них шерстяну повсть і, стягнувши її якомога тісніше, кидають розпечене до червоного каміння в посудину, поставлену між цими обтягнутими повстю жердинами.

В їх землі ростуть коноплі, дуже схожі на льон, крім висоти і товщини; з цього погляду коноплі значно перевищують льон; вони ростуть і в дикому стані і сіються. Фракійці роблять з них одяг, дуже схожий на лляний, так що навіть людина, яка не дуже добре на цьому знається, не може розібрати, чи зроблене вбрання з льону, чи з конопель; а хто не бачив конопляної матерії, той вважатиме конопляне вбрання за лляне.

Скіфи беруть насіння цих конопель, входять під повсть і кидають насіння на розпечене каміння. Від кинутого насіння здіймається такий дим і пара, що ніяка грецька парова баня не перевершить цієї скіфської. Скіфи захоплюються такою банею і виють від утіхи: це заміняє їм обмивання, бо вони зовсім не миють собі тіла водою. Жінки їх труть об шорсткий камінь кіпарисове, кедрове й ліванне дерево, підливаючи до них води, і густою масою, що при цьому утворюється, вимазують собі все тіло й обличчя: це дає тілу приємний запах, а коли на другий день знімуть мазь, то воно стає чистим і глянцеватим.

№ 4

Скіфи. Есхіл (V ст. до н. е.)

Есхіл—відомий трагик стародавньої Греції (525—456 рр. до н. е.). Наведений уривок узято з його твору «Прикутий Прометей». Есхіл подає дані про те, як тоді уявляли скіфів в античній Греції.

Прометей звертається до хору й Іо: «Вислухайте тепер про інші страждання, які має ця юначка витерпіти вір Іри. ¹⁾ І ти, дочко Інаха, вклади в душу мої слова, щоб дізнатися про межі своїх мандрювань.

¹⁾ Гера.

Насамперед, поверни звідси на схід сонця і йди по неораних степах; ти прийдеш до кочовиків скіфів, які живуть на високих возах з чужими колесами, під плетеними кібітками, озброєні далекобійними луками. До них ти не наближайся, але вийди з цієї країни, ідучи вздовж шумного й скелистого берега».

№ 5

Скіфи. Гіппократ. (V ст. до н. е.)

Гіппократ (V—IV ст. до н. е.), медик, основоположник наукової медицини, жив у стародавній Греції. Поданий уривок узято з його твору «Про повітря, воду й місцевості». Даних, чи був Гіппократ сам у Скіфії чи ні, ми не маємо, хоч відомо, що він багато мандрував по світу.

В Європі є скіфський народ, що живе тепер навколо озера Меотиди і відрізняється від інших народів. Назва його савромати. Їх жінки їздять верхи, стріляють з луків і кидають дротики, сидячи на конях, і б'ються з ворогами, поки вони дівчата; а заміж вони не йдуть, поки не заб'ють трьох ворогів, і оселяються жити з чоловіками не раніш, як принесуть звичайні жертви. Та, що вийде заміж, перестає їздити верхи, поки не прийде потреба поголовно виступати в похід. У них немає правих грудей, бо ще в ранньому дитинстві матері їх, розпікши приготований саме з цією метою мідний інструмент, прикладають його до правої груді і випалюють так, що вона втрачає здатність рости, і вся сила і достаток соків переходять у праве плече і руку.

Щодо зовнішнього вигляду інших скіфів, самесхожості їх між собою і несхожості з іншими народами, можна сказати те саме, що й про єгиптян, виключаючи те, що в других це зумовлюється спекою, а в перших холодом. Так звана «Скіфська пустиня» являє собою рівнину, багату на траву, але позбавлену дерев і помірно зрошену: по ній течуть великі ріки, які відводять воду з степів. Ось тут і живуть скіфи: зветься вони кочовниками, бо в них немає хат, а живуть вони в кібітках, з яких найменші бувають чотириколісні, а інші шестиколісні; вони кругом закриті повстою; зроблені подібно до домів: одні з двома іншими з трьома відділами; вони непроничні ні для води (дошової), ні для снігу, ні для вітрів. У ці вози запрягають по дві і по три пари безрогих волів, роги в яких не ростуть від холоду. В таких кібітках перебувають жінки, а чоловіки їздять верхи на конях; за ними йдуть їхні стада овець і корів і табуни коней. На одному місці вони залишаються стільки часу, поки вистачає трави для стад, а коли її не вистачить, переходять в іншу місцевість. Самі вони їдять варене м'ясо, п'ють кобиляче молоко і їдять «іпаку» (це сир з кобилячого молока). Такий спосіб життя і звичаї скіфів.

№ 6

Узбережжя Чорного моря. Полібій (II—I ст. до н. е.)

Полібій (приблизно 205—123 рр. до н. е.), грек, історик, автор «Загальної історії». Наведений уривок узято з IV книги цієї історії.

Візантійці займають місцевість з боку моря, найзручнішу в світі щодо безпеки й вигід, а з боку суші з обох поглядів дуже невигідну. З моря вони так панують над входом у Понт, що купецьким суднам неможливо ні входити туди, ні виходити без їхньої згоди. У Понті є багато корисного для життя іншим народам, і візантійці тримають усе це в своїх руках. Для необхідних життєвих потреб оточуючі Понт

країни доставляють нам скот і величезну кількість безперечно найкращих рабів, а з предметів розкоші доставляють у достатку мед, віск і солону рибу. Одержують же вони з продуктів, якими повні наші країни, масло і всяке вино; хлібом вони обмінюються з нами, то доставляючи його в разі потреби, то одержуючи.

№ 7

Скіфи. Миколай Дамаський (I ст. до н. е.)

Миколай Дамаський (народ. коло 64 р. до н. е.), філософ-перипатетик, автор численних праць. Наведені місця взято з його твору «Збирання уривків» і подають дані про скіфів.

Молокоїди, скіфський народ, не мають будинків, як і величезна більшість скіфів, і живляться тільки кобилячим молоком, яке, роблячи з нього сири, їдять і п'ють, і через це з ними дуже важко боротись, бо вони скрізь мають з собою їжу. Вони і Дарія примусили тікати. Вони також дуже справедливі, маючи спільне майно і жінок, так що старших від себе вважають батьками, молодших—синами, а однолітків—братами. З них був і Анахарсід, визнаний одним із семи мудреців, який прибув в Елладу, щоб вивчити еллінські звичаї.

№ 8

Скіфія. Страбон. (I ст. до н. е.—I ст. н. е.)

Страбон (коло 63 р. до н. е.—23 р. н. е.), грек, автор праці «Географія», з якої (кн. VII) ми й подаємо уривок.

Вище Борісфена знаходяться країни з відомих нам народів скіфського племені—роксолани, що живуть на південь від останніх відомих нам жителів країн, розташованих вище Британії. Лежачі ж за ними країни вже незалюднені через холод. На південь від них і меотиди, савромати і скіфи, що живуть вище до східних скіфів.

Досі ми говорили про фракійців і «місійців, бійців рукопарних і дивних доярів кобил, молокоїдів і авіїв, найсправедливіших смертних», бажаючи порівняти наш опис з відомостями Посідонія Аполлодора й Ератосфена. Поперше, вони склали міркування, протилежне тому, що вони хотіли довести. Вони поставили собі завданням довести, що найстародавніші автори знали менше про те, що перебуває за межами Еллади, ніж пізніші, але довівши якраз протилежне, і при тому не тільки відносно віддалених країн, але й відносно самої Еллади. А втім, як я уже сказав, залишимо поки решту, а розглянемо лише питання, що нас цікавить тепер. Гомер, кажуть вони, через незнання не згадує про скіфів і їх жорстокість до іноземців, яких вони приносили в жертву, м'ясо з'їдали, а черепи вживали замість чаш, через що й Понт звався Негостинним, а навпаки, мовляв, він вигадує якихсь дивних доярів кобил, молокоїдів і авіїв, найсправедливіших смертних, ніде не існуючих на землі. Але яким же чином древні називали Понт Негостинним, якщо не знали цієї дикості і самих людей, які найбільше нею відрізнялись? А це, звичайно, скіфи. Невже раніш за місійцями, фракійцями і гетами не жили ні доярі кобил, ні молокоїди і авії? Адже і тепер існують так звані амаксіки і номади, які живляться домашнім скотом, молоком і сиром, особливо кобилячим, не маючи й уявлення про запаси і роздільну торгівлю, за винятком обміну товару на товар. Як же поет не знав скіфів, коли він згадує про якихсь доярів кобил і молокоїдів? А

що їх у ті часи називали «доярми кобил»—про це свідчить і Гесіод у наведених Ератосфеном віршах: «(Він бачив) ефіопів, лігіїв і скіфів, доярів кобил».

№ 9

Грецькі колонії на узбережжі Чорного моря. Страбон

Якщо пливти з Таміракської затоки, то ліворуч буде містечко і друга гавань херсонесців. Потім, якщо пливти вздовж берега, на південь вистає великий мис, що становить частину цілого Херсонеса. На ньому розташоване місто іраклеотів, колонія тих, що живуть на південному березі Понта, яке зветься також Херсонесом (тобто півостровом) і міститься за 4400 стадій плавби від гирла Тіри. В цьому місті є святилище Діви, якоїсь богині ім'ям якої зветься і мис, званий Парфенієм (тобто Дівиним), що міститься перед містом на віддалі 100 стадій. У святилищі є храм богині і статуя. Між містом і мисом є три гавані, потім іде стародавній Херсонес, що лежить у руїнах, а за ним бухта з вузьким входом, коло якої переважно влаштовували свої розбійницькі кубла таври, скіфське плем'я, які нападали на тих, що рятувались у цій бухті; зветься вона бухтою Символів. Вона з другою бухтою, що зветься Ктенунтом, утворює перешийок в 40 стадій. Це і є той перешийок, який замикає малий Херсонес, що становить, як ми сказали, частину великого Херсонеса і має на собі місто з однаковою з півостровом назвою — Херсонес.

Це місто раніш користувалося автономією, але потім, спустошене варварами, примушене було взяти собі в покровителі Мітрідата Евпатора, який хотів іти на варварів, що живуть вище перешийка до Борисфена і Андрія. Ці походи були готуванням до війни з Римлянами. Через це він, спонукуваний такими надіями, охоче послав військо в Херсонес і став воювати з скіфами, що були тоді під владою Скілура і його синів з Палаком на чолі; їх, за свідченням Посідонія було п'ятдесят, а за свідченням Аполлоніда—вісімдесят. Вів силою підкорив їх собі і в той же час зробився владарем Боспора, яким добровільно поступився йому тодішній його володар Парісад. З тієї пори і дотепер місто Херсонес підкорене владикам Боспора. Ктенунт знаходиться на однаковому віддаленні від міста Херсонеса і бухти Символів. Починаючи від бухти Символів до міста Феодосії тягнеться Таврійське узбережжя завдовжки коло 1000 стадій, нерівне, гористе і відкрите для північних вітрів. З нього далеко вистає в море на південь, супроти Пафлагонії і міста Амастрії, мис, що має назву «Баранячий лоб». Проти нього лежить Пафлагонський мис Карамвій, який розділяє Понт Евксінський на два моря звуженою з обох боків протокою: Карамвій від міста Херсонеса стоїть на 2500 стадій, а від «Баранячого лоба» на далеко менше число їх. Принаймні, багато з тих, які пропливали цю протоку, кажуть, що вони одночасно бачили обидва миси по обидва боки моря. В гірській країні таврів є також гора Трапезунт, однойменна з містом, що знаходиться на границях Тіваранії і Колхиди. В тій же гірській країні є і друга гора—Кіммерій, названа так по імені кіммерійців, які колись панували на Боспорі і звідси ж зветься Боспором Кіммерійським вся та частина протоки, яка прилягає до гирла Меодіти.

За вищезгаданою гірською країною лежить місто Феодосія з родючою рівниною і гаванню, придатною навіть для сотні суден. Воно було раніш границею володінь боспорян і таврів. Далі йде родюча країна до Пантікапея, столиці боспорян, збудовано на гирлі Меотиди. Від Фе-

одосії до Пантікапея коло 530 стадій; вся ця земля багата на хліб, має села і місто з доброю гаванню, зване Німфей. Пантікапей являє собою горб, з усіх боків заселений колом у 20 стадій; на схід від нього знаходиться гавань і доки приблизно для 30 кораблів, є також акрополь; заснований він мілітянами. Довгий час це місто і всі сусідні поселення навколо гирла Меотиди по обидва боки його були під одноосібною владою правителів з дому Левкона, Сатіра і Парісада, аж до того Парісада, що добровільно передав владу Мітрідатові...

Великий Херсонес і виглядом і розміром подібний до Пелопонеса; ним володіють боспорські владарі після того, як він увесь дуже постраждав від безперервних війн. Раніш боспорські тирані володіли лише невеличким краєм при гирлі Меотиди і при Пантікапеї до Феодосії, а найбільшу частину країни до перешийка і Каркінітської затоки займало скіфське плем'я таврів. Вся ця країна, а також, мабуть, і країна за перешийком до Борісфена, звалися Малою Скіфією. Через безліч переселенців, які переправлялися сюди за Тіру і Істр і заселяли цю країну, значна частина її теж дістала назву Малої Скіфії, бо фракійці віддавали їм землю, почасти примушувані силою, почасти ж у наслідок поганої якості ґрунту, бо більша частина цієї країни болотиста.

Шождо Херсонеса, то за винятком гірської частини на морському березі до Феодосії вся інша частина його становить рівнину з добрим ґрунтом і надзвичайно багату на хліб: земля, зорана абияк будьяким орачем, дає врожай сам-тридцять. Жителі давали в данину Мітрідатові 180.000 медимнів хліба і 200 талантів срібла разом з азіатськими містечками коло Сіндіки. І в давніші часи звідси вивозили хліб до еллінів, подібно до того, як солону рибу з Меотиди. Розповідають, що Левкон послав з Феодосії афінянам 2.100.000 медимнів. Ці самі жителі півострова спеціально звалися хліборобами через те, що народи, які жили вище них, були номади, що живилися м'ясом різних тварин, переважно ж кониною, а також кобилячим сиром, молоком і сироваткою (остання, особливим способом приготовлена, є для них ласощами). Через це саме поет і назвав усіх тутешніх жителів молокоїдами. Номади займаються більше війною, ніж розбійництвом і війни ведуть за данину: віддавши землю у володіння бажаним займатися хліборобством, вони задовольняються одержанням умовленої помірної данини не для наживи, а для задоволення щоденних життєвих потреб; у випадку ж несплати грошей орендаторами—починають з ними війну. Ось чому поет назвав цих самих людей і справедливими, і разом не маючими засобів. Справді, вони навіть не починали б війни, якби їм правильно сплачували данину. А не платять їм ті, які певні в своїх силах, так що можуть або легко відбити нападників, або перешкодити вдертю. Так, за словами Іпсікрата, зробив Асандр, що відгородив стіною перешийок Херсонеса коло Меотиди, довжиною 360 стадій, і поставив по 10 башт на кожній стадії. Хлібороби ж, хоч і вважаються щодо войовничості за людей більш мирних і більш цивілізованих, але, будши корисливі і стикаючись з морем, не втримуються від розбою і подібних незаконних засобів збагачення.

Крім перелічених пунктів, у Херсонесі існували укріплення, які збудував Скілур і його сини і які служили для них опірними пунктами в військових діях проти Мітрідатових воевод, саме Палакій, Хав і Неаполь. Був також і Евпаторій, заснований Діофантом, полководцем Мітрідата. На відстані коло 15 стадій від стіни херсонесців існує, який утворює затоку чималого розміру, що йде до міста. Вище нього лежить морське болото з солеварнею. Тут був і порт Ітенунт. Для того, щоб боротися з скіфами, царські воеводи під час облоги поставили

на згаданому місці гарнізон, огородивши це місце стіною, і засипали вхід в затоку до самого міста, так що можна було легко переправлятися сухим шляхом і з двох міст робилось ніби одно. З цієї пори вони легше відбивали скіфів. Коли ж останні напали й на укріплення перешийка при Ктенунті і стали завалювати рів очеретом, то царські солдати вночі спалювали частину греблі, збудовану вдень, і таким способом чинили опір доти, доки не перемогли. Тепер уся ця країна перебуває під владою боспорських царів, яких призначають римляни.

У всіх скіфських і сарматських племен є звичай холостити коней, щоб зробити їх більше слухняними, бо коні в них хоч і невеликі, але дуже гарячі і невтихомирні. Полювання влаштовують у болотах на оленів і кабанів, а в степах — на диких ослів і кіз. Особливість цієї країни полягає також у тому, що в ній не водяться орли. В числі чотириногих водиться так званий «колос», що розміром займає середнє місце між оленем і бараном; він білий і швидкою бігу перевершує названих тварин; п'ючи, він ніздрями втягає воду в голову і потім кілька днів переходує її тут, так що легко може жити в безводних місцях. Така вся країна, що лежить по той бік Істра, між Рейном і річкою Танадайдом до Понтійського моря і Меотіди.

№ 10

Сармати. Іосіф Флавій (I ст. н. е.)

Іосіф Флавій (народився коло 37 р. н. е.) належав до значного єврейського роду, автор численних історичних праць. Наведений уривок міститься в його праці «Про іудейську війну». (кн. VII, розд. 4).

До римлян дійшла звістка про скіфську зухвалість. Ті з скіфів, що зуться сарматами, у великій кількості потай переправились через Істр у Місію і потім, кинувшись з великою силою, в наслідок цілковитої несподіваності нападу, забивають багатьох з римлян, які стояли гарнізоном, і умертвляють консульського легата Фонтея Агріппу, що виступив їм назустріч і хоробро бився; вони пролетіли по всій переможній країні, вивозячи й виносячи все, що здобили. Веспасіан, дізнавшись про те, що трапилось, про пограбування Місії, відряджає Рубрія Галла покарати сарматів; під час його нападу багато з них було забито в боях, а ті, що залишились, з страхом тікали в свою країну.

Поклавши край цій війні, полководець подбав і про безпеку надалі: саме, оточив місце великими по кількості й складу гарнізонами, щоб для варварів перехід був зовсім неможливий.

№ 11

Гуни. Опис Пріском Панійським Візантійського посольства до Аттіли (448 р. н. е.)

Пріск Панійський (V ст. н. е.), ритор і софіст, автор ряду праць, в тому числі «Візантійської історії». В 448 р. Пріск брав участь у посольстві від Візантійського імператора Максиміана до гунів, до Аттіли. Метою цього посольства було підступом забити Аттілу, що мав зробити Едекон, але це посольству не вдалось. В наведених уривках з «Історії» Пріска містяться дані про це посольство. Відомості про гунів дуже важливі, бо взагалі про внутрішнє життя гунів, про їх звичаї тощо матеріалів майже немає.

Переправившись через Істр і пройшовши з варварами коло 70 стадій, ми примушені були чекати в одній рівнині, поки Едекон з своїми супутниками сповістив Аттілу про наше прибуття. Разом з нами спинились і варвари, що нас провозжали. Смерком, коли ми сиділи за вечерею, почувся топін коней, що наближались до нас. Це прибули два

скіфи ¹⁾ з наказом іти до Аттіли. Ми запропонували їм спочатку повертатися з нами, і вони, зійшовши з коней, були почастовані, а на другий день показували нам дорогу. Коли ми о дев'ятій годині дня прибули до шатрів Аттіли, яких було в нього дуже багато, і хотіли поставити наші шатри на горбі, варвари, які тут саме були, не дозволили цього, бо шатро самого Аттіли стояло в низині. Коли ми зупинились, де вказали скіфи, до нас прийшли Едекон, Орест, Скотта та інші знатні у них особи спитати, з якою метою з'явилося наше посольство. Поки ми дивувалися з цього дивного запитання і переглядалися один з одним, вони продовжували настоювати на відповіді. Нарешті ми сказали, що імператор наказав пояснити цю мету Аттілі, а не іншим; тоді Скотта з серцем відповів, що такий наказ їхнього повелителя,— бо вони не прийшли б до нас заради своєї цікавості. Ми відповіли, що немає такого звичаю щодо послів, щоб вони, не представившись особисто тим, до кого послані, через посередництво інших осіб були допитувані про мету посольства, і що це відомо і самим скіфам, які часто посилали посольства до імператора; що ми повинні одержати рівне і інакше не скажемо мети нашого посольства. Тоді вони поїхали до Аттіли, але потім повернулись без Едекона і повідомили нас про все, ради чого ми були виряджені, наказуючи при цьому якнайшвидше виїхати, якщо ми не маємо сказати нічого іншого. Цими словами ми були здивовані ще більше, бо неможливо було дізнатись, яким способом стало відоме таємне рішення імператора; ми визнали, однак, корисним нічого не відповідати про мету посольства, якщо не доб'ємося прийому в Аттілі; через це ми сказали, що чи було метою нашого посольства сказане скіфам, чи щонебудь інше,— про це повинен дізнатись їх повелитель і що ми не будемо розмовляти про це з іншими. Тоді вони наказали нам негайно виїхати. Під час готування до дороги Вігіла став ляяти нас за відповідь, кажучи, що краще бути спійманим на брехні, ніж поїхати ні з чим. «Якби мені вдалось поговорити з Аттілою,—сказав він,—то я легко переконав би його припинити ворогування з римлянами ²⁾, бо я заприятелював з ним під час посольства при Анатолії». Через це, мовляв, Едекон до нього прихильний і під виглядом посольства й промов, які повинні бути сказані так чи інакше, правдиво чи неправдиво, він знайде привід переговорити щодо плану, прийнятого ними проти Аттіли, і принести золото, якого потребував Едекон, за його власними словами, для роздачі підлеглим йому людям. Вігіла не знав, що вже був зраджений Едеконом. Справа в тому, що Едекон, який або підступно дав свою обіцянку, або злякався, щоб Орест не довів до відома Аттіли те, що він сказав нам у Сердці після бенкету (коли він обвинувачував Едекона в тому, що той без нього вів переговори з царем і з евнухом), доніс Аттілі про змову проти нього і про кількість золота, яку мали вислати римляни, а також пояснив і мету нашого посольства...

Аттіла запросив нас через Скотту, і ось ми з'явилися до його шатра, яке охороняла навколо юрба варварів. Одержавши дозвіл увійти, ми застали Аттілу сидячим на дерев'яному кріслі. Ми стали трохи подалік трона; Максимін, наблизившись, привітав варвара і, передавши йому лист імператора, сказав, що імператор бажає доброго здоров'я йому і тим, що його оточують. Аттіла відповів побажанням римлянам того ж, чого вони йому бажають, і зараз же звернувся до Вігіли, обзиваючи його безсоромною твариною і питаючи, з якої речі він побажав з'явитись до нього, знаючи рішення його і Анатолія про мир, при чому

¹⁾ Скіфами Пріск називає гунів

²⁾ тобто візантійцями.

було сказано, щоб до нього не з'являлись послы до того, поки всі втікачі не будуть видані варварам. Коли ж Вігіла відповів, що в римлян немає втікачів з скіфського народу, бо всі, які були, вже видані, Аттіла, ще більше розсердившись і обсипавши його лайкою, крикнув, що він посадив би його на кіл і віддав хижим птахам, якби не вида-лось порушенням посольського статуту те, що він віддав його такої карі за безсоромність і зухвалість його слів; він додав, що в римлян є багато втікачів з його племені, і наказав секретарям прочитати їх імена, записані на хартії. Коли вони прочитали всіх, він наказав Вігілі йти геть не гаючись, додавши, що він пошле разом з ним і Іслу ска-зати римлянам, щоб вони вислали до нього всіх варварів, які пере-бігли до них з часів Карпілеона (сина Аеція, римського полководця на Заході), який був у нього заложником; бо він, мовляв, не допустить, щоб його раби виступали в бій проти нього, хоч би вони й не могли бути корисні тим, які довірили їм охорону своєї землі. «Справді, — говорив він, — яке місто чи яке укріплення, яким він захотів заволодіти, врятоване ними?» Сповістивши імператорові його рішення щодо вті-качів, послы повинні зараз повернутись із звісткою, чи хочуть римляни видати їх, чи беруть на себе війну через них. Наказавши раніш Мак-сімінові почекати, щоб через нього відповісти імператорові на його лист, він зажадав дарів. Передавши їх і повернувшись у наше шатро, ми стали обмірковувати кожне слово Аттіли. Коли Вігіла висло-влював подив з того, що Аттіла, який здався йому в першому посольстві людиною лагідною й спокійною, тепер так брутально ляв його, я висловив думку, чи не нав'яли Аттілі неприхильність до нього деякі з варварів, що бенкетували разом з нами в Сердіці, повідо-мивши, що він називав римського імператора богом, а Аттілу — лю-диною. Максимін визнав це припущення ймовірним, бо він не брав участі в змові, яку евнух склав проти варвара; але Вігіла не розумів і, як мені здавалось, не міг з'ясувати собі приводу, з якого вилаяв його Аттіла; він не думав, щоб Аттілі було сповіщено слова його в Сердіці — як він пізніше сам розповідав — чи про змову, бо ніхто інший із сторонніх через страх, що охопив усіх, не наважувався роз-мовляти з ним; а Едекон у всякому разі повинен був зберігати таємницю в зв'язку з присягою і невідомістю справи, щоб і самому, як учасникові таких бесід, не бути визнаним змовником і не бути під загрозою смертної карі. Поки ми так вагалися, раптом з'явився Едекон і, відвівши Вігілу в бік від наших зборів і вдаючи, наче го-ворить правду ради задуманого ним плану, просив принести золото для роздачі людям, які прийдуть разом з ним для виконання діла, а потім пішов. Коли я поцікавився дізнатися, що говорив Едекон, Вігіла постарався обманути мене, будучи обманутий сам, і, прихова-вши справжню причину, сказав, що йому сам Едекон сповістив ніби Аттіла сердиться і на нього за втікачів: треба, мовляв, або одержати всіх їх, або прийти до нього послам з найвищої знаті. Поки ми розмовляли про це, з'явилися деякі з людей Аттіли і сказали, щоб ні Вігіла, ні ми не купували ні римського полоненого, ні раба з вар-варів, ні коней, ні будьчого іншого, крім їстівних припасів, поки не будуть розв'язані непорозуміння між римлянами і гунами. Це було зроблено варваром розумно й майстерно, і Вігіла легко міг бути вик-ритий у своєму задумі проти нього, не вмючи пояснити причини привозу золота, а ми під приводом відповіді в справах нашого по-сольства повинні були чекати Онігісія, щоб він міг одержати дари, які ми самі хотіли дати і які прислав імператор...

Коли Вігіла вирушив у дорогу, ми залишились на місці один день після його від'їзду, а на другий день пішли з Аттілою в північну частину його країни. Проїхавши деякий простір разом з варваром, ми звернули в другий бік за наказом наших провідників—скіфів, які пояснили, що Аттіла повинен заїхати в одне село, де він хотів одружитися з дочкою Ескама; хоч він уже мав безліч жінок, але хотів ще взяти й цю за скіфським звичаєм. Звідти ми продовжували їхати по рівній дорозі, що пролягала по рівнині, і здибали судноплавні ріки, з яких найбільшими після Істра були Дрікон, Тігас і Тіфісас. Ми переправились через них на човнах—однодеревках, вживаних прибережними жителями, а інші ріки перепливали на плотках, які варвари возять з собою на возах і користуються ними в місцях поводи. В селах нам доставляли харчі, при тому замість пшениці—просо, а замість вина—так званий по тубільному мед: слуги, що були з нами, теж одержували просо і напій, добуваний з ячменю; варвари згуть його «камос». Проїхавши довгий шлях, ми над вечір розташувались на нічліг біля одного озера з придатною для пиття водою, якою користувались жителі ближчого села. Раптом знялася буря з вихором, громом, частими блискавками і сильним дощем; вона не тільки перекинула наш намет, а й покотила всі наші пожитки в воду озера. Перелякані розбурханою стихією і всім, що сталося, ми покинули це місце і поночі під дощем загубили один одного, бо кожний повернув на той шлях, який вважав для себе легким. Добившись до хат села,—бо виявилось, що ми всі рушили різними шляхами в одному напрямку,—ми зібрались разом і з криком почали шукати відсталих. Скіфи, що вискочили на шум, запалили очерет, який вони вживають як горючий матеріал, освітили місцевість і питали, чого ми кричимо. Коли варвари, що були з нами, відповіли, що ми злякалися бурі, вони покликали нас до себе, виявили гостинність і обігріли, запалюючи багато очерету...

Переправившись через якісь річки, ми приїхали у величезне селище, де, як казали, були хороми Аттіли, більш показні, ніж у всіх інших місцях, збудовані з колод і добре виструганих дощок і обнесені дерев'яною огорожею, що оточувала їх не для безпеки, а для краси. За царськими хоромами виставали хороми Онігісія, теж оточені дерев'яною огорожею; але вона не була оздоблена баштами подібно до Аттілиної. Недалеко від огорожі була баня, яку влаштував Онігісій, що мав у скіфів велике значення після Аттіли. Каміння для неї він перевозив з землі пеонів, бо в варварів, населяючих цей край, немає ні каменю, ні дерева, і вони вживають привізний матеріал. Будівник бані, привезений з Сірмія полонений, який чекав звільнення в нагороду за свою майстерність, несподівано попав у біду, тяжчу, ніж рабство в скіфів. Онігісій зробив його банщиком і він служив під час миття йому самому і його домашнім. При в'їзді в це село Аттілу зустріли дівчата, що йшли рядами під тонкими білими й дуже довгими покривалами; під кожним покривалом, підтримуваним руками жінок, що йшли по обидва боки, було по сім і більше дівчат, які співали скіфських пісень; таких рядів жінок під покривалами було дуже багато. Коли Аттіла наблизився до дому Онігісія, повз який пролягала дорога до палацу, назустріч йому вийшла жінка. Онігісія з юрбою слуг, з яких одні несли страви, другі—вино (це найвища шана у скіфів), вітала його і просила покуштувати доброзичливо принесеного нею частування. Бажаючи зробити втіху жінці свого улюбленця, Аттіла з'їв, сидячи на коні, при чому варвари, що йшли за ним, підняли блюдо (воно було срібне). Пригубивши також і принесену йому

чашу, він пішов у палац, який відрізнявся висотою від інших будівель і стояв на підвищеному місці. Ми зупинились у домі Онігісія на його прохання, — бо він уже повернувся з сином Аттіли, — і пообідали, при чому нас приймала його жінка й родичі, бо сам він не мав часу бенкетувати з нами; він тоді вперше після повернення побачився з Аттілою і доповідав йому про влаштування справи, для якої був посланий, і про нещастя, що трапилося з сином Аттіли, який упав з коня і зламав собі праву руку. Після обіду, залишивши дім Онігісія, ми розбили шатри поблизу палацу Аттіли для того, щоб Максиміян, як буде потреба піти до Аттіли або переговорити з іншими наближеними до нього особами, не був далеко від нас. Ми провели цю ніч на тому місці, де зупинились. Коли настав день, Максиміян послав мене до Онігісія, щоб передати йому дари, які давав він сам і які прислав імператор, і щоб дізнатись, де й коли він бажає з ним переговорити. Прийшовши разом з слугами, що несли дари, я чекав (бо двері були ще зачинені), щоб хтонебудь вийшов і доповів про наше прибуття...

На другий день я прийшов до двору Аттіли з дарами для його жінки, на ім'я Крека; від неї він мав трьох дітей, з яких страший стояв на чолі акагірів та інших народів, що жили в припонтійській Скіфії. Всередині огорожі було безліч будівель, з яких одні були з добре прилагоджених дощок, укритих різьбою, а другі — з тесаних і вискребених до прямини колод, вставлених у дерев'яні кола; ці кола, починаючись від землі, підіймалися до помірної висоти. Варвари, що стояли коло дверей, впустили мене до жінки Аттіли, яка жила тут, і я застав її лежачою на м'якому ложі; підлога була вкрита повстяними килимами, по яких ходили. Царицю оточувало безліч слуг; служниці, що сиділи проти неї на підлозі, вишивали різнокольорові узорі на тканинах, які накидали для прикраси поверх варварського одягу. Наблизившись до цариці і після привітання передавши їй дари, я вийшов і пішов до інших хором, у яких жив сам Аттіла, щоб почекати, коли вийде Онігісій; він уже вийшов з свого будинку і був у Аттіли. Стоячи серед усїєї юрби, — бо я був уже відомий сторожі Аттіли і оточуючим його варварам і тому ніхто мені не чинив перешкод, — я побачив силу народу, що йшла, при чому на цьому місці зчинився гамір і шум, який сповістив про вихід Аттіли; він з'явився з палацу, виступаючи гордо і кидаючи оком туди і сюди. Коли він, вийшовши з Онігісієм, став перед палацом, до нього почали підходити багаті люди, які мали позови один на одного, і діставали його рішення. Потім він повернувся в палац і став приймати прибулих до нього варварських послів...

У призначений час ми з'явилися на обід разом з послами від західних римлян і спинились на порозі проти Аттіли. Виночерпії подали нам за тубільним звичаєм кубок, щоб і ми помолилися перше, ніж сідати. Зробивши це і покуштувавши з кубка, ми підійшли до крісел, на яких треба було сидіти за обідом. Коло стін кімнати з обох боків стояли стільці. Посередині сидів на ложі Аттіла, а позаду стояло друге ложе, за яким кілька східців вели до його постелі, закритої простинами і строкатими завісами для прикраси як то роблять елліни й римляни для молодих. Першим рядом бенкетуючих вважали той, що сидів праворуч від Аттіли, а другим — лівий, де сиділи й ми, при чому вище нас сидів знатний скіф Веріх. Онігісій сидів на стільці праворуч від царського ложа. Проти Онігісія сиділи на стільцях два сини Аттіли, а старший сидів на його ложі, але не близько до батька, а на краю, дивлячись у землю з поваги до батька. Коли все було приведене в порядок, прийшов виночерпій і подав Аттілі кубок вина. Приймавши його,

він привітав першого по порядку; удостоєний честі привітання встав з місця; сидіти треба було лише після того, коли, пригубивши кубок або випивши, Аттіла віддавав його виночерпіві. Тому, що сів, виявляли таким же способом честь усі присутні, беручи кубки і після привітання відпиваючи з них. У кожного був один виночерпій, який повинен був входити по порядку після виходу виночерпія Аттіли. Після того, як удостоївся почесі другий гість і дальші, Аттіла вшанував і нас таким же привітанням за порядком місць. Після того, як усі були удостоєні цього привітання, виночерпії вийшли, і були поставлені столи після стола Аттіли для кожних трьох або чотирьох чи навіть більшого числа гостей; таким чином кожний мав змогу взяти собі накладених на блюда страв, не виходячи з ряду сідалищ. Першим увійшов слуга Аттіли з блюдом, наповненим м'ясом, а за ним ті, що служили гостям, поставили на столи хліб і закуски. Для інших варварів і для нас були приготовлені розкішні страви, сервіровані на круглих срібних блюдах, а Аттілі не подавали нічого, крім м'яса на дерев'яній тарілці. І у всьому іншому він виявляв помірність: так, наприклад, гостям подавали чаші золоті й срібні, а його кубок був дерев'яний. Одяг його теж був скромний і нічим не відрізнявся від інших, крім чистоти; ні меч, що висів у нього збоку, ні перев'язі варварського взуття, ні вуздечка його коня не були оздоблені, як у інших скіфів, золотом, каменями або чимсь іншим коштовним. Коли були з'їдені страви, накладені на перших блюдах, ми всі встали і той, що встав, не повертався до свого крісла перше, ніж кожний гість з першого ряду випив поданий йому повний кубок вина, побажавши доброго здоров'я Аттілі. Вшанувавши його таким чином, ми сіли, і на кожний стіл було поставлено друге блюдо з другою стравою. Коли всі взяли і цієї страви, то знову встали таким же чином, випили і знову сіли. Коли настав вечір, були запалені факели, і два варвари, виступивши на середину проти Аттіли, заспівали складених пісень, в яких оспівували його перемоги і воєнні доблесті; учасники бенкету дивились на них, і одні захоплювались піснями, інші, згадуючи про війни, підносились духом, інші, у яких тілесна сила ослабла від часу і дух був змушений до спокою, проливали сльози. Після співів виступив якийсь скіфський блазень і почав верзти всяку нісенітницю, яка всіх розсмішила. Після нього увійшов маврусієць Зеркон; Едекон переконав його приїхати до Аттіли, щоб за його допомогою одержати назад свою жінку, яку він узяв у варварській землі, будучи у тісній дружбі з Влідою; він залишив її в Скіфії, коли був посланий Аттілою до Аєція як дар. Але він обманувся в цій надії, бо Аттіла розсердився за те, що він повернувся в його землю. Цього разу він прийшов під час бенкету і своїм виглядом, одягом, голосом і дивною мішаниною слів, які вимовляв (він змішував з авзонською мовою гунську і готську), усіх розважив і в усіх викликав невгамовний сміх, крім Аттіли. Останній залишався непорушним, лице його не мінялось і ніякими словами або вчинком він не виявляв свого веселого настрою. Тільки, коли наймолодший з синів, на ім'я Ірна, увійшов і став коло нього, він поплескав його по щоці, дивлячись на нього ніжними очима. Коли я виявив здивування з того, що він не звертає уваги на інших дітей, а до цього ставиться ласкаво, варвар, що сидів поруч зі мною і розумів по-авзонському, попередив, щоб я нікому не переказував його слів і пояснив, що ворожбити провістили Аттілі, що його рід упаде, але буде відновлений цим сином. Поки гості проводили ніч у бенкетуванні, ми потихеньку вийшли, не бажаючи надто довго засиджуватись за гульнею.

Коли настав день, ми прийшли до Онігісія, кажучи, що нас треба відпустити і не примушувати даремно витратити час. Він сказав, що й Аттіла хоче нас відіслати. Трохи згодом він став радитися з вибраними людьми про бажання Аттіли і складати листа для передачі імператорові в присутності секретарів і Рустікія, уродженця Верхньої Місії, який був узятий у полон на війні і, завдяки своїй освіті, служив варварові при складанні листів. Коли він вийшов із зборів, ми звернулися до нього з проханням звільнити жінку Сіллі і дітей її, взятих у рабство при здобутті Ратіарії. Він не відмовлявся їх звільнити, але хотів видати їх за велику суму грошей. Коли ми стали благати його зглянутись на їх долю, взявши на увагу колишній їх добробут, він пішов до Аттіли і відпустив жінку за 500 золотих, а дітей відіслав як дар імператорові. У цей час і Крека, дружина Аттіли, запросила нас обідати до Адамія, завідуючого її справами. Прийшовши до нього разом з кількома вибраними особами з тубільців, ми зустріли привітну гостинність. Адамій ушанував нас ласкавими словами і приготовленими стравами. Кожний з присутніх за скіфською чемністю вставав і подавав нам повний кубок, потім, обійнявши і поцілувавши того, хто випив, приймав кубок назад. Після обіду ми повернулись у наш намет і полягали спати.

На другий день Аттіла знову запросив нас на бенкет, і ми, як і перед цим, прийшли до нього і почали бенкетувати. На ложі разом з ним сидів уже не старший син, а Оіварсій, дядько його по батькові. На протязі всього бенкету ласкаво розмовляючи з нами, він просив нас переказати імператорові, що він дав Констанцієві (який був посланий до нього Аецієм як секретар) жінку, яку обіцяв. Справа в тому, що Констанцій, прибувши до імператора Феодосія разом з відправленими від Аттіли послами, обіцяв улаштувати непорушний мир римлян із скіфами на довгий час, якщо імператор дасть йому багату жінку. Імператор погодився на це і обіцяв видати за нього дочку Саторніла, відомого багатством і знатністю роду. Але цього Саторніла наказала забити Афінaida, або Євдокія (вона звалася обома цими іменами). Виконати обіцянку імператора не допустив Зінон, колишній консул, що мав під своєю владою велику рать ісаєрів з якою він під час війни охороняв навіть Константинополь. Тоді, будучи начальником над військовими силами на Сході, він вивів цю дівчину спід сторожі і заручив її з одним із своїх наближених, якимсь Руфом. Після того, як її відібрали, Констанцій просив варвара не залишати без кари завданої йому образи і дати йому як жінку або забрану дівчину, або іншу, яка принесла б посаг. Через це під час бенкету варвар і доручив Максимінові переказати імператорові, що Констанцій не повинен бути обманутий у поданий ним надії, бо цареві не личить брехати... Таке доручення дав Аттіла, бо Констанцій обіцяв дати йому грошей, якщо з ним буде заручена жінка з якогось дуже багатого в римлян дому.

Вийшовши з бенкету, через три дні після цієї ночі ми були відпущені з добрими дарами. Разом з нами Аттіла послав і Веріха, який сидів вище нас на бенкеті, людину з числа вибраних і начальника багатьох селищ у Скіфії, як посла до імператора, очевидно, бажаючи, щоб і він, як посад, одержав дари від римлян. Коли ми в дорозі зупинились в одному селі, був спійманий якийсь скіф, що перейшов з римської землі на варварську як вивідач; Аттіла наказав посадити його на кіл. На другий день, коли ми проїжджали через інші села, були приведені два чоловіки з скіфських рабів із зв'язаними ззаду руками, які забили своїх панів на війні; їх обох розп'яли на колодах з перекладинами, прив'язавши головами.

II

СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ І ЇХ РОЗСЕЛЕННЯ

ЗВІСТКИ ЛІТОПISУ

№ 12

Розселення слов'ян і їх життя.

Літописи є одне з найголовніших джерел до історії Київської Русі. Вони дають нам основні відомості про минулу історію нашого народу, особливо ж про соціально-економічні відносини, про боротьбу наших доблесних предків проти іноземних нападів. Питання про час виникнення, редакції, склад давнього літопису студіювали багато дослідників.

На основі вивчення дослідники прийшли до висновку, що той головний літопис, який дійшов до нас («Повесть временных лет»), з'явився не одразу, а є наслідком переробки, зведення кількох літописних ізводів і редакцій, які закінчилися в основному в першій чверті XII століття.

Найдавніший Київський літописний ізвод з'явився коло 1039 р. Він був (коло 1050 р.) покладений і в основу давнього Новгородського ізводу (другим джерелом цього ізводу був Новгородський літопис 1036 р.). Потім від 1039 до 1073 року найдавніший Київський літописний ізвод продовжив монах Київсько-Печерського монастиря Нікон — це перший Київсько-Печерський ізвод. Далі, в тому ж монастирі описом подій за 1073—1093 роки цей ізвод продовжено, укладено нову його редакцію — це другий Київсько-Печерський ізвод, або Початковий ізвод. Коло 1112 року монах Печерського монастиря Нестор розпочав укладання нового літописного ізводу. В основу свого твору Нестор поклав ізвод Початковий. Наслідком праці Нестора і є «Повесть временных лет».

1113—1116 рр. духівник князя Василька Ростиславича чи то в Перемишлі, чи то в Терембовлі, переписуючи і скорочуючи «Повесть», вніс у неї оповідання про події 1097—1099 рр.

В 1116 р. «Повесть» зредагував наново ігумен Михайлівського Видубецького монастиря Сильвестр. 1118 р. в Київському печерському монастирі було складено духівником князя Мстислава Володимировича третю редакцію «Повести». Поскілки основна редакція була загублена, цей духівник користувався редакцією Сильвестра. Він продовжив її до 1117 року, дописавши в кінці «Поучення Володимира Мономаха».

«Повесть временных лет» стала основою дня пізніших літописів, які писались у Києві, Переяславі, Ростовсько-Суздальській землі, Новгороді; з них найважливіші: Київський літопис, доведений до 1200 р., Галицько-Волинський, що охоплює 1201—1292 рр.

Головні видання літописів щодо часів Київської Русі: 1) Лаврентієвская летопись: а) Полное Собрание Русских Летописей, изд. 1 и 2, 1846, 1926—1928, б) Летопись по Лаврентієвскому списку, 1872; 2) Іпатьєвская летопись: а) Полное Собрание Русских Летописей, т. II, изд. 1 и 2, 1843, 1908, б) Летопись по Іпатьєвскому списку 1871 3) Новгородская летопись по синодальному харатейному списку, 1888.

По мнозех же времянех сели суть Словени по Дунаеви, где есть ныне Угорьска земля и Болгарьска. (И) от тех Словен разидошася по земле и прозвашася имени своими, где седше на котором месте; яко пришедше седоша на реце имянем Маравѣ, и прозвашася Моравѣ, а друзии Чеси нарекошася; а се ти же Словени: Хорвате Белии, и Серебъ и Хорутане. Волхом бо нашедшем на Словени на Дунайския, (и) седшем в них и насыящем им, Словени же ови пришедше седоша на Висле, и прозвашася Ляхове, а от тех Ляхов прозвашася Поляне, Ля-

хове друзии Лутичи, ини Мазовшанé, ини Поморяне. Также и ти Словене пришедше и седоша по Днепру и нарекошася Поляне, а друзии Древляне, зане седоша в лесех; а друзии седоша межю Припетью и Двиною и нарекошася Дреговичи; (инии седоша на Двине и нарекошася Полочане), речьки ради, яже втечеть в Двину, имянем Полота, от сея прозвашася Полочане. Словени же седоша около езера Илмеря, (и) прозвашася своим именем, и сделаша град и нарекоша и Новгород; а друзии седоша по Десне, и по Семи и по Суле, и нарекошася Север. (И) тако разидеся Словеньский язык, темже и грамота прозвася Словеньская.

Полянм же жившим особе по горам сим, бе путь из Варяг в Греки и из Грек по Днепру, и верх Днепра волок до Ловоти (и) по Ловоти внити в Ильмерь озеро великое, из негоже озера потечеть Волхон и втечеть в озеро великое Нево, (и) того озера внидеть устье в море Варяжское, и по тому морю ити до Рима, а от Рима прити по тому же морю ко Царюгороду, а от Царюгорода прити в Понт море, в неже втечеть Днепр река. Днепр бо потече из Волковьскаго леса, и потечеть на полъдне, а Двина ис того же леса потечеть, а идеть на полунощье и внидеть в море Варяжское; ис того же леса потече Болга на вьсток, и втечеть семьюдесят жерел в море Хвалиское. Темже и из Руси можеть ити (по Волзе) в Болгары и в Хвалисы, (и) на вьсток дойти в жребий Симов, а по Двине в Варяги, из Варяг до Рима, от Рима (же и) до племени Хамова. А Днепр втечеть в Понетское море жерелом, еже море словеть Руское, по нему же учил святой Оньдрей, брат Петров, якоже реша...

Подем же жившем особе и владеющем роды своими, иже и до сее братье бяху Поляне, и живяху кождо с своим родом и на своих местех, владеюще кождо родом своим. (И) быша 3 братья, единому имя Кий, а другому Щек, а третьему Хорив, (и) сестра их Лыбедь. Седяше Кий на горе, идеже ныне оувоз Боричев, а Щек седяше на горе, идеже ныне зовется Щековица, а Хорив на третьей горе, от негоже прозвася Хоривица; и створиша град во имя брата своего старейшаго, и нарекоша имя ему Киев. (И) бяше около града лес и бор велик, и бяху ловяща зверь, бяху мужи мудри и смыслени, (и) нарицахуся Поляне, от нихже суть Поляне в Киеве и до сего дне.

Ини же, не сведуще, рекоша, яко Кий есть перевозник был, у Киева бо бяше перевоз тогда с оной стороны Днепра, темь глаголаху: на перевоз на Киев. Аще бо бы перевозник Кий, то не бы ходил Царюгороду; но се Кий княжаше в роде своем; (и) приходившу ему ко царю, якоже сказают, яко велику честь приял (есть) от царя, при котормь приходив цари; идущю же ему вспять, приде к Дунаеви, (и) възлюбил место, и сруби градок мал, (и) хотяше сести с родом своим, и не даша ему ту близь живущии; еже и до ныне наричють Дунайци городище Киевець. Киеви же пришедшю в свой град Киев, ту живот свой сконча; и брат его Щек и Хорив и сестра их Лыбедь ту скончашася.

И по сих братьи держати почаша род их княженье в Полях, (а) в Деревлях свое, а Дреговичи свое, а Словени свое в Новегороде, а другое на Полоте, иже Полочане. От нихже Кривичи, иже седять на верх Волги, и на верх Двины и на верх Днепра, ихже град есть Смоленск; туде бо седять Кривичи. Таже Север от них. На Белеозере седять Весь, а на Ростовском озере Меря, а на Клещине озере Меря же. (А) по Оце реце, где втечеть в Волгу, Мурома язык свой, и Черемиси свой язык, Морьдва свой язык. Се бо токмо Словенск язык в Руси: Поляне, Деревляне, Ноугородьци, Полочане, Дреговичи, Север, Бужане, зане седоша по Бугу, послеже же Волыняне. А се суть инии

языци, иже дань даютъ Руси: Чюдь, Меря, Весь, Мурома, Черемись, Морѣдва, Пермь, Печера, Ямь, Литва, Зимигола, Корсь, Нерома, Либь; си суть свой языкъ имуще, от колена Афетова, иже живутъ в странахъ полунощныхъ.

Словенъску же языку, якоже рекохом, живуцю на Дунаи, придоша от Скуф, рекше от Козар, рекомии Болгаре (и) седоша по Дунаеви, (и) населници Словеном быша. Посемь придоша Угри Белии, (и) наследиша землю Словенъску; си бо Угри почаша быти при Ираклии цари, иже находиша на Хоздроя, царя Перьскаго. В си же времена быша и Обри, (иже) ходиша на Ираклия царя и мало его не яша. Си же Обри воеваху на Словенех, и примучиша Дулебы, суцая Словены, и насилье творяху женам Дулебским: аще поехати будяше Обърину, не дадяше въпрячи коня ни вола, но веляще въпрячи 3 ли, 4 ли, 5 ли жен в телегу и повести Обърена, (и) тако мучаху Дулебы. Быша бо Объре телом велици и умомъ горди, и бог потреби я, (и) помроша вси, и не оставя ни един Обърин, (и) есть притча в Руси и до сего дне: погибоша аки Обре; ихже несть племени ни наследка. По сих же придоша Печенези; паки идоша Угри Чернии мимо Киев, послеже при Олзе.

Полянном же живуцимъ особе, якоже рекохом, суцим от рода Словенъска, и нарекошася Поляне, а Деревляне от Словен же, и нарекошася Древляне; Радимичи бо и Вятичи от Ляхов. Бяста бо 2 брата в Лясах, Радим, а другий Вятко, и пришедъша седоста Радим на Съжю, (и) прозвашася Радимичи, а Вятко седе с родом своим по Оце, от негоже прозвашася Вятичи. И живяху в мире Поляне, и Деревляне, (и) Север, и Радимичи, Вятичи и Хорвате. Дулеби живяху по Бугу, где ныне Вельняне, а Улучи и Тиверьци седяху по Днестру, приседяху к Дунаеви. Бе множество их; седяху бо по Днестру оли до моря, (и) суть гради их и до сего дне, да то ся зваху от Грек Великая Скуфь.

Имяху бо обычаи свои, и закон отець своих и преданья, каждо свой нрав. Поляне бо своих отець обычай имуть кроток и тих, и стыдене к снохам своим и к сестрам, к матерем и к родителем своим, к свекровем и к деверем велико стыдене имеху, брачный обычай имяху: не хожаше зять по невесту, но привожаху вечер, а заутра приношаху по ней что владуче. А Древляне живяху звериньским образом, живуцше скотски: убиваху друг друга, ядыху все нечисто, и брака у них не бываше, но умыкиваху у воды девица. И Радимичи, и Вятичи и Север один обычай имяху: живяху в лесех; якоже (и) всякий зверь, ядуцше все нечисто, (и) срамословье в них пред отьци и пред снохами, (и) браци не бываху в них, но игрища межю селы, схожахуся на игрища, на плясанье и на вся бесовская игрища, и ту умокаху жены себе, с сеноже кто съвещашеся; имяху же по две и по три жены. (И) аще кто умряше, творяху тризну над ним, и по семь творяху кладу велику, и възложакуть и на кладу, мертвеца сожьжаху, и посемь собравше кости вложакуть в судину малу, и поставляху на столпе на путех, еже творять Вятичи и ныне. Си же творяху обычаи Кривичи (и) прочии поганин, не ведуцше закона божия, но творяцше сами себе закон...

По сих же летех, по смерти братье сея быша обидимы Древлями (и) инеми околними, и наидоша я Козаре, седящая на горах сих в лесех, и реша Козари: «платите нам дань». Съдумавше (же) Поляне и вдаша от дыма мечь, и несотоша Козари ко князю своему и к старейшинам (своим), и реша им: «се, налезохом дань нову». Они же реша им: «откуда?» Они же реша: «в лесе на горах над рекою Днепрскою». Они же реша: «что суть въдали?» Они же показаша мечь. (И) реша старци

Козарьстии: «не добра дань княже! мы ся доискахом оружьем одиною стороною (остромь), рекше саблями, а сих оружье обоюду остро, рекше мечь; си имуть имати дань на нас и на инех странах». Се же сбысться все; не от своєї воля рекоша, но от божья повеленья. Яко (и) при Фаравоне, цари Еюпетьстемь, егда приведоша Моисея пред Фаравона, и реша старейшина Фараоня: сей хочет смирити область Еюпетьскую, якоже и бысть: погибоша Еюптане от Моисея, а первое быша работающе им; тако и си владеша, а послеже самими владеють; якоже (и) бысть, владеють (бо) Козары Русьскіи (князи и) до днешняго дне.

Летопись по Лаврентиевскому списку, сс. 5—7, 8—13, 16.

ВІЗАНТІЙСЬКІ ДЖЕРЕЛА

№ 13

Слов'яни. Прокопій (VI ст. н. е.)

Прокопій (VI в. н. е.) був юрисконсультутом у відомого візантійського полководця Велізарія. Прокопій залишив ряд праць, серед них і «Історію», яка описує війни Візантії проти персів, вандалів, остготів. Наведений уривок міститься в опису війн Візантії з остготами (кн. III Прокопія) і подає дані про життя слов'ян. Звістки Прокопія є одне з найдавніших джерел про слов'ян.

Ці народи, слов'яни й анти, не підлягають одній людині, а з давніх-давен живуть у демократії; тому про все, що для них корисне чи шкідливе, вони міркують спільно. І майже в усьому іншому обидва варварські народи здавна живуть однаково. Єдиного бога, громовержця, визнають вони владикою всього світу і в жертву йому приносять биків і всякого роду священних тварин. Долі вони зовсім не знають і не приписують їй ніякого впливу на людей. Коли їм загрожує смерть, під час хвороби чи на війні, вони дають обітницю, що, коли врятуються від смерті, то негайно принесуть за врятування життя жертву богу,— і коли небезпека минула, приносять жертву і вважають, що цим купили своє врятування. Поклоняються також рікам і німфам, і іншим божествам, і всім їм приносять жертви; під час цих жертвоприношень во-
ржать.

Живуть вони в убогих хатинах, далеко розташованих одна від одної, і часто міняють місця проживання. Вирушаючи на війну, багато хто з них іде на ворога піший, тримаючи в руках невеликий щит і дротики; панцерів вони не носять; деякі виходять у бій без хітона і без трибонія (без верхнього і спіднього одягу), в самих коротких штанах, і б'ються в шароварах, що закривають лише частину тіла.

У тих і других варварів одна мова, проста і варварська; не відрізняються вони одні від одних і зовнішнім виглядом. Усі ці люди високі на зріст і надзвичайно сильні. Колір обличчя в них не зовсім білий, волосся не русе і не переходить у чорне, а рудувате і, до того ж — в усіх. Подібно до массагетів, і вони живуть бідно і грубо, і так само, як ті, перебувають повсякчас у грязі. Підступства чи лукавства в них зовсім мало, але при всій їх простоті, норози в них гунські. І ім'я слов'янам і антам було споконвіку одно; тих і других стародавність називала опорами; думаю, що вони жили розсіяно (розкидані тут і там) і займали великі простори. Більша частина земель за Істром належить їм.

Слов'яни. Маврікій (VI ст. н. е.).

Маврікій, візантійський імператор (582—602 рр.), історик. Наведений уривок узятو з праці його «Стратегія», XI; дані Маврікія, як і дані Прокопія, є (одні з найдавніших джерел про життя слов'ян.

Племена слов'ян і антів живуть укупі, і життя їх однакове: вони живуть вільно і не дають нікому поневолити себе або підкорити. Їх дуже багато в їх країні, і вони дуже витривалі, зносять легко і спеку і холод, і дощ, і наготу тіла, і убожество. До тих, хто приходить до них і користується гостинністю, вони ставляться ласкаво і по-приятельському, привітно зустрічають їх і проводжають потім від місця до місця, охороняючи тих, хто потребує цього. Коли буває гостеві яканебудь шкода з вини хазяїна, через його недбальство,—той, хто йому довірив гостя, здійсмає проти нього війну і вважає, своїм священним обов'язком помститись за гостя. Тих, хто перебуває в них у полоні, вони не держать у рабстві безстроково, подібно до інших народів, а обмежують їх рабство певним строком, після чого відпускають їх, якщо вони хочуть, за деяку винагороду в їх землю, або ж дозволяють їм оселитись з ними, але вже як вільним людям і друзям. Цим вони здобувають їх любов.

Є в них і безліч усяких плодів, складених купами, і найбільше — проса.

Жінки їх розумніші, ніж це властиво людській природі: багато хто з них визнають смерть чоловіків немов кінцем власного життя, і самі добровільно дають задушити себе, не вважаючи за життя перебування у вдівстві.

В лісах і на болотах, посеред рік і стоячих озер, живуть вони, неприступні стороннім; у житлах своїх улаштовують вони багато виходів, щоб можна було врятуватись у разі небезпеки, а небезпека, як це й природно, їм звідусіль загрожує. Все необхідне їм для життя закопують вони в землю, в потайних місцях, ховаючи від очей усе, що тільки здобувають, і життя ведуть прямо розбійницьке. Ворогів люблять вони підстергти в лісовій гушавині, в ущелинах і на кручах; користуються в достатній мірі засідками, нападами знеачка і хитрощами, і вночі і вдень винаходячи всякі способи боротьби. Краще за будького вміють вони переправлятися через ріки і можуть довго залишатись у воді. В разі небезпеки вони покидають свої житла і поринають у глибину води, тримаючи в роті довгі, порожнисті всередині стебла очерету, приготовлені саме для цієї мети; лежачи навзпак у глибині річки, вони виставляють кінці очеретини назовні і дихають крізь них. В такому положенні вони багато годин можуть залишатися у воді, так що ніхто їх там і не помітить. Якщо навіть трапиться, що кінці очерету буде видно зовні, то люди, які не знають у чому справа, подумают, що то очерет росте в воді. Але хто знає про цей спосіб, тому не трудно догадатися, і тоді він може проткнути їм рот очеретиною або ж висмикнути її з води, так що нічим буде дихати і доведеться вилізати назовні.

Всі чоловіки озброєні в них невеликими дротинками, по два на кожного, а в декого, крім того, чудові щити, тільки занадто важкі, які утруднюють рух. Є в них і дерев'яні луки і стріли, намазані отрутою; ця отрута діє сильно, і врятуватись від неї можна лише прийнявши вчасно якунебудь протитотруту, або якийсь інший засіб, відомий знаючим лікарям; або ж треба вирізати уражене отрутою місце, щоб вона не поширилась по всьому тілу. В них нема спільної влади, вони завжди ворогують одні з одними і в бою не знають правильного

строю, але намагаються битися в бойовому порядку, і так само не люблять показуватися на рівних, відкритих звідусіль місцях. Коли трапиться їм зважитися на рукопашний бій, вони гуртом здіймають крик і повільно просуваються вперед; якщо противник почне відступати перед їх криком, то наступають сильніше; якщо ж ні,—повертають назад, не намагаючись випробувати силу ворога в рукопашній, і ховаються в лісі, де в них є надійний захист; отак вони примушують ворога битися в тісних місцях. Часто, несучи з собою здобич, вони кидають її при найменшій тривозі і втікають у лісові хащі; потім, коли вороги оточують здобич, вони знов на них нападають і завдають їм шкоди. Так майстерно вони заманують ворогів.

Вони надзвичайно віроломні і невірні, коли йдеться про додержання договорів, але поступаються більше перед страхом, ніж перед дарами. Часто розходяться в думках і не можуть домовитися до спільного рішення; якщо й вирішають щонебудь спільно, негайно ж порушують ухвалене рішення, бо всі додержуються протилежних думок і ніхто не хоче поступитися іншому.

Нападати на них слід більше взимку, коли дерева безлисті і (вороги) не можуть легко ховатись, а на снігу залишаються їх сліди. Зимом і сім'ї їх бідують, і вони самі беззахисні, і річки замерзають, а це полегшує переправу...

Остерігатися якомога, щоб не ходити на них вузькими, непрохідними місцями, під час літньої спеки, коли вороги збираються великими юрбами,—перше ніж вигнати їх кіннотою або піхотою...

Через те, що в них буває багато чвар, доречно декотрих з них притягти до себе словами або дарами,—особливо тих, що живуть ближче до кордону,—і вести боротьбу з рештою, не допускаючи, щоб вони всі з'єдналися і підкорилися спільній владі. Втікачів, що з'являються від них, треба остерігатися і пильно стежити за ними. І ті з них, котрі самі, з часом, стали римлянами і забули про свою землю, все ж виявляються співчуваючими ворогові. Але хто з них зберігає вірність, тим треба робити добро; коли почнуть шкодити, слід їх карати... Багатств, які виявляються в сусідніх країнах, не слід знищувати без потреби, а треба постаратися доставити їх на в'ючних тваринах і на суднах у власну країну; їх ріки впадають у Дунай, і можна влаштувати доставку водою...

Землі слов'ян і антів лежать уздовж ріки, поряд одні за одними; вони суміжні одна з одною, і нема між ними порожнього місця, про яке варто було б говорити. Близько від них ліси, болота і порослі очеретом місця; тут їм легко влаштувати заставу, коло самого кордону, і сховати тут же свої загони, а решта воїнів, зібравшись у сусідньому лісі, будуть стежити звідти за їх рухами і допоможуть їм вигнати ворога з лісу. Їх молоді люди можуть зненацька напасти на наших воїнів. При таких умовах неможливо буде завдати їм шкоди...

Розпочинаючи проти них походи, не треба щадити ворогів, здатних учинити опір, а всіх зустрічних убивати і не баритися з тими, хто найбільше чинить опір, не гаяти часу...

III

**КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА З IX ДО ПОЧАТКУ
XI СТОЛІТТЯ**

ЗВІСТКИ ЛІТОПISУ.

№ 15

Князювання Рюрика в Новгороді (862—879 рр.)

а) В лето 6367. Имаху дань Варязи из заморья на Чюди и на Словенах, на Мери и на Всех, (и на) Кривичех; а Козари имаху на Полянех, и на Северех и на Вятичех, имаху по белей веверице от дыма.

В лето 6368.

В лето 6369.

(В лето 6370). Изгнаша Варяги за море, и не даша им дани, и почаша сами в себе володети, и не бе в них правды, и вѣста род на род, (и) быша в них усобице, и воевати почаша сами на ся. (И) реша сами в себе: «поищем себе князя, иже бы володел нами и судил по праву». (И) идоша за море к Варягом, к Руси; сице бо тии звахуся Варязи Русь, яко се друзии зовутся Свие, друзии же Урмане, Ангыляне, друзии Гѣте, тако и си. Реша Руси Чюдь, (и) Словени, и Кривичи (и) Все: «земля наша велика и обилна, а наряда в ней нет; да поидете княжит и володети нами». И избрашася 3 брата с роды своими, (и) пояша по себе всю Русь, и придоша; старейший, Рюрик, (седе Новегороде), а другой, Синеус, на Беле-озере, а третий Изборьсте, Трувор. (И) от тех (Варяг) прозвася Руская земля, Новгородци, ти суть людье Новогородци от рода Варяжска, преже бо беша Словени. По двою же лету Синеус умре и брат его Трувор; и прия власть Рюрик, и раздая мужем своим грады, овому Полотеск, овому Ростов, другому Бело-озеро. И по тем городом суть находници Варязи, а перьвии насельници в Новегороде Словене, (в) Полотьсте Кривичи, в Ростове Меря, в Беле-озере Весь, в Муроме Муромы; и теми всеми обладаше Рюрик.

Летопись по Лаврентиевскому списку, сс. 18—19.

б) В лето 6367. Имаху дань Варязи приходяще из заморья на Чюди и на Словенех, и на Мерях и на Всех (и на) Кривичах; а Козаре имахуть на Полянех, и на Северех, и на Вятичих, имаху по беле и веверице тако от дыма...

В лето 6370. И изгнаша Варягы за море, и не даша им дани, и почаша сами в себе володети; и не бе в них правды, и вѣста род на род, и быша усобице в них, и воевати сами на ся почаша. И ркоша: «поищем сами в себе князя, иже бы володел нами и рядил по праву». Идоша за море к Варягом к Руси, — сице бо звахуть ты Варягы Русь, яко се друзии зовутся Свее, друзии же Урмани, Ангыляне, инии Готе, — тако и си. Ркоша Русь Чюдь, Словене, Кривичи и Все: «земля наша велика и обилна, а наряда в ней нет; да поидете княжить и володеть нами». И избрашася трие брата с роды своими, и пояша по себе всю Русь, и придоша к Словеном первее и срубиса

город Ладогу, и седе старейший в Ладозе Рюрик, а другой Синеус на Белеозере, а третей Трувор в Изборьске. И от тех Варяг прозвася Руская земля. По дъвою же лету умре Синеус и брат его Трувор, и прия Рюрик власть всю один; и пришед к Ильмерю и сруби город над Волховом, и прозваша и Новъгород, и седе ту княжа и раздая мужем своим волости, и города рубати, овому Полтеск, овому Ростов, другому Белоозеро. И по темь городом суть находнице Варязи; первии населници в Новегороде Словене, и в Полотьске Кривичи, Ростове Меряне, на Белеозере Весь, Муроме Мурома, и теми всеми обладаше Рюрик. И бяста у него два мужа, не племени его, Асколд и Дирд, но боярина и та испросистася к Царюграду с родом своим. И поидоста по Днепру, идучи мимо, и узреста на горе городок и въспрошаста, ркуще: «чий се город?» Они же ркоша: «была суть три братья, Кий, Щек, Хорив, иже сделаша город сий, и изъгыбоша, а мы седим роды их и платимы дань Козаром. Асколд же и Дир остава в городе сем, и многы Варягы съвокуписта; и начаста владети Польскою землею. Рюрику же княжашю в Новегороде.

Летопись по Ипатскому списку,
СПБ, 1871, сс. 10—12.

№ 16

Рюрик, Олег, Игор (862—945 гг.)

Во времена же Кыева и Щека и Хорива Новгородстии людие, рекомии Словени и Кривичи и Меря, Словене свою волость имели, а Кривичи свою, а Мере свою; кождо своим родом владаше; а Чюдь своим родом; и дань даяху Варягом от мужа по беле и веверици; а иже бяху у них, то ти насилье даяху Словеном, Кривичем и Мерям и Чюди. И вѣсташа Словене и Кривичи и Меря и Чудь на Варягы, и изгнаша я за море, и начаша владети сами себе и города ставити; и вѣсташа сами на ся воеват, и бысть межи ими рать велика и усобица, и вѣсташе град на град, и не беше в них правды. И реша к себе: «князя поищем, иже бы владел нами и рядил ны по праву». Идоша за море к Варягом и ркоша: «земля наша велика и обилна, а наряда у нас нету; да поидете к нам княжить и владеть нами». И зѣбращася 3 братиа с роды своими, и пояша со собою дружину многу и предивну, и придоша к Новугороду; и седе старейший в Новегороде, бе имя ему Рюрик; а другой седе на Белеозере, Синеус; а третий в Изборьске, имя ему Трувор. И от тех Варяг, находник тех, прозвашася Русь, и от тех словет Руская земля; и суть Новгородстии людие до днешняго дни от рода Варяжьска.

По двою же лету умре Синеус и брат его Трувор, и прия власть един Рюрик, обою брату власть, и нача владети един. И роди сын, и нарече имя ему Игорь. И възрасташю же ему Игорю, и бысть храбор и мудр. И бысть у него воевода, именем Олег, муж мудр и храбор. И начаста воевати, и налезоста Днепръ реку и Смолнск град; и отголе поидоша вниз по Днепру, и придоша к горам Киевским, и узреста город Киев, и испыташа, кто в нем княжить; и реша: «два брата, Асколд и Дир». Игорь же и Олег творящася мимоидуща, и потаистася в лодях, и с малою дружиною излезоста на брег, творящася Подугорьскими гостями, и съзваста Асколда и Дира. Слезшима же има, выскакаша прочии воины, злодеи Игоревы, на брег; и рече Игорь ко Асколду: «вы неста князя, ни роду княжа; нь аз есмь князь, и мне достоить княжити». И убиша Асколда и Дира; и абие несьше на

гору, и погребоша Асколда на горе, еже ся ныне Угорское наричать, идеже есть двор Олмин, на той могыле постави Олма церковь святого Николу; а Дирева могыла за святою Ириною. И седе Игорь княжа в Киеве; и беша у него Варязи мужи Словене, и оттоле прочии прозвашася Русью. Сей же Игорь нача грады ставити, и дани устави Словеном и Варягом даяти, и Кривичем и Мерям дань даяти Варягом, а от Новагорода 300 гривен на лето мира деля, еже не даютъ. И пакы приведе себе жену от Плескова, именем Олгу, и бе мудра и смыслена, от неяже родися сын Святослав.

Новгородская летопись по синодальному харатейному списку, изд. Археографической комиссии 1888, сс. 4—6.

№ 17

Виступ проти Рюрика в Новгороді (864 р.)

В лето 6372. Убиен бысть от Болгар Осколдов сын. Того же лета оскорбишася Новгородци, глаголюще: «яко быти нам рабом, и много зла всячески пострадати от Рюрика и от рода его». Того же лета уби Рюрик Вадима храбраго, и иных многих изби Новгородцев съветников его.

Никоновская летопись, Полное собрание русских летописей, т. IX, СПб, 1862, с. 9.

№ 18

Похід князя Олега з Новгорода на Київ; перенесення Олегом столиці до Києва (882 р.)

(В лето 6390). Поиде Олег, поим воя многи, Варязи, Чюдь, Словени, Мерю, Вель, Кривичи, и приде к Смоленску с Кривичи, и прия град, и посади мужь свои; оттуда поиде вниз, и взя Любець, и посади мужь свои. (И) придоста к горам х Киевским, и уведа Олег, яко Осколд и Дир княжита, (и) похорони вои в лодьях, а другия назади остави, а сам приде, нося Игоря детьска. И приплу под Угорское, похоронив вои своя, и посла ко Асколду и Дирови, глаголя: «яко гость есмь, (и) идем в Греки от Олга и от Игоря княжича; да придета к нам к родом своим». Асколд же и Дир придоста, (и) выскакаша вси прочии из лодья, и рече Олег Асколду и Дирови: «вы неста князя, ни рода княжа, но аз есмь роду княжа», (и) вынесоша Игоря: «а се есть сын Рюриков». И убиша Асколда и Диру, (и) несоша на гору, и погребоша и на горе, еже ся ныне зовет Угорское, кде ныне Олмин двор; на той могиле поставил церковь святого Николу; а Дирова могила за святою Ориною. (И) седе Олег княжа в Киеве, и рече Олег: «се буди мати градом Русьским». (И) беша у него Варязи и Словени и прочи прозвашася Русью. Се же Олег нача города ставити, и устави дани Словенном, Кривичем и Мери, и (устави) Варягом дань даяти от Новагорода гривен 300 на лето, мира деля, еже до смерти Ярославле даяше Варягом.

Летопись по Лаврентиевскому списку, сс. 22—23.

Походи київського князя Олега на деревлян, сіверян, радимичів, уличів, тиверців (883—885 рр.)

В лето 6391. Поча Олег воевати Деревляны, и примучив а, имаше на них дань по черне куне.

В лето 6392. Иде (Олег) на Северяне, и победи Северяны, и възложи на нь дань легъку, и не даст им Козаром дани платити, рек: «каз им противен, а вам нечему».

В лето 6393. Посла к Радимичем, рька: «кому дань даете?» Они же реща: «Козаром». И рече им Олег: «не дайте Козаром, но мне дайте», и въдаша Ольгови по щельягу, якоже (и) Козаром даяху. И бе обладая Олег Поляны, и Деревляны, (и) Северены и Радимичи, а с Уличи и Тверци имаше рать.

Летопись по Лаврентиевскому списку, сс. 23—24.

№ 20

Похід київського князя Олега на Візантію і договори його з Візантією (907, 911 рр.)

В лето 6415. Иде Олег на Греки, Игоря остави в Києве; поя же множество Варяг, Словен, и Чюди, и Кривичи, и Мерю, и Поляны, и Северу, и Деревляны, и Радимичи, и Хорваты, и Дулебы, и Тиверци, яже суть толковины: си вси звахуться Великая Скуфь. И с семи всеми поиде Олег на конех и в кораблех, и бе числом кораблей 2000. И приде к Царюграду, и Греци замкоша Суд, а город затвориша. И вылезе Олег на берег, и повеле воем изволочити корабля на берег, и повоева около города, и много убийство створи Греком, и полаты многы разбиша, а цркви дожьгоша; а ихже имяху полоняники, овех посекаху, другыя же мучаху, иныя же растреляху, а другыя в море вметаша, и ина многа зла творяху. Русь Греком, елико же ратнии творять. И повеле Олег воем своим колеса изьделати и въставити корабля на колеса; и бывшую покосну ветру, успяша пре с поля, и идяше к городу. Видевше же Греце, убояшася и ркоша, выславше ко Ольгови: «не погубляй город, имемься по дань, якоже хочещи». И стави Олег вой, и вынесоша ему брашна и вино, и не прия его: бе бо устроено с отравою. И убояшася Греце и ркоша: «несть се Олег, но святой Дмитрий, послан на ны от бога». И заповеда Олег дань даяти на 2000 кораблей, по 12 гривне на человека, а в корабли по 40 мужь; и яшася Греци по се, и почаша Греци мира просити, дабы не воевал Грецькой земли. Олег же, мало отступив от города, нача мир творити с царема Грецькыма, с Леоном и с Александром, посла к нима в город Карла, Фарлофа, Велмуда, Рулава и Стемида, глаголя: «имете ми ся по дань». И ркоша Греце: «чего хотите, и дамы ти». И заповеда Олег дати воем на 2000 кораблей, по двенатьцать гривне на ключь, и потом даяти углады на Руские городы: первое на Киев, таже и на Чернигов, и на Переяславль, и на Полтеск, и на Ростов, и на Любечь, и на прочая городы; по темь бо городом седяху князь под Ольгом суще: «да приходять Русь, хлебное емлють, елико хотять, а иже придуть гостье, да емлють мясячину на 6 месяць, и хлеб, и вино, и мяса, и рыбы, и овощем, и да творять им мовь, елико хотять; и пойду(ть) же Русь домови, да емлють у царя

вашего на путь брашно, и якоря, и ужища, и пре и елико надобе». И яшася Греци, и ркоша царя и боярство все: «аще приидуть Русь бес купли, да не взимають месячины; да запретить князь людем своим, приходящим Руси zde, да не творять пакости в селех и в стране нашей; приходящии Русь да витають у святого Мамы, и послеть царство наше, да испишють имена их, и тогда возмут месячное свое, первое от города Киева, и паки ис Чернигова, и Переяславля, и прочии городи; и да входять в город одиными вороты, с царевым мужем, без оружья, мужь 50, и да творять куплю, якоже им надобе, не платяче мыта ни в чемъже». Царь же Леон с Олександром мир створиста с Ольгом, имъшеся по дань и роте заходивше межи собою, целовавше сами крест, а Ольга водиша и мужий его на роту; по Рускому закону кляшася оружьем своим, и Перуном богом своим, и Волосом скотьим богом, и утвердиша мир. И рече Олег: «ишийте пре паволочити Руси, а Словеном кропинныя», и бысть тако; и повесиша щиты своя в вратех, показующе победу, и поиде от Царяграда. И вспяша Русь пре паволоचितые, а Словене кропинныя, и раздра я ветр; и ркоша Словене: «имемъся своим тольстинам, не даны суть Словеном пре кропинныя». И приде Олег к Киеву, неся золото, и паволокы, и овощи, и вина, и всяко узорочье и прозваша Ольга вещей: бяху бо людие погани и невеголось...

В лето 6420. Посла Олег мужи свои построити мира и положити ряды межи Греки и Русью; и посла глаголя равно другаго свещания, бывшаго при тех же царих Льва и Александра.

«Мы от рода Рускаго, Карлы, Инегелд, Фарлоф, Веремуд, Рулав, Гуды, Руалд, Карн, Фрелав, Рюар, Актеву, Труан, Лидульфост, Стемир, иже послани от Олга, великаго князя Рускаго, и от всех, иже суть под рукою его, светълых бояр, к вам, Львови и Александру и Костянтину, великим о бозе самодержьцем, царемъ Грецкым, на удержание и на извещение от многих лет межю Християны и Русью бывшую любовь похотеньем наших князь и по повелению, и от всех, иже суть под рукою его сущих Руси. Наша светлость боле инех хотящих же о бозе удержати и известити такую любовь, бывшую межю Християны и Русью, многажды право судихом, но точью простословесен, и писаниемъ и клятвою твердою, кленшеся оружьем своим, такую любовь известити и утвердити по вере и по закону нашему. Суть, яко понеже мы ся имали о божии вере и любви, главы таковыя: По первому слову да умиримся с вами, Греки, да любим друг друга от всея душа и изволенья, и не вдадим, елико наше изволение быти от сущих под рукою наших князь светлых, никакому же съблазну или вине; но потщимся, елико по силе, на сохранение прочих и всегда лет с вами, Греки, исповеданиемъ и написаниемъ с клятвою извещаемую любовь непревратну и непостыжну. Также и вы, Греци, да храните такую же любовь к княземъ же светлым нашим Рускым и к всем, иже суть под рукою светлаго князя нашего, несъблазнену и непреложну всегда и в вся лета. А о головах, иже ся ключють проказа, урядимся сие: Да елико яве будеть показнии явлеными, да имеютъ верное о тацех явлении; а ему же начнуть не яти веры, да не кленется часть та, иже ищеть неятю веры; да егда кленется по вере своей, будеть казнь, якоже явится съгрешение о сем. Аще кто убиеть Крестьянина Русин, или Христьянин Русина, да умереть, идеже аще створить убийство. Аще ли убежить створивый убийство, аще есть имовит, да часть его, сиречь иже его будеть по закону, да возметь ближний убьенаго; а иже на убившаго, да имеетъ толцемъ же прибудеть по закону; аще ли есть неимовит створивый убийство и убежав, да держится тязи, доньдеже обрящется, яко да умереть. Аще ли ударить мечемъ или бьеть кацемъ

любо съсудом, за то ударение или убьение да вдасть литр 5 сребра по закону Рускому; аще ли будеть неимовить тако створивый, да вдасть елико можеть и да соиметь с себе и ты самыя порты своя, в нихже ходит, а опроче да роте ходитъ своею верою, яко никакоже иному помощи ему, да пребываетъ тяжа оттоле не взыскаема о семь. Аще украдетъ Русин что любо у Крестьянина, или паки Христьянин у Русина, и ят будеть в том часе тать, егда татьбу сътворить, от погубившаго что любо, аще приготовится, татьбу творяй и убиень будет: да не взыщется смерть его ни от Христьян, ни от Руси, но паче убо да възметъ свое, иже будеть погубил. И аще вдасть руце украдый, да ят будеть темъ же, у негоже будеть украдено, и связан будеть и отдасть то, еже сме створить, и створить трижды о семь. Аще ли кто, или Русин Христьяну, или Христьян Русину, мучения образом искус творити и насилье яве, или възметъ что любо дружинне, да вспятить тронч. Аще вывержена лодья будеть ветром великом на землю чюжо, и обрящются тамо иже от нас Руси, да аще кто идеть снабдети лодью с рухлом своим, и отсылати паки на землю Крестьянску, да проводим ю сквозе всяко страшно место, дондеже придетъ в бестрашно место; аще и таковая лодья, и от буря, или боронения земнаго боронима, не можеть възборонитися в своя си места, спотружаемъ гребцем бо тоя лодья, мы Русь, и допроводим с куплею их поздорову, ти аще ключитя близ земли Грецькы; аще ли ключитя такоже проказа лодьи Рустей, да проводим ю в Рускую землю, и да продають рухло тоя лодья, и аще что можеть продати от лодья, воволочим им, мы Русь, да егда ходим в Греки или с куплею, или в солбу, к цареву (в)ашему, да пустим я с честию проданое рухло лодья их; аще ли ключитя кому от тоя лодья в ней убьену быти, или бьену быти от нас Руси, или взяти что любо, да повинни будутъ то створшии прежде реченную епитемьею. От тех аще полоняник обою страну держим есть, или от Руси, или от Грек, продан в ину страну; оже обрящется или Русин или Гречин, да не купять и възвратять и скупленое лице в свою страну, и възмутъ цену его купящии, или мнитья в куплю на дань челядина цена; также аще от рати ят будеть, да от тех Грек также да възвратитя в свою страну, и отдана будетъ цена его, якоже речено есть, якоже есть купля. Егда же требуетъ на войну ити, егда же потребу творите, и си хотять почестити царя вашего, да аще в кое время елико их придетъ и хотять оставити у царя вашего, своею волею да будутъ. О Руси о положеньи: Многажды от коея убо страны пришедшим в Русь и продаемом в Христьяны, и еще же и от Христьян полонных многажды от коея любо страны приходящим в Русь: се продаемы бывають по 20 золота и да придуть в Греки. О том аще украден будетъ челядин Руский, или възсочить, или по нужи продан будетъ, и жаловати начнуть Русь, да покажется таковое от челядина, да имуть и в Русь; но и гостье погубиша челядин, и жалуютъ, да ищють и, обретаемое да имуть е; аще ли кто искушения сего не дасть створити, местник да погубить правду свою. О работающих в Грецах Руси у Христьянского царя: Аще кто умреть, не урядив своего имения, ци и своих не имать, да възвратитъ именье к малым ближикам в Русь; аще ли створить обрящение, таковый възмет уряженое его, кому будетъ писал наследити именье, да наследит о(т) взимающих куплю Руси от различных ходящих в Греки и удалюющих. Аще злодей възвратитя в Русь, да жалуютъ Русь Христьянскому царству, и ят будетъ таковый и възвращен будетъ не хотяй в Русь. Си же вся да творять Русь Грекам, идеже аще ключитя таково. На утвержение же и неподвижение быти межы вами Христьяны и Русью, бывший мир створихом Ивановом написанием на

двою харотью, царя вашего и своею рукою, предлежащим честным крестом и святою единосущною троицею, единого истинного бога нашего, извести и дать нашим словом; мы же кляхомся к царю вашему, иже от бога суще яко божие здание по закону, и по покону языка нашего, не переступати ни нам ни иному от страны нашей от уставленных глаголов мира и любве. И таково написание дахом царства вашего на утверждение обоему пребывати, таковому свещанию, на утверждение и извещение межи вами бывающаго мира, месяца септября в 2, а в неделю 15, в лето создания миру 6420».

Летопись по Ипатскому списку,
сс. 17—19, 19—22.

№ 21

Князювання Ігоря в Київській Русі (913—945) і походи його проти деревлян і на Візантію (913, 941 рр.)

В лето 6421. Поча княжити Игорьь по Ользе... И Деревляне заратишася от Игоря по Ольгове смерти.

В лето 6422. Иде Игорьь на Древляны, и победив възложи на ня дань большю Ольговы... В лето 6423. Приидоша Печенези первбе на Рускую землю и створивше мир с Игорем, идоша к Дунаю...

В лето 6449. Иде Игорьь на Греки; и яко послаша Болгаре весть к царю, яко идут Русь на Царьград скедий 10 тысящ. Иже и поидоша и приплуша, и почаша воевати Вифиньскыя страны, и пленоваху по Понту до Ираклия и до Фофлагоньскы земля, и всю страну Никомидийскую пополониша; и Суд весь пожьгоша. Ихъже емъше, овех растинаху, и другия же, сторожи поставляюще, стрелами растреляху; и изъламляху, опаки руце связавше, и гвозды железны посреде голов вбивахуть има. Мьного же и святыхъ церквий огньеви предаша, и именье не мало обою сторону взяша, (монастиря же и села все огньеви предаша). Потом же пришедшем воем от вьстока, Панфир деместник с четыридесят тысящъ, Фока же патрикий с Македоны, Феодор же стратилат с Фраки, и с ними же и сановницы боярьстии обидоша Русь около. И свещаша Русь, и изидоша противу вооружившися на Греки, и брани межю има бывши зле, одва одолеша Греци. Русь же възвратишася к дружине своей к вечеру, и на ночь влезъше в лодья отбегоша. Феофан же усрете я в олядех с огнемь, и нача пуцати огнь трубами на лодья Рускыя, и бысть видети страшно чудо: Русь же видяще пламень, вметяхуся в воду морьскую, хотяще убрести, и тако прочии възвратишася вьсвои. Темь же пришедшим в землю свою, поведаху каждо своим о бывшем и о лядньем огни: «якоже молонья», рече, «иже на небесих, Греци имуть в себе, и сию пуцающе жьжаху нас; и сего ради не одолехом им». Игорьь же пришед и нача свокупити вои многы, и посла по Варягы за море, вабя и на Греки, хотя поити на ня.

Летопись по Ипатскому списку,
сс. 25, 26, 27—28.

№ 22

Договір київського князя Ігоря з Візантією (945 р.)

В лето 6453. Присла Роман, и Костянтин и Степан слы к Игореву построить мира первого; Игорьь же глагола с ними о мире. Посла

Игорь муже своя к Роману, Роман же созва боляре и сановники. Приведоша Руския слы, и велеша глаголати (и) псати обоих речи на харатге:

«Равно другаго свещанья, бывшаго при цари Рамане, и Костянтине и Стефане, христоролюбивых владык. Мы от рода Рускаго сли и гостье, Ивор, сол Игорев, великаго князя Рускаго, и обьчии сли: Вуефаст Святославль, сына Игорева; Искусеви Ольги княгини; Слуды Игорев, нети Игорев; Улеб Володиславль; Каницар Передьславин; Шихьберн Сфаньдр, жены Улебле; Прасьтен Турьдуви; Либи Арьфастов; Грим Сфирьков; Прастен Акун, нети Игорев; Кары Тудков; Каршев Турьдов; Егри Евлисков; (Воист) Воиков; Истр Аминодов; Прастен Бернов; Явтяг Гунарев; Шибрид Алдан; Кол Клеков; Стегги Етонов; Сфирка....; Алвад Гудов; Фудри Туадов; Мутур Утин; купец Адунь, Адулб, Иггивлад, Олеб, Фрутан, Гомол, Куци, Емиг, Турьбид, Фурстен, Бруны, Роалд, Гунастр, Фрастен, Игельд, Турьберн, Моны, Руалд, Свень, Стир, Алдан, Тилен, Апубьксарь, Вузлев, Синко, Боричь, послании от Игоря, великаго князя Рускаго, и от всяка княжьа и от всех людей Руския земля. И от тех заповедано обновити ветхий мир, ненавидящаго добра и враждолюбца дьявола разорити, от мног лет и утвердити любовь межю Греки и Русью. И великий князь нашь Игорь, (и князи) и боляре его, и людье вси Рустии послаша ны к Роману, и Костянтину и к Стефану, к великим царем Гречьским, створити любовь с самими цари, со всемь болярством и со всеми людьми Гречьскими на вся лета, дондеже съяеть солнце и весь мир стоить. И иже помыслить от страны Руския разрушити таку любовь, и елико их крещенье прияли суть (от страны Руския), да примуть месть от бога вседержителя, осуженье на погибель в весь век в будущий; и елико их есть не хрещено, да не имуть помощи от бога ни от Перуна, да не ущитятся щиты своими, и да посечени будут мечи своими, от стрел и от иногоружья своего, и да будут раби в весь век в будущий. А великий князь Руский и боляре его да посылають в Греки к великим царем Гречьским корабли, елико хотять, со слы и с гостьми, якоже им уставлено есть. Ношаху сли печати злати, а гостье сребрени; ныне же уведемь есть князь вашь посылати грамоты ко царству нашему; иже посылаеми бывають от них (посли) и гостье, да приносять грамоту, пишючє сице: яко послах корабль селико; и от тех да увемы и мы, оже с миромь приходять. Аще ли бже грамоты придуть, и преданы будут нам, да держим и храним, дондеже възвестим князю вашему; аще ли руку не дадять, и противятся, да убьени будут, да не изищется смерть их от князя вашего; аще ли убежавше в Русь придуть, мы напишем ко князю вашему, яко им любо, тако створять. Аще придуть Русь бес купли, да не взимають месячна. Да запретить князь слом своим и приходящим Руси сде, да не творять бещинья в селех, ни в стране нашей. И приходящим им, да витають у святаго Мамы, да послеть царство наше, да испишеть имяна ваша, тогда възмуть месячное свое, съли слобное, а гостье месячное, первое от города Киева, паки из Чернигова и (ис) Переяславля (и ис прочих городов). Да входять в город одиними ворота со царевым мужем без оружья, мужь 50, и да творять куплю якоже им надобе, (и) паки да исходять; и мужь царства нашего да хранить я, да аще кто от Руси или от Грек створить криво, да оправляеть то. Входяще же Русь в град, да (не творять пакости и) не имеють волости купити паволок лише по 50 золотник; и от тех паволок аще кто крьнеть, да показываеть цареву мужу, и т е запечатаеть и дасть им.

И отходящей Руси отсюда взимають от нас, еже надобе, брашно на путь, и еже надобе лодьям, якоже уставлено есть преже, и да возвращаются с спасением в страну свою; да не имеют власти зимовати у святого Мамы. Аще ускочить челядин от Руси, по не же придуть в страну царствия нашего и от святого Мамы аще будеть, да поимуть и; аще ли не обрящется, да на роту идуть наши хрестеяне Руси по вере их, а не хрестеянии по закону своему, ти тогда взимають от нас цену свою, якоже уставлено есть преже, 2 паволоце за челядин. Аще ли кто от людей царства нашего, ли от города нашего, или от инех город ускочить челядин нашъ к вам, и принесеть что, да вспятять и опять; и еже что принесл будеть, все цело, и да возьметь от него золотника два. Аще ли кто покусится от Руси взяти что от людей царства нашего, иже то створить покаженн будеть вельми; аще ли взял будеть, да заплатит сугубо; и аще створить (тоже) Гръчин Русину, да приметъ туже казнь, якоже приял есть и он. Аще ли ключится украсти Русину от Грек что, или Гръчину от Руси, достойно есть да возвратитъ (е) не точью едино, но и цену его; аще украденое обрящется продаемо, да вдасть и цену его сугубо, и т показнен будеть по закону Гречьскому, (и) по уста(в)оу и по закону Рускому. Елико хрестеян от власти наша пленена приведуть Русь, ту аще будеть уноша, или девица добра, да вдадять златник 10 и поимуть и; (аще ли есть средовечь, да вдасть золотник) 8 и поимуть и; аще ли будеть стар, или детещь, да вдасть златник 5. Аще ли обрящутся Русь работающе у Грек, аще суть пленници, да искупають е Русь по 10 златник; аще ли купил (и) будет Гръчин, под хрестомъ достоинъ ему, да возметъ цену свою, еликоже дал будеть на немь. А о Корсуньстей стране. Еликоже есть городов на той части, да не имате волости, князи Рустии, да воюете на тех странах, и та страна не покаряется вам, (и) тогда, аще просить вой у нас князь Руский да воюеть, да дам ему, елико ему будеть требе. И о том, аще обрящють Русь кубару Гречьскую ввержену на коемь любо месте, да не преобидять ея; аще ли от нея возметь кто что, ли человека поработитъ, или убьеть, да будеть повинен закону Руску и Гречьску. Аще обрящють в вустье Днепрьскомъ Русь Корсуняны рыбы ловяща, да не творять им зла никакоже. И да не имеютъ власти Русь зимовати в вустьи Днепра, Белбережи, ни у святого Ельферья; но егда придеть осень, да идуть в домы своя в Русь. А о сих, оже то приходять Чернии Болгаре (и) воюють в стране Корсуньстей, и велим князю Рускому, да их не пуцаеть: пакостять стране его. Аще ли ключится проказа некака от Грек, сущих под властью царства нашего, да не имате власти казнити я, но веленьемъ царства нашего да приметъ, якоже будеть створил. Аще убьеть хрестеянин Русина, или Русин хрестеянина, да держим будеть створивый убийство от ближних убьенаго, да убьють и. Аще ли ускочить створивый убой и убежить, аще будеть имовит, да возмутъ именье его ближний убьенаго; аще ли есть неимовит (створивый убийство) и ускочить же, да ищють его, дондеже обрящется, аще ли обрящется, да убьен будеть. Или аще ударить мечем, или копьем, или кацем любо оружьем Русин Гръчина, или Гръчин Русина, да того деля греха заплатит сребра литр 5 по закону Рускому; аще ли есть неимовит, да како можетъ, в только же продан будеть, яко да и порты, в нихже ходитъ, да и то с него сняти, а о проце да на роту ходитъ по своей вере, яко не имея ничтоже, ти тако пущен будеть. Аще ли хотети начнетъ наше царство от вас война противящаяся нам, да пишем к великому князю вашему, и послет к нам, еликоже хочем: и оттоле уведать ины

страны, како любовь имеютъ Гръци с Русью. Мы же свещание се написахом на двою харатью, и едина харатья есть у царства нашего, (на нейже есть крест и имена наша написана, а на другой послы ваши и гостье ваши. А отходяче послом царства нашего) да допроводять к великому князю Рускому Игореву и к людем его; и ти приимающе харатью, на роту идуть хранити истину, яко мы свещахом, напсахом (на) харатью сию, на нейже суть имена наша написана. Мы же, елико нас хрестилися есмы, кляхомся церковью святого Илье в сборней церкви, и предлежащем честным крестом, и харатьею сею, хранити все, еже есть написано на ней, не преступити от него ничтоже; а иже преступить се от страны нашея, ли князь ли ин кто, ли крещен или некрещен, да не имуть помощи от бога, и да будетъ раб в весь век в будущий, и да заколен будетъ своим оружием. А (некрещеная) Русь полагають щиты своя и мече свое наги, обруче свое и (прочая) оружья, да кленутся о всемъ, яже суть написана на харатьи сей, хранити от Игоря и от всех боляр и от всех людей от страны Руския в прочая лета и воину. Аще ли же кто от князь или от людей Руских, ли хрестеян, или не хрестеян, преступитъ се, еже есть писано на харатьи сей, будетъ достоин своим оружиемъ умрети, и да будетъ клят от бога и от Перуна, яко преступи свою клятву. Да аще будетъ добре, Игорь великий князь да хранитъ си любовь правую, да не разрушится, дондеже солнце съятеть и весь мир стоять, в нынешния веки и в будущая.

Летопись по Лаврентиевскому списку, сс. 45—52.

№ 23

Забиття деревянами кийвського князя Ігоря (945 р.)

В лето 6453. В се ж лето рекоша дружина Игореву: «отроци Свеньльжи изоделися суть оружием и порты, а мы нази; поиди, княже, с нами в дань, да и ты добудеши и мы». (И) послуша их Игорь, иде в Деревя в дань, и примышляше к первой дани, (и) насылаше им и мужи его; возъемав дань, поиде в град свой. Идущу же ему вспять, размыслив рече дружине своей: «идете с данью домови, а я возвращюся, похожую и еще». Пусти дружину свою домови, с малом же дружины возвратися, желая больша имения. Слышавше же Деревляне, яко опять идеть, сдумавше со князем своим Малом: «аще ся ввадитъ волк в овце, то выносить все стадо, аще не убьютъ его; тако и се, аще не убьем его, то вся ны погубить», (и) послаша к нему, глаголюще: «почто идеши опять? поимал еси всю дань». И не послуша их Игорь, и вышедше из града Изкорстена Деревляне убиша Игоря и дружину его; бе бо их мало. И погребен бысть Игорь, (и) есть могила его у Искоръстена града в Деревех и до сего дне.

Летопись по Лаврентиевскому списку, сс. 53—54.

№ 24

Діяльність кийвської княгині Ольги (946—947 рр.)

И иде Вольга по Дервьстей земли с сыном своим и с дружиною, уставляючи уставы и уроки; (и) суть становища ее и ловища. И приде в град свой Киев с сыном своим Святославом, и пребывши лето едино

В лето 6455, иде Вольга Новугороду, и устави по Мьсте повосты и дани и по Лузе оброки и дани; (и) ловища ея суть по всей земли, знамяня и места и повосты, и сани ея стоятъ в Плескове и до сего дне, и по Днепру перевесища и по Десне, и есть село ея Ольжичи и доселе. И изрядивши, вратися к сыну своему Киеву, и пребываше с ним в любви.

Летопись по Лаврентьевскому списку, сс. 58—59.

№ 25

Князювання київського князя Святослава. Походи Святослава на хозар, ясів, косогів, вятичів, дунайських болгар, Візантію. Загибель Святослава в бою з печенігами (964—972 рр.)

В лето 6472. Князю Святославу възрастьшю и възмужавшю, нача вои совокупляти многи и храбры, и легко ходя, аки пардус, войны многи творяше. Ходя воз по себе не возяше, ни котъла, ни мяс варя, но потонку изрезав конину ли, зверину ли или говядину на углех испек ядыше, ни шатра имяше, но подъклад постлав и седло в головах; такоже и прочии вои его вси бяху. (И) посылаше к странам, глаголя: «хочю на вы ити». И иде на Оку реку и на Волгу, и налезе Вятичи, и рече Вятичем: «кому дань даете?» они же реша: «Козаром по щяльгу от рала даем».

В лето 6473. Иде Святослав на Козары; слышавше же Козари, изидоша противу с князем своим Каганом, и съступишася битися, и бывши брани, одоле Святослав Козаром и град их Белу Вежю взя. (И) Ясы победи и Касоги.

В лето 6474. Вятичи победи Святослав, и дань на них възложи.

В лето 6475. Иде Святослав на Дунай на Болгары. (И) бившемъся обоим, одоле Святослав Болгаром, и взя город 80 по Дунаеви, (и) седе княжа ту в Переяславци, емля дань на Грьцех...

В лето 6477. Рече Святослав к матери своей и к болярю своим: «не любо ми есть в Киеве быти, хочю жити в Переяславци на Дунаи, яко то есть середя земли моей, яко ту вся блага сходятся: от Грек злато, паволоки, вина (и) овощеве разноличныя, из Чех же, изъ Угорь сребро и комони, из Руси же скоро и воск, мед и челядь». Рече ему Волга: «видиши мя болну: сущю; камо хочещи от мене ити?» бе бо разболелася уже; рече же ему: «погреб мя иди, яможе хочещи». По трех днех умре Ольга, и плакася по ней сын ея, и внуци ея и людье вси плачем великомъ, (и) несоша и погребоша ю на месте; и бе заповедала Ольга не творити трызны над собою, бе бо имуци презвутер, сей похорони блаженую Ольгу...

В лето 6478. Святослав посади Ярополка в Киеве, а Ольга в Деревех. В се же время придоша людье Ноугородьстии, просище князя себе: «аще не поидете к нам, то налезем князя себе»; и рече к ним Святослав: «а бы пошел кто к вам». И отпреся Ярополк и Олег; и рече Добрыня: «просите Володимера». Володимер бо бе от Малуши, ключнице Ользины; сестра же бе Добрыни, отец же бе има Малк Любечанин, (и) бе Добрыня уй Володимеру. И реша Ноугородьци Святославу: «вдай ны Володимера»; он же рече им: «вото вы есть». И пояша Ноугородьци Володимера к себе, и иде Володимер с Добрынею уем своимъ Ноугороду, а Святослав Переяславцю.

В лето 6479. Приде Святослав в Переяславецъ и затворишася Болгаре в граде. И излезоша Болгаре на сечю противу Святославу,

и бысть сеча велика, и одоляху Болгаре; и рече Святослав воем своим: «уже нам сде пасти: потягнем мужьски, братья и дружино!» И к вечеру одоле Святослав, и взя град копьем, и посла к Греком, глаголя: «хочю на вы ити (и) взяти град ваш, яко и сей». И реша Грьци: «мы недужи противу вам стати, но возми дань на нас, и на дружину свою, и повежьте ны, колько вас, да вдамы по числу на главы». Се же реша Грьци, лъстяче под Русью; (суть бо Греци лстивы и до сего дни). И рече им Святослав: «есть нас 20 тысящъ», и прирече 10 тысящъ, бе бо Руси 10 тысящъ толко. И пристроиша Грьци 100 тысящъ на Святослава, и не даша дани; и поиде Святослав на Греки, и изидоша противу Руси. Видевше же Русь убояшася зело множества вой, и рече Святослав: «уже нам некамо ся дети, волею и неволею стати противу; да не посраим земле Руские, но ляжем костыи (ту), мертвыи бо срама не имам, аще ли побегнем, срам имам; ни имам убежати, но станем крепко, аз же пред вами поиду: аще моя глава ляжет, то промыслите собою»; и реша вои: «идеже глава твоя, ту и свои главы сложим». И исполчишася Русь, и бысть сеча велика, и одоле Святослав, и бежаша Грьци; и поиде Святослав ко граду, воюя и грады разбивая, яже стоять и до днешняго дне (пусты). И созва царь боляре своя в полату, и рече им: «что створим, яко не можем противу ему стати?» И реша ему боляре: «посли к нему дары, искусим и, любьзнив ли есть злату, ли паволокам?» И посла к нему злато, и паволоки, и мужа мудра; реша ему: «глядай взора, и лица его и смысла его»; он же взял дары, приде к Святославу. (И) поведаша Святославу, яко придоша Грьци с поклоном, и рече: «зведете я семо». Придоша, и поклонишася ему, (и) положиша пред ним злато и паволоки; и рече Святослав, кроме зря, отроком своим: «схороните». Они же придоша ко царю, и созва царь боляры, реша же послании: «яко приходом к нему, и вдахом дары, и не возре на ня, и повеле схоронити. И рече един: «искуси и еще, посли ему оружье». Они же послушаша его, и послаша ему мечь и ино оружье, и принесоша к нему; он же приим, нача хвалити, и любити, ѿ целовати царя. Придоша опять ко царю, и поведаша ему вся бывшая, и реша боляре: «лют се мужь хочет быти, яко имения не брежетъ, а оружье емлетъ; имися по дань». И посла царь, глаголя сице: «не ходи к граду, возми дань, еже хочещи»; за малом бо бе не дошел Царяграда. И даша ему дань; имашеть же и за убьеня, глаголя: «яко род его возметь». Вся же и дары многы, и възратися в Переяславецъ с похвалою великою. Видев же мало дружины своея, рече в себе: «еда како прельстивше избьють дружину мою и мене, беша бо многи погибли на полку; и рече «поиду в Русь, приведу боле дружины». И посла слы ко цареви в Деревьстр, бо бе ту царь, рька сице: «хочю имети мир с тобою тверд и любовь». Се же слышав (царь), рад бысть и посла к нему дары больша первых. Святослав же прия дары, и поча думати с дружиною своею, рька сице: «аще не створим мира со царем, а увестъ царь, яко мало нас есть, пришедше оступять ны в граде; а Руска земля далеча, а Печенези с нами ратьни, а кто ны поможеть? но створим мир со царем, се бо ны ся по дань яли, и то буди доволно нам; аще ли почнетъ не управляти дани, да изнова из Руси, совкупивше вои множайша, поидем Царюроду». Люба бысть речь си дружине, и послаша лепшие мужи ко цареви, и придоша в Деревьстр, и поведаша цареви. Царь же наутрия призва я, и рече царь: «да глаголють сли Рустии». Они же реша: «так-ко глаголетъ князь нашъ: хочю имети любовь со царем Гречьским свершеную прочая вся лета». Царь же рад бысть (и) повеле писцю пи-

сати вся речи Святославля на харатью; нача глаголати сол вся речи, и нача писець писати. Глагола сице:

«Равно другаго свещанья, бывшаго при Святославе, велицемъ князи Рустемь, и при Свеналде, писано при Фефеле синкеле и к Ивану, нарицаемому Цемьскому, царю Гречьскому, в Дерестре, месяца июля, индикта в 14, в лето 6479. Аз Святослав, князь Руский, якоже кляхся, и утвержаю на свещанье семь роту свою: хочю имети мир и свершену любовь со всякимъ великимъ царем Гречьским, с Васильем и Костянтином, и с богодохновенными цари, и со всеми людьми вашими, и иже суть подо мною Русь, боляре и прочии, до конца века. Яко николиже помышлю на страну вашу, ни собираю вой, ни языка иного приведу на страну вашу и елико есть под властью Гречьскою, ни на власть Корсуньскую и елико есть городов их, ни на страну Болгарьску; да еще ин кто помыслит на страну вашу, да и аз буду противен ему и борюся с ним. Якоже кляхся ко царем Гречьским, и со мною боляре и Русь вся, да схраним правая съвещанья; аще ли от тех самех прежереченых (не) съхраним, аз же и со мною и подо мною да имеем клятву от бога, в негоже веруем, в Перуна и в Волоса, скотья бога, и да будем золоти яко золото, и своим оружьем ди исечени будем. Се же имейте во истину, якоже сотворихом ныне к вам, (и) написахом на харатьи сей и своими печатями запечатахом».

Створив же мир Святослав с Греки, поиде в лодьях к порогом, и рече ему воевода отенъ Свеналд: «поиди, княже, на коних около, стоять бо Печенези в порозех». И не послуша его, (и) поиде в лодьях, и послаша Переяславци к Печенегом, глаголюще: «се идеть вы Святослав в Русь, вземъ именье много у Грек и полон бещислен, с малом дружины». Слышавше же се Печенизи, заступиша пороги; и приде Святослав к порогом, и не бе льзе проити порог; и ста зимовати в Белобережьи, и не бе у них брашна уже, и бе глад велик, яко по полугривне глава коняча, и зимова Святослав ту. Весне же приспевши, в лето 6480, поиде Святослав в пороги, и нападе на нь Куря, князь Печенежский, и убиша Святослава, (и) взяша главу его, и во лбе его сделала чашю, оковавше лоб его, и пьяху из него. Свеналд же приде Киеву к Ярополку. И всех лет княженья Святослава лет 20 и 8.

Летопись по Лаврентьевскому списку, сс. 63—64, 66, 67—72.

№ 26

Боротьба між синами князя Святослава. Початок князювання Володимира в Київській Русі (977—980 pp.)

В лето 6485. Поиде Ярополк на Ольга, брата своего, на Деревьску землю, и изиде противу его Олег, и ополчистася; ратившемася полкома, победи Ярополк Ольга. Побегшу же Ольгу с вой своими в град, рекомый Вручий, бяше черес гроблю мост ко вратом градным, теснячеся друг друга пихаху в гроблю; и спехнуша Ольга с мосту в дєбрь, падаху людье мнози, и удавиша кони человеци. И вшед Ярополк в град Ольгов, перея власть его, и посла искат брата своего; (и) искавше его не обретоша; и рече един Деревлянин: «аз видех, яко вчера спехнуша с мосту». И посла Ярополк искат брата, и влачиша трупье из гробли от утра и до полудне, и налезоша и Ольга выподи трупья, вынесоша и, и положиша и на ковре. И приде Ярополк, над нем плакася, (и рече Свеналду): «вижь, сего ты еси хотел?» И по-

гребоша Ольга не месте у города Вручего, и есть моила его и до сего дне у Вручего. И прия власть его Ярополк. У Ярополка же жена Грекини бе, и бяше была черницею; бе бо привел (ю) отець его Святослав, и вда ю за Ярополка, красоты ради лица ея. Слышав же се Володимер в Новгороде, яко Ярополк уби Ольгу, убоявся бежа за море; а Ярополк посадники своя посади в Новгороде, и бе володеа един в Руси.

В лето 6486.

В лето 6487.

В лето 6488. Приде Володимер с Варяги Ноугороду, и рече посадником Ярополчим: «идете к брату моему и рцете ему: Володимер ти идет на тя, пристраивайся противу бится». И седе в Новгороде. И посла ко Рогволоду Полотьску, глаголя: «хочю пояти дщерь твою себе жене». Он же рече дщери своей: «хочеси ли за Володимера?» она же рече: «не хочю розути робичича, но Ярополка хочю». Бе бо Рогволод пришел из заморья, имяше власть свою в Полотьске, а Туры Турове, от негоже и Туровци прозвашася. И придоша отроци Володимерови, и поведоша ему всю речь Рогнедину, дщери Рогволоже, князя Полотьскаго; Володимер же собра вои многи, Варяги и Словени, Чюдь и Кривичи, и поиде на Рогволода. В сеже время (хотяху) Рогнедь вести за Ярополка; и приде Володимер на Полотеск, и уби Рогволода и сына его два, дъчерь его поя жене, и поиде на Ярополка. И приде Володимер Киеву с вои многи, и не може Ярополк стати противу, и затворися в Киеве с людьми своими и с Блудом; (и) стояше Володимер обрвывая на Дорогожичи, межю Дорогожичем и Капичем, и есть ров и до сего дне. Володимер же посла к Блуду, воеводе Ярополчю, с лестью глаголя: «поприяй ми; аще убью брата своего, имети тя хочю во отца место, и многу честь возьмешь от мене; не яз бо почал братью бити, но он; аз же того убоявся приходх на нь». И рече Блуд к послом Володимеремь: «аз буду тебе в сердце и в приязньство»...

Се бо Блуд затворися с Ярополком, лстя ему, слаше к Володимеру часто, веля ему пристряпати к граду бранью, а сам мысля убити Ярополка; гражаны же не бе льезе убити его. Блуд же не взмог, како бы погубити и, замысли лестью, веля ему (ни) излазити на брань из града; рече же Блуд Ярополку: «Кияне слются к Володимеру, глаголюще: приступай к граду, яко предамы ти Ярополка; побегни за град». И послуша его Ярополк, (и) избег пред ним затворися в граде Родьни на усть (Рси) реки, а Володимер вниде в Киев, и оседе Ярополка в Родне, и бе глад велик в немь, (и) есть притча до сего дне: беда аки в Родне. И рече Блуд Ярополку: «видиши, колько вой у брата твоего? нама их не перебороти; твори мир с братом своим»; лстя под ним се рече. И рече Ярополк: «так буди». И посла Блуд к Володимеру, сице глаголя: «яко собьтсья мысль твоя, яко приведу к тебе Ярополка, и пристрой убити и». Влодимер же то слышав, вшед в двор теремный отень, о немже преже, сказахом, седе ту (с вои и) с дружиною своею; и рече Блуд Ярополку: «пойди к брату своему и рчи ему: что ми ни вдаси, то яз прииму». Поиде же Ярополк, (и) рече ему Варяжко: «не ходи, княже, убьютъ тя; побегни в Печенеги и приведеши вои»; и не послуша его. И приде Ярополк к Володимеру; яко полезе в двери, и подъяста и два Варяга мечьми под пазусе, Блуд же затвори двери и не да по нем ити своим; и тако убьен бысть Ярополк. (Варяшко же видев, яко убьен бысть Ярополк), бежа с двора в Печенеги, и (многo воева Володимера с Печенегы), одва приваби и, заходив к нему роте. Володимер же залеже жену братьню Грекиню, и бе непрадна, от неяже родися Святополк. От греховнаго бо корени зол плод бываетъ;

понеже бе была мати его черницею, а второе, Володимер залеже ю не по браку, прелюбодейчичь бысть убо; темь и отец его не любяше, бе бо от двою отцю, от Ярополка и от Володимера. Посемь реша Варязи Володимеру: «се град нашъ; мы прияхом и, да хочем имати окуп на них, по 2 гривне от человека». И рече им Володимер: «пождете, даже вы куны сберуть, за месяц». (И) ждаша за месяц, и не дасть им, и реша Варязи: «сольстил еси нами, да покажи ны путь в Греки»; он же рече им: «идете». И избра от них мужи добры, смыслены и храбры, и раздая им грады; прочии же идоша Царюграду в Греки. И посла пред ними слы, глаголя сице царю: «се идуть к тебе Варязи, не мози их держати в граде, оли то створять ти зло, яко и сде, но расточи я разно, а семо не пушай ни единого». И нача княжити Володимер в Києве един, и постави кумиры на холму вне двора теремнаго: Перуна древяна, а главу его сребрену, а ус злат, и Хрса, Дажьбога, и Стрибога, и Симарьгла, и Мокошь. (И) жряху им, наричюще я богы, (и) привожаху сыны своя и дщери, и жряху бесом, (и) оекверняху землю требами своими, и осквернися кровьюми земля Руска и холмо-г. Но преблагий бог не хотя смерти грешником, на том холме ныне церки стоит, святаго Василья ест, якоже последи скажем. Мы же на преднее възратимся. Володимер же посади Добрыну, уя своего, в Новегороде; и пришед Добрына Ноугороду, постави кумира над рекою Волховом, и жряху ему людье Ноугородьстии аки богу. Бе же Володимер побеген похотью женскою, и быша ему водимыя: Рогнедь, юже посади на Лыбеди, идеже ныне стоит сельце Предславино, от неяже роди 4 сыны: Изеслава, Мьстислава, Ярослава, Всеволода, а 2 дщери; от Грекине Святополка; от Чехине Вышеслава; а от другое Святослава и Мьстислава; а от Болгарыни Бориса и Глеба; а наложьницъ бе у него 300 Вышегороде, а 300 в Белегороде, а 200 на Берестове в селци, еже зоуть ныне Берестовое. И бе несyt блуда, приводя к себе мужьски жены и девице растьяля; бе бо женолобець якоже и Соломан.

Летопись по Лаврентиевскому списку, сс. 73—75, 75—78.

№ 27

Походи кийвського князя Володимира на радимичів і волзьких болгар (984—985 рр.)

В лето 6492. Иде Володимер на Радимичи. Бе у него воевода Волчий Хвост, и посла и Володимер перед собою, Волчья Хвоста; сrete я на рече Пищане, и победи Радимиче Волчий Хвост; темь и Русь корятся Радимичем, глаголюще: «Пищаньци волчья хвоста бегаютъ». Быша же Радимичи от рода Ляхов; пришедше ту ся вселиша и платять дань Руси, повоз везуть и до сего дне.

В лето 6493. Иде Володимер на Болгары с Добрынею, с уем своим, в лодьях, а Торки берегом приведе на коних; и победи Болгары. Рече Добрына Володимеру: «сглядах колодник, и суть вси в сапозех; сим дани нам не даяти; поидем искат лапотников». И створи мир Володимер с Болгары, и роте заходиша межю себе, и реша Болгаре: «толи не будетъ межю нами мира, оли камень начнетъ плавати, а хмель почнетъ тонути». И приде Володимер Киеву.

Летопись по Лаврентиевскому списку, с. 82.

Хрещення киян (988 р.)

Володимир з Корсуня «приде Киеву. Яко приде, повеле кумиры испроврещи, овы исещи, а другия огневи предати; Перуна же повеле привязати коневы к хвосту и влещи с горы по Боричеву на Ручай, 12 мужа пристави тети жезльемъ. Се же не яко древу чююще, но на поруганье бесу, иже прелщаше симь образом человекеы, да възмездье прииметь от человек. (Велий еси, господи, чюдна дела твоя! вчера чтимъ от человек), а (днесъ) поругаем. Влекому же ему по Ручаю к Днепру, плакахуся его невернии людье, еще бо не бяху прияли святаго хрещенья; и привлекше, вринуша и в Днепр. И пристави Володимир, рек: «аще кде пристанеть, вы отревайте его от берега, дондеже пороги проидеть; то тогда охабитесь его». Они же повеленая створиша. Яко пустиша и, проиде сквозе пороги, изверже и ветер на рень, и оттоле прослу Перуня Рень, якоже и до сего дне словеть. Посемь же Володимир посла по всему граду, глаголя: «аще не обрящеться кто (заутра на) реце, богат ли, ли убог, или нищ, ли работник, противен так мне да будетъ». Се слышавше людье, с радостью идяху, радующесе и глаголюще: «аще бы се не добро было, не бы сего князь и боляре прияли». Наутрия же изиде Володимир с попы царицины и с Корсуньскими на Дънепр, и снидесе бес числа людей: влезоша в воду, и стояху овы до шие, а друзии до персий, младенци же (по перси) от берега, друзии же младенци держаще, свершении же бродяху, попове же стояще молитвы творяху. И бяше си видети радость на небеси и на земли, толико душъ спасаемых; а дьяволя стенья глаголаше: увы мне, яко отсюда прогоним есмь! сде бо мнях жилище имети, яко сде не суть ученья апостольска, ни суть ведуще бога, но веселяхся о службе их, еже служаху мне; и се уже побежен есмь от невелигласа (сего), а не от апостол, ни от мученик, не имам уже царствовати в странах сих. Крестившим же ся людем, идоша кождо в дома своя.

Летопись по Лаврентиевскому списку, сс. 114—115.

№ 29

Заходи київського князя Володимира по освіті в Київській Русі

Після хрещення Володимир «нача ставити по градом церкви и попы, и люди на хрещенье приводити по всем градом и селом. Послав нача поимати у нарочитые чади дети, и даяти нача ученье книжное. матери же чад сих плакахуся по них, еще бо не бяху ся утвердили верою, но акы по мертвых плакахуся.

Летопись по Лаврентиевскому списку, с. 116.

№ 30

З боротьби київського князя Володимира з печенігами. Перемога руського богатира над печенізьким (993 р.)

В лето 6501. Иде Володимир на Хорваты. Пришедшо же ему с войны Хорватской, и се Печенезе придоша по оной стороне от Сулы; Во-

лодимер же (пойде) противу им, и усрете я на Трубеши над броду, где ныне Переяславль. И ста Володимер на сей стране, а Печенезе на оной, и не смеяху си на ону сторону, и они на сю сторону. И приеха князь Печенеский к рече, и возва Володимира, и рече ему: «пусти ты свой мужь, а я свой, да ся борета; да аще твой мужь ударить моим, да не воюемься за три лета, и разийдошася раздно; аще ли нашъ мужь ударить вашимъ, да воюемъ за три лета». Володимер же пришед в товары, посла по товаром бирича, глаголя: «нетуть ли такога мужа, иже бы ся ял с Печенежанином братися?» и не обретеса никдеже. И заутра приехаша Печенезе, а свой мужь приведоша, а наших не бысть. И поча тужити Володимер, посылая по всим воемъ своим, и приде един мужь стар к нему, и рече, ему: «княже, есть у мене един сын дома менший, а съ четьрма есмь вышел, а он дома; от детства си своего несть кто им ударил: единою бо ми сваряцю, оному же мнуцю кожу, и разгнеवासя на мя, преторже черевии руками». Князь же се слышав и рад бысть, и посла по нь борзо, и приведоша и ко князю, и князь поведа ему вся; съи же рече: «княже! не вемь, могу ли с него, да искусите мя: нетуть ли вола велика и силна?» И налезоша вол силен, и повеле раздражати вола, и возложи (на) нь железо горяче, и пустиша вола, и побеже вол мимо нь, и похвати вола рукою за бок, и выня кожу с мясы, елико ему рука я; и рече ему Володимер: «можешь ся с нимъ бороти». И назастрее придоша Печенезе, и почаша звати: «несть ли мужа? се нашъ доспел». Володимер же повеле той ночи облещися в оружье; и выпустиша Печенезе мужь свой, и бе превелик зело, и страшен; и выступи мужь Володимерь, и възрев Печенежин и посмеяся, бе бо средний телом. И размеривше межи обеима полкома, и пустиша я к себе, и ястася крепко, и удави Печенежинина в руку до смерти, и удари имь о землю; и вскливоша Русь, а Печенезе побегоша, а Русь погнаша по них, секуще е, и прогнаша их. Володимер же рад быв, и заложи город на броду том и нарче и Переяславль, зане перея славу отрок. Володимир же великимъ мужемъ створи его и отца его. Володимир же възвратися в Киевъ с победою и славою великою.

Летопись по Ипатскому списку,
сс. 83 — 85.

ВИЗАНТІЙСЬКІ І ЗАХІДНІ ДЖЕРЕЛА

№ 31

Посольство русів до візантійського імператора Феофіла. Бертінські анали (839 р.)

Бертінські анали, французька урядова придворна хроніка; автором цієї хроніки вважають Пруденція Галіндо, єпископа Труа (помер у 861 р.). Вага наведеної звістки полягає в тому, що це одна з перших згадок у джерелах про плем'я Русь.

До імператора Людовика I Побожного в Інгулгенгейм прибуло посольство від візантійського імператора Феофіла; «прислав він (Феофіл) з ними також якихсь людей, які казали, що їх, тобто їхній народ, звуть Рос¹⁾, і яких, як вони казали, царь їхній на ім'я Хакан²⁾, прислав до нього (Феофіла) для дружби. В згаданому листі (Феофіл) прохав, щоб імператор милостиво дав їм змогу повернутись до їхньої країни, а також і охорону по всій своїй імперії, бо шляхи, якими вони прибули до

1) Rhos vocari dicebant.

2) Chacanus vocabulo.

нього в Константинополь, ішли серед варварів, дуже нелюдських і диких племен, і він не бажав би, щоб вони, повертаючись по них (шляхах), були в небезпеці. Старанно розвідавши причину їх прибуття, імператор довідався, що вони належать до шведського народу; вважаючи їх скоріше розвідувачами по тому царству (Візантії) і нашому, чим шукачами дружби, імператор ухвалив затримати їх у себе, щоб можна було добре з'ясувати чи з добрими намірами вони прийшли туди, чи ні.

Monumenta Germaniae historica, Scriptores, t. I, c. 434.

№ 32

Похід київського князя Ігоря на Царгород (945 р.). Ліутпранд

Ліутпранд (помер у 972 р.), єпископ Кремони, відомий політик свого часу, автор кількох робіт. Бував декілька разів у Візантії. Праця його *Antapodosis* (тобто відплата), що охоплює часи 893—950 рр., написана коло 958—962 рр. Звістка Ліутпранда про похід війська київського князя Ігоря на Царгород важлива для нас тим, що Ліутпранд записав ці відомості з слів свого вітчима, який саме під час Ігорового походу був послом від короля Гуго до візантійського імператора Романа.

Є в краях північних народ, який греки звать за їх фізичними ознаками руськими, а ми звемо за положенням їхнього краю — норманами, бо німецькою мовою північ зветься *норд*, а чоловік — *тан*, тому ми й можемо північних людей звати норманами (*Nordmannos*). Король цього народу був на ім'я Інгер; він зібрав тисячу, а може й більше того човнів і рушив на Константинополь. Довідавшись про це, імператор Роман був дуже занепокоений, бо він послав свій флот проти сарацин і для оборони островів. Чимало безсонних ночей провів він у думках, тоді як Інгер уже грабував все в приморських околицях; але Романа повідомили, що є п'ятнадцять півзруйнованих човнів — тільки їх залишило військо, бо були вони дуже старі. Почувши це, імператор покликав до себе калафатів, впорядчиків кораблів, і сказав їм: «Не гаючи часу, швидше спорядіть ті човни, що залишились, а знаряддя, яким кидають вогонь, поставте не лише спереду човнів, але й на кормі і на обох боках». Коли за наказом імператора було впорядковано човни, він посадив на них найздібніших людей і наказав їм їхати проти Інгера; і вони рушили. Коли Інгер побачив їх на морі, він наказав своєму війську, щоб їх не забивали, а захопили живцем. Але ж ласкавий і милосердний бог, захотівши тих, що його поважали, що йому молились, що його прохали, не лише оборонити, але й звеличити перемогою наслав вітер на море, яке перед тим було спокійне: інакше грекам було б незручно кидати вогонь. Так опинившись посередині між русько, греки пускають навколо вогонь. Побачивши це, русь скоріш кидається в море з кораблів, бажаючи краще загинути в морі, аніж згоріти від вогню; одні, обтяжені шоломами й бронями, пішли на дно, щоб ніколи не вернуться, інші плаваючи на морських хвилях, погоріли; ніхто не врятувався того дня, хіба врятувався хто втікши на землю, бо кораблі русі, будиши малі, проходять там, де дуже мало води, а греки ж не можуть пройти човнами через глибоку посадку їх. Після того Інгер з великим соромом вернувся до своїх. Греки ж, здобувши перемогу, радісно повернулись до Константинополя, привівши з собою багато живих ворогів: імператор Роман звелів їм усім повтинати голови в присутності посланця від короля Гуго, тобто мого вітчима.

Monumenta Germaniae historica, Scriptores, t. III, c. 331.

Про печенігів і русів. Константин Багрянородний (X ст. н. е.)

Константин Багрянородний (905—959), імператор Візантії, залишив після себе ряд праць. Для нас найбільше значення має «Про керування державою», де знаходимо дані про русів і печенігів, зокрема про подорожі русів до Царгорода.

Про печенігів і русів

Я вважаю, що цареві ромейському¹⁾ завжди дуже корисно прагнути жити в мирі з печенізьким народом, укладати з ним дружні договори і союз, щороку посилати до них звідси посланця з пристойними і корисними народові дарами і діставати звідти заложників або обридів, і посланця, які в цьому спасенному місті входили б у зносини з завідуючим цими справами і користувалися царською щедрістю і всією належною шаною від царствующого імператора; бо цей печенізький народ живе в сусідстві з краєм Херсона, і якщо він не перебуває з ним у дружбі, то може виступити проти Херсона, робити набіги і грабувати самий Херсон і так звані Клімати.

Печеніги, крім того, живуть у сусідстві і на межі і з русами і часто, коли живуть не в мирі одні з одними, грабують Русь і завдають їй багато шкоди і збитків.

І руси намагаються жити в мирі з печенігами: вони купують у них биків, коней і овець і від цього живуть легше і вільніше, бо на Русі жодна з названих тварин не водиться. При тому руси зовсім не можуть навіть виступати на закордонні війни, якщо не живуть у мирі з печенігами, бо останні під час їх відсутності можуть самі робити набіги і нищити й псувати їх майно. Через це руси, щоб не мати від них шкоди, і зважаючи на те, що народ цей дуже сильний, завжди намагаються бути в союзі з ними і одержувати від них допомогу, щоб разом і позбутися ворогування з ними і користуватися допомогою.

Руси не можуть приїжджати навіть у це царствующе місто ромейв, якщо не живуть у мирі з печенігами, ні в справах війни, ні в торговельних справах, бо досягши на суднах до річкових порогів, вони не можуть проходити їх, якщо не витягнуть суден з річки і не перенесуть їх на плечах: нападаючи тоді на них, печенізькі люди легко примушують тікати і вибивають (русів), бо ті не можуть виконувати одночасно дві роботи.

Про печенігів і турків²⁾.

Плем'я турків також дуже боїться названих печенігів, бо багато разів зазнавало від них поразок і майже зовсім знищене. Через це печеніги завжди видаються страшними туркам, які підкоряються їм.

Про печенігів, русь і турків

Коли цар ромейський живе в мирі з печенігами, то ні русь, ні турки не можуть вчиняти ворожих нападів на Ромейську державу; не можуть вони і вимагати від ромейв надзвичайно великих грошей і речей як плату за мир, боячись сили, яку цар за допомогою цього народу може протиставити їм на випадок їх походу на ромейв. А печеніги, зв'язані дружбою з імператором і спонукувані ним за допомогою послань і дарів, легко можуть нападати на землі русів і турків, забирати в рабство їх жінок і дітей і спустошувати їх землі.

1) Тобто візантійському.

2) Тобто угорців.

Про печенігів і болгарів

І болгарам ромейський цар може здаватися більш грізним і примушувати їх жити в спокої, якщо підтримує мир з печенігами, бо печеніги близькі і до болгарів і, коли захочуть або для власної вигоди, або через прихильність до царя ромейського, легко можуть виступати проти Булгарії і, завдяки своїй перевазі в кількості і силі, розбивати і громити їх. Через це і болгари постійно прагнуть і всяко намагаються жити в мирі і згоді з печенігами, бо, будши не один раз переможені й пограбовані ними, вони на досвіді зрозуміли, що добре і корисно жити завжди в мирі з ними.

Про печенігів і херсонітів

Друге печенізьке плем'я живе в сусідстві з краєм Херсона; воно веде торгівлю з херсонітами і виконує для них і для імператора доручення в Русі, Хазарії, Зіхії і всіх тамтешніх краях, одержуючи, звичайно, від херсонітів наперед умовлену винагороду за таку службу відповідно до праці і клопоту, напр.: шовкові тканини, перев'язі, муслини, бархат, перець, червону парфянську шкіру і інші потрібні їм товари, якщо кожний херсоніт схилить до згоди кожного печеніга або буде схилений ним. Бо печеніги, як народ вільний і самостійний, ніколи не виконують ніякої служби без винагороди...

Про русів, що приїжджають на однодеревках у Константинополь

Однодеревки, що приходять в Константинополь із зовнішньої Русі, ідуть з Невогарди, в якій сидів Святослав, син руського князя Ігоря, а також з фортеці Мілініски, з Телюци, з Чернігоги и з Вишеграда; усі вони спускаються по ріці Дніпру і збираються в київській фортеці, що зветься Самвата. Данники їх слов'яни, які звуться кривитеїнами і лезанинами, та інші слов'яни рубають однодеревки в своїх горах узимку і, обробивши їх, як настане час плавби, коли лід розтане, вводять у ближчі озера. Потім, через те, що вони (озера) впадають у ріку Дніпро, то звідти вони й самі входять у ту ж ріку, приходять у Київ, витягають човни на берег для оснащення і продають русам. Руси, купуючи лише самі колоди, розснащують старі однодеревки, беруть з них весла, кочети та іншу снасть і оснащують нові. У червні місяці, рушивши по ріці Дніпру, вони спускаються у Вітечев, підвладну Русі фортецю. Почекавши там два-три дні, поки підійдуть усі однодеревки, вони вирушають у дорогу і спускаються по названій річці Дніпру. Насамперед, вони приходять до першого порога, званого Ес-супі, що по-руському і по-слав'янському означає «не спи». Цей поріг такий вузький, що не перевищує ширини циканістирії; посередині його виступають стрімкі й високі скелі, подібні до острівців. Напрвляючись до них і піднімаючись, а звідти спадаючи вниз, вода дуже шумить і (навіває) страх. Через це руси не наслідуються проходити серед цих островів, але, причаливши поблизу і висадивши людей на сушу, а речі залишивши в однодеревках, після цього голі намацують ногами (дно), щоб не наскочити на якийнебудь камінь; при цьому одні штовхають жердинами ніс човна, а другі — середину, треті — корму. Таким чином вони з усією обережністю проходять цей перший поріг по коліну річного берега. Пройшовши цей поріг, вони знову, прийнявши з берега решту, відпливають і досягають другого порога, званого по-руському Улворсі, а по-слав'янському Островніпраг, що значить «острів порога». І цей поріг подібний до першого, тяжкий і трудний для переправи. Вони знову висаджують людей і переправляють однодеревки, як ра-

ніш. Таким же способом проходять і третій поріг, званий Геландри, що по-слов'янському означає «шум порога». Потім так само проходять четвертий поріг, великий, званий по-руському Аіфор, а по-слов'янському Неясить, тому що в камінні порога гніздяться пелікани. На цьому порозі всі човни пристають до землі носами вперед, визначені люди сходять сторожити їх і йдуть геть; вони невсипно стоять на сторожі через печенігів. Решта, вибравши кладь, що є в одnodеревках, і рабів у ланцюгах, переводять їх сухим шляхом шість миль, поки не пройдуть порога. Потім одні тягнуть свої одnodеревки волоком, другі несуть на плечах, і таким чином переправляють на другий бік порога, спускають їх там у річку, навантажують кладь, входять самі і пливуть далі. Припливши до п'ятого порога, званого по-руському Варудфорос, а по-слов'янському Вульніпраг, тому що він утворює велику заводь, і знову переправивши одnodеревки по колінах річки, як на першому й на другому порозі, вони досягають шостого порога, по-руському званого Леанті, а по-слов'янському Веруці, що означає «вирування води», і проходять його таким же способом. Від нього пливуть до сьомого порога, званого по-руському Струкун, а по-слов'янському Напрезі, що значить «малий поріг», і приходять до так званої Крарійської переправи, де херсоніти переправляються на шляху з Русі, а печеніги—з Херсона. Ця переправа завширшки приблизно дорівнює іподромові, а заввишки від його низу до того місця, де сидять союзники, так що долітає стріла стріляючого з одного боку в другий. Через це печеніги приходять на це місце і нападають на русів. Проїшовши це місце, вони (руси) досягають острова, званого св. Григорієм, і на цьому острові виконують свої жертвоприношення, бо там росте величезний дуб. Вони приносять у жертву живих півнів, навколо встромляють стріли, а інші (приносять) шматки хліба, м'ясо і що має кожний, як вимагає їх звичай. Щодо півнів вони кидають жеребок—чи зарізати їх (у жертву), чи з'їсти, чи пустити живими. Від цього острова руси вже не бояться печенігів, поки не досягнуть річки Селіни. Потім, рушивши від цього острова, вони пливуть близько чотирьох днів, поки не досягнуть лимана, що становить гирло ріки; в ньому є острів св. Еферія. Приставши до цього острова, вони спочивають там два-три дні і знову оснащують свої одnodеревки приладдям, парусами, щоглами і реями, яких невистачає і які привозять з собою. А тому, що цей лиман, як сказано, є гирлом ріки і доходить до моря, а з боку моря лежить острів св. Еферія, то вони звідти йдуть до ріки Дністра і благополучно досягши її знову спочивають. Коли настане добра погода, вони, відчаливши, приходять до ріки, що зветься Білою, і, відпочивши там подібним способом, знову вирушають у дорогу і приходять до Селіни, так званого відгалуження (рукава) ріки Дунаю. Поки вони не минуть ріки Селіни, по березі за ними біжать печеніги. І якщо море, як часто буває, викине одnodеревки на сушу, то вони всіх їх витягають на берег, щоб разом протистати печенігам. Від Селіна вони нікого вже не бояться і, вступивши на Булгарську землю, входять у гирло Дунаю. Від Дунаю вони доходять до Конопа, від Конопа—в Константію на ріці Варні; від Варни проходять до ріки Дичини—всі ці місця знаходяться в Булгарії,—від Дичини досягають краю Месімврії; тут закінчується їх многостраждальна, страшна, трудна і тяжка плавба.

Зимовий і суворий спосіб життя цих самих русів такий. Коли настане листопад місяць, князі їх зараз же виходять з усіма русами з Києва і відправляються в полюддя, тобто круговий об'їзд, і саме в слов'янські землі вервіанів, другувітів, кривичів, северів та інших слов'ян, які платять данину русам. Годуючись на протязі цілої зими,

вони в квітні місяці, коли розтане лід на ріці Дніпрі, знову повертаються в Київ. Потім забирають свої однодеревки, як сказано вище, споряджаються і відправляються в Романію.

№ 34

Війни київського князя Святослава з Болгарами і Візантією. (971 р.). Лев Діакон.

Лев Діакон (народ. коло 950 р. в м. Калое). Коло 990 року розпочав писати історію своїх часів. Його історія охоплює час від 959 до 975 року, тобто від смерті візантійського імператора Константина Багрянородного до смерті імператора Іоанна Ціміскія. В описі Львом Діаконом воєн київського князя Святослава з Візантією містяться докладні відомості про ці події. Користуючись даними автора, треба пам'ятати, що він уживає архаїчні терміни в назвах країн, а також народів. Так, візантійську імперію він зве «Римською державою», візантійців—ромеями, римлянами; слов'ян, русів називає скіфами, таврами, росами, тавроскіфами, а Київську Русь—Скіфією; Дунайську Болгарію Лев Діакон зве Місією, а болгар—місянами. Уривки з праці Льва Діакона подаємо з книг IV—IX його твору.

Імператор Нікіфор Фока, вшанувавши достоїнством патриція відважного і палкого Калокіра, послав його до тавроскіфів, званих звичайно росами, з тим щоб він, роздавши тисячу п'ятсот фунтів (15 центенаріїв) врученого йому золота, привів їх у землю місян, щоб завоювати її... Посланий по царській волі його до тавроскіфів патрицій Калокір, прийшовши в Скіфію, вподобався начальникові таврів, підкупив його дарами, зачарував ласкавими словами (весь скіфський народ надзвичайно користолюбний, жадібний до подарунків і навіть любить самі обіцянки) і переконав іти проти місян з великою раттю з тою умовою, щоб він, підкоривши їх, утримав їх країну під своєю владою, а йому допоміг завоювати Римську державу і дістати престол. Він обіцяв йому за це дати великі, незчисленні скарби з казни державної.

Святослав (Сфендосфлав—так називався начальник таврів), почувши ці слова, не міг стримати душевного зворушення; захоплений надією одержати багатство, мріючи про завоювання Міської країни і, як людина палка, відважна, сильна й діяльна, підбурих усе юнацтво таврів до цього походу. Отже, зібравши ополчення, що складалось з шестидесяти тисяч хоробрих воїнів, крім обозних загонів, вирушив проти місян з патрицієм Калокіром, якого через дружній з собою зв'язок, полюбив, як рідного брата. Місяни, почувши, що він проходить уже повз Істр і готується висісти на берег, виступили проти нього з тридцятьма тисячами війська. Таври швидко зійшли з суден, простягли проти себе щити, витягли мечі і почали нещадно рубати їх. Місяни, не витримали цього першого нападу, кинулись тікати і на сором свій замкнулись у Дорістолі (укріплене місто місян). Тоді, кажуть, ватажок їх Петро, людина благочества і поважна, вражений цією несподіваною втечею, дістав параліч і незабаром покинув світ... Після цього Нікіфор, не сподіваючись помиритися з таврами (бо він певний був, що патрицій Калокір, який збочив з правильного шляху, скинув з себе ярмо влади і має велику силу в Святослава, не схоче вже скоритись його волі), наважився краще вирядити посольство до єдиновірних місян¹⁾.

¹⁾ Далі автор розповідає про забиття імператора Нікіфора Фоки і захоплення престолу Іоанном Ціміскієм.

Багато турбот непокоїли душу імператора Іоанна; він, ніби стоячи на роздоріжжі, не знав, яким шляхом піти, боячись збочити з правильної дороги. Недостача в найнеобхіднішому і далеко поширений голод уже близько трьох років спустошували державу Римську; рух росів і навала карфагенян і арабів на Сирійську Антіохію, недавно ще завойовану, нічого доброго не віщували. Голод він (імператор) зліквідував, скоро приставивши хліб з усіх пристаней і цим припинив спустошення від цього страшного лиха; а рух агарян припинили східні війська, під проводом Миколая патриція, придворного евнуха царського, що набрав багатьма своїми вправами досвіду в ділах військових. Але з Святославом, вождем раті росів, він вирішив помиритись. Отже він виряджає до нього послів з вимогою, щоб той, доставши обіцяну Нікіфором нагороду за похід проти місян, повернувся в свої краї, до Кімерійського Боспору, і покинув Місію, що належить римлянам, як давню частину Македонії...

Святослав, гордий здобутими перемогами над місянами, сповнений варварської своєї пихи (бо він цілком уже заволодів їх країною), вжахнувши і здивувавши їх уродженою своєю лютою (кажуть, що він, захопивши місто Філіппополь, люто й нелюдськи посадив на палі двадцять тисяч полонених, і тим налякавши їх страшенно, примусив скоритись), дав послам римським таку горду відповідь: що він не залишить цього багатого краю, якщо не дадуть йому великої суми грошей, якщо не відкуплять завойованих міст і полонених. Якщо римляни, казав він, не захочуть мені стільки заплатити, то хай переселяться вони з Європи, яка не належить їм, в Азію; хай не мріють вони, що тавроскіфи без цього замиряться з ними. Імператор Іоанн, доставши від скіфа таку відповідь, удруге вирядив до нього послів з такою звісткою: «Віруючи в провидіння, що керує всесвітом, і виконуючи християнські закони, ми не повинні далі розривати миру, який непорушно дійшов до нас від предків наших, у якому сам бог був посередником. Отже радимо вам, як друзям, одразу і без ніяких відмовлень вийти з землі, яка зовсім вам не належить; не послухавшись цієї поради, ви розірвете союз наш, а не ми. Але не вважайте відповідь цю за надто гордовиту: ми сподіваємось на Христа, безсмертного бога, що, проти волі нашої, ви будете вигнані з цієї країни, якщо самі добровільно не вийдете. Я думаю, говорив він, що ти, Святославе, не забув поразки батька твого Ігоря, який, зневаживши присягу, з великим ополченням, на десяти тисячах суден, підступив до царствуючого града Візантії і ледве тільки встиг з десятьма ладьями втекти в Боспор Кімерійський з звісткою про власне лихо. Я не згадую про його нещасну смерть, коли, будучи полонений у війні з германцями¹⁾, він був прив'язаний до двох дерев і розірваний надвоє. Не думаю, щоб і ти міг повернутись до своєї батьківщини, якщо примусиш виступити проти себе все римське військо; але з усією раттю загинеш у цій країні і жодне вогненосне судно не прийде в Скіфію з звісткою про люту долю, що спіткала вас». Святослав, роздратований цими словами і в запалі від своєї люті й безумства, сказав йому в відповідь: «Не бачу ніякої потреби, яка спонукувала б римського імператора до нас іти; а тому хай не завдає собі труда подорожувати в нашу землю: ми самі скоро поставимо шатри свої перед Візантійськими воротами, оточимо місто міцним валом і, якщо він наважиться виступити на подвиг, ми відважно його зустрінемо, покажемо йому на ділі, що ми не бідні ремісники, які живуть самою працею, але хоробрі воїни, що перемагають ворогів зброєю, хоч, через неучтво своє, він ува-

¹⁾ Тобто деревлянами.

жає росів кволими жінками і хоче налякати їх своїми загрозами, як страхають немовлят різними опудалами».

Цар, почувши такі безумні слова його, вирішив не гаятись більше і якнайшвидше готуватись до війни, щоб запобігти його приходові і перетяти шлях до царствующого міста Візантії. Отже він набрав собі загін хоробрих юнаків, назвав його безсмертним і наказав бути завжди при собі. Після цього він звелів мігістрові Варду Скліру, рідному братові померлої дружини своєї Марії, чоловікові діяльному і відмінному своєю хоробрістю, також патрицієві Петру, обраному імператором Нікіфором на начальника стану, через властиву йому доблесть і военні подвиги (коли під час навали скіфів в Фракію, в одному бою, в якому цьому скопцеві Петру довелось виступити з своїм загоном, вождь скіфський, людина-велетень, вкритий щонайтвердішим панцером, виїхав на середину бою і, махаючи довгим списом, викликав бажуючого з ним битись, тоді, кажуть, Петро, несподівано, сповнений мужності, дуже вдарив коня свого острогами і, націливши списа, з такою силою обома руками вдарив велетня в груди, що спис, крізь кольчужний панцер, проколов йому спину наскрізь; і велетень безмовний повалився на землю. Скіфи, вражені цим новим і страшним випадком, кинулись тікати),— цим, кажу, двом полководцям імператор наказав вирушити з їхніми полками в прикордонний і близький край Місії, зимувати там і навчати військо; обходити країну, щоб вона ніякої не знала шкоди від скіфських набігів і посилати в ворожий табір воїнів, одягнених у скіфське вбрання, які знають обидві мови з тим, щоб вони довідувались про їхні наміри і йому повідомляли. Отже, діставши від нього такий наказ, ці вожді вступають із своїми полками в Європу.

Тавроскіфи, почувши про їх перехід, виділили з свого війська одну частину і, приєднавши до неї рать гунів і місян, послали проти римлян. Тоді магістр Вард, муж хоробрий і діяльний, полум'яний духом і силою, почувши про їх наближення, спішно вирушив до них на бій з загоном добірних ратників, а Іоанна Алакаса послав уперед оглянути скіфів, довідатись про їх число, про місце табору і дії, і негайно про все повідомити йому, щоб він міг приготувати воїнів до бою. Іоанн скоро приїхав до скіфів і другого ж дня вирудив посланця до магістра з повідомленням, що скіфи стоять близько, щоб він поспішив до нього.

Одержавши звістку, Вард поділив своє військо на три частини: одній наказав просто йти за собою, а іншим двом сховатись у лісах і, як скоро почують трубний звук, вибігти з засідки. Давши такий наказ сотникам, Вард пішов просто на скіфів з наміром відважно битися з ними. Вороже військо, що складалось з понад тридцять тисяч чоловіка, далеко переважало числом своїм римлян: бо в магістра, з усіма захованими в лісах загонами, було не більш, як десять тисяч воїнів. Під час бою, коли з одної і з другої сторони багато хоробрих було вже вбито, один, кажуть, скіф, гордий своєю силою і велетенський тілом, виділився з рядів, виїхав на середину, напав на Варда і мечем ударив його по шолому; але удар був невдалий, бо від твердості шолома вістря загнулось і зсковзуло в бік. Патрицій Константин, рідний брат Варда, який мав ще тільки пушок на підборідді, велетенський тілом і непереможний силою, оголивши меч, кинувся на цього велетня; але той, побачивши його намір, припав спиною до заду коня і таким чином меч, минувши його, упав коневі на спину, відрубав голову; і скіф, повалений разом з конем на землю, був заколотий Константином.

Коли бій був непевний і щастя по черзі переходило, сказати б, то на той, то на другий бік, тоді Вард наказав сурмити і бити в буб-

ни. Засіле військо одразу по цьому знаку вибігло з лісу, оточило з тилу ворогів і тим збудило в них такий жах, що вони почали відступати; але в той час, коли втеча їх ще не була остаточна, один з знатних скіфів, відмінний від усіх і великим зростом і блиском зброї, ходив перед рядами і захоплював до бою. Вард Склір під'їхав до нього і вдарив його мечем по голові так дуже, що розрубав його до самого запона; ні шолом не захистив його, ні броня не витримала сили руки й удару меча. Римляни, побачивши розрубаного на дві частини і поваленого на землю, закричали з радості і відважно кинулись на них. Скіфи, налякані цією новою і дивною поразкою, з лементом розірвали ряди свої і кинулись тікати. Наші переслідували їх до самого вечора і нещадно вбивали. У нас, кажуть, у цьому бою крім багатьох поранених, убито було п'ятдесят п'ять чоловіка, а найбільше загинуло коней; але в скіфів загинуло понад тисяча чоловіка. Так закінчився бій...

Пройшовши цілком несподівано гористі небезпечні місця, він (Іоанн Ціміській) спинився і на одному безпечному горбі, омиваному з двох боків рікою, яка обіцяла вдосталь води, розташував на відпочинок усю кінноту й піхоту. Але на світанку він зняв табор, вишикував полки густими рядами і, наказавши голосно сурмити до бою, стукати в тарілки (кімвали) і бити в бубни, пішов до Переслави. Тоді знявся надзвичайний гамір: грім бубнів лунав у тамтешніх горах, зброя дзвеніла, коні іржали, всі воїни криком підбадьорували один одного до бою. Подив і жах охопили тавроскіфів: вони вражені були несподіванкою, побачивши вправне наближення війська. Але, не зважаючи на це, вони одразу вхопили зброю, підняли щити на рамена (щити в них були міцні і для кращої безпеки довгі аж до самих ніг), стали в сильний бойовий порядок і, як рикаючі дикі звірі, з страшними й дивними викриками виступили проти римлян у чисте поле, перед містом. Наші зійшлись з ними і, б'ючись відважно, вчинили великі військові подвиги, хоч бій з обох боків був рівний. Тоді цар наказав своїм безсмертним напасти на ліве крило ворогів; безсмертні простягли списи вперед і, колючи коней, на них поскакали. Скіфи, як піші воїни не встояли проти копій (у них не було звичаю битись на конях: вони ніколи цього не вчились), кинулись тікати і заперлись у стінах міста; наші переслідували їх і били без ніякої пощади. У них, кажуть, убито було в цьому бою вісім тисяч п'ятсот чоловіка.

Але ті, що втекли в місто, дуже стріляли з стін. Тоді, кажуть, патрицій Калокір, що був у Преславі і який рушив, як я вже вище сказав, рать росів на місяч, довідавшись про те, що прибув імператор (бо не можна було не помітити його — золоті царські знаки надзвичайно блищали й сяли), таємно, самої темної ночі, виїхав з міста до Святослава, який стояв із своєю раттю коло міста Дористола, званого тепер Дристрою. Так він утік; а ніч примусила римлян припинити бій. Другого дня, коли підоспіла й решта війська з обложними знаряддями... імператор Іоанн рано-вранці вийшов з табору, вишикував полки в твердий, нерозривний стрій і, наказавши сурмити до бою, присунувся до стіни, щоб одним приступом узяти місто. Роси, під проводом ватажка Сфенкела (він займав у них третє місце після головного їх начальника Святослава), вишикувались на стінах і всіма силами почали боронитись, кидаючи списи, стріли й каміння. Римляни, стріляючи низу з луків, каменеметних знарядь і праців і кидаючи також списи, дуже відбивали їх і не давали стояти на огорожі без ніякого страху. Цар, наказавши приставити до стіни драбини, гучним голосом своїм

підсилив облогу: всі перед очима його бились відважно, сподіваючись скоро дістати від нього нагороду, відповідну до своїх подвигів.

Коли римляни кинулись і приставили драбини, тоді один благородний юнак, ще тільки з пушком на ланитах, родом із східної землі, на ім'я Феодосій Месонікт, витягнувши правою рукою меч, а лівою піднявши щит свій вище голови, щоб його не могли вразити зверху, сходять на огорожу. Наблизившись до брустевера, він уражає в шию скіфа, що стояв там і боронився списом,— і відтіята голова цього скіфа, разом з шоломом, скотилась на землю. Наші при цьому дивовідному подвигу, збуджені його відважністю, з криком кинулись вверх по драбинах. Але Месонікт, заволодівши брустевером, убивав дуже багатьох росів і кидав на землю. Коли вже багато з усіх боків влізли на стіну і з усією силою кололи скіфів, тоді останні з соромом кинулись звідти на царський двір, оточений огорожею, де зберігалась казна місян, і одних воріт за собою не зачинили. В цей час римське військо, що стояло за стіною, зломивши гаки і збивши запори з воріт, вбігло в місто і побігло безліч ворогів. Тоді, кажуть, Бориса, молодого царя місян, ще тільки з білим пушком на ланитах, було взято в полон з дружиною і двома малими дітьми і приведено до царя, який прийняв його з честю, називав господарем болгар, говорячи, що він прийшов помститись скіфам за завдані місянам кривди.

Вдершись у місто, римляни ходили по вулицях, убивали ворогів і грабували їх майно. Вони підійшли тоді і до царського двору, де була частина війська росів. Скіфи хоробро зустріли їх у воротах і перебили до ста п'ятдесят мужніх воїнів. Імператор довідавшись про цю поразку, одразу виїхав, заохочуючи своїх ратників рушити всіма силами в бій; але бачачи, що нічого доброго зробити не можна (бо їм легко було вбивати римлян, що входили в вузькі ворота), спинив марне їх намагання і наказав з усіх боків кидати вогонь на палац через огорожу.

Коли сильне полум'я швидко стало все палити, тоді роси, числом понад сім тисяч чоловіка, вийшли на відкрите місце, вишикувались і готові були захищатись. Цар послав проти них хоробрий загін з магістром Вардом Скліром на чолі, який, оточивши їх, одразу звявся до діла. Вони дуже бились і не тікали; але наші з своєю доблестю і військовим досвідом усіх перекололи. В цьому бою дуже багато загинуло й місян, що бились з римлянами, як з винуватцями скіфського на них нашествия. Сфенкел з небагатьма врятувався, втікши, і пішов до Святослава... Так за кілька днів Переславу було взято... Як скоро римські війська зійшлись до міста Дористола, звичайно званого Дристрой, то тавроскіфи, зімкнувши щити й списи, як стіну, чекали їх на місці бою. Імператор вишикував римлян: по боках стояли вершники, озброєні залізними латами, а позаду стрільки й пращники, яким він наказав стріляти безперестанку; в такому порядку він повів на росів своє ополчення.

Війська зійшлись, і почався сильний бій, який довго з обох боків був у рівновазі. Роси, що здобули славу переможців у сусідніх народів, вважаючи за величезне лихо втратити її і бути переможеними, бились одчайдушно. Римляни, що перемагали всіх ворогів своїх зброєю і своєю доблестю, також соромились бути переможеними, подібно до недосвідчених у справах військових і, до того, бути переможеними народом, який не вміє їздити на конях, і за одну мить утратити велику свою славу. Думаючи так, обидва війська бились дуже хоробро. Роси, керовані природним звірством своїм і люттю, щосили, як шалені, з гиком ринули на римлян, які виступали з досвідом і військовою

вправністю. Дуже багато з обох боків загинуло; бій мав перемінний успіх і перемога до самого вечора здавалась непевною. Але, коли світлоясне сонце почало спускатись до заходу, тоді імператор послав проти них усю кінноту і, вигукнувши голосно: «доведіть, римляни, на ділі свою доблесть», підняв дух воїнів. Вони ринули щосили. Сурмачі засурмили до бою; зчинився страшенний шум. Скіфи, не витримавши їх нападу, кинулись тікати і зімкнулись у стінах міста; вони багатьох утратили в цьому бою...

Імператор повів військо до стіни міста. Скіфи, стоячи на баштах, кидали в нього стріли й каміння з усіх кидальних знарядь; римляни знизу боронились самими пращами й стрілами. Бій кінчився цією перестрелкою: наші відступили в табір, щоб підживитись їжею, а вороги ввечері виїхали за огорожу. Тоді вони ще вперше з'явилися на конях, бо раніш завжди піші звичайно виходили в бій і зовсім не вміли на конях битись. Римляни одразу озброїлись, сіли на коней і, з довгими списами в руках (які звичайно вони мають у боях), з усією швидкістю, з сильним напором кинулись на них. Не вмючи правити кіньми, ті кинулись тікати і замкнулись у стінах.

В той же час показалися на ріці Істрі вогненосні римські кораблі з запасними суднами. Наші, побачивши їх, сповнилися надзвичайної радості; а скіфів, що боялись текучого вогню, охопив жах. Вони чули від своїх старійшин, що римляни цим мідійським вогнем на Евксінському морі обернули на попіл незчисленне військо Ігоря, батька Святославового. Отже вони враз зібрали всі свої човни і поставили коло стіни, де Істр омиває одну сторону Дористола. Але вогненосні наші кораблі стерегли з усіх боків, щоб їм не можна було сісти на них і врятуватись, тікаючи в свою землю. Отож на другий день, з довгими до самих ніг щитами, в кольчужних бронях, роси вийшли з міста в поле і вишикувались. Римляни, також добре озброєні, виступили з табору. Обидві сторони дуже бились і перемога довго здавалась сумнівною: поперемінно одна одну перемагала. Але, коли один римський воїн, виступивши з строю, вразив списом хороброго велетня Сфенкела, що займав третє місце після Святослава, тоді тавроскіфи, налякані падінням його, почали потроху відступати з поля бою і посуватись до міста. В той час і Федор Лалакон, муж неприступний і непереможний хоробрістю й силою тілесною, дуже багато перебив ворогів залізною своєю булавою, якою він, маючи міцну руку, розбивав і шолом, і вкриту ним голову. Імператор наказав сурмити на відступ до табору, де він нагороджував своїх ратників дарами і частував їх, збуджуючи цим більшу охоту сміливо виходити на бій...

Наміри Лева Куропалата ¹⁾ заволодіти престолом мали страшний і згубний кінець. Роси вишикувались (оповідання знову починається з того місця, на якому ми спинилися), вийшли в поле і всяко намагались спалити кидальні наші знаряддя, бо не могли встояти проти свистячих їх пострілів; щодня їх дуже багато вбивало кидане з них каміння. Марістр Іоанн Куркуас, близький родич імператора, — він був тоді начальником при цих знаряддях, — побачивши відважний їх намір, хоч від вина його хилив сон (бо ж було по обіді), сів на коня і швидко на них кинувся. Кінь на бігу попав у яму і скинув його з себе. Скіфи, побачивши прекрасну зброю, кінську зброю і блискучі на них бляхи (вони були позолочені), прийняли його за самого імператора і, прибігши до нього, мечами й сокирами порубали разом із зброєю без ніякої пощади. Відтяти голову його настромили

1) Брат покійного імператора Нікіфора.

на спис і поставили на башті, сміючись з римлян, що вони імператора їхнього закололи, як ягня на жертву...

Роси, горді цією перемогою, на другий день вийшли з міста і вишикувались до бою. Римляни також виступили проти них густою фалангою. Тоді Анемас, один з охоронців імператора, син вождя критян, побачивши хороброго велетня Ікмора, першого після Святослава мужа і вождя скіфського війська, який разом з загоном добірних ратоборців з люттю кинувся на римлян і побив силу їх,—тоді, кажу, запалений душевною мужністю, витяг він свій меч, що висів при стегні, зробив кілька стрибків на коні в різні боки і, кольнувши його, кинувся на цього велетня, настиг його і вразив у шию, і відтята разом з правою рукою голова впала на землю. Коли він упав, серед скіфів знявся страшний крик і лемент, а римляни враз на них напали. Роси не витримали цього натиску і, надзвичайно засмучені лихом свого полководця, закинули щити на спину і почали відступати до міста; наші, переслідуючи їх, побивали. Коли настала ніч і з'явився повний місяць на небі, роси вийшли на поле, зібрали всі трупи вбитих до стіни і на розкладених кострищах спалили, заколовши над ними багато полонених і жінок. Після цієї кривавої жертви вони занурили в хвилі ріки Істра немовлят і півнів і так задушили. Шануючи еллінські таїнства, яких вони навчилися чи від філософів своїх Анахарсиса й Замолксиса, чи від товаришів Ахілла, вони завжди робили над померлими жертви й узливання...

На другий день Святослав скликав визначних мужів на раду, звану їхньою мовою коментом. Коли він спитав тих, що зібрались до нього, що треба робити, то деякі з них радили тихо в темну ніч сісти на судна і врятуватись утікши; бо не можна, казали вони, битися з вершниками, вкритими залізними панцерами, особливо втративши перших ратоборців, які зміцняли військо і підносили дух воїнів. Інші, навпаки, радили помиритись з римлянами і таким чином, узявши з них присягу на вірність, зберегти принаймні решту війська; бо трудно, говорили вони, таємно уплисти, коли вогненосні кораблі з обох боків стоять коло берегів і стережуть наші судна, щоб зразу всі їх спалити, скоро ми спробуємо на них вирушити по ріці. Тоді Святослав, глибоко здихнувши, сказав: «Загине слава, супутниця зброї росів, що легко перемагала сусідні народи і без пролиття крові підкоряла цілі країни, якщо ми тепер ганебно поступимося римлянам. Отже з відважністю предків наших і з думкою, що руська сила була досі непереможна, станемо мужньо на бій за життя наше. У нас немає звичаю рятуватись, тікаючи до батьківщини, а або жити переможцями, або, вчинивши славетні подвиги, умерти із славою». Так радив Святослав.

Кажуть, що переможені тавроскіфи ніколи живі не здаються ворогам, а встромляючи в черева мечі, себе вбивають. Вони це роблять тому, що думають, ніби вбиті в бою, після смерті своєї або після того, як душа розлучиться з тілом, вони служать у пеклі своїм убивцям. Тому, боячись цього рабства, боячись служити своїм ворогам, вони самі себе заколюють. Така панує в них думка. Почувши слова свого правителя, вони з усією охотою вирішили зазнати за своє життя небезпеки і мужньо виступити проти римської сили. Отож на другий день (в шостий день тижня, 24-го числа липня), коли сідало сонце, вони вийшли з міста, вишикувавшись у тверду фалангу і, простягши списи свої, вирішили йти на подвиг. Імператор також поставив військо в стрій і вивів з табору. Почався бій. Скіфи з силою напали на римлян; кололи їх списками, уражали коней стрілами і вершників збивали на землю. Тоді Анемас, що визначився напередодні вбивством

Ікмора, побачивши Святослава, який з люттю і шалом кидався на наших воїнів і підбадьорював полки свої, скочивши на коні кілька разів у різні боки (роблячи так, він звичайно вбивав силу ворогів) і потім, пустивши поводи, поскакав просто на Святослава, уразив його в саму ключицю і повалив ниць на землю. Але не міг убити: кольчужна броня й щит, яким той озброївся проти римських мечів, його захистили. Кінь Анемаса частими вдарами списів був повалений на землю; тоді, оточений фалангою скіфів, він силу їх перебив, боронячись,—але, нарешті, вкритий ранами, упав цей муж, який переважав усіх своїх однолітків військовими подвигами.

Отже роси, підбадьорені його падінням, з голосним і диким криком кинулись на римлян, які налякані незвичайним їх нападом, почали відступати. Імператор, побачивши, що військо відступає, і боячись, щоб від страху й незвичайного нападу ворогів воно не зазнало крайньої небезпеки, з списом у руці хоробро пішов на них із своїм загоном. Загриміли бубни на бій. Римляни, слідом за царем, повернули коней і швидко рушили на ворога. Раптова буря з дощем розладнала росів, бо курява, що знялась, заповирувала їм очі... Коли почався великий бій, скіфи, оточені магістром Скліром, не могли витримати нападу кінної фаланги і без слави полягли на місці. Сам Святослав, поранений і сходячи кров'ю, не лишився б живий, якби не врятувала його ніч. У ворогів кажуть, у цьому бою було вбито п'ятнадцять тисяч чоловіка, взято двадцять тисяч щитів і силу мечей; а в наших убитих було тільки триста п'ятдесят чоловіка і багато було поранено. Таку перемогу здобули римляни в цьому бою. Святослав цілу ніч журився з приводу поразки своєї раті, досадував і палав гнівом. Але почувачи, що нічого вже не може вчинити непереможному нашому війську, вважав за обов'язок розсудливого полководця, не впадаючи в розпач у крайніх обставинах, усіма силами намагатись зберегти решту війська. Отже на другий день уранці він посилає до імператора просити миру з такою умовою: тавроскіфи повинні віддати римлянам Дористол, відіслати полонених, вийти з Місії і повернутись на свою батьківщину; римляни ж повинні дати їм безпечно відплисти на суднах своїх, не нападаючи на них з вогненосними кораблями (бо вони надзвичайно боялись мідійського вогню, що може навіть каміння обертати в попіл), дозволити привозити до себе хліб і посланців для торгівлі в Візантії вважати, як раніш, звичайно друзями.

Імператор охоче прийняв пропозицію союзу (він краще волів мир, ніж війну, знаючи, що перший зберігає, а друга, навпаки, винищує народи), затвердив умови і дав кожному по дві міри хліба. Одержали хліб тільки двадцять дві тисячі чоловіка, що лишилися з шестидесяти тисяч війська росів; отже інші тридцять вісім тисяч полягли від римського меча. По затвердженні миру Святослав просив дозволу в імператора прийти до нього для особистих переговорів. Той згодився і в позолоченій зброї, на коні приїхав до берега Істра в супроводі великого загону вершників, що виблискували зброєю. Святослав переїздив через ріку в скіфському човні і, сидячи за веслом, гріб разом з іншими без ніякої різниці. На вигляд він був такий: середнього зросту, не дуже високий, не дуже низький, з густими бровами, з блакитними очима, з плоским носом, з голоною бородою і з густим, довгим волоссям на верхній губі. Голова в нього була зовсім гола, а тільки з одного боку її висів локон волосся, що означає знатність роду; шия товста, плечі широкі і весь стан досить стрункий. Він здавався похмурим і диким. В одному усі висіла в нього золота серга, прикрашена двома перлинами, з рубіном, посеред

них встановленим. Одяг на ньому був білий, нічим, крім чистоти від інших не відмінний. Отож, поговоривши трохи з імператором про мир, сидячи в човні на лаві, він переправився назад. Так кінчилась війна римлян з росами.

СХІДНІ ДЖЕРЕЛА ПРО РУСІВ

№ 35

З «Книги країн» (X ст.)

«Книга країн» належить якомусь ближче невідомому авторові X століття. Автор «Книги країн», яка містить дані про торгівлю русів на сході, нам невідомий; дослідники вважають, що автор цієї праці був родом з Персії.

«Щодо слов'янських купців, то вони возять хутра лисиць і хутра видр з найдальшого кінця Славонії, для чого вони вирушають до Румського моря, де володар Рума бере з них десятину; далі пливуть морем до Самкуша-Єврея, після чого вони повертаються до Славонії. Потім вони держать путь від Слов'янського моря, поки не приходять до Хазарського рукава, де володар Хазара бере з них десятину; тоді вони пливуть до Хазарського моря тією ж річкою, яку звать Слов'янською рікою. Часто ж вони виходять у Джурджані, де продають усе, що в них є, і все це потрапляє в Райю (Рей); дивно, що це місто є складовищем усього світу».

А. Гаркави, Сказания мусульманских писателей о славянах и русских СПб, 1870, с. 251.

№ 36

З «Записки» Ахмеда ібн-Фадлана ібн-Аббаса ібн-Рашіда ібн-Хаммада (20-ті роки X ст.)

Ахмед ібн-Фадлан ібн-Аббас ібн-Рашід ібн-Хаммад був у червні 921 року посланий халіфом Муктадіром у складі посольства (гадають як секретар посольства) до царя Булгар. Опис подорожі, з якого тут наведені уривки, є, як вважають, звідомлення цього посольства.

1. «Ітіль є назва великої ріки, подібної до Діджли, в країні Хазар і протікає повз країну русів і булгар. Кажуть, що Ітіль є столиця країни Хазар, а ріка названа за нею. Читав я в книзі Ахмеда ібн-Фадлана ібн-Аббаса ібн-Рашіда ібн-Хаммада, посланика Муктадіра в країну слов'ян, тобто до жителів Булгара. Оповідання ібн-Фадлана і доручення, дане йому Муктадіром у булгар, зібрані в книзі, відомі, і перебувають у руках людей; я бачив багато копій з них»...

3. «Хазар... сказав Ахмед ібн-Фадлан, посланик Муктадіра до слов'ян, у своїй записці, в якій він описав те, що бачив у цій країні: Хазар є назва країни, якої столиця зветься Ітіль, а Ітіль є також назва ріки, що тече в Хазар з Руса і Булгара».

4. «Переважна їжа їх (хазар) є рис і риба; решта привозиться до них з Руса, Булгара і Куяби».

5. «Хазари і цар їх — усі євреї; слов'яни і всі сусідні народи перебувають під його владою¹⁾, він поводить з ними, як з слугами, і вони слухаються його покірно».

¹⁾ Хазарського царя.

6. «Рус... Я читав записку Ахмеда ібн-Фадлана ібн-Аббаса ібн-Рашіда ібн-Хаммада, клієнта Мухаммеда ібн-Сулаймана, посланика Муктадіра до царя слов'ян, у якій (записці) він розповів про все, що він бачив з часу, як вирушив з Багдада і до повернення туди. Я ж розповідаю описане ним на його лад, дивуючись з цього.

Сказав він: я бачив русів, коли вони прийшли з своїми товарами і розташувались на річці Ітіль, і я не бачив людей з досконалішою будовою тіла, ніж у них, немов вони пальмові дерева; вони руді, не надягають ні курток, ні каптанів, а в них чоловік надягає кису, якою він обвиває один бік і одну руку випускає спід неї. Кожний з них має при собі нерозлучно меч, ніж і сокиру; мечі їх широкі, хвилеподібні клинки франкської роботи. Починаючи від кінця нігтя кожного з них до його шиї, (видно) зелені дерева, зображення та інші речі. Кожна ж їх жінка має на грудях прикріплену коробочку чи то з заліза, чи з міді, чи з срібла або золота, залежно від стану чоловіка і від його майна; у кожній же коробочці є кільце, до якого прикріпленій ніж, теж на грудях. На шиї вони носять золоті і срібні ланцюжки, бо коли чоловік має 10.000 диргемів, робить він дружині ланцюжок; коли має 20.000, робить він їй два ланцюжки; таким чином щоразу, коли в нього прибавляється 10.000 диргемів, додає він ланцюжок своїй дружині, так що часто якась з них має багато ланцюжків на шиї. Найкраща краса в них—зелені буси з глини,— з тих бус, що бувають на кораблях; вони намагаються з усіх сил дістати їх, купують одну бусину за диргем і нанизують ними намиста своїх дружин... Вони приходять із своєї країни і кидають якір в Ітіль, що є велика ріка, і будують на її березі великі дерев'яні будинки; в одному ж будинку збирається їх десятеро, двадцятро, також менше або більше»...

«Коли їх судна прибувають до якірного місця, кожний з них виходить, маючи з собою хліб, м'ясо, молоко, цибулю і гарячий напій, підходить до високого вставленого стовпа, що має лице, подібне до людського, а кругом нього малі зображення; позад цих зображень вставлені в землю високі стовпи. Він же підходить до великого зображення, простягається перед ним і говорить: «о господарю! я прийшов здалека, зі мною дівчат—стільки і стільки голів, соболів—стільки і стільки шкір», поки не згадає всього, що привіз із собою з свого товару. Потім говорить: «цей подарунок приніс я тобі», і залишає принесене ним перед стовпом, кажучи: «бажаю, щоб ти мені дав покупця з динарами і диргемами, який купив би в мене все, що бажаю (продати), і не перечив би мені ні в чому, щоб я йому не сказав»; потім він іде собі. Коли з продажем буває сутужно і час його триває довго, він повертається з іншим подарунком удруге, втретє, і якщо бажане ним усе ще не здійснюється, він приносить одному з тих малих зображень подарунок і просить його про заступництво, кажучи: «це дружини господаря нашого і його дочки», і він не проминає жодного зображення, якого не просив би і не благав би про заступництво і не вклонявся б йому принижено. Часто ж продаж буває йому легкий, і, коли він продає, говорить: «господар мій здійснив мое бажання, треба винагородити його за те». І бере він певну кількість худоби і овець, убиває їх, частину м'яса роздає бідним, а решту приносить і кидає перед великим стовпом і малими, що його оточують, і вішає голови худоби й овець на стовпи, вставлені в землю, а коли настає ніч, то приходять собаки і поїдають це; тоді той, хто це зробив, говорить: «мій господар був ласкавий до мене і з'їв мій подарунок».

Коли якийсь із них захворіє, то вони напинають йому намет далеко від них, кидають його туди і кладуть з ним трохи хліба й води, але не наближаються до нього, не розмовляють з ним, навіть не відвідують його протягом усього часу (хвороби), особливо коли він бідний або невільник. Якщо він одужує і встає, то повертається до них; якщо ж умирає, то вони його спалюють, а коли він раб, то залишають його труп лежати, поки його не з'їдять собаки й хижі птахи.

Спіймавши злодія або розбійника, вони приводять його до високого грубого дерева, обв'язують йому шию міцною вірвовкою, і він висить доти, поки не розпадеться на шматки від довгого перебування (в такому положенні), від вітрів або від дощів.

Мені говорили, що вони роблять із своїми господарями, коли ті вмирають, такі речі, з яких найменша є спалення; тому я дуже хотів бути присутнім при цьому, коли я довідався про смерть знатного в них чоловіка. Вони поклали його в могилу і накрили її кришкою; так він стояв десять днів, поки не кінчили кроїти і шити одяг його. Це робиться так: бідній людині роблять у них невелике судно, кладуть її туди і спалюють її; у багатого ж вони збирають його майно і ділять його на три частини: третину дають сім'ї, за третину кроють йому одяг і за третину купують гарячого напою, який вони п'ють у той день, коли дівчина його вбиває себе і спалюється разом із своїм хазяїном. Вони ж мають пристрасть до вина, п'ють його вдень і вночі, так що інколи дехто з них умирає з кухлем у руці. Коли ж умирає в них господар, то сім'я його говорить дівчатам і хлопчикам: «хто з вас умре з ним?» І хтось із них говорить: «я!» Коли він так сказав, то це вже обв'язково для нього, йому ніяк не дозволено відмовитись, і навіть коли б він хотів, це не допускається; здебільшого роблять це дівчата.

А. Гаркави, Сказання... сс. 85, 92—94, 95—97.

№ 37

3 «Промивалень Золота» Абуль-Хасана Алі ібн-Хусейна (Аль-Масуді) (20—50 рр. X ст.)

Абуль Хасан Алі ібн-Хусейн (Аль-Масуді) народився в кінці IX ст., (помер коло 956—957 рр.) в Багдаді; був купцем; Аль-Масуді був для свого часу людиною досить освіченою, багато подорожував. У своїх працях він особливу увагу віддавав історичним і географічним питанням. Аль-Масуді (по Східній Європі він подорожів не робив) для своїх праць (написав понад 20 творів) вибирав відомості з різноманітних джерел. Він подає відомості не лише про русів (особливо про їх походи), а й про хазар.

2. «Слов'яни поділяються на багато народів; деякі з них християни, між ними є також язичники, так само й сонцепоклонники. Живуть вони коло великої ріки, що тече з сходу на захід. Друга ріка в їх країні тече з сходу на захід, поки не вливається ще в іншу ріку, яка приходить з країн Ільгуза.

В їх країні багато рік, що течуть з півночі. Жодне з їх озер не солоне, бо країна їх далеко від сонця, і вода їх солодка; вода ж близька до сонця буває солоня. Країна, що далі за ними на північ, не заселена через холод і силу-силенну води. Більша частина їх племен — язичники, які спалюють своїх мерців і поклоняються їм. Вони мають багато міст, також церкви, де навішують дзвони, в які

б'ють молотком подібно до того, як у нас християни б'ють дерев'яним калаталом по дошці»...

9. «Щодо язичників, які є в країні хазарського царя, то деякі з їх племен — слов'яни і руси. Вони живуть в одній з двох половин цього міста ¹⁾, і спалюють своїх мерців з їх в'ючною худобою, зброєю і прикрасами. Коли вмирає чоловік, з ним спалюється живою його дружина; коли ж умирає жінка, то чоловік не спалюється; а коли вмирає в них холостий, то його одружують після смерті. Жінки їх хочуть бути спаленими, щоб увійти з ними (чоловіками) в рай...»

10. «Постанова столиці Хазарської держави, щоб у ній (столиці) було сім суддів: двоє з них для мусульман, двоє для хазар — ці судять за законом Таури ²⁾, двоє для тамтешніх християн — ці судять за законом Інджиля ³⁾, один же з них для слов'ян, русів і інших язичників, — він судить за законом язичества, тобто за законом розуму. Коли ж трапляється великий позов, про який вони (судді) уявлення не мають, то вони (язичники) приходять до мусульманських суддів, доносять їм про це і підкоряються рішенню, необхідному за законом ісламу. Серед царів сходу в цих країнах ніхто не держить війська на платні, крім царя хазарського. Всі мусульмани відомі в цих країнах під назвою «народу Ларсії». Руси ж і слов'яни, про яких ми сказали, що вони язичники, складають військо царя і його челядь».

11. «У верхів'ях Хазарської ріки є гирло, яке сполучається з рукавом моря Найтас, що є Руське море; ніхто, крім них (русів), не плаває на ньому, і вони живуть на одному з його берегів. Вони — великий народ, який не підкоряється ні цареві, ні законові; між ними є купці, які мають зносини з областю булгар. Руси мають у своїй землі срібний рудник, подібний до того срібного ж рудника, що є в горі Банджгіра, в землі Хорасана».

12. «Руси складаються з багатьох народів, які поділяються на порізнені племена. Серед них є плем'я, зване Лудана, — найчисленніше з них; вони подорожують з товарами в країну Андалус, Румію, Кустантінію і Хазар. Після 300 року гіджри (912—913 року н. е.) сталося, що близько 500 кораблів, з яких на кожному було по сто чоловіка (з русів), ввійшли в рукав Найтаса, що сполучається з Хазарською рікою ⁴⁾.

Після того, як руські судна прибули до хазарських людей, поставлених коло гирла рукава, вони (руси) послали до хазарського царя (послів) просити, щоб вони могли перейти в його країну, увійти в його ріку і вступити в Хазарське море, — яке є також море Джурджана, Табарістана та інших перських країн, як ми вже згадували, — з умовою, що вони дадуть йому половину всього, що награвують у народів, які живуть поблизу цього моря. Він же (цар) згодився на це. Тому вони вступили в рукав, досягли гирла ріки і почали підійматись по цій вдійній смузі, поки не досягли ріки Хазарської, ввійшли по ній у місто Ітіль, пройшли його і дісталися до гирла ріки і місця, де вона впадає в Хазарське море. Починаючи звідси до міста Ітіль — це велика ріка і багатоводна. І руські судна розійшлись по цьому морю; юрби їх (русів) кинулись на Джіль, Дайлем,

1) Ітіля.

2) Тори, П'ятикнижжя.

3) Євангелія.

4) Тобто Хазарським морем

на міста Табарістана, на Абаскун, що на Джурджанському березі, на Нафтову країну і в напрямі до Адарбайджана, бо від краю Ардабіля в країні Адарбайджан до цього моря віддаль близько трьох днів дороги. І руси проливали кров, брали в полон жінок і дітей, грабували майно, пускали вершників (для нападів) і палили. Народи, які жили коло цього моря, заголосили, проїняті жахом, бо їм з найдалніших часів не траплялось, щоб ворог ударив на них тут, а прибували сюди лише судна купців і рибалок. Руси ж воювали з Джілем, Дайлемом і з воєначальником в ібн-абіс-Саджа і досягли Нафтового берега в краю Шірвана, відомого під назвою Баку. Вертаючись з прибережних країн, руси повернули на острови, близькі до Нафти, на віддалі кількох миль від неї. Царем Шірвана був тоді Алі ібн-аль-Гайтам. І жителі озброїлись, сіли на кораблі і купецькі судна і вирушили до цих островів; але руси ринули на них, і тисячі мусульман були відбиті і потоплені. Багато місяців руси залишались на цьому морі в такому становищі; ніхто з тамтешніх народів не мав можливості підступити до них на цьому морі, а всі вони укріпились і були насторожі від них, бо навколо цього моря живуть (різні) народи. Після того, як вони награвували і їм надокучило це життя, подались вони до гирла Хазарської ріки, послали (послів) до царя хазарського і понесли йому гроші й здобич згідно з їх умовою. Цар же хазарський не має суден, і його люди не звикли до них; в противному разі мусульмани були б у великій небезпечі від нього. Ларсія ж і інші мусульмани з країни Хазар дізнались про цю справу і сказали хазарському цареві: «Дозволь нам (помститись), бо цей народ напав на країну наших братів — мусульман, проливав їх кров і взяв у полон їх жінок і дітей». Не мігши перешкодити їм, цар послав (послів) до русів і сповістив їх, що мусульмани мають намір воювати з ними. Мусульмани ж зібрались і вийшли шукати їх при вході в Ітіль по воді. Коли ж побачили вони одні одних, руси вийшли з своїх суден. Мусульман було близько 15.000 з кіньми і зброєю, з ними було також багато тих християн, що жили в Ітілі. Три дні тривав між ними бій; бог допоміг мусульманам проти русів, і меч знищив їх — хто був убитий, а хто утоплений. Близько ж 5.000 їх урятувались і вирушили на суднах у країну, суміжну з країною Буртас, де вони залишили свої судна й отаборились на суші; але одні з них були вбиті жителями Буртаса, а інші потрапили до мусульман у країну Булгар, і ті перебили їх. Порахованих мерців з убитих мусульманами на березі Хазарської ріки було близько 30.000. З того року руси не відновляли більше того, що ми описали.

А. Гаркави, Сказания..., сс. 125,
129—133.

№ 38

3 «Книги дорогоцінних скарбів» Абу-Алі Ахмеда ібн-Омар ібн-Даства (30-ті роки X ст.)

Про Абу-Алі Ахмеда ібн-Омар ібн-Даства відомостей майже не збереглося, трудно навіть точно встановити час написання ним праці, але вважають, що писав він її після ібн-Фадлана, тобто після 922 року. Праця ібн-Даства має яскраво виявлений компілятивний характер. Звістки ібн-Даства важливі для вивчення звичаїв і життя слов'ян.

2. «... На самому початку границі країни слов'ян знаходиться місто під назвою Куяб (?). Шлях в їх країну йде степами, землями

бездорожжями, через струмки й дрімучі ліси. Країна слов'ян — країна рівна і лісиста; в лісах вони й живуть. Вони не мають ні виноградників, ні нив. З дерева виробляють вони щось подібне до глеків, в яких містяться в них і вулики для бджіл, і мед бджолиний зберігається. Це зветься в них сидж, і один глек містить у собі близько десяти куклів його. Вони пасуть свиней подібно до овець. Коли вмирає хтось з них, вони спалюють труп його. Жінки їх, коли трапляється в них покійник, дряпають собі ножем руки й обличчя. На другий день по спаленні покійника йдуть туди, де воно відбувалось, збирають попіл і кладуть його в урну, яку ставлять потім на пагорок. Через рік після смерті людини беруть глеків двадцять меду, іноді трохи більше, іноді трохи менше, і несуть їх на той пагорок, де збирається родина покійного, їдять, п'ють і потім розходяться. Якщо в покійного було три дружини і одна з них твердить, що вона (особливо) любила його, то приносить вона до трупа його два стовпи, і їх забивають сторч у землю, потім кладуть третій стовп упоперек, прив'язують посеред цієї перекладки віршовку, стають на лаву, і кінець цієї віршовки (дружина) зв'язує навколо своєї шиї. Коли вона так зробила, лаву приймають спід неї, і вона лишається повислою, поки не задихнеться і не вмере, а після смерті її кидають у вогонь, де вона й згорає. Всі вони ідолопоклонники. Найбільше сіють вони просо. Під час жнив беруть вони просяні зерна в ковші, підіймають їх до неба і говорять: «господи, ти, що постачав нам їжу (досі), дай і тепер нам її вдосталь».

Є в них різні лютні, гуслі й сопілки. Їх сопілки два лікті завдовжки, лютня ж їх восьмиструнна. Хмільний напій готують з меду. При спалюванні покійників вдаються в буйні веселощі, виявляючи тим свою радість з приводу ласки, зробленої йому (покійникові) богом. Робочої худоби в них мало, а верхових коней має лише одна згадана людина. Зброя їх складається з дротків, щитів і списів; іншої зброї не мають.

Ватажок їх коронується; йому вони коряться, і від наказів його не відступають. Житло його міститься в середині країни слов'ян. Згадана вище особа, яку титулюють вони «господарем господарів», зветься в них світ-цар; ця особа стоїть вище від субанеджа (жупана), який є тільки його намісник. Цар цей має верхових коней, не має іншої їжі, крім кобилячого молока. Є в нього теж чудові, міцні й дорогоцінні кольчуги. Місто, де він живе, зветься Джарваб (?); у ньому відбувається щомісяця, протягом трьох днів, торг. Холод у їх країні буває такий сильний, що кожен з них викопує собі в землі щось подібне до льоху, до якого приробляють дерев'яну гострокінцеву покрівлю, на зразок (покрівлі) християнської церкви, і на покрівлю накладають землі. В такі льохи переселяються з усією родиною і, взявши трохи дров і каміння, запалюють вогонь і розжарюють каміння на вогні до червоного. Коли ж розжариться каміння до найвищої міри, поливають його водою, від чого розходитьс'я пара, яка так нагріває житло, що скидають уже одяг. У такому житлі лишаються до весни. Цар їхній об'їжджає їх щороку. Коли в когось з них є дочка, то цар бере собі на рік по одному з її убрань, а якщо є син, то цар бере собі теж по одному з його убрань на рік. У кого нема ні сина, ні дочки, той дає на рік по одному з убрань дружини або служниці. Спіймає цар у державі своїй розбійника звелить або задушити його, або ж віддає його під нагляд когось з правителів на далеких країнах своїх володінь».

3. «Щодо Русії, то міститься вона на острові, оточеному озером. Острів цей, на якому живуть вони (руси), займає простір на три дні дороги; укритий він лісами й болотами; нездоровий і вогкий до того, що досить стати ногою на землю, і вона вже труситься через велику кількість води в ній. Вони мають царя, який зветься хакан-Рус. Вони роблять набіги на слов'ян, підпливають до них на кораблях, висідають, забирають їх (слов'ян) у полон, відвозять у Хазран і Булгар і продають там... Коли в якогось з них народиться син, то він бере війнятий з піхов меч, кладе його перед новонародженим і говорить: «не залишу тобі в спадщину ніякого майна, а будеш мати тільки те, що здобудеш собі цим мечем». Вони не мають ні нерухомого майна, ні міст (або селищ), ні нив; єдиний промисел їх — торгівля соболями, білячим та іншим хутром, яке й продають вони бажаним; плату ж, одержувану грішми, зав'язують дуже міцно в пояси свої. Одягаються вони небхайно; чоловіки носять у них золоті браслети. З рабами поводяться добре і дбають про їх одяг, бо використовують їх під час торгівлі. Міст у них багато, і живуть вони просторо. До гостей ставляться з пошаною і поводяться добре з іноземцями, які шукають у них захисту, та й з усіма, хто часто в них буває, не дозволяючи нікому з своїх кривдити або утискати таких людей. Коли ж хтось із них скривдить або утисне іноземця, допомагають останньому і захищають його.

Мечі в них сулайманові. Коли просить допомоги котрийсь з їх родів, виступають у поле всі; між ними нема розбрату, а воюють однодушно проти ворога, поки не переможуть його. Коли хтось з них має позов на іншого, то кличе його на суд до царя, перед яким і сперечаються; коли цар вирік присуд, виконується те, що він велить. Якщо обидві сторони вироком царя незадоволені, то, з його наказу, мусять розв'язати справу остаточно зброєю: чий меч гостріший, той і візьме гору. На боротьбу цю родичі (обох сторін, що позиваються) приходять озброєні і стають (одні проти одних). Тоді суперники вступають у бій, і хто подолає противника, виграє справу відповідно до своєї вимоги. Є в них знахарі, — деякі з них дають накази цареві, немов вони начальники їх (русів). Трапляється, що наказують вони приносити в жертву творцеві їх, що тільки заманеться їм: жінок, чоловіків і коней, а вже коли наказують знахарі, то не виконувати їх наказу аж ніяк не можна. Взявши людину або тварину, знахар накидає їй петлю на шию, підвішує жертву до колоди і чекає, поки вона не задихнеться, і каже, що це жертва богу.

Вони мужні і хоробрі. Коли нападають на інший народ, то не відстають, поки не знищать його всього; насилують переможених і обертають їх у рабство. Вони високорослі, мають гарний вигляд і сміливі під час нападу; але сміливості цієї на коні не виявляють, а всі свої набіги й походи роблять на кораблях. Шаровари носять вони широкі: сто ліктів матерії йде на кожні. Надягаючи такі шаровари збирають вони їх у збори коло колін, до яких потім і прив'язують...»

«Коли вмирає в них хтось із знатних, йому викопують могилу в вигляді великого дому, кладуть його туди і разом з ним кладуть у ту ж могилу як його одяг, так і браслети золоті, які він носив; далі опускають туди безліч харчів, посудини з напоями і карбовану монету. Нарешті, кладуть у могилу живу й улюблену дружину покійника. Потім отвір могили закладається, і дружина вмирає в могилі».

**3 «Книги розпису наук» Абуль-Фараджа Мухаммеда ібн-абі-Якуба
(або ібн-Ісхак), відомого під прізвищем ібн-ан-Надіма
(987—988 рр. н. е.)**

Відомостей про Абуль-Фараджа Мухаммеда Ібн-абі-Якуба збереглось дуже мало. Можна лише вважати, що він жив у Х столітті в Багдаді, займав посаду писаря чи секретаря. Звістка його має значення для питання про писемність русів.

«Руські письмена. Мені розповідав якийсь, на чію правдивість я покладаюсь, що один з царів, гори Кабк¹ послав його до царя русів; він твердив, що вони мають письмена, вирізані на дереві. Він же показав мені кусок білого дерева, на якому були зображення; не знаю, чи були вони слова, чи окремі букви, подібно до цього».

А. Гаркави, Сказания..., с. 240.

IV

КИЇВСЬКА РУСЬ 1015—1169 pp.

ЗВІСТКИ ЛІТОПISУ

№ 40

Смерть київського князя Володимира. Боротьба між його синами. Польське вторгнення в Київську Русь. Народне повстання проти польських захватників. Початок князювання Ярослава Мудрого (1014—1019 pp.)

В лето 6522. Ярославу же сущю Новегородѣ, и урокомъ дающю Кыеву две тысяче гривен и от года до года, а тысячу Новегородѣ гридем раздаваху; и тако даяху (вси) посадници Новгородьстни, а Ярослав сего не даяше (к Кыеву) отцю своему. И рече Володимер: «требите путь и мостите мост», хотяшеть бо на Ярослава ити, на сына своего, но разболеся.

В лето 6523. Хотящю Володимеру ити на Ярослава, Ярослав же, послав за море, приведе Варягы, бояся отца своего; но бог не вдасть дьяволу радости. Володимеру бо разболевшюся, в се же время бяше у него Борис; Печенегом идущем на Русь, посла противу им Бориса, сам бо боляше велми, в нейже болести и скончася месяца Иуля в 15 день. Умре же на Берестовемь, и потаиша и, бе бо Святополк Кыеве. Ночью же межю (двема) клетми проймавше помост, обертевше в ковер и, ужи свесиша на землю; възложше и на сани, везше поставиша и в святей богородици, юже бе създад сам. Се же уведевше людье, бес числа снидошася и плакашася по немь, боляре аки заступника их земли, убозии акы заступника и кормителя; и вложиша и в корсту мороморяну, схраниша тело его с плачемъ, блаженаго князя. Се есть новый Костянтин великого Рима, иже крестися сам и люди своя: тако и съ створи подобно ему. Аще бо и бе преже на сквернью похот желая, но послеже прилежа к покаянью, якоже апостол вещаеть: идеже умножится грех, ту избилъствууеть благодать...

Святополк же седе Кыеве по отци своемь, и съзва Кыяны, и нача даяти им именье; они же приимаху, и не бе сердце их с нимь, яко братья их беша с Борисомь. Борису же възвратившюся с вои, не обретшю Печенег, вестъ приде к нему: «отець ти умерл». И плакася по отци велми, любим бо бе отцемь своим паче всех, и ста на Лъте пришед. Реша же ему дружина отня: «се дружина у тебе отня и вои; поиде, сяди Кыеве на столе отни». Он же рече: «не буди мне възняти руки на брата своего старейшаго; аще и отец ми умре, то съ ми буди в отца место». И се слышавше вои, разидошася от него, Борис же стояше с отроky своими. Святополк же исполнився безаконья, Каинов смысл приим, посылая к Борису, глаголаше: «яко с тобою хочю любовь имети, и к отню придамъ ти»; а лъстя под нимь, како бы и погубити. Святополк же приде

ночью Вышегороду, отай призва Путшю и Вышегородские болярце, и рече им: «приятые ли ми всем сердцемъ?» Рече же Путьша и Вышегородьци: «можем главы свои сложити за тя». Он же рече им: «не поведуче никомуже, шедше убийте брата моего Бориса». Они же вскоре обещахся ему се створити...

И се нападоша акы зверье дивни около шатра, и насунуша и копы, и прободоша Бориса, и слугу его, падша на нем, прободоша с нимь. Бе бо сей любим Борисомъ; бяше отрок съ родомъ сын Угреск, именовъ Георги, егоже любляше повелику Борис, бе бо възложил на нь гривну злату велику, в нейже предъстояше пред нимь. Избиша же и ины отроки Борисовы многы. Георгиеви же сему не могуще вборзе сняти гривны с шие, усекнуша главу его, и тако сняша (гривну, а главу отвергоша прочь); темже после не обретоша тела сего в трупии. Бориса же убивше оканьнии, увертевшя в шатер, възложивше на кола, повезоша и, и еще дышущю ему. Уведев же се оканьный Святополк, яко еще дышетъ, посла два Варяга прикончат его; онема же пришедшема (и видевшема), яко еще жив есть, единю извлек мечъ, пронъзе и к сердцю...

Святополк же оканьный помысли в себе, рек: «се убих Бориса, како бы убити Глеба?» И приим помысл Каинов, с лестью посла к Глебу, глаголя сице: «поиди вборзе, отець тя зоветь, не сдравить бо велми». Глеб же вборзе всед на коне, с малою дружиною поиде, бе бо послушлив отцю. И пришедшю ему на Волгу, на поли потчеся конь в рве, и наломи ему ногу мало; и приде Смоленську, и поиде от Смоленска, яко зреемо, и ста на Смядине в насаде. В се же время пришла бе вестъ к Ярославу от Передславы о отни смерти, и посла Ярослав к Глебу, глаголя: «не ходи, отець ти умерл, а брат ти убьен от Святополка». Се слышав Глеб възпи велми с слезами, плачася по отци, паче же по брате, и нача молитися с слезами, глаголя: «увы мне, господи! луче бы ми умрети с братомъ, нежели жити на свете семь; аще бо бых, брате мой, видел лице твое ангелское, умерл бых с тобою: ныне же что ради остах аз един? кде суть словеса твоя, яже глагола к мне, брате мой любимый? ныне уже не услышу тихаго твоего наказанья; да аще еси получил дерзновенье у бога, молися о мне, да и аз бых туже страсть приял; луче бы ми было с тобою умрети, неже в свете семь прелестнемъ (жити)». И сице ему молящюся с слезами, се внезапно придоша послании от Святополка на погубленье Глебу, и ту абье послании яша корабль Глебов, и обнажиша оружье; отроки Глебови уныша; оканьный же посланный Горясер, повеле вборзе зарезати Глеба; повар же Глебов, именовъ Торчин, вынез ножъ, зареза Глеба...

Святополк же съ оканьный и злый уби Святослава, послав ко горе Угорьстей, бежашю ему в Угры, и нача помышляти: «яко избью всю братью свою, и прииму власть Русьскую един»...

Святополк же оканьный нача княжити Кыеве. Созвав люди, нача даяти овем корзна, а другим кунами, и раздая множество. Ярославу же не введущю отъне смерти, Варязи бяху мнози у Ярослава, и насилье творяху Новгородцем и женам их. Вставше Новгородци, избиша Варягы во дворе Поромони, и разгнеवासя Ярослав, и шед на Роком, седе в дворе; послав к Новгородцем, рече: «уже мне сих не кресити». И позва к собе нарочитые мужи, иже бяху иссекли Варягы, (и) обльбив я исече. В ту же ноць приде ему вестъ ис Кыева от сестры его Передславы: «си отець ти умерл, а Святополк сидеть ти Кыеве, убив Бориса, а на Глеба посла; а блюдися его повелику». Се слышав, печален бысть о отци (и о брати) и о дружине; заутра

же собрав избыток Новгородецъ, Ярослав рече: «о любя моя дружина, юже вчера избих, (а ныне быша надобе». Утерл слез, и рече им) на вечи: «отець мой умерл, а Святополк седить Кыеве, избивая братью свою». И реша Новгородци: «аще, княже, братья наша исечена суть, можем по тебе бороти». И събра Ярослав Варяг тысячу, а прочих вой 40000, и поиде на Святополка, назек бога, рек: «не я почых избивати братью, но он; да будеть отместьник бог крове братья моя, зане без вины проля кровь Борисову и Глебову праведную: еда и мне сице же створить? но суди ми, господи, по правде, да скончается злоба грешнаго». И поиде на Святополка; слышав же се Святополк, идуша Ярослава, пристрой бес числа вой, (Руси и Печенег, и изыде противу ему к Любичю) (об) он пол Днепра, а Ярослав об сю.

Начало княженья Ярослава Кыеве. В лето 6524. Приде Ярослав (на Святополка), и сташа противу (об) оба полы Днепра, и не смяху ни си онех, ни они сихъ начати, и стояша месяце 3 противу себе. И воевода нача Святополчь, езда взле берег, укаряти Новгородце, глаголя: «что придосте с хромьцемъ симъ, а вы плотници суще? а приставим вы хоромов рубити наших». Се слышавше Новгородци, реша Ярославу: «яко заутра перевезема на ня; аще кто не поидеть с нами, сами потнем (его)». Бе бо уже в замороз. Святополк стояше межю двема озерома, и всю ночь пил бе с дружиною своею; Ярослав же заутра исполчив дружину свою, противу свету перевезеся. И выседше на брег, отринуша лодье от берега, и поидоша противу себе, и сступишася на месте; бысть сеча зла, и не бе лзе озеромъ Печенегом помагати, и притиснуша Святополка с дружиною ко озеру, и вступиша на лед, и обломися с ним лед, и одалати нача Ярослав, (видев же Святополк и побеже, и одоле Ярослав). Святополк же бежа в Ляхы, Ярослав же седе Кыеве на столе отъни и дедни; и бы тогда Ярослав лет 28.

В лето 6525. Ярослав иде (в Киев), и погоре церкви.

В лето 6526. Приде Болеслав с Святополкомъ на Ярослава с Ляхы; Ярослав же совокупив Русь, и Варягы и Словене, поиде противу Болеславу и Святополку, (и) приде Волыню, и сташа оба пол реки Буга. И бе у Ярослава кормилецъ и воевода, именованъ Буды, нача укаряти Болеслава, глаголя: «да то ти прободем трескою черево твое толстое». Бе бо Болеслав велик и тяжек, яко и на кони не могъ седети, но бяше смыслень; и рече Болеслав к дружине своей: «аще вы сего укора не жаль, аз един погину». Всед на конь, въбрете в реку и по немъ вои его, Ярослав же не утягну исполчитися, и победи Болеслав Ярослава; Ярослав же убежа с 4-ми мужи Новгороду, Болеслав же вниде в Киев с Святополкомъ. И рече Болеслав: «разведете дружину мою по городом на покорм», и бысть тако. Ярославу же прибегшю Новгороду, и хотяше бежати за море, и посадникъ Коснятин, сын Добрынь, с Новгородци расekoша лодье Ярославле, рекуще: «хочем ся и еще бити с Болеславом и с Святополкомъ». Начаша скот събирати от мужа по 4 куны, а от старост по 10 гривен, а от бояр по 18 гривен; и приведоша Варягы, (и) вдаша им скот, и совокупи Ярослав вой многы. Болеслав же бе Кыеве седя, оканыйнъ же Святополк рече: «елико же Ляхов по городом, избивайте я»; и избивша Ляхы. Болеслав же побеже ис Кыева, възма именье и бояры Ярославле и сестре его, и Настаса пристави Десятиннаго ко именью, бе бо ся ему вверил лестью, и людей множество веде с собою, и городы Червеньскыя зая себе, и приде в свою землю. Святополк же нача кня-

жити Кыеве, и поиде Ярослав на Святополка, и бежа Святополк в Печенеги.

В лето 6527. Приде Святополк с Печенеги в силе тяжьце, и Ярослав собра множество вой, и изыде противу ему на Лыто. Ярослав ста на месте, идеже убиша Бориса, вздев руце на небо, рече: «кровь брата моего вопъеть к тебе, владыко! мсты от крове праведнаго сего, якоже мстил еси крове Авелевы, положив на Каине стенанье и трясенье; тако положи и на семь». Помолився, рек: «брата моя! аще еста и теломь (отошла) отсюда, но молитвою помозета ми на противнаго сего убийцю и гордаго». И се ему рекшю, поидоша противу собе, и покрыша поле Летское обои от множества вой. Бе же пяток тогда, всходящю солнцю, и сступишася обои, бысть сеча зла, яка же не была в Руси, и за руки емлюче сечахуся, и сступашася трижды, яко по удольемь крови тещи; к вечеру же одоле Ярослав, а Святополк бежа. И бежащю ему, нападе на нь бес, и раслабеша кости его, не можаше седети (на кони), и несяхуть и на носилех; принесоша и к Берестью, бегающе с нимь; он же глаголаше: «побегнете со мною, женуть по нас». Отроки же его всылаху противу: «еда кто женеть по нас?» и не бе никогоже вслед гонящаго, и бежаху с нимь; он же в немощи лежа, (и) всхопився глаголаше: «осе женуть, (о женуть), побегнете». Не можаше терпети на единомь месте, и пробежа Лядскую землю, гоним божьим гнѣом, прибежа в пустыню межю Ляхы и Чехы, испроверже зле живоу свой (в том месте). Его же по правде, яко неправедна, суду нашедшю на нь, по отшествии сего света прияша муки, оканьнаго: показовавше яве посланая пагубная рана, в смерть немилостивно вгна, и по смерти вечно мучим есть связан. Есть ж могила его в пустыни и до сего дне, исходить же от нея смрад зол.

Летопись по Лаврентиевскому списку, сс. 127—128, 129—130, 131, 132—133, 136, 137—142.

№ 41 .

Борьба тмутараканського князя Мстислава з косогами (1022 р.)

В лето 6530. Приде Ярослав к Берестю. В си же времена Мстиславу сущю Тмуторокани поиде на Касоги. Слышав же се князь Касожьскый Редедя, изиде противу тому, и ставшема обѣма полкома противу собе, и рече Редедя к Мстиславу: «что ради губиве дружину межю собою? но снидеве ся сама борот; да аще одолееши ты, то возмѣши именье мое, и жену мою, и дети мое, и землю мою; аще ли аз одолею, то взму твое все». И рече Мстислав: «тако буди». И рече Редедя ко Мстиславу: «не оружьемь ся бьеве, но борьбою». И яста ся бороти крепко, и надолзе борющемася има нача изнамагати Мстислав: бе бо велик и силен Редедя; и рече Мстислав: «о пречистая богородице! помози ми; аще бо одолею сему, съзижю церковь во имя твое». И се рек: удари имь о землю, и вынзе ножь, (и) зареза Редедю, (и) шед в землю его, взя все именье его, (и) жену его и дети его, и дань взложи на Касоги. И пришед Тмутороканю, заложил церковь святыя богородица, и созда ю, яже стоить и до сего дне Тмуторокани.

Летопись по Лаврентиевскому списку, с. 143.

Боротьба між князями Ярославом і Мстиславом. Повстання в Суздальській землі (1023—1026 рр.)

В лето 6531. Поиде Мьстислав на Ярослава, с Козары и с Касогы.

В лето 6532. Ярославу сущю Новогороде, приде Мьстислав ис Тмутороканя Киеву, и не прияша его Кыяне; он же шед седе на столе Чернигове, Ярославу сущю Новогороде тогда. В се же лето всташа волсви в Суждали, избиваху старую чадь по дьяволу наущенью и бевсованью, глаголюще, яко си держать гобино. Бе мятежь велик и голод по всей той стране; идоша по Волзе вси людье в Болгары, и привезоша (жито), и тако ожиша. Слышав же Ярослав волхвы, приде Суздалю; изимав волхвы, расточи, а другыя показни, рек сице: «бог наводит по грехом на куюждо землю гладом, или мором, ли ведромь, ли иною казнью, а человек не весть ничтоже». И възвратився Ярослав, приде Новугороду, и посла за море по Варягы; и приде Якун с Варягы, и бе Якун съ леп, (и) луда бе у него золотомь исткана. И приде к Ярославу; (и) иде Ярослав с Якуномъ на Мьстислава, Мьстислав же слышав взиде противу има к Листвѣну. Мьстислав же с вечера исполчив дружину, и постави Север в чело противу Варягом, а сам ста с дружиною своею по крилома. И бывши нощи, бысть тма, молонья, и гром и дождь. (И) рече Мьстислав дружине своей: «поидем на ня». И поиде Мьстислав, и Ярослав противу ему, и сступися чело Север с Варягы, (и трудишася Варязи секуще Север), (и посем наступи Мьстислав со дружиною своею и нача сечи Варяги), и бысть сеча силна, яко посветяше молонья, блещашеться оружье, и бе гроза велика и сеча силна и страшна. Видев же Ярослав, яко побежаемъ есть, побеже с Якуном, княземъ Варяжьским, и Якун ту отбеже луды златое; Ярослав же приде Новугороду, а Якун иде за море. Мьстислав же, о свет заутра, видев лежачие сечены от своих Север Варягы Ярославле, и рече: «кто сему не рад? се лежить Северянин, а се Варяг, а дружина своя цела». И посла Мьстислав по Ярослава, глаголя: «сяди (на своем столе) Киеве, ты еси старейшей брат, а мне буди си сторона»; и не смяше Ярослав ити в Киев, дондеже смиригася. И седяше Мьстислав Чернигове, а Ярослав Новогороде, и беяху Киеве мужи Ярославли. (В сем же лете) родися (у Ярослава) другый сын, и нарече имя ему Изяслав.

В лето 6534. Ярослав совокупи воя многы, и приде Киеву, и створи мир с братом своим Мьстиславомъ у Городьця. И разделиста по Днепръ Русьскую землю: Ярослав прия сю сторону, а Мьстислав ону; и начаста жити мирно и в братолюбьстве, и уста усобица и мятежь, и бысть тишина велика в земли.

Летопись по Лаврентиевскому списку, сс. 143—145.

№ 43

Князі Ярослав і Мстислав відвоювають Червенські міста у Польщі (1031 р.)

В лето 6539. Ярослав и Мьстислав собраста вой мног, идоста на Ляхы, и заяста грады Червеньскыя опять, и повоеваста Лядьскую землю, и многы Ляхы приведоста, и разделиста я; Ярослав посади (своя) по Рьси, и суть до сего дне.

Летопись по Лаврентиевскому списку, с. 146.

Смерть князя Мстислава Чернігівського. Боротьба Ярослава Мудрого з печенігами (1036 р.)

В лето 6542. Мьстислав изыде на ловы, и разболеся и умре; и положиша и в церкви святого спаса, юже создал сам; бе бо въздано єя при немь възвыше яко и на коне стоячи рукою досячи. Бе же Мьстислав дебел телом, чермьном лицем, великома очима, храбр на рати, и милостив, и любяше дружину повелику, а имения не щадяше, ни питья, ни ядения не браняше. Посемь же прия власть его Ярослав, и бысть единовластець Руской земли. Иде Ярослав к Новугороду, посади сына своего Володимира в Новегороде, епископа постави Жидяту; и в то время родися Ярославу сын и нарекоша имя ему Вячеслав. И Ярославу же сущу в Новегороде, и приде ему весть, яко Печенезе объемы стоятъ Киев. Ярослав же собрав воя многы, Варягы и Словены, и прииде Киеву и вниде въ град свой. И бе же Печенег бецисла. Ярослав же выступи из града, исполчи дружину и постави Варягы посреде, а на правой стране Кыяны, а на левем крыле Новгородце. И сташа пред городом, а Печенезе приступати начаша, и соступишася на месте, идеже есть ныне святая Софья, митрополья Руская; бе бо тогда поле вне града. И бе сеча зла, и одва одолев к вечеру Ярославъ. И побегоша Печенезе раздно, и не ведахуся камо бежаче, и овии бегюще тоняху в Ситомли, иней же во инех реках, и тако погибоша, а прок их пробегоша и до сего дни.

Летопись по Ипатскому списку,
с. 105—106.

№ 45

Поширення освіти в Київській Русі (I половина XI ст.)

В лето 6545. Заложил Ярослав город великий (Киев), у негоже града суть Златая врата; заложил же и церковь святых Софья, митрополью, и посемь церковь на Золотых воротах святых богородица благовещенье, посемь святого Георгия манастырь и святых Ирины. И при семь нача вера хрестьяньска плодитися и раширяти, и черноризьци почаша множитися, и манастыреве починаху быти. И бе Ярослав любя церковныя уставы, попы любяше по велику, издиха же черноризьце, и книгам прилежа, и почитая е часто в нощи и в дне; и собра писце многы, и прекладаше от Грек на Словенское письмо, и списаша книги многы, и сниска, имиже поучащеся вернии людье наслажаются ученья божественаго. Якоже бо се некто землю разореть, другой же насеет, ини же пожинають и ядят пищу бескудну, тако и сь: отець бо его Володимер (землю) взора и умягчи, рекше крещеньем просветив; сь же насея книжными словесы сердца верных людей, а мы пожинаем, ученье приемлюще книжное. Велика бо бывает полза от ученья книжного, книгами бо кажеми и учими есмы пути покаянью, мудрость бо обретаем и въздержанье от словес книжных; се бо суть реки, начаяющи вселеную, се суть исходяща мудрости, книгам бо есть неищущая глубина, сими бо в печали утешаемы есмы, си суть узда въздержанью...

Ярослав же сей, якоже рекохом, любим бе книгам, (и) многы написав положи в святей Софьи церкви, доже созда сам; украси ю златомь и сребромь и сосуды церковными, в нейже обычныя песни богу възда-

ють в годы обычныя. И ины церкви ставляше по градом и по местом, поставляя попы и дая им от имения своего урок, веля им учити люди, понеже темь есть поручено богомь, и приходити часто к церквам; и умножишася прозвутери (и) людье хрестьянстии. Радовашеся Ярослав, видя множество церквий и люди хрестьяны, зело, а враг сетовашеться, побежаем новыми людьми хрестьянскими.

Летопись по Лаврентиевскому списку, сс. 148—149.

№ 46

Похід військ князя Ярослава Мудрого на Візантію (1043 р.)

В лето 6551. Посла Ярослав Володимира, сына своего, на Греки, и да ему воя многы, а воеводство поручи Вышате, отцю Яневу. И поиде Володимирь на Царюград в лодях, и придоша в Дунай, и от Дуная поидоша к Царюграду; и бысть буря велика, и разби корабле Руси, и княжь корабль разби ветр, и взяша князя в корабли Ивань Тво-
римирича, воеводы Ярославля; прочии вои Володимере вывержени быша (на) брег, числом 6000, и хотяче поити в Русь, и не иде с ними никтоже от дружины княжа. И рече Вышата: «аз пойду с ними»; и выседе ис корабля к ним, рек: «аще жив буду, то с ними; аще либо погибну, (то) с дружиною». И поидоша хотяче в Русь. И бысть-весть Греком, яко избило море Русь, и послав царь, именем Монахом, по Руси олядии 14; Володимер же видив, яко идуть по них, вспятився изби олядии Гречьския, и возвратися в Русь, сьседавшися в корабле свое. Вышату же яша с изверженными на брег, и приведоша я Царюграду, и слепиша Руси много; по 3-х же летех миру бывшю, и пущен бысть Вышата въ Русь к Ярославу.

Летопись по Ипатскому списку, с. 108.

№ 47

Смерть кийвського князя Ярослава Мудрого (1054 р.)

В лето 6562. Преставися великий князь Русьский Ярослав. И еще бо живушю ему, наряди сыны своя, рек им: «се аз отхожю света сего, сынове мои; имейте в себе любовь, понеже вы есте братья единого отца и матере; да аще будете в любви межю собою, бог будетъ в вас, и покорить вы противныя под вы, и будете мирно живуще; аще ли будете ненавидно живуще, в распрях и которающеся, то погыбнете сами, (и) (погубите) землю отец своих и дед своих, юже налезоша-грудомь своимь великим; но пребывайте мирно, слушающе брат брата. Се же поручаю в себе место стол старейшему сыну моему и брату вашему Изяславу Киев, сего послушайте, якоже послушасте мене, да той вы будетъ в мене место; а Святославу даю Чернигов, а Всеволоду Переяславль, (а Игорю Володимерь), а Вячеславу Смолинеск». И тако раздели им грады, заповедав им не преступати предела братня, ни сгонити, рек Изяславу: «аще кто хочеть обидети брата своего, то ты помагай, егоже обидять»; и тако уряди сыны своя пребывати в любви. Самому же болну сущю и пришедшю Вышегороду, разболеся велми, Изяславу тогда сущю (Новегороде), а Святославу Володимери, Всеволоду же тогда сущю у отца, бе бо Любим отцемь паче всея братьи, егоже имяше присно у себе. Ярославу же приспе конце

життя, и предать душу свою (богу), в субботу 1 поста святого Феодора. Всеволод же спрятал тело отца своего, възложыше на сани везоша и Киеву, попове поюще обычныя песни, плакашася по немъ людье; (и) принесше положиша и, в раце мороморяне, в церкви святое Софье, и плакася по немъ Всеволод и людье вси. Живе же всех лет 70 и 6.

Летопись по Лаврентьевскому списку, сс. 157—158.

№ 48

Міжусобна війна князів Ізяслава, Святослава і Всеволода Ярославичів проти князя Полоцького Всеслава Брячиславича (1067 р.)

В лето 6575. Заратися Всеслав, сын Брячиславль, Полоцкий, и зая Новгород; Ярославичи же триє, Ізяслав, Святослав, Всеволод, совокупивше вой, идоша на Всеслава, зиме суци велице. И придоша ко Меньску, и Меньяне затворишася в граде; си же братья взяша Менеск, (и) исекоша муже, а жены и дети вдаша на щиты, и поидоша к Немизе, и Всеслав поиде противу. И совокупишася обои на Немизе, мєсяца марта в 3 день, и бяше снег велик, (и) поидоша противу себе; и бысть сеча зла, и мнози падоша, и одолєша Ізяслав, Святослав, Всеволод, Всеслав же бежа. Посемь же, мєсяца иуля в 10 день, Ізяслав, Святослав (и) Всеволод, целовавше крест честный к Всеславу, рекше ему: «приди к нам, яко не створим ти зла»; он же надеявся целованью креста, перееха в лодьи черєс Днепр. Ізяславу же в шатер предидушю, и тако яша Всеслава на Рши у Смолинська, преступивше крест. Ізяслав же привєд Всеслава Киеву, всади и в поруб с двєма сынома.

Летопись по Лаврентьевскому списку, сс. 162—163.

№ 49

Народне повстання в Києві проти князя Ізяслава. Польське вторгнення в Київську Русь. Повстання проти захватників (1068—1069 рр.)

В лето 6576. Придоша иноплемєнници на Русьску землю, Половьци мнози, Ізяслав же, и Святослав и Всеволод изидоша противу им на Лыто; и бывши ноци, подидоша противу себе, грєх же ради наших пусти бог на ны поганья, и побєгоша Русьскыи князи, и побєдиша Половьци...

Ізяславу же со Всеволодом Киеву побєгшю, а Святославу Чернигову, и людье Киевстии прибегоша Киеву, и створиша вече на торговци, и рєша, пославшєся ко князю: «се Половци росулися по земли; дай, княже, оружье и кони, и ещє бємєся с ними». Ізяслав же сєго не послуша. И начаша людие говорити на вєводу на Коснячька; идоша на гору, с вече и придоша на двор Коснячков, и не обрєтше его, сташа у двора Брячиславля и рєша: «поидем, высадим дружину свою ис погребє». И разделишася надвє; половина их иде к погребу, а половина их иде по мосту; си же придоша на княжь двор. Ізяславу же сєдящю на сенєх с дружиною своєю, начаша претисєя со князем. Стояще доле, князю же из оконця зрящю и дружине стоящи у князя, рєчє Туки, брат Чюдинь, Ізяславу: «видиши, княже, людье взвыли; посли, ать Всеслава блудуть». И се ему глаголюшю, другая половина людий приде от погребє, отворивше погреб; и рекоша дружина

князю: «се зло есть; послы ко Всеславу, а т призвавше дестью ко окон-
цю, пронзуть и мечем». И не послуша сего князь. Людье же клик-
нуша, и идоша к порубу Всеславу; Изяслав же се виде, со Всево-
лодом побегоста з двора, людье же высекоша Всеслава ис поруба, в
15 день сентябрю, и поставиша и среде двора княжа; двор жь княжь
разграбиша, бежисленое множество злата и сребра, кунами и белью.
Изяслав же бежа в Ляхы. Посемь же Половцем воюющим по земле
Русьсте, Святославу сущю Чернигове, и Половцем воюющим около
Чернигова, Святослав же собрав дружины неколико, изиде на ня ко
Сновьску. И узреша Половци идущь полк, пристроишася противу; и
видев Святослав множество их, и рече дружине своей: «потягнем, уже
нам не лзе камо ся дети», (и) удариша в коне, и одоле Святослав в
трех тысячах, а Половецъ бе 12 тысяче, и тако бьеми, а друзии по-
топоша в Снови, а князя их яша рукама, в 1 день ноябрю, и възвра-
тися с победою в град свой Святослав. Всеслав же седе Кыеве. Се
же бог яви силу крестную, понеже Изяслав целовав крест, и я и; тем-
же наведе бог поганья, сего же яве избави крест честный. В день бо
Въздвиженья Всеслав взодхнув рече: «о кресте честный! понеже к
тобе веровах, избави мя от рва сего» Бог же показа силу крестную
(на) показанье земле Русьстей, да не преступаютъ честнаго креста,
целовавше его; аще ли преступитъ кто, то и zde приметъ казнь и
на придущемъ веце казнь вечную. Понеже велика есть сила крестная:
крестомъ бо побежени бывають силы бесовьския, крест бо князем в
бранех пособить, в бранех крестом согражаеми вернии людье побе-
жають супостаты противныя, крест бо вскоре избавляеть от напастей
призывающим его с верою; ничего же ся боять беси, токмо креста,
аще бо бывають от бес мечтанья, знаменавше лице крестомъ, прого-
ними бывають. Всеслав же седе Кыеве мѣсяць 7.

В лето 6577. Поиде Изяслав с Болеславомъ на Всеслава, Всеслав
же поиде противу; и приде Белугороду Всеслав, и бывши ноци, ута-
ився Кыян бежа из Белугорода Полотьску. Заутра же видевшѣ людье
князя бежавша, възвратишася Кыеву, и створиша вече, (и) послашася
к Святославу и к Всеволоду, глаголюще: «мы уже зло створили есмы,
князя своего прогнавше, а се ведеть на ны Лядскую землю, а поиде-
та в град отца своего; аще ли не хочета, то нам неволя: зажегше
град свой, ступим на Гречьску землю». И рече им Святослав: «ве пос-
леве к брату своему; аще поидеть на вы с Ляхы губити вас, то ве
противу ему ратью, не даве бо погубити града отца своего; аще ли
хочеть с миромъ, то в мале придеть дружине». И утешиста Кыяны.
Святослав же и Всеволод посласта к Изяславу, глаголюща: «Всеслав
ти бежал, а не води Ляхов Кыеву, противна бо ти нету; аще ли хо-
щещи гнев имети и погубити град, то веси, яко нама жаль отня сто-
ла». То слышав Изяслав, остави Ляхы и поиде с Болеславом, мало
Ляхов поим; посла же пред (собою) сына своего Мьстислава Кыеву.
И пришед Мьстислав, исече (Кыяны), иже беша высекли Всеслава,
числом 70 чади, а другыя слепиша, другыя же без вины погуби, не
испытав. Изяславу же идущю к граду, изидоша людье противу с
поклоном, и прияша князь свой Кыяне, и седе Изяслав на столе сво-
емъ, мѣсяца мая в 2 день. И распуца Ляхы на покорм, (и) избиваху
Ляхы отай; (и) възвратися в Ляхы Болеслав, в землю свою. Изяслав
же възгна торг на гору, и прогна Всеслава ис Полотьска, посади сына
своего Мьстислава Полотьске; он же вскоре умре ту, и посади в его
место брата его Святополка, Всеславу же бежавшю.

Волхви. Народне повстання в Ростовській землі Новгороді (1071 р.)

В лето 6579. Воеваша Половци у Ростовьця и у Неятина. В се же лето выгна Всеслав Святополка ис Подольска. В се же лето победи Ярополк Всеслава у Голотичьска. В си (же) времена приде волхв, прелщен бесом; пришед бо Киеву глаголаше, сице поведая людем: яко на пятое лето Днепру потещи вспять и землям преступати на ина места, яко стати Гречьскы земли (на Руской), а Русьской на Гречьской, и прочим землям изменитися; егоже невеличав послушаху, вернии же смеяхуться, глаголюще ему: «бес тобою играет на пагубу тебе». Се же и бысть ему: в едину бо ноць бысть без вести. Беси бо подьтокше на зло вводятъ, посем же насмисаються, ввергше и в пропасть смертнующую, научивше глаголати, якоже се скажем бесовское наущенье и действо. Бывши бо единою скудости в Ростовьстей области, вьстаста два волхва от Ярославля, глаголюща: «яко ве сведе, кто обилье держитъ»; и поидоста по Волзе, кде приидуча в погост, гуже нарекаста лучшии жены, глаголюща, яко си жито держитъ, а си мед, а си рыбы, а си скору. И привожаху к нима сестры своя, матере и жены своя; она же в мечте прорезавша за плечемь, вынимаста лобо жито, лобо рыбу, и убивашета многы жены, (и) именье их отимашета себе. И придоша на Белоозеро; и бе у нею людий инех 300. В се же время приключися прити от Святослава дань емлющую Яневи, сыну Вышатину; поведаша ему Белозерци, яко два кудесника избила уже многы жены по Волзе и по Шексне, и пришла еста семо. Ян же испытав, чья еста смерда, и уведев, яко своего князя, послав к ним, иже около ею суть, рече им: «выдайте волхва та семо, яко смерда еста моего князя». Они же сего не послушаша. Янь же поиде сам без оружья, и реша ему отроци его: «не ходи без оружья, осоромятъ тя»; он же повеле взяти оружья отроком, и беста 12 отрока с нимь, и поиде к ним к лесу. Они же сташа исполчившеся противу, Яневи же идущю с топорцем, выступиша от них 3 мужи, придоша к Яневи, рекуще ему: «вида идещи на смерть, не ходи»; оному повелевшю бити я, к прочим же поиде. Они же сунушася на Яня, един грешися Яня топором, Янь же оборотя топор удари и тыльемь, повеле отроком сечи я; они же бежаша в лес, убиша же ту попина Янева. Янь же вшед в град к Белозерцем, рече им: «аще не имете волхву сею, не иду от вас и за лето». Белозерци же шедше яша я, и приведоша я к Яневи. И рече има: «что ради погубиста толико человек?» Онема же рекшема: «яко ти держатъ обилье, да аще истребиве сих, будетъ гобино; аще ли хочещи, то пред тобою вынемеве жито, ли рыбу, ли ино что». Янь же рече: «по истине лжа то; створил бог человека от земле, сставлен костью и жылами от крове, несть в немь ничтоже, и не вестъ никтоже, но токмо един бог вестъ». Он же рекоста: «ве веде, како есть человек створен». Он же рече: «како?» Она же рекоста: «Бог мывся в мовници и вспотився, отерся вехтем, и верже с небесе на землю; и распреся сотона с богомь, кому в немь створити человека, и створи дьявол человека, а бог душу во нь вложи; темже аще умреть человек, в землю идеть тело, а душа к богу». Рече има Янь: «поистине прельстил вас есть бес; коему богу веруета?» Она же рекоста: «антихресту». Он же рече има: «то кде есть?» Она же рекоста: «сидитъ в бездне». Рече има Янь: «какой то бог седя в бездне? то есть бес, а бог есть на небеси, седя на престоле, славим от ангел, иже

предстоять ему со страхом, не могуще на нь зрети; сих бо ангел свержен бысть, егоже вы глаголета антихрест, за величанье его низвержен бысть с небесе, и есть в бездне, якоже то вы глаголета, жда, егда придет бог с небесе, сего им антихреста свяжетъ узами и посадить и, ем его, с слугами его и иже к нему веруютъ; вама же и сле муку прияти от мене, и по смерти тамо». Онама же рекшема: «нама бози поведаетъ, не можеша нама створити ничтоже». Он же рече има: «лжють вама бози». (Она же рекоста): «нама стати пред Святославомъ, а ты не можеша створити ничтоже». Янь же повеле бити я и поторгати браде ею. Сима же тепенома и браде ею поторгане проскепом, рече има Янь: «что вама бози молвятъ?» Онама же рекшема: «стати нам пред Святославомъ». И повеле Янь вложити рубль в уста има и привязати я к упругу, и пусти пред собою (в) лодье, и сам по них иде. Сташа на устьи Шексны, и рече има Янь: «что вам бози молвятъ?» Она же реста: «сице нама бози молвятъ, не быти нама живым от тебе». И рече има Янь: «то ти вама право поведали». Она же рекоста: «но аще на пустиши, много ти добра будетъ; аще ли наю погубиши, многу печаль приимеши и зло». Он же рече има: «аще ваю пущю, то зло ми будетъ от бога; (аще ль вас погублю, то мзда ми будетъ)». И рече Янь повозником: «ци кому вас кто родин убьен от сею?» Они же реста: «мне мати, другому сестра, иному роженье». Он же рече им: «мьстите своих». Они же поимше, убиша я и повесиша я на дубе: отмъстье приимша от бога по правде. Яневи же идуцю домови, в другую ноць медведь взлез, угрыз ею и снесъ; и тако погыбнуста наущеньемъ бесовьскимъ, инем ведуца, а своеа пагубы не ведуца...

Сиць бе волхв встал при Глебе Новгороде, глаголетъ бо людем, творяся акы бог, (и) многы прельсти, мало не всего града, глаголашеть бо, яко проведе вся и хуля веру хрестьянскую, глаголашеть бо: «яко переиду по Волхову пред всеми». И бысть мятежь в граде, и вси яша ему веру, и хотяху погубити епископа; епископ же взял крест и облекся в ризы, ста, рек: «иже хочеть веру яти волхву, то да идетъ за нь; аще ли веруетъ кто, то ко кресту да идетъ». И разделишася надвое: князь бо Глеб и дружина его идоша и сташа у епископа, а людье вси идоша за волхва; и бысть мятежь велик межи ими. Глеб же возма топор под скутом, приде к волхву и рече ему: «то веси ли, что утро хочеть быти, и что ли до вечера?» Он же рече: «проведе вся». И рече Глеб: «то веси ли, что (ти) хочеть быти днесъ?» «Чюдеса велика створю», рече. Глеб же вынемъ топор, ростя и, и паде мертв, и людье разидошася; он же погыбе теломъ и душою, предався дьяволу.

Летопись по Лаврентиевскому
списку, сс. 169—173, 175—176.

№ 51

Напади половців на землю Руську (1093—1094 pp.)

(Сотвори бо ся плачь велик в) земли нашей, опустеша села наша и города наши, быхом бегающе пред врагы нашими. Якоже пророк глаголаше: падете пред врагы вашими, поженуть вы ненавидящии вас, и побегнете никому женущю вас; скрушю руганье гордыни вашея, и будетъ в тщету крепость ваша, убьеть вы приходяй мечь, (и) будетъ земля ваша пуста, и двори ваши пусти будутъ, яко вы худи есте и лукави, и аз поиду к вам яростью лукавою, тако глаголетъ гос-

подь бог Израилев. Иде лукави сынове Измаилеви пожигаху села и гумна, и многы церкви запалиша огнемь, да не чудится никтоже о семь: идеже множество грехов, ту виденя всякого показаня. Сего ради вселеная предасться, сего ради гнев простресе, сего ради земля мучена бысть: ови ведутся полонени, друзии посекаеми бывають, (друзии на мечь даеми бывають), горкую смерть приемлюще, друзии трепещють; зряще убиваемых, друзии гладом умаряеми и водною жажею; единопрещенье едина казнь, многовещныя имуще раны, различныя печали и страшны муки, овы вяжемы и пятами пхаеми, и на зиме держими и ураняеми; и се притранее и страшнее, яко на хрестьяньсте роде страх, и колебанье (и) беда упространися...

Половци воеваша много, и възвратишася к Торцьскому, и изнемогша людье в граде гладомь, и предашася ратным; Половци же, приимше град, запалиша и огнем, (и) люди разделиша, и ведоша в веже к сродболом своим и сродником своим, много роду хрестьянска стражюще: печални, мучими, зимою оцепляеми, в алчи и в жажи и в беде опустневше лица, почерневше телесы; незнаемую страну, языком испаленым, нази ходяще и боси, ноги имуще сбодены терньем; со слезами отвещеваху друг к другу, глаголюще: «аз бех сего города», и други: «а яз сея вси»; тако супрашаются со слезами, род свой поведаяюще и vzdышюще, очи возводяще на небо к вышнему, сведущему тайная...

(В лето 6602. Сотвори мир Святополк с Половци, и поя собе жену дщерь Тугорканю, князя Половецкаго). Том же лете приде Олег с Половци ис Тмуторокона, (и) приде Чернигову; Володимер же затворися в граде, Олег же приде к граду и пожже около града, и монастыре пожже. Володимер же створи мир с Олгом, и иде из града на стол отень Переяславлю; а Олег вниде в град отца своего. Половци же начаша воевати около Чернигова, Олгови не възбраняющю, бе бо сам повелел им воевати. Се уже третье навеле поганья на землю Русьскую, егоже греха дабы и бог простил, занеже много хрестьян изгублено бысть, а друзии полонени и расточени по землям.

Летопись по Лаврентиевскому списку, сс. 215—216, 217—219.

№ 52

Напади половців на Київ і Переяславщину. Поразка половців князями: кийвським Святополком і переяславським Володимиром Мономахом (1096 р.)

В се же время приде Боняк с Половци къ Киеву, в неделю от вечера, и повоева около Кыёва, и пожже на Берестовемь двор княжь. В се же время воева Куря с Половци у Переяславля, и Устье пожже, месяца мая 24 день. Олег же выйде и Стародуба, и приде Смолинську, и не прияша его Смолняне, и иде к Рязаню; Святополк же и Володимер поидоста всояси. Сего же месяца приде Тугоркан, тесть Святополчь, (к Переяславлю), месяца мая 30, и ста около града, а Переяславци затворишася в граде. Святополк же и Володимер поидоста на нь по сей стороне Днепра, и придоста к Зарубу, (и ту) перебродистася, и не очютиша их Половци, богу схраншю их, и исполчившася поидоста к граду; гражане же узревше, ради (быша, и) поидоша к нима, а Половци стояху на оной стороне Трубежа, исполчившесе. Святополк же и Володимер вбредоста в Трубежь к Половцем, Володимер же хоте нарядити полк, они же не послушаша, но удариша в коне

к противным; се видевши Половци и побегоша, а наши погнаша в след ратных, секуще противныя. И сдея господь в т день спасенье велико, месяца иулия в 19 день побежени быша иноплеменици, и князя их убиша Тугоркана и сына его и ини князи; мнози врази наши ту падоша; на заутрье же налезоша Тугоркана мертва, и взя и Святополк акы тьстя своего и врага; (и) привезше и к Киеву погребоша и на Берестовемь, межю путем идущим на Берестово и другымь в монастырь идущим. И в 20 того же месяца, в пяток (1 час дне), приде второе Боняк безбожный, шелудивый, отай, хыщник, к Киеву вназапу, и мало в град не въехаша Половци, и зажгоша болонье около града и възвратишася на монастырь, и възгоша Стефанов монастырь и деревней Герьманы. И придоша на монастырь Печерьскый, нам суцим по кельям почивающим по заутрени, и кликнуша около монастыря, и поставиша стяга два пред враты монастырьскими, нам же бежачим задом монастыря, а другим възбегшим на полати. Безбожные же сынове Измаилеви высекоша врата монастырю, и поидоша по кельям, высекающе двери, и изношаху аще что обретаху в кельи; посемя възгоша дом святя владычице нашае богородица, и придоша к церкви, и зажгоша двери, яже к угу устроению, и вторья же к северу, (и) влезше в притвор у гроба Феодосьева, емлюще иконы, зажигаху двери и укаряху бога и закон наш. Бог же терпяше, еще бо не скончались бяху греси их и безаконья их, темь глаголаху: «кде есть бог их, да поможет им и избавит я?» и ина словеса хулная глаголаху на святяи иконы, насмихающесе, не ведуще, яко бог кажет рабы своя напасти ратными, да явятся яко злато искушено в горну: хрестьяном бо многими скорбьми и напастми внити в царство небесное, а сим поганым и ругателем на семь свете приемшим веселье и пространство, а на ономь свете примуть муку с дьяволом и огнь вечный. Тогда же зажгоша двор Красный, егоже поставил благоверный князь Всеволод на холму, нарецаемем Выдобычи: то все оканнии Половци запалиша огнем.

Летопись по Лаврентиевскому списку, сс. 223—225.

№ 53

З'їзд князів у Любечі в справі міжкнязівських взаємин (1097 р.)

В лето 6605. Придоша Святополк, (и) Володимер, (и) Давыд Игоревичь, и Василко Ростиславичь, и Давыд Святославичь, и брат его Олег, и сняшася Любячи на устроенье мира, и глаголаша к собе, рекуще: «почто губим Русьскуюю землю, сами на ся котору деюще? а Половци землю нашу несуть розно, и ради суть, оже межю нами рати; да ныне отселе имемся по единому сердце, и блюдем Руские земли, кождо да держить отчину свою: Святополк Киев Изяславу, Володимерь Всеволожу, Давыд и Олег и Ярослав Святославлю; а имже роздаял Всеволод города, Давыду Володимерь, Ростиславичема Перемышль Володареви, Теревовль Василкови». И на том целоваша кресть: «да аще кто отселе на кого будеть, то на того будем вси и кресть честный»; рекоша вси: «да будеть на нь (хрест честный) и вся земля Русская», и целовавшесе поидоша всвоеси.

Летопись по Лаврентиевскому списку, сс. 247—248.

З'їзд князів у справі міжкнязівських взаємин і відносин з половцями на Уветичах і на р. Золотчі (1100—1101 р.)

В лето 6608. Выиде Мстислав от Давыда на море, месяца июня в 10. В томже лете братья створиша мир межи собою, Святополк, Володимер, Давыд, Олег, в Уветичих, месяца августа во 10 день. Того же месяца в 30, том же месте, братья вся (сняшася), Святополк, Володимер, Давыд, Олег, и приде к им Игоревичь Давыд, и рече к ним: ¹⁾ «на что мя есте привабили? осе есм; кому до мене обида?» И отвеща ему Володимер: «ты еси прислал к нам: хочю, братья, прити к вам и пожаловатися своєю обиды; да се еси пришел и седишь с братьєю своєю на одином ковре: то чему не жалуешься, до кого ти нас жалоба?» и не отвеща Давыд ничтоже. И сташа вся братья на коних; и ста Святополк с своєю дружиною, а Давыд и Олег с своєю разнo, кроме себе, а Давыд Игоревичь седяше кроме, и не припустяху его к себе, но особь думаху о Давыде. И сдумавше послаша к Давыду мужи свое, Святополк Путятю, Володимер Орогостя и Ратибора, Давыд и Олег Торчина; послании же придоша к Давыдови и рекоша ему: «се ти молвят братья: не хочем ти дати стола Володимерьскаго, зане ввергл еси ножь в ны, егоже не было в Рускей земли; да се мы тебе не имем, ни иного ти зла не створим, но се ти даем: шед сяди в Бужьскемь, в Остроже, а Дубен и Черторыеск то ти даеть Святополк, а се ти даеть Володимер 200 гривен, а Давыд и Олег 200 гривен». И тогда послаша слы своя к Володареву и к Василкови: «пойми брата своего Василка к себе, и буди вама едина власть, Перемышль; да аще (вам) любо, да сedita, аще ли ни, да пусти Василка семо, да его кормим сде; а холопы наша выдайта и смерды»; и не послуша сего Володарь, ни Василко. А Давыд седе Божьскемь, и по-семь вдасть Святополк Давыдови Дорогобужь, в немже (и) умре; а Володимер вда сынови своему Ярославу.

В лето 6609. Преставися Всеслав, Полоцкий князь, месяца априля в 14 день, в 9 час дне, в среду. В то же лето заратися Ярослав Ярополчичь Берестьи, и иде на нь Святополк, и заста и в граде, и ем и, окова, и приведе и Киеву; и молися о нем митрополит и игумени, и умолиша Святополка, и заводиша и у раку святою Бориса и Глеба, и сняша с него оковы, и пустиша и. Томь же лете совокупишася вся братья: Святополк, Володимер, и Давыд, и Олег, Ярослав, брат ю, на Золотьчи; и прислаша Половци слы от всех князий ко всей братьи, просяще мира; и реша им Рускыи князи: «да аще хочете мира, да совокупимся у Сакова»; и послаша по Половце, и сняшася у Сакова, и створиша мир с Половци, и пояша тали межи собою, месяца септября в 15 день, и разидошася разнo.

Летопись по Лаврентиевскому списку, сс. 263—265.

№ 55

Долобський з'їзд князів. Похід на половців. Розгром половців (1103 р.)

В лето 6611. Бог вложи в сердце князем Рускым Святополку и Володимеру, и снястася думати на Долобське; и седе Святополк с

¹⁾ З'їзд на Уветичах відбувся для розбору князями справи про осліплення волинським князем Давидом Ігоревичем теребовельського князя Василька Ростиславича.

своею дружиною, а Володимер с своею в единомъ шатре. И почаша думати и глаголати дружина Святополча: «яко негодно ныне весне ити, хочем погубити смерды и ролью их». И рече Володимер: «дивно ми, дружино, оже лошадей жалуете, еуже кто ореть; а сего чему не промыслите, оже то начнетъ орати смерд, и приехав Половчин ударить и стрелою, а лошадь его поиметь а в село его ехав иметь жену его и дети его, и все его именье? то лошади жаль, а самого не жаль ли?» И не могоша отвещати дружина Святополча. И рече Святополк: «се яз готов уже»; и вста Святополк, и рече ему Володимер: «то ти, брате, велико добро створиши земле Русской». И посласта ко Олгови и Давыдови, глаголюща: «пойдите на Половци, да любо будем живи, любо мертви». И послуша Давыд, а Олег на всхоте сего, вину река: «не сдравлю». Володимер же целовав брата своего, и поиде Перяславлю, а Святополк по нем, и Давыд Святославичь, и Давыд Всеславичь, и Мстислав Игорев внук, Вячеслав Ярополчичь, Ярополк Володимеричь; и поидоша на коних и в лодях, и придоша ниже порог, и стаща в протолчех в Хортичем острове; и вседоша на коне, и пешци из лодей выседше идоша в поле 4 дни, и придоша на Сутень. Половци же слышавше, яко идеть Русь, собрашася без числа, и начаша думати. И рече Урусоба: «просим мира у Руси, яко крепко имуть битися с нами, мы бо много зла створихом Русской земли». И реща унейшии Урусобе: «аще ты боишися Руси, но мы ся не боим; сия бо избивше, поидем в землю их, и примем грады их, и кто избавить и от нас?» Русские же князи и вой вси моляхуть бога, и обеты vzdаху богу и матери его,, ов кутью, ов же милостынею убогим, инии же манастирем требованья. И сице молящимся, поидоша Половци и послаша пред собою (в) стороже Алтунопу, иже словяше в них мужством; такоже Русские князи послаша стороже свое. И устерегоша Русские сторожеве Алтунопу, и обиступивше и, и убиша Алтунопу и сущая с ним, и не избысть ни един, но вся избивша. И поидоша полкове, аки борове, и не бе презрети их; и Русь поидоша противу им. И бог великий вложи ужасть велику в Половце, и страх нападе на ня и трепет от лица Русских вой, и дремаху сами, и конем их не бе спеха в ногах; наши же с весельем на конех и пешци поидоша к ним. Половци же видевше устремленье Руское на ся, не достигнувшие побегоша пред Русскими полки; наши же погнаша, секуще я. Дни 4 априля месяца велико спасенье бог створи, а на врагы наша дасть победу велику. И убиша ту в полку князий 20: Урусобу, Кчия, Арслану, Китанопу, Кумана, Асупа, Куртка, Ченегрепу, Сурьбаря и прочая князий их, а Белдюзя яша. Посем же седоша братья, победивше врагы своя, (и) приведоша Белдюзя к Святополку, и нача Белдюзь даяти на собе злато, и сребро, и коне и скот; Святополк же посла и к Володимеру. И пришедшу ему, нача впрашати его Володимер: «то веде яла вы рота; многажды бо ходивше роте, воевасте Русскую землю; то чему ты не казаше сынов своих и роду своего не преступати роты, но проливашеть кровь хрестьянскую? да се буди кровь твоя на главе твоей» и повеле убити и, и тако расekoша и на уды. И посем сняшася братья вся, и рече Володимер: «сь день, иже створи господь, возрадуемся и взвеселимся во нь; яко господь избавил ны есть от враг наших, и покори врагы наша, и скруши главы змиевыя, и дал еси сих брашно людем Русьским»; взяша бо тогда скоты, и овце, и коне, и вельблуды, и веже с добытком и с челядью, и заяша Печенеги и Торкы с вежами. И придоша в Русь с полоном великим, и с славою и с победою великою. Семже лете придоша пружи, августа в

1 день. Того же месяца в 18 день иде Святополк; и сруби город Гюргев, егоже беша, пожгли Половци.

Летопись по Лаврентиевскому списку, сс. 267—269.

№ 56

Долобський з'їзд князів. Похід на половців. Розгром половців (1111 р.)

В лето 6619. Вложи бог Володимеру в сердце, и нача глаголати брату своему Святополку, понужая его на поганяя, на весну. Святополк же поведа дружини своей речь Володимерю; они же рекоша: «не веремя ныне погубити смерды от ролы». И посла Святополк к Володимерю, глаголя: «да быхови ся сняла и о том подумали быхом с дружиною». Послании же приидоша к Володимеру и поведаша всю речь Святополчю; и прииде Володимер, и сретостася на Долобьске, и седоша в едином шатре, Святополк с своею дружиною, а Володимер с своею. И бывшу молчанью, и рече Володимер: «брате! ты еси старей; почни глаголати, како быхъм промыслили о Русьской земли». И рече Володимер: «како я хочю молвити, а на мя хотять молвити твоя дружина и моя, рекуще: хочеть погубити смерды и ролью смердом? но се дивно ми брате, оже смердов жалуете и их коний, а сего не помышляюще, оже на весну начнеть смерд тот орати лошадыю тою, и приехав Половчин ударить смерда стрелою и поиметь лошадь ту, и жену его и дети его, и гумно его зажжеть; то о сем чему не мыслите?» И рекоша вся дружина: «право воистину тако есть». И рече Святополк: «се яз, брате, готов есмь с тобою»; и посласта ко Давыдови Святославичю, велячи ему с собою.

И вьста Володимер и Святополк, и целовастася, и поидоста на Половце, Святополк с сыном, Ярослав и Володимер с сынами, и Давыд со сыном, и поидоша возложивше надежу на бога и на пречистую мать его и на святяя ангелы его; и поидоша в 2 неделю поста, а в пяток быша на Суле; в субботу поидоша и быша на Хороле, и ту и сани пометаша; а в неделю поидоша, в ню же хрест целуют, и приидоша на Псл и оттуди стаха на реце Голте, ту пождаша и вои, и оттудо идоша Вьрьскла, ту же завьтра, в среду, хрест целоваша и възложиша всю свою надежу на хрест, со многими слезами; и оттуде преидоша многи реки, в 6 неделю поста, и поидоша к Донови во вторник. И оболочишася во броне, и полки изрядиша, и поидоша ко граду Шаруканю; и князь Володимер пристави попы своя, едучи пред полком, пети тропари и коньдакы хреста честнаго и канун святой богородици. Поехаша ко граду, вечеру сущю, и в неделю выидоша из города, и поклонишася князем Руским, и вынесоша рыбы и вино, и перележаша ночь ту. И завтра, в среду, поидоша к Сугрову, и пришедше зажьгоша и, а в четверг поидоша с Дона, а в пятницу, завьтра, месяца марта в 24 день, собрашася Половци, изрядиша Половци полки своя и поидоша к боеви. Князи же наши възложише надежу свою на бога, и рекоша: «убо смерть нам zde, да станем крепко!» и целоваша друг друга, възведше очи свои на небо, призываху бога вышняго. И бывшу же соступу и брани крепце, бог вышний возре на иноплеменники со гневом, падаху пред хрестяны; и тако побезени быша иноплеменници, и падоша мнози врази наши супостати пред Рускими князи и вои на потоце Дегея, и поможе бог Руским князем. И въздаша хвалу богу в т день, и заутра, суботе наставше, празноваша Лазарево възкресенье (и) благовещенья день,

и похваливше бога, проводиша суботу, и в неделю приидоша. Наставшую же понеделнику страстных недели, паки иноплеменницы собраша полки своя многое множество, и выступиша яко борове велиции, и тмами тмы и оступиша полки Рускыи. И посла господь бог ангела в помощь Русьским князем; и поидоша Половецьстии польцы и польце Русьстей, и сразишася первое с полком, и тресну аки гром сразившимася челома, и брань бысть люта межи ими, и падаху обои. И поступи Володимер с полки своими, и Давыд, и возревше Половци вдаша плещи свои на бег; и падаху Половци перед полком Володимеровом, невидимо бьемы ангелом, яко се видяху мнози человеци, и главы летяху невидимо стинаемы на землю. И побиша я в понеделник страстный, месяца марта в 27 день, избьени быша иноплеменнице многое множество на реце Салнице, и спасе бог люди своя. Святополк же, и Володимер, и Давыд прославиша бога, давшаго им победу таку на поганья, и взяша полона много, и скоты и кони и овце, и колодников много изоимаша рукама. И въпросиша колодник, глаголюще: «како вас толика сила и многое множество, не могосте ся противити, но воскоре побегосте?» Си же отвещеваху, глаголюще: «како можем битися с вами? а друзии ездяху верху вас в оружьи светле и страшни, иже помагаху вам?» Токмо се суть ангели, от бога послани помогать хрестьяном. Се бо ангел вложи в сердце Володимеру Манамаху пустити братью свою на иноплеменники, Русьский князи...

Летопись по Ипатскому списку,
сс. 191—193.

№ 57

Народне повстання в Київській Русі 1113 року¹⁾

Малу же времени минувшю. И Святополку преставившюся на второе лето по устроене церкви тоя. И многу мятежю и крамоле бывши в людех и млове не мале. И тогда съвъкупившеся вси людие паче же большии и нарочитии мужи. Шедше причтм всех людии. И моляху Володимира да вшед уставит крамолу суццю в людех. И видд утоли мятежь и глку в людех.

Пам'ятники XI—XVIII вв. Про
князів Бориса та Гліба, Київ, 1928,
с. 169.

№ 58

Міжусобні війни і походи князів на Чудь, Дунай, на половців, торків, болгар (1116—1120 рр.)

В лето 6624. Приходи Володимер на Глеба: Глеб бо бяше воевал Дреговичи и Случеск пожег, и не каяшется о сем, ни покаряшется, но боле противу Володимеру глаголаше, укаряя и. Володимер же, надеяся на бога и на правду, поиде к Смоленську, с сынъми своими и с Давыдом Святославичем и Олговичи, и взя Вячеслав Ръшю и Копысу, а Давыд с Ярополком и взя Дръютеск на щит, а Володимер сам поиде к Смоленську; и затворися Глеб в граде. Володимер же нача ставити истьбу у товара своего, противу граду. Глебови же, узрившю, ужасеся сердцем, и нача ся молити Глеб Володимеру, шля

¹⁾ Цей документ з «Житія» Бориса і Гліба ми вміщаємо серед звісток літопису, щоб не порушити оповідання про хід подій.

от себе послы. Володимер же съжалися тем, оже проливашеться кровь в дни постыня великого поста, и вдасть ему мир; Глеб же, вышед из города с детми и с дружиною, поклонися Володимеру, и молвиша речи о мире, и обещася Глеб по всему послушати Володимера. Володимер же умирив Глеба и наказав его о всем, вдасть ему Менеск, а сам възвратися Киеву. Ярополк же сруби город Жельди Дрьючаном, ихже бе полонил.

В се же лето Мьстислав Володимеричь ходи на Чюдь с Новгородци и со Пьсковичи, и взя город их именем Медвежа Глава, и погост бещисла взяша, и възвратихася въсвои с многим полоном.

В се же лето иде Леон царевичь, зять Володимерь, на кур Олексия царя, и вдася городов ему Дунайских неколко; и в Дельстре городе лестию убиста и два Сорочинина, посланая царем, месяца августа в 15 день.

В се же лето князь великий Володимер посла Ивана Войтишича, и посажа посадники по Дунаю.

В се же лето посла Володимер сына своего Ярополка, и Давыд сына своего Всеволода, на Дон, и взяша три грады: Сугров, Шарукан, Балин. Тогда же Ярополк приведе собе жену, красну велми, Яьскаго князя дщерь, полонив.

Том же лете и Предьславна, черница, Святославна преставися.

Том же лете ходи Вячеслав на Дунай, с Фомою Ратиборичем, и пришед к Дьрьстру и не въспевше ничтоже, воротихася.

В се же лето бишася с Половци и с Торкы и с Печенегы у Дона, и секошася два дни и две нощи, и придоша в Русь к Володимеру Торци и Печенези.

В се же лето преставися Роман Всеславичь.

В се же лето преставися Мьстислав, внук Игорев.

Том же лете Володимерь отда дщерь свою Огафью за Всеволодка.

В лето 6625. Приведе Володимер Мьстислава из Новагорода и дасть ему отець Белгород, а Новегороде седе Мьстиславичь, сын его, внук Володимеров.

В се же лето иде Володимер на Ярослава к Володимерю, и Давыд Ольговичь, и Володарь, и Василко, и оступиша и у городе Володимери, и стояша дний шестьдесят, и створи мир с Ярославом, Ярославу покорившюся и вдарившю челом перед стрьем своим Володимером; и наказав его Володимер о всем, веля ему к собе приходи, «когда тя позову», и тако в мире разидошася кождо въсвои. Тогда же придоша Половци к Болгаром, и высла им князя Болгарьскый пйти с отравою, и пив Аепак и прочии князи вси помроша.

Сем же лете преставися Лазор, епископ Переяславьскый, семтября в 6.

Том же лете придоша Беловежьци в Русь.

В се же лето поя Володимер за Андрея внуку Тугьртъканову.

В се же лето потрясея земля, семтября в двадесять шестый.

Того ж лета выведе Глеба из Меньска Володимер, и церковь заложи на Альте мученику. Володимер же посла сына Романа во Володимерь княжить.

Того же лета умре кур Олексий, и взя царство сын его Иван.

В лето 6626. Выбеже Ярослав Святополчичь из Володимера Угры, и бояре его и оступиша от него.

У се же лето преставися Роман Володимеричь, генваря в шестый, и посла Володимер другаго сына Андрея у Володимер княжить.

В лето 6627. Володимер взя Менеск у Глеба у Всеславича, самого приведе Кыеву.

Том же ле(те) преставися Глеб в Киеве Всеславичь, семтября в 13.

В лето 6628. Георгий Володимеричь ходи на Болгары по Волзе, и взя полон мног и полкы их победи, и воевав приде поздорову с честью и славою. Тогда же посла Володимер Андрея с погаными на Ляхы, и повоеваша е.

Летопись по Ипатскому списку,
сс. 203—205.

№ 59

Смерть великого князя Володимира Мономаха. Початок князювання великого князя Мстислава (1125 р.)

В лето 6634. Преставися благоверный князь, христолюбивый и великий князь всея Руси, Володимерь Мономах, иже просвети Рускую землю, акы солнце луча пушая; его же слух произиде по всем странам, наипаче же бе страшен поганым, братолюбець, и нищелюбець, и добрый страдалець за Рускую землю. Сего преставление бысть маия в девятыйнадесять; и спрятавшя тело его, положиша у святей Софье, в (о)тьца Всеволода, певше обычныя песни над ним. Святителе же жалящеси плакахуся по святом и добром князи, весь народ и вси людие по немь плакахуся, якоже дети по отцю или по матери, плакахуся по нем вси людие, и сынове его Мьстислав, Ярополк, Вячьслав, Георгий, Андрей, и внуци его; и тако разидошася вси людие с жалостью великою, такоже и сынове его разидошася каждо в свою волость, с плачем великом, идеже бяше комуждо их раздавал волости.

Начало княжения Мьстиславля в Киеве.

Мьстислав, старейший сын его, седе на столе в Киеви, отца место своего, маия в 20. Слышавше же се врази Половци смерть Володимерю, и присунушася к Баручю, рекше: возмем Торкы их. Бе же весть Ярополку, и повеле гнати люди и Торкы в Баручь и в прочая грады, наворопивше же врази и не въспевше ни в что же положи; уведав же Ярополка в Переяслави, вратишася на Посулье воевать, Ярополк же князь укрепився и иде по них с божию помощию, не жда от брата помощи, ни от другого, толко с Переяславци постиже я; видевше их мало, воротишася опять и поидоша исполчившеся противу. Тогда же благоверного князя корень и благоверная отрасль, Ярополк, призва имя божие и отца своего, с дружиною своею дьръзну. И сразившемася полкома, побежени бывше погании, силою честнаго креста и святым Михайлом, часть их избиша, а часть их истопе в реке; и поможе ему бог и отца его молитва, и прославиша бога вси людие о таком даре и помощи.

Летопись по Ипатскому списку,
сс. 208—209.

№ 60

Характеристика великих князів Володимира Мономаха і Мстислава Володимировича

...Се бо Мьстислав великий наследи отца своего пот Володимера Мономаха великаго. Володимер сам собою постоя на Дону,

и много пота утер за землю Рускую, а Мьстислав мужи свои посла, загна Половци за Дон и за Волгу, за Яик, и тако избави бог Рускую землю от поганых.

Летопись по Ипатскому списку,
сс. 217—218.

№ 61

Міжусобні війни між князями Київської Русі (1135—1138 рр.)

В лето 6643. Юрьи испроси у брата своего Ярополка Переяславль, а Ярополку дасть Суждаль и Ростов и прочюю волость свою, но не всю, и про то заратишася Олговичи: иде Ярополк с братьею своею, и Юрьи и Андрей на Всеволода на Олговича, и поимаша около города Чернигова села. Всеволод же не изиде противу биться, и еще бо бяху Половци не пришли к нему. Ярополк же постоя неколко дний у Чернигова, и възвратися в Киев и распусти вой, а со Всеволодом никакоже владивъся, ни мира с ним створив. И Половцем пришедшим к Всеволоду, Всеволод же с братьею своею, и с Изяславом и Святополком Мьстиславичема, и поидоша воююще села и города Переяславской власти и люди секуще, доже и до Киева придоша и Городецъ зажгоша на святого Андрея день, ездяху по оной стороне Днепра, люди емлюще, а другыя секуще, не утягшим перевестися им, нелзе бо бяше перевестися крами; и плениша же и скота бещисленное множество. Ярополку бо бяше нелзе перевестися крами с (вой) своими, а они, стоявше три дни за Городьцем в бору, идоша Чернигову и отгуде слюче межю собою створиша мир. И паки Олговичи начаша просити у Ярополка: что ны отец держал при вашем отци, того же и мы хочем; аже не вдасть, то не жалуйте что ся удееть, то вы виновати, то на вас буди кровь. То же все ся створи, оже выгна Дюрди Всеволода ис Переяславля, а потом Изяслава выгна Вячьслав, а потом Изяслава же выгна тот же Вячьслав ис Турова, а они приступиша к Олговичем, и бысть в том межи има пря велика злоба, идяху, слово рекуче, Олговичи: «яко вы начали есте перво нас губити».

Тое же зимы совкупи вой Киевский, а Дюрди Переяславци, и стояша 50 дний у Киева, и вмирися Ярополк с Всеволодом; и даша Переяславль Андрееви брату своему, а Володимерь Изяславу Мьстиславичю.

В лето 6644. Привед Ярополк брата своего Андрея из Володимеря и да ему Переяславль, а Изяславу, сыновьцю своему, Володимерь.

Того же лета приде Всеволод, с всею братьею, к Переяславлю, и стояше под городом три дни, и бишася у епископлих ворот и в княжих ворот, и почютиша Ярополка идуча, идоша наверх Супоя, и ту пристроившася дождаша их. И вскоре Ярополк с дружиною своею и с братьею, ни вой своих съждавше, ни нарядившеся гораздо, устремишася боеви, мняще, яко не стояти Олговичем противу нашей силе; и бывшую съступлению обеима полкома, и бишася крепко, но воскре побегоша Половци Олгове, и погнаша по них Володимерича дружина лутшая, а князи их Володимеричи бяхуся со Олговичи. Тогда же Василко Леонович царевич убьен бысть, и бысть брань люта, и мнози от обоих падаху. Видивше же братья вся, Ярополк, Вячеслав, Гюргий и Андрей, полки своя възмятены, отъехаша въсьояси. Тысячкый же с бояры их переже гнаша по Половцех, избиша е и воротишася опять на полчище, и не обретоша княжьи своя, и упадоша Олговичем в руже и, тако изымаша е, держаще стяг Ярополчь, яша бояр много: Давыда

Ярославича тысяцьскаго, и Станислава Доброго Тудьковича, и прочих мужий; и внук Володимерь Василко Маричичъ убьен бысть ту; многы бо быше бояре Киевский изоимали. Ярополк же, с братьею своею, приде Киеву. Се же слдеяся месяца августа в 8 день. Андрей узратися у Переяславль, Всеволод же перешед Десну ста противу Вышегород с вои, Ярополк же нача съвъкупляти вое на нь; и постоя Всеволод за 7 дни, иде Чернигову, и слаша межи собою послы, и не могоша ся уладити. Паки же Олговичи с Половци переидоша Днепр, декабря в 29, и почаша воевати от Трьполя, около Красна и Васильева и до Белогорода, олиже до Киева и по Желане и до Вышьгорода и до Дерев, и чрес Лыбедь стреляхуся. Ярополк же быше събрал множество вои на нь изо всех земель, и прием рассмотрение в сердци, не изиде на нь противу, ни створи кровопролитья; но убоявся суда божия, створися мний в них, хулу и укор прия на ся от братье своя и от всех, по рекшему: любите враги ваша. И створи с ними мир в 12 генваря, и целовавше хрест межу собою, ходячю межи ими честиному Михаилу митрополиту со крестом, и вда Ярополк Олговичем отчину свою, чего и хотели; и тако утиши благоумный князь Ярополк брань ту лютую.

Том лете церкви Пирогоща свершена бысть.

В лето 6645. Поставлен бысть скопец Мануйло епископом Смоленску, певецъ гораздый, иже бе пришел из Грек сам третий к благолюбивому князю Мьстиславу; пред сим бо бе не был епископ Смоленське.

В се же лето быша знамения в солнци, месяца июня в 9 день.

В се же лето бишася Новгородъци с Суждальци на Ждане горе, и одолеша Суждальци Новгородцем.

В то же время иде Юрьи Ростову, и Всеволод Мьстиславличъ отда дщерь свою в Ляхы Верхуславу.

В лето 6646. Выгнаша Новгородци князя своего Всеволода Мьстиславича из Новагорода, а Святослава Олговича введоша к себе, а Всеволод Мьстиславичъ приде Киеву к строеви своему Ярополку, и вдасть ему стрый Вышегород.

Того же лета придоша Пльсковичи и пояша к себе Всеволода княжить, а от Новгородецъ отложишася; того же лета преставися, сед Пльскове, месяца февраля в 11, масленой неделе в четверг; тамо же и положен бысть в церкви святой Троице, юже бе сам създал в Пльскове.

Летопись по Ипатскому списку,
сс. 213—216.

№ 62

Війни князів Мстиславичів з Ольговичами (1146—1148 рр.). Перша згадка в літопису про Москву (1147 р.)

В лето 6654. Всеволод съвкупи братью свою, Игоря, и Святослава же остави в Киеве, а со Игорем иде к Галичю, и с Давыдовичема, и с Володимиром, с Вячеславом Володимиричем, Изяслав и Ростислав Мьстиславлича сыновчя его, и Святослава поя сына своего, и Болеслава, Лядскаго князя, зятя своего, и Половце дикей вси, и бысть многое множество вой идоша к Галичю на Володимирка; и бысть дождь и стече снег, божийим промыслом, и тако идяху на колих и на санех ... к (го)роду и пожгоша около его остръг первый день, а въторый день створиша вече Звенигородъчи хотяче ся передати. И бе у

них воевода Володимиръ мужь Иван Халдеевичъ, изома у них мужи 3, и уби я, и кождо их перетен на пол, поверже я из града; темь и загрози им. И начаша ся Звенигородьци оттоле бити без лъсти. Видив же то Всеволод, нача доспевати, яко взяти город. В 3 же день приступиша вси вои ко граду, по зорям бишася до поздное вечерне, и зажгоша город в трех местех; гражане же, божиею помощью, угасиша. Бог же и святая богородица избави город от лютыя рати: и възваша курии елисон, с радостью великою хваляще бога и пречистую его мать, и оттуду възвратишася кождо въсвоиси. Всеволод же пришед в Киев разболися, и посла по брата своего по Игоря и по Святослава, и бысть велми болен, и ста под Вышегородом в острове; и Всеволод же призва к себе Кияне и нача молвити: «аз есмь велми болен, а се вы брат мой Игорь, иметесь по нь». Они же рекоша: «княже! ради, ся имемь». И пояша Игоря в Киев, иде с ними под Угорьский, и съзва Кияне вси; они же вси целоваше к нему крест, рекуче: «ты нам князь», и яшася по нь лестью; заутрии же день еха Игорь Вышегороду, и целоваше к нему крест Вышегородьце. Всеволод же еще сы в животе своем, посла к Изяславу Мьстиславичю Володислава зятя своего, а к Давыдовичема Мирослава Андреевича, река: «стоите ли в хрестном целованьи у брата своего у Игоря?» и реща: «стоимы». В утрии же день преставися Всеволод, месяца августа в 1 день, и спрятавшє тело его и положиша у церкви святоу мученику. Игорь же еха Киеву, и созва Кияне веи на гору на Ярославль двор, и целовавше к нему крест, и паки скупишася вси Кияне у Туровы божнице, и послаша по Игоря, рекуче: «княже! поеди к нам». Игорь же, поем брата своего Святослава, и еха к ним, и ста с дружиною своею, а брата своего Святослава посла к ним у вече. И почаша Кияне складывати вину на тивуна на Всеволожа, на Ратьшу и на другаго тивуна Вышегородьского, на Тудора, рекуче: «Ратша ны погуби Киев, а Тудор Вышегород; а ныне, княже Святославе, целуй нам крест, и з братом своим: аще кому нас будеть обида, то ты прави». Святослав же рече им: «яз целую крест за братом своим, яко не будеть вы насилья никоторого же, а се вам и тивун, а по вашей воли». Святослав же съсед с коня, и на том целова крест к ним у вечи; Кияне же вси, съседше с конь, и начаша молвити: «брат твой князь и ты» — и на том целоваше вси Кияне крест, и с детми, оже под Игоремь не лъстити и под Святославом. И Святослав пойма лутшей муже Кияне, и еха с ними брату своему Игореву, и рече: «брате! на том аз целовал к ним крест, оже ти я имети в правду и любити». Игорь же съсед с коня, и целова к ним крест на всей (и)х воли и на братьни, и еха на обед. Они же устремишася на Ратьшин двор грабить и на мечьники; и посла к ним Игорь брата своего Святослава с дружиною, и одва утиши. В то же веремя посла Игорь к Изяславу, рече: «се брата нашего бог понял, а стоишь ли в хрестном целованьи?». Он же ни ответа ему не дасть противу той речи, ни посла к нему пусти. И не угоден бысть Кияном Игорь, и послашася к Переяславлю к Изяславу, рекуче: «пойди, княже, к нам, хочем тебе». Изяслав же се слышав, и съвъкупи воя своя, поиде на нь ис Переяславля, взем молитву у святого Михаила, у епископа у Ефимья, и переиде Днепр у Заруба; и ту прислашася к нему Чернии Клобуци и все Поросье, и рекоша ему: «ты наш князь, а Олгович не хочем; а поеди вборзе а мы с тобою». И поиде Изяслав к Дерновуму, и ту совокупишася вси Клобуци и Поршане; том же месте прислашася к нему Белгородьчи и Василевци, тако же рекуче: «пойди, ты наш князь, а Олговичев не хочем»; том месте приехаша от Киян мужи, нарекуче: «ты наш князь, поеди, Олговичев

не хотим быти акы в задничи; кде узрим стяг твой, ту и мы с тобою готови есмь». Изяслав же събра вься на поли и хрестьяны и поганья, и рече им: «братье! Всеволода есми имел въправду брата старишаго, занеже ми брат и зять старей мене яко отець; а с сими како ми бог дасть и сила животворящаго креста, да любо си голову положю перед вами, любо си налезу стол деда своего и отца своего» и то рек, поиде на нь. Игорь же посла к братома своима, Володимеру (и) Изяславу, и рече: «стоита ли, брата, у мене у хрестном целовании?» она же и въспросиста у него волостии много. Игорь же има вда, и повеле има ити к собе; она же поидоста. Игорь же позва Улеба и Ивана Воитишича и рече има: «како еста была у брата моего, такоже будете (и) у мене», а Улебови рече: «держи ты тысячу, как еси у брата моего держал». Всекозненный же дьявол, не хотя любви межю братьею, и вложи в сердце злым съветом Улебови тысячьскому, Иванови Воитишичу; иже свещаста свет зол с Кияны на князя своего, и почаства ся слати к Изяславу Мьстиславличю, рекоче: «пойди, княже, вборзе, идета ти Давыдовича Игореву в помощь» (иже бяху велику честь принимали от Всеволода и от брата его, ти же почаша лестити под князем своим). Изяслав же Давыдовичь еха вборзе, целовал бо бяше хрест у святаго спаса, с братом с Володимиром, к Игореву и к брату его Святославу. Епископ же Черниговский Онофрий прозвитером своим рече: «аще кто сего крестного целования съступитъ, а проклят будетъ господьскима 12 празникама»; и по мале же дний съступиста Давыдовича хрестного целования. Началници же быша свету злому тому, о нихже переже рекохом, Улеб тысячькой же, Иван Воитишичь и Лазорь Соковьский, а в Святослави полку Василь Полачанин и Мирослав Хиличь внук; и совокупиша около себе Кияны и свещашася, како бы им возмоци прельстити князя своего, а к Изяславу послаша, рекуще: «пойди, княже, съвещали ти ся есмы рекуще с Кияны, хочем поринути стяг, побегнути с полком своим в Киев»; к Игореву же и к брату его Святославу почаша лестью молвити, рекуще: «поеди противу Изяславу». Игорь же с братом Святославом възрестъ на небо и рекоста: «Изяслав целовал крест к нама, яко не подьзрети Киева». И прииде Изяслав ко валови, идеже есть Надово озеро у Шелвова борку, и ту ста полкы, подле вал, с сыном своим Мьстиславом; Кияне же особно стаха в Олговы могылы, многое множество. Стоящим же еще полком межю собою, и видив Игорь (и) вси его вои, оже Кияне пославшеся и пояша у Изяслава тысячкого и с стягом и приведоша и к собе, и потом переехавше Берендичи черес Лыбедь и взяша Игореву товары перед Золотыми вороты и под огороды; и то видив Игорь, рече брату своему Святославу и сыновцю своему Святославу Всеволодичю: «поедите, брате, в своя полкы, а како ны с ними бог росудитъ»; и Улебови тысячьскому своему и Иванови Воитишичу такоже рече: «поедита в своя полкы». И приехав же Улеб в свой полк, такоже Иван, и поверга стягы и поскочи к Жидовьским воротом. Видив же то Игорь и Святослав и сыновець его Всеволодовичь, не смятошася, но поидоша противу Изяславу, и нельзе бы им доеха Надовом озером, и поидоша наверх озера, и ту быша им пророви от озера, а друзии ис Сухое Лыбеди, и ту ся стесни полци; и бе им в том пакость; и оточина въехаша Берендичи взад полку с саблями и почаша я сечи, и ту побеже Игорь и Святослав в Слудовы Дорогожьчьския. Изяслав же с Мьстиславом сыном своим и с своею дружиною, въеха в не в бок им и начаша сечи, и разлучишась друг от друга; и с Игоремь же не бе кто отлучася, и вбеже Игорь в болото Дорогожьчское, и угрязе под ним конь, и не може ему яти, бе бо ногама болен; а Святослав брат его бежа на устье Десны за

Днепр, а Всеволодичъ Святославъ вбѣже в Киевъ къ святей Орини в мана-стырь, и ту и яша; и идоша до нихъ до Вышегорода и до Днепра, до устья Десны и до перевоза до Киевскаго, секуще я, а другыя в воде избиваху, и многимъ падение бысть.

Начало княжения, Изяславля, сына Мьстиславля, в Киеве

Изяславъ же, възрев на небо и похвали бога и силу животворящаго креста о таковой помощи его, с великою славою и честью въеха в Киев, и выидоша противу ему множество народа, игумени с черно-ризыци и попове всего города Киева в ризах, и приеха к святой Софьи и поклонися святой богородици, и седе на столе деда своего и отца своего; и приведе к собе Святослава, и рече: «свой ми еси сестричичь»,— и поча и водити подле ся; и бояры многы изоимаша, Данила Великаго и Гюргя Прокопчя, Ивора Гюргевича, Мирославля внука, и инех изоимаша много в городе Киеве, и тако тех на искупе пустиша. Се же есть пособьемъ божиимъ, и силою честнаго креста, и заступлениемъ святаго Михаила, и молитвами святое богородици. Бысть же съступъ мѣсяца августа в 13 в день, в вторникъ. Игоря же по 4-х днехъ емше в болоте, приведоша к Изяславу, и посла и в манастирь на Выдобычь, и оковавъ и посла Переяславлю, и всади в порубъ в манастирь святаго Иоана; и розграбиша Кияне с Изяславомъ дома дружины Игоревы и Всеволоже, и села, и скоты, взяша имения много в домехъ и в манастирехъ. Святославъ же вбѣжа в Черниговъ с маломъ дружины, послася ко братома, рече Володи-миру и Изяславу: «стоита ли, брата, у хрестномъ целовании, се есми це-ловали пятомъ дни?» Она же реста: «стоиве». И рече имъ Святославъ: «се вамъ оставливаю Къстяжка мужа своего, ачесть вамъ таи къ собе»—а самъ еха Курьску уставлять людей, и оттуда Новугороду приде. И слышавше Половецкыи князи створившееся над Игоремъ, прислашася ко Изяславу мира просяче. И почаства Давыдовича думати отаи Свято-славля мужа. Бысть же весть к Князю Кюргви у Суждаль: «брата ми Всево-лода богъ поял, а Игоря Изяславъ ял, а поиди в Рускую землю Киеву, милосердовав ми налеси брата; а язъ ти сде, надеяся бозе и силе живо-творящаго креста, буду ти помощникъ». В то же веремья, божьемъ мило-сердьемъ, прибеже от строя Святославичъ Володимиръ, Ярославль внукъ, к Святославу, Новугороду, и тогда с полку прибеже к нему Иван Бер-ладникъ. В то же веремья посла Святославъ в Половце ко уемъ своимъ, и приде ихъ к нему вборзе 300. Изяславъ же, водивъ Всеволодича Свято-слава хресту, и да ему Бужьскыи и Межибожье 5 городовъ, а изъ Воло-димиря выведе. Вячеславъ же, се слышавъ, надеяся на старинство и по-слушавъ бояръ своихъ, не приложи чести ко Изяславу, отъя города опять, иже башеть от него Всеволодъ отъял; не токмо же то, но и Володимиръ

зая и посади в нем Андреевича. Изяслав же се слышав, посла брата своего Ростислава и Всеволодича Святослава на стрья своего Вячьслава, и отъя от него Туров, и епископа Туровьского Акима, и посадника его Жирослава Яванковича, и посади сына своего Ярослав в Турове. Давыдовича же рекоста: «се есве зачала дело зло, а свершивше до конца братоубиство; поидиве искоренив Святослава, и переимеве волость его»; сгадаша же то, и въспросиша Изяслава ити на Святослава Новгороду.

Том же лете ходи Изяслав к Давыдовичема на снем, и рече има: «поидита на Олговича на Святослава»; и посла с нима сына своего Мьстислава, с Переяславчи и с Берендеи, рек им: «идите на нь, оже перед вами не выбегнуть, станьте же около его; аче вы ся сътрудите, а я пак чел приду к вам и стану около его, а вы домов поидете» — и поидоша Новгороду. И пришедше сташа (у) переспы, оттуда идоша стрелци ис товар к граду вратом Черниговьским, и ту бишася много; утреи же день исполчишася и поидоша к вратом Курьским. И посла Мьстислав Изяславичь к Володимиру и к Изяславу Давыдовичема, и рече има: «брат ваю, а мой отець, тако рекл: к городу же не приступайте, доколе же приду аз, а како же угадаем, тако створим»; она же рекоста тако: «аже тако брат велел, а тако и учиним», — и не доидуча паки града, стаста близ. И съехавшася Володимир, Изяслав Давыдовича, и Мьстислав Изяславичь, вси на место, и пустиша стрелце свои к граду, и хрестьяныя и Берендея, а сами сташа полкы и начаша се бити, и бысть налога велика гражданом, и вбодоша я в врата острожная, и много бе у них убитых и ураненых; в той же сваде убиша Дмитра Жирославича и Андрея Лазоревича. Бившим же ся им и до вечера, и оттуда шедше сташа у Мелтекове селе, и оттуда пославше и заграбиша Игорева и Святославля стада, в лесе, по Рахни, кобыл стадных 3.000, а конь 1.000; пославше же по селом, пожгоша жита и двory.

В то же веремя послася Святослав к Гюргеви, и челова к нему крест Гюрди, яко искати ему брата Игоря; и поиде Дюрги в помощь ему. Услышавшю же Изяславу, яко Гюрги идеть в помощь Святославу, и послася Изяслав Мьстислаличь полем к Ростиславу Ярославичю у Рязань, а сам Изяслав вседе на конь, на Святослава к Новгороду иде, иде же бе Володимир и Изяслав Давыдовича и сын его Мьстислав; и послушав же Изяслава Мьстислалича Ростислав, и поча стеречи волости его. Дюргдеви же бысть весть, оже Ростислав воюеть волость его, и пусти Дюрги сына своего Иванка к Святославу, а сам узвратися ис Козельска, Иванкови же Дюргевичю пришедшю в Новгород Святославу, и да ему Куреск и с Посемьем, а с мужьми своими сгадав, попина своего посла к Давыдовичема, рек има: «брата моя! се еста землю мою повоевали, и стада моя и брата моего заяли, жита пожьгли, и всю жизнь погубила еста»... (пропуск у тексті).

По дьяволу научению, не бе то и еще до сыти, но идоста на Игореву селце, иде же баше устроил двор добре; бе же ту готовизни много, в бретьяницах, и в погребех вина и медове, и что тяжкого товара всякого, до железа и до меди, не тягли бяхуть от множества всего того вывозити. Давыдовича же повелеста имати на возы себе и воем, и потом повелеста зажечи двор и церковь святаго Георгия, и гумно его, в немъже бе стогов 9 сот. И съехавшеся Изяслав, Володимир Давыдовича с Мьстиславом Изяславичем, сдумавше послашася противу Изяславу Мьстиславичю, а сами поидоша к Путивлю на рожество христово, и тако приступиша к граду и не вдашася им Путивлечи, дондеже приде Изяслав с силою Киевьскою. Онем же крепко бьющимся с града, поехаста Давыдовича и рекоста им: «не бейтеся, целуимы на то свя-

тою богородицю, оже не дати вас на полон»,—они же не дашась им. И приде Изяслав Мьстиславличь с полкы своими к ним; они же вышлась к Изяславу Мьстиславличю и поклонишася ему, и тако рекоша: «(тебе) есмь ждали, княже, а челуй к нам хрест». Изяслав же целова к ним хрест и посадника их выведе, а своего у них посади. И ту двор Святославль раздели на 4 части и скотьнице, бретьянице, и товар, иже бе не мочно двигнути, и в погребех было 500 берковьсков меду, а вина 80 корчаг; и церковь святаго възнесения всю облупиша, съсуды серебряныя, и индитьбе, и платы служебныя, а все шито золотом, и каделнице две, и кащи, и еуангелие ковано, и книги, и колоколь; и не оставиша ничтоже княжа, но все разделиша, и челяди 7 сот. И приде Святославу весть, оже Изяслав Мьстиславличь пришел и город его взял, и вся яже в нем Святославле, и поведает ему отца его мужь, иже бе у Володимира, оже Изяслав идет и хочеть оступити Новгороду; Святослав же поведе Иванкови Гюргевицю, Иванови Ростиславичю Берладнику, и дружине своей, и Половцем дикым умем своим, Тюрнакови Осулоковичу и брату его Камосе: «се на мя идеть Изяслав Мьстиславличь, а промышляимы о собе»,—они же рекоша: «княже! не стряпая поеди, zde ти не о чем быти, нетуть ни жита, ни что, поиди в лесную землю, и отгуде ти ся близ слати к отцю своему Гюргеви». И тако побеже Святослав из Новагорода Корачеву; дружина же его, они по нем идоша, а друзи остаха его и жена и дети с ним, и ятров свою Игоревую поя со собою. Новгородци же Северьскыи дружи... (пропуск у тексті).

И розъярився рече братьи своей: «пустите мя по немь, аче сам утечеть мене, а жену и дети от него отбоиму, имение его възхыщю». И тако испросивсья у Изяслава у Мьстиславлича и у Володимира у брата своего, и поеха, поима у Изяслава Шварна и братье дружину, иде ис Путивля на Севьско и на Болдыжь, просте бо бе ему путь Корачеву; и ту прибегоша зажитници, яша бо у них Берендиче 3 муже. Уведав же Святослав, оже пришли на нь, и посла на не дикыя Половце, и яша у них неколико Берендичь. Весть бысть же Святославу, оже пришел на нь Изяслав Давыдовичь, похваливься, и перебрал дружину у братьи, и без воз, пришел бе на коних в трех тысячах. Святославу же бы из головы, любо же дати жену и дети и дружину на полон, любо голову свою сложити. Святослав же, сгдав с братьею и с Половци, с мужи своими, възря на бога (и) на святую богородицю, изиде в сретение ему в день четверток, месяца генваря в 16 день, бе же в т день положение веригам святаго апостола Петра; и тако бог и сила животворящаго хреста погна я. Изяслав Мьстиславичь и Володимир Давыдовичь пославша брата своего Изяслава с Шварном, а сама по нем идоша. Прешедшим же им лес Болдыжь, и ту бяхуть стали обеду, и прибеже мужь к Изяславу Мьстиславличю, и рече ему: «брата ти Изяслава победы Святослав, и дружину вашу». Изяслав же то слышав Мьстиславичь, ражеже сердце болма на Святослава, бе бо храбор, крепок на рать, исполчи вое свои, поиде на Святослава, к Корачеву, и Давыдовичь Володимир с ним, и Святослав Всеволодичь с ним. Бежащая дружина сретахуть и възвращахуться опять Корачеву; Изяслава же долго не бы, оли полудни приеха к ним. Иде же Изяслав Мьстиславличь и Володимир Давыдовичь, тот день весь идоша оли до ночи Кърачеву, и стаха не дошедше Корачева; и бысть вягомо, и приде им весть ис Корачева, оже Святослав от приятелей (слышав), оже Изяслав Мьстиславичь идет на нь Кърачеву, и с братьею, и вовеваша у Корачева много, и бежа за лес у Вятиче Святослав Олговичь. (Изяслав же) рече братома своего Володимиру, Изяславу Давыдовичема:

«чего еста хотела волости, то вама есмь изыскал; ото Новгород и что Святославле волости, а то вама», — а сам възвратися Киеву; и то рече: «что же будет Игорева в той волости, челядь ли, товар ли, то мое; а что будет Святославле челяди и товара, то разделим на части», — и тако створиша. И пришед Изяслав Мьстиславичь к Киеву, и бе Игорь разболелся в порубе, и бе болен велми; и присла Игорь к Изяславу, моляся и кланяся, река тако: «брат! се болен есмь велми, а прошю у тебе пострижения, была бо ми мысль на пострижение еще в княженьи своем, ныне же у нужи, се и болен есмь велми, и не чаю себе живота». Онже сжаливси и рече: «аще была ти мысль на пострижение, в том еси волен; но яз тя и бес таче выпускаю, болести деля твоей». И тогда, послав, повеле над ним поруб розоимати, и тако выяша ис поруба велми больнаго и несоша у келью; до осьмого же дни толко ему бог душу вороти, не можашеть бо ни пити ни ести. И повеле ся постричи Ефимью епископу, потом бог отда ему немощи и приведоша Киеву в манастырь святаго Федора; и призва игумена и братью, свершив же ся обещал пострижесе в манастырь святаго Федора в скиму. И Давыдовича идоста к Дьбряньску а Всеволодичь Святослав в Корачев, и посла Козельску ко Святославу стревеи своему, рек ему: «Изяслав ти Мьстиславичь пошел Киеву, а Давыдовича с Смоленским Ростиславом хочета ити по тебе». И тако Давыдовича пришедша стага Дьбряньске, а Святослав с Козельска иде до Дедославля, же иде Святослав к Осетру; и ту отступи его Иванко Берладник к Ростиславу Смоленскому князю, взем у Святослава 200 гривен серебра, же 12 гривни золота. Пришедшю же Святославу в Полтеск городок, и ту присла ему Гюргий в помощь тысячу Бренидъец дружины Белозерьское; Святослав же перебрав дружину, и хоте ехати с Белозерыци на Давыдовичю к Дедославлю; и в то же время поча изнамагати Иванко Гюргевичь, и бысть болен велми. Святослав же не еха от него, ни дружины пусти. Она же слышавша, оже Гюрги прислал к нему в помощь, и не сместа по нем ити; но съзвавша Вятиче и реша им: «се есть ворог нама и вам, а ловите его (убити лестию и дружину его избити, а имение его) на полон вам», и тако възвратистася ис Дедославля.

В то же веремя поидоста Гюргевича, Ростислав, Андрей, к Рязаню на Ростислава на Ярославича; Ростислав же выбеже из Рязани в Половце к Ельтукови. В то веремя Святослав отпусти вое свое в Половце, дав им дары многы ихже мы преди написахом; идоша с ними Половце мнози.

В то же веремя преставися Иванко Гюргевичь, месяца февраля в 24, в понедельник на ночь масленое неделе; а заутрии день приехаста над онь брата два, Борис и Глеб, и створиста плачь велик; и тако спрятавшие тело его, идоша с ним Суждалю, к отцю, с жалостью. А Святослав възвратися, поиде уверх Оки, и пришед ста на усть Поротве в городе Любыньске; и ту присла к нему Гюрги дары многы, паволокою и скорою; и жене его, и дружину его одари повелику.

В лето 6655. Иде Гюрги воевать Новгородочкой волости, и пришед взя Новый Торг и Мьсту всю взя; а ко Святославу присла Юрьи, повеле ему Смоленскую волость воевати; и шед Святослав и взя люди Голядь, верх Поротве, и тако ополонисася дружина Святославля. И прислав Гюрги и рече: «приди ко мне, брате, в Москову». Святослав же еха к нему с детьем своим Олгом, в мале дружине, поима с собою Володимира Святославича; Олег же еха наперед к Гюргеви, и да ему пардус. И приеха по нем отец его Святослав, и тако любезно целова-

стася, в день пятък, на похвалу святей богородици, и тако быша весели. На утрий же день повеле Гюрги устроити обед силен, и створи честь велику им, и да Святославу дары многы, с любовию, и сынови его Олгови и Володимиру Святославичю, и муже Святославле учреди, и тако отпусти и; и обещася Гюрги сына пустити ему, якоже и створи. Святослав же оттуда възвратися к Лобыньску, и оттуду иде к Нериньску, и перешед Оку и ста. И бысть к велику дни на веребницу, и ту преставися добрый старецъ. Петр Ильичъ, иже бе отца его мужъ, уже бо от старости не можаше ни на конь всести, бе ему лет 90.

В то же лето постави Изяслав митрополитом Клима Смолятича, вывед из Заруба; бе бо черноризецъ скимник, и бысть книжник и философъ, так якоже в Руской земли не бяшетъ. Рече бо Черниговский епископ: «аз сведе, яко достоить съшедшеся епископом митрополита поставити». И снидошася Черниговский епископ Онофрий, Белгородский епископ Феодор, Переяславский епископ Еуфимий, Гюргийский епископ Демьян, Володимирский Федор, Новгородский Нифонт, Смоленский Мануил, рекоста: «не есть того в законе, яко ставити епископом митрополита без патриарха, но ставитъ патриарх митрополита: а не поклониве ти ся, ни служиве с тобою, зане не взял еси благословения у святое Софьи, ни от патриарха; аще ли ся исправиши, благословишися от патриарха, и тогда ти ся поклониве; ве взяла от Михаила от митрополита рукописание, яко не достоить нам без митрополита в святей Софьи служити». Он же на ня про то тяжко сердце имей; Онофрий же Черниговский рече: «аз сведе, достоить ны поставити, а глава у нас есть святаго Климента, якоже ставять Греци рукою святаго Ивана». И тако сгадавше епископи, главою святаго Климента поставиша митрополитом. Святослав же пришед ста у Нериньска, и тогда придоша к нему послы ис Половецъ, от уев его, с Василем Половчином, 60 чади прислали ся бяхуть, тако рекуче: «прашаем здоровья твоего; а коли ны велишь к себе со силою прити?»

В то же веремя прибегоша из Руси децкы, и поведаша ему Володимира в Чернигове, а Изяслава у Стародубе. Святослав же приде к Дедославлю, и ту придоша к нему друзии Половце, Токсобичи, и пристави к ним Судимира Кучебича и Горена, и посла я на Смолняны, и повоеваша верх Угры.

В то же веремя выбегоша посадничы Володимери Изяславли из Вятичь, из Брянска, и из Мьченьска, и из Блеве; и оттуда иде Девягорьску, иде заем вси Вятичи и до Брянск и до Воробиин, Подесьнье, Домагощъ и Мценск.

В то же веремя придоша к нему Бродничы, и Половцы придоша к нему мнози, уеве его.

В то же веремя Изяслав Давыдовичъ из Новагорода иде Чернигову.

В то же веремя приде Гюргъвичъ Глеб ко Святославу Девягорьску, и оттуда идоша Мцьнеску (с) Святославичем и с Гюргевичем и с Половци; и ту давав им дары многы, и поиде к граду на Изяславича. И възпадиши угониша и послы от Володимира Давыдовича и от Всеволодича, рекуче: «не имей на ны в том жалобы, но будемы вси за один мужъ, и не помяни злоб наших, а крест к нам целуй, а отчину свою възми, и что есми взяли твоего, а то ти възворотим»—и целоваша крест, и не управиша.

Того же лета посла Володимир (и) Изяслав Давыдовича из Чернигова послы к Изяславу, князю Киевскому, река: «брате! се заял Олговичъ Святослав волость мою Вятиче, поидиве на нь; аже и проженеве, то поидеве на Дюрдев Суждаль, любо с ним мир створим, любо ся с ним бьем». Изяслав же Мьстиславичъ сдума с Давыдовичема и с Все-

володичем Святославом пойти на Дюргя и на Святослава. Тогда же Всеволодичь Святослав держаше у Изяслава Божьски и Мечибожие, Котелницу, а всех пять городов; и приеха к Изяславу, поча ся у него просити река: «отче! пусти мя Чернигову наперед, тамо ми жизнь вся, у брату моему у Володимира (и) у Изяслава хочю волости просити»; он же рече: «сыну! тако ти и гораздо, готов буди наперед; иди, доспей же на путь»; и поиде Святослав Чернигову. И сгдаваше князи Черниговьский, послаша к Изяславу, веляче ему пойти, рекуче: «земля наша погибает, а ты не хочещи пойти». Изяслав же созва бояры своя и всю дружину свою, Кияне, и рече им: «се есм с братьею своею сгадал, с Володимером и с Изяславом Давыдовичема и с Всеволодичем Святославом, хочем пойти на Дюргя на стрья своего, и на Святослава к Суждалю, занеже приял ворога моего Святослава Ольговича; а брат Ростислав тамо ся с нами соиметь, ать идет ко мне с Смолняны и с Новгородци». Кияне же слышавше, рекоша: «княже! не ходи с Ростиславом на стрья своего, лепле ся с ним улады, Ольговичем веры не ими, ни с ними ходи в путь». Изяслав же рече им: «целовали ко мне хрест, а думу есми с ними думал, а всяко сего пути не хочю отложить: а вы доспевайте». Кияне же рекоша: «княже! ты ся на нас не гневай, не можем на Володимере племя руки възнати; оня же Ольговичь хотя и с детми». Изяслав же рече им: «а тот добр, кто по мне поидет»; и то рек, съвъкупи множество вой и поиде. Иде же на Лто, и оттоле иде к Нежатину, и от Нежатины шед и ста у Русотины полкы своими, и оттуда посла Улеб Чернигову, а брата своего Володимира остави Киеве. Улеб же вниде в Чернигов, и уведав, оже целовал хрест Володимир (и) Изяслав Давыдовича и Святослав Всеволодичь к Святославу Ольговичю, хотяче убити лестью Изяслава, то же слышав Улеб, прибеже ко князю своему Изяславу и сказа ему, оже его отступили князи Черниговьский и целовали на нь хрест; и приде ему весть от приятелей из Чернигова: «княже! не ходи оттоле никаму, ведуть тя лестью, хотяте убити, любо яти во Игоря место; а хрест ти целовали к Святославу Ольговичю оттоле послалися к Дюргеву с хрестом, на него же с тобою сдумавше». Изяслав же то слышав, и възворотися възпать, и посла послы свои Чернигову к Володимиру и к брату его Изяславу, и рече им: «се есмы путь замыслили велик, а то есть утверждение дед наших и отец наших, хрест есме целовали; а известимся и еше, ако на сем пути ни тяжи имети, ни которого же извета, но во правду сий путь сходити, и с противными ся бити». Они же ему отвещаша: «так ли нам безълепа хрест целовати? хрест бо есме целовали к тебе, а кое наша вина?»—и не възберегоша целовати хреста. Рече им посол Изяславль Мьстиславлича: «который то грех, оже на любви хрест целовати? то ны себе на спасение»; они же не възберегоша. Изяслав же рекл бяше послу своему: «оже ти ся не имуть по любви хреста целовати, скажи же им, како есме слышали». И рече им Изяславль посол: «аже устоите у крестном целованьи, и яз вам, брата, являю: тако ми вошло во уши, оже мя ведете лестью, а ко Святославу есте хрест целовали к Ольговичю, яко на сем пути вам любо мя яти, любо убити в Игоря место; а есть ли то, братья, тако, или не тако?» Они же ничтоже могоша отвещати; толико съзрешася, и долго молчавше, и рече Володимир послу Изяславлю: «пойди вон, поседи, опять тя взовем.» Долго же думаша, зане обличени суть, и тако възваша; они же рекоша: «брат! целовали есме крест к Святославу Ольговичю, жаль бо ны есть, брата нашего держиши Игоря, а он уже чернецъ и скимник, а пусти брата нашего, а мы подле тебе ездим; тебе бы, брате, любо ли, а

быхом мы брата твоего держали?». И тако посолник Изяславль приехав и сказа Изяславу, оже отступила его суть. Изяслав же посла опять посол свой к ним, с хрестьными грамотами, и рече им: «вы есте крест целовали ко мне до живота своего, а волости Святославли и Игореве дал вам есмь, аз же с вама и Святослава прогнал, а волость вам есмь изискал, и дал Новьгород и Путивль, а жизнь есмь его взяли, а именье его разделили на части, а Игореве яз взял; се же, брата, хрест еста переступила, а семо мя повела лестью, убити мя хочяче; да буди со мною бог и сила животворящаго хреста, а како ми бог дасть»; и то рек поверже им грамоты хрестьныя.

В то же веремея Изяслав посла посол свой к Ростиславу брату своему в Смолнск, и рече ему: «брате! се Володимер, Изяслав Давыдовича, хрест к нама была целовала и думу думала поити с нама на стрья наю, и хотела со мною лестью убити мя хочяча: но бог и сила крестьяная обуявила; а уже, брате, кде есме были думали поити на стрья своего, то уже тамо не ходи, но поиди семо ко мне, а тамо наряди Новгородци и Смолняны, ать удержатъ Гюргя, и к ротнико(мь) ся сли, и в Рязань, и всямо»¹⁾...

И поведаша Володимеру, яко повержен естъ (Игорь) на Торговищи, и посла тысяцьского; и приеха виде повержена Игоря мертвого, и рече: «се уже Игоря есте убили, ать похороним тело его». Кияне же рекоша: «не мы его убили, но Олговичь, Давыдовича и Всеволодичь, оже мыслили на нашего князя зло, хочяче погубити льстью; но бог за нашим князем и святая София». И повеле тысяцкой взяти Игоря, и взявше и положиша в церкви святаго Михаила.

Летопись по Ипатскому списку,
с. 228—245, 249.

№ 63

Епізод з боротьби князя Юрія Долгорукого з князем Мстиславом Изяславичем (1157 р.)

В лето 6665. Поиде Гюрги с зятем своим Ярославом с Галичьским, и с сынми своими, и с Володимером с Андреевичем, и с Берендичи, к Володимиру на Мьстислава на Изяславича. Изяслав же Давыдозичь и Святослав Олговичь хочяшета пойти с Дюргем; Гюргий же не поя его, послушав зятя своего Ярослава Галичкаго, има ему веры, яко с ними хотя добыти Володимиря, и про то ею не поя. Гюрги же Володимиря не себе искашеть, но целовал бяшеть хрест к брату своему Андрееви, в животе и еше, яко по животе его волость удержати сынови его, и потом к Володимеру к Андреевичю хрест целова, яко искати ему Володимиря; и про то поиде к Володимиру, ища Володимиру. И снятася Гюрги с Ярославом Галичьским у Свинусех в селе, и оттуда поидоста к Володимиру и стага в Хвалимичих, ту же приде к нима Володимер Мьстиславичь из Угор; и оттуда же и пустиша на вороп к городу, у суботный день, и стрелявшеса приехаша в товары, и заутра же в неделный день поидоша к городу и с товары; и пришедше и стага около города, Гюрги ста у Гридшиных ворот, Ярослав у Киевских ворот, подле луг. И начася Володимер Андреевич просити воевать, и пусти Гюрги, и еха к Червну, Червяне же затворишася в городе; и подъеха Володимер под город, и нача молвити: «яз есмь не ратью пришел к вам, зане есте людие (были) милии отцю

¹⁾ Далі розповідається про забиття князя Ігоря киянами.

моему, а яз вам свой княжичь; а отворитесь»,—и один с города потягнув стрелою, удари (его) в горло и тако бог заступи и от смерти; и ту гневь, повеле воевати много. Гюрги же стоя у Володимира 10 дний и обьседшими в городе, и многы крови проливахутся межи ими, друзии же уязвляеми умираху. Дюрдй же видя непокорство его к собе, и съжалиси о погыбели людъстей, нача молвити детем своим и бо-ярром своим: «не можем стояти сде, зане он мний буда не покорить-мися; а яз не радуюся о погыбели его, ни прогнанью его, но рекох: уведу и в хрестъное целование, яко и братью его; он же не въсхо-те того, но паче радуется о пролитыи крови». Дюрги же сдумав с детми своими и с мужи своими, възворотися в Киев, а зять его иде в Галичь, в свою волость; и не створя мира възворотися въсвосяи. Мьсти-слав же иде по нем до Дорогобужа, воюя и жга села, и много зла створи. Гюрги же пришед к Дорогобужю, и рече Володимиру Андре-вичу: «сыну! яз есмь с твоим отцем, а с своим братом Андреем, хрест целовал на том, яко кто ся наю останеть, то тый будеть обоим детем отець и волость удержати, а потом к тебе хрест целовал есмь имети ты сыном собе и Володимира ти искати; ныне же, сыну, аче ти есмь Володимира не добыл, а се ти волость»,—и да ему Дорогобужь и Пересопницю и все Погоринския города, а сынови своему Борисови вда Туров.

В то же веремя бяше привел Гюрги Ивана Ростиславича, рекомаго Берладника, ис Суждаля, окованого, хотя и дати Ярославу зяти сво-ему: прислал бо бяше Ярослав уже по Берладника Святополка князя и Княтина Серославича, с многою дружиною; и нача молвити митро-полит и игумени вси Гюргеви, рекуче: «грех ти есть, целовавши к нему хрест, держиши в толице нужи, а и еще хочещи выдати на убийство»; он же, послушав их, пусти (его) опять Суждалю окована. Уведав же Изяслав, оже послал опять Гюрги Суждалю, и посла въперекы (ему) мужи своя, и поя и к собе Чернигову. И тако же избави бог Ивана от великия тоя нужда.

Летопись по Ипатскому списку,
сс. 334—335.

№ 64

Смерть князя Юрія Долгорукого і повстання в Києві (1157 р.)

В лето 6666. Нача рать замышляти Изяслав Давыдовичь на Дюргя, и примири и к собе Ростислава Мьстиславича, и Мьстислава Изясла-вича, и Святослава Олговича подьмолвливашеть к собе въстати на Гюргя; Святослав же рече: «хрест есмь целовал к нему, а не могу без вины на нь въстати», и не яся ему. И сложи Изяслав путь с Ростисла-вом и со Мьстиславом на Гюргя; и пусти Ростислав Романа сына сво-его с полком своим, а Мьстислав поиде из Володимира. Изяславу же хотящую пойти ко Киеву, и во т день приехаша к Изяславу Кияне, рекуче: «поеди, княже, Киеву, Гюрги ти умерл»; он же прослезивься и руце|въздев к богу, и рече: «благословен еси, господи, оже мя еси росудил с ним смерть(ю), а не кровопролитьем». Пив бо Гюрги в осменика у Петра, в т день на ночь разболеся, и бысть болести его 5 дний. И преставися Киеве Гюрги Володимиричь, князь Киевский, месяца мая в 15, в среду на ночь; а заутра в четверг положиша у ма-настыри святого спаса. И много зла створися в т день: розграбиша двор его красный, и другой двор его за Днепром розграбиша, его же зва-

шет сам раем, и Василков двор сына его разграбиша в городе; изби-
вахуть Суждалци по городом и по селом, а товар их грабяче.

Летопись по Ипатскому списку,
сс. 335—336.

№ 65

**Початок князювання Андрія Боголюбського в Володимиро-Суздальсько-
му князівстві (1157 р.)**

Том же лете сдумавши Ростовци и Суждалци и Володимирци вси, пояша Андрея сына Дюргева старейшаго, и посадиша и на отни столе Ростове, и Суждали, и Володимири: зане бе прелюбим всим за премногую его добродетель, юже имяше преже к богу и к всим сущим под ним. Темже и по смерти отца своего велику память створи: церкви украси, и монастыри постави, и церковь сконча, иже бе заложил переже отець его, святого спаса (храм) камяный. Князь же Андрей сам у Володимири заложил церковь камяну святой богородици, месяца априля в 8 день, на святого апостола Родиона, в вторник; и дая и много имения, и свободи купленья и с даньми, и села лепшая, и десятины в стадах своих, и торг десятый; сверши же церковь 5 верхов, и все верхи золотом украси, и створи в ней епископью; и город Володимер болий заложил.

Том же лете приде Леон на епископью в Ростов.

Летопись по Ипатскому списку,
с. 337.

№ 66

Міжусобні війни між князями Київської Русі (1159—1160 рр.)

Том же лете нача Ярослав Галичський искати Ивана Ростиславича, стрьичича своего; Ярослав бо бяше подмолвил князе Руские, и короля, и Лядския князя, да быша ему были помощници на Ивана, и обещашася ему вси. И послаша послы Киеву к Изяславу Давыдовичю: Ярослав Галичський Избигнева, Святослав Ольговичь Жирослава, Иванковича, Ростислав Мьстиславичь, Мьстислав Изяславичь Жирослава Васильевича, Ярослав Изяславичь Онофрья, Володимер Андреевичь Гаврила Васильевича, Святослав Всеволодичь Киянина, король мужа своего, и от Ляхов мужь свой; Изяслав же припре всех, и ответ им дав, отпусти я. Иван же тогда уполошився еха в поле к Половцем, и шед с Половци и ста в городех Подунайских, и изби две кубаре и взя товара много в нею, и пакостяше рыболовом Галичьским. И придоша к нему Половци мнози, и берладника у него скупися 6000, и поиде к Кучелмину, и ради быша ему, и оттуда к Ушици поиде. И вошла бяше засада Ярославля в город, и начаша ся бити крепко засадници из города, а смерди скачуть черес заборола к Иванови, и перебеже их 300; и хотеша Половци взяти город, Иван не да им взяти, и розгневавшеся Половци ехаша от Ивана. Изяслав же посла по Ивана и приведе Киеву. И уздав Изяслав, оже на нь хотять ратью пойти про Ивана Ярослав, Мьстислав, Володимер Андреевичь, и посла к брату Святославу Чернигову Глеба Ракошича, дая ему Мозырь и Чичереск, и поведа ему, оже хотять на нь ратью пойти. Святослав же рече: «право, брате, гневался есмь на тя про то, оже ми еси Черниговской волости не исправи, но лиха ти есмь не хотел; да же уже тако есть, оже на

тя хотять, то боже мя избави ти волостит(ь)се; ты ми брат, дай ми бог с тобою пожити добре», — и целоваста хрест межи собою на всей любви. Тогда же и сняшася в Лутаве Изяслав, и Святослав Олговичь, и сын его Олег, Игорь, и Всеволодичь, и Володимиричь Святослав, и бысть любовь велика межи ими по 3 дни, и дарове мнози; тогда же и послаша слы своя в Галичь и Володимирию, поведающе свою любовь и оже бог съвъкупи хрест честный. Ти же уведавше, оже братья у любви, такоже не поехаша.

Том же лете поставиша епископа Аркадьа Новугороду месяца августа в 10 день.

Том же лете поча рать Изяслав Давыдовичь на Ярослава на Галичьскаго, ища волости Иванови Ростиславичю, рекшему Берладнику: слахуть бо ся к нему Галичане, веляче ему вستی на коне, и темь словом поущивають его к собе, рекуче: «толико явишь стягы, и мы отступим от Ярослава; а ко Изяславу приходяшетъ же ему та вестъ из Володимира, оже хотять на нь пойти съвкупившася ити к Киеву. И нача слати к брату Святославу к Олговичю и к Всеволодичю Святославу, веля има пойти с собою на Галичь; то има поведаше, оже на нь хотять пойти Киеву. Святослав же Олговичь слаше к нему много, река ему: «брате! кому ищеша волости, брату ли или сынови? а добро ти бы ради не починавши переди; аже дееши: хотять на мя поехати, а иже поедуть на ты с хвалою, а бог будетъ с тобою, и яз, и моя сыновца». Изяслав же не послуша брата, иде ис Киева. Святослав же посла по нем Георгия Ивановича Шакушаня брата, и постиже и у Василеве и нача ему молвити: «не велить ти брат починати рати, а всяко велить ти ся воротити». Изяслав же з яростью отвеща ему: «ведомо ти буди, брате, всяко не ворочюся, уже есмь пошел; но се молви, Георгий, брату Святославу: оже ты сам (не) идеша, ни сына пустиши, аже ми бог дасть успею Галичю, а ты тогда не жалуй на мя, оже ся почнешь попользывать из Чернигова к Новугороду». И пожалиси велми о том слове Святослав, оже ему поведе Георгий, и рече Святослав: «Господи! вижь мое смирение, колико на ся поступах, не хотя крови пролити хрестьянский, отцины своя погубити, взяти Чернигов с 7-ю город пустых, Морювиеск, Любеск, Оргошь, Всеволожь, а в нех седять псареве же и Половци; а всю волость Черниговскую собою держить, и с своим сыновцем; и то ему не досыти, но велит ми еще из Чернигова пойти, а хрест ко мне целовал, яко не подозрети подо мною Чернигова никим же образом, да бог буди за всим и хрест честный, его же съступаеша ко мне; а яз, брате, не лиха хотя тебе бороню не ходити, но хотя ти добра и тишины земли Рускые». И дошед Изяслав Мунарева, ту ждаше сыновца своего, послал бо и бяше противу Половцем дикым, веля им поехати к собе вборзе; и приде ему вестъ, оже Мьстислав и Володимир и Ярослав, и Галичане, идуть Киеву; и бы у Василева, и ту постиже Святослав сыновець его с Половци многыми, и оттуда поиде к Белогороду, и пришед к Белогороду и ста на Киевском пути. Мьстислав же с братома вниде в Белгород; начаша ся бити крепко, приездяче к городу, и они из города выездяче бяхутся крепце. Приде же Изяславу болши помочь к Белугороду, приде бо к нему Башкورد в 20 тысячъ, отчим Святославль Володмирчича: бе бо мати его бежала в Половци и шла за нь. Изяслав же являше им полкы своя, веля им изити из города; не изидоша и стояша в граде за 12 дний. Бысть же леть в Берендичих: творяхуть бо ся битъ приездяче к городу, а снащивахуться речьми межи собою. Сему же началниче быша: Тудор Сатмазовичь, Каракозь Мнюзовичь и Карас Кокей; и яли бо бяху в зажитыи Кузму Сновидича с отроком, и послаша отрока Кузмина,

ночи, напсавше ему свое знамение, рекше ему: «иди у Белгород ко Мьстиславу и молви ему тако: в нас ти есть, княже, и добро и зло; аже ны хоцещи любити, якоже ны есть любил отец твой, и по городу ны даси по лепшему, то мы на том отступим от Изяслава». Мьстислав рад быв речи той, и посла к ним с тем же отроком, той же ночи, Олбыря Шерошевича, и яся им по всю волю их, и роте к ним ходи. И бы полуночи, и поеха Берендичи и Торци, кричаче, к Белугороду. Изяслав же урозуме леть их, и вседше на конь гна до товары их, и види товари горяща, и воротися опять, поем сыновца своего Святослава Володимирича и Володимира Мьстиславича, и побегоша на Вышегород к Гомью, и ту дожда в Гомии княгыни. Княгыни же бежа к зяти Глебови Переяславлю и оттуде еха на Городок, та на Глебль, та на Хоробор, та на Ропеск. Ярослав же Всеволодичь утешив и почтив ю Ропеске, допровади ю до Гомья ко Изяславу. Изяслав же с княгинею пойде из Гомья к Вятичем, и взя город княгинин на щит Святославлеи; и оттуда иде у Вятиче, и зая вси Вятиче за то, занеже не иде по нем Святослав, ни сына ему пусти. Святослав же уведав, оже Обловь взята и Вятиче зяти, и нача искати товара Изяславлих бояр, и жены их изоима и има на них искуп. Половце же бежаша от Белогорода на Гюргев, и много их изоимаша Берендичи и Гюргевци, а оно их во Рси истопе. Мьстислав же, и Володимир, и Ярослав, внидоша в Киев месяца декабря в 22. Мьстислав же зая товара много Изяслави дружини золота и серебра, и челяди, и коний и скота, и все провади Володимирию. Мьстислав же, и Володимир, и Ярослав, послаша по Ростислава Смоленску, вабяче и Киеву на стол, целовали бо бяху к нему хрест преже, «яко тебе его ищем». Ростислав же посла к ним Ивана Рученика и Якуна, от Смолнян мужа и от Новгородечь, рек им: «оже мя въправду зовете с любовию, то я всяко иду Киеву на свою волю, яко вы имети мя отцем себе в правду и в моемъ вы послушаньи ходити; а се вы являю: не хочю Клима у митропольи видити (зане), не взял благословения от святыя Софьи и от патриарха». Мьстислав же крепко пряшеса по Климе, река тако: «не будетъ Костянтин в митропольи, зане клял ми отца». Иванко же възма тажкы речи, и иде к князю Ростиславу; и пришедшу ему Смоленску и расправив все речи князю своему, Ростислав же посла сына своего Романа старейшаго Киеву с любовью, и усрете и Мьстислав Вышегороде. И ту распри бывше межи има, Ростиславу Клима не хотящю митрополитом, а Мьстиславу Костянтина не хотящю, иже бяше священ патриархом и великим сбором Константина града; речи продолжившися и пребывши крепце межи ими, и тако отложиста оба, яко не сести има на столе митрополитъstem, и на том целоваста хрест, яко иного митрополита привести им ис Царягорода.

Начало княжения Ростиславля, сына Мьстиславля в Киеве

В лето 6668. Пойде Ростислав, сын Мьстиславль, и(з) Смоленска к Киеву на стол, и вниде в Киев месяца априля в 12 день, на въскресение (тогда бо бе паска четьная); и сретоша вси людие и множество народа, прияша и людие с достохвалною четью; и седе на столе деда своего и отца своего благоверный князь Ростислав, и бысть людем двоя радость, и въскресение господне и княже седение.

Том же лете снимася Ростислав с Святославом Олговичем Морювйски, месяца мая в 1 день. Бысть же съезд ею на великую любовь. Тогда же Ростислав позва Святослава к собе на обед, Святослав же еха к нему безо всякого извета; и бысть же радость во т день межи има, и дарове мнози, да бо Ростислав Святославу соболми, и горно-

стайми, и черными кунами, и песци, и белыми волки, и рыбьими зубы; на заутрие же позва Святослав Ростислава к собе на обед, и тако быста весела паче вчерашнего дни, да Святослав Ростиславу пардус и два коня борза, укovanу седлу; и тако розидостася усвояси. Том же лете воева Георгий Ярославич ис Турова к Путивлю... Выревци же затворишася от него и не пустиша его к собе; он же оттуда възвратився иде в Зартыи, и ту перебив, иде опять възвратився у Вырь. Тогде Олег Святославичь изби Половци и Сантуза уби половецкого князя.

Том же лете посла Ростислав ис Киева Гюргя Нестеровича и Якуна в насадех на берладники, оже бяхуть Олешье взяли; и постигше е у Дциня избиша е и полон взяша.

Том же лете Володимир Андреевич и Ярослав Изяславичь, и Галичане, избиша Половци межи Мунаревом и Ярополчем, и много душь отполониша, иже бяхуть взяли Половци; тогда же и Берендице избиша в Облазне.

Том же лете ходи Рогволод с Полтчаны на Ростислава Глебовича к Меньску; послал же бяхше Ростислав ис Киева помочь Рогволоду с Жирославом с Нажировичем Торк 600, а ты померше голодом и придоша пеши, не дождавше мира. Рогволод же стоя около города 6 недель, и створи мир с Ростиславом по своей воли, и выстоя Володшю ис поруба, а Брячислава из желез; и целоваста хрест к собе.

Том же лете придоша Половци мнози к Изяславу Давыдовичю к Выреви, и пойде Изяслав к Чернигову с всею силою Половецкою на Святослава на Олговича; и сташа подле Десну по Крырову оли до устья, а вниз до Стоняничь. У Святослава же тогда бяхше сыновець и Святослав Всеволодичь и Рюрик. Ростислав бяхше поял у Святослава Всеволода сына его, уверяя Кияны и Берендее, бяху бо не верующе за свое съгрешение. И бяхуться с ними о реку о Десну крепко, они на коних, а ини в насадех ездяче, и не пустиша е черес реку; и стоявше, велику пакость створиша, села пожгоша, люди повоеваша. Святослава же оба посласта к Ростиславу, помочи просяче и еще у него. Ростислав же пусти к нима Ярослава Изяславича, и Володимира Андреевича, и Галичская помочь. Изяслав же с Половци отъехалаша в поле; си же пришедши и не обретоша его, бродишася по нем за Десну Святослава оба и Рюрик, и ходивше за днище не обретоша его възвратишася каждо въсвояси. Изяслав же Давыдовичь дойде Игорева броду, и ту постиже и весть из Чернигова от своих ему приятель, рекуче ему: «не езд, княже, никаможе; брат ти Святослав болен, а сыновець от него шел Новугороду, а дружину свою пустил от себе прочь; — бе бо тогда Святослав не сдравуя. — Изяслав же вборзе сгадав с дружиною, поима ротъники своя и поеха изъездом к Чернигову Святославу же не ведущю о изъежденьи Изяславли, стоящю перед городом в товарех с княгинею и с детьми, бывшю же тогда дни неделному; и приехав Изяслав к Десне противу Свенковичем, и в зоре переправи полци своя черес Десну и пусти я воевать; переехал же бяхше и сам черес Десну. И бысть весть Святославу, оже Изяслав бродится черес Десну, а Половци воюють и селце святого спаса зажгоша; и вборзе Святослав наряди полкы своя, а по Володимира по Андреевича и по Рюрика посла вборзе: бяхше бо Володимир в т день притягъл с полком своим и с Киезьским полком, и Тудор Елциць с Галичскою помочью пришел вборзе, Володимир полкы вси приведе к Святославу. Святослав же ста изрядив полкы все, жда Изяслава: тако бо творяшеть, яко поидеть к нему на свою мысль, на ню

же есть пошел; а молодежь перебрав с Берендичи и с Каепичи пусти на Половци, и ти, с божиною помочью, доехавше их, начаша я бити, и много их избиша, а другыя руками изоимаша, и люди отполониша своя, иже бяху Половци поимали. Изяслав же узре Половци сечены бегуща, а ины топящася в Десне, и нача их прашати: «что есть?» они же поведаша ему: «видихом полкы многы стояче у города». Изяслав же убоявъся, еха опять за Десну, и ночью заложився поеха к Выреви. Володимир же просящется у Святослава ехати по нем; Святослав же пусти его, но иде по нем весь сам. И пришед ко Выреви и пожже острог около города; в городе бо затворился бяше с княгинею Иван Ростиславичъ, а сам Изяслав шел бяше в поле. И ту стоявше и шедше к Зарытому, и ту пожегше и много зла створивше, възвратишася усвоися.

Ко Изяславу ж придоша Половци мнози, и иде, с ними в Воробейне и к Росусе; и туде повоевав, иде к сыновцю своему ко Вщижю.

Той же зимы отгуде иде на Смоленскую волость Изяслав, и повоевав; и тамо много зла створиша Половци, взяша душу боле тмы, а ины изсекоша.

Изяслав же отголе посла к Дюргевичю к Андрееви, испроси у него дщерь за сыновца своего за Святослава, и испроси у него помочь: и посла к нему сына своего Изяслава, с всим полком своим, и Муромская помочь с ним, зане пришли бяху Рускии князи на Святослава на Володимирича и оступили бяху в Вщижи. Бьяшетъ же (ся) с ними из города, ожидая Изяслава стръя своего с помочью, и от цте своего от Андрея. Святослава же оба Олговичъ и Всеволодичъ, и Рюрик, и инии князи, слышавше идуча Изяслава Андреевича с силою многою Ростовскою, убоявшеся и даша ему мир, възвортишася. Изяслав же Давыдовичъ, Изяслав Андреевичъ, слышав узворотившихъся, и иде Изяслав у Вятиче, а Андреевичъ Изяслав възвортися ко отцю своему Андрееви в Ростов, с того же пути иде (Изяслав) у Вятиче; тогда же и снимастанася на Волоце с Андреем с Гюргевичем; тогда же Андреевну приведоша за Святослава за Володимирича в Вщижъ.

Том же лете поиде Святослав Олговичъ ко Вщижю на Святослава на Володимирича, и Всеволодича с ним оба ходиста, и Рюрик с Киевским полком, и Олег Святославичъ, Роман и(з) Смоленска, и Всеслав ис Полотьска, Кснятин Серославичъ с Галичаны, и стояша около его 5 недель, и створиша с ним мир; и на том целова хрест Володимиричъ к Святославу, яко имети ему его в отца место и в всей воли его ему ходити; и тако възвортишася въсвоися. Андрей же снимастанася с Изяславом на Волоце, и посла к Новгородцем, река им: «ведомо буди, хочю искати Новагорода и добром и лихом; а хрест есте были целовали ко мне на том, яко имети менё князем собе, а мне вам (добра) хотети»; и отголе начаша ся Новгородци мясти, и вече часто начаша творити.

Той же зиме ходи Мьстислав Изяславичъ и Ярослав, брат его Ярополк, Андреевичъ Володимир, брат его Ярополк, к Турову на Гюргя на Ярославича, и стояша пол-3 недеде, и не вспевше ему ничтоже, възвратишася въсвоися.

Летопись по Ипатскому списку.
сс. 341—349.

№ 67.

Віче в Новгороді (1161 р.)

В лето 6669. Вече створиша Новгородци, и послашася к князю своему Святославу Ростиславичю, и рекоша ему: «не можем дву

князю держати, а пошли выведи брата, Давыда с Нового Торгу»; он же не вередя им сердца, вывед брата, пусти и Смоленску к Романови. И не дотуда ста злоба их, но паче на горшее зло подвигошася: мало верема переждавши и створше вече на Святослава, переступивше хрестное целование к Ростиславу и к сынови его Святославу. Седящу бо князю на Городици у святаго благовещения, и се пригна к нему вестник и рече: «княже! велико зло деется в городе, хотятья людие яти»; и рече Святослав: «а что есми им зло створих, оже мя хотять яти, а к отцю моему хрест целовавши на том, яко имети мя князем себе до живота моего? а вчера ко мне вси целовали святую богородицю». И то ему молвящу, и се поиде множество народа людий, и емше князя запроша в истопке, а княгиню послаша в манастирь, а дружину его исковаша, а товар его разграбиша и дружины его; и потом послаша князя в Ладогу, приставивше стороже многы к нему. И приде весть к Ростиславу в Киев, оже ему ять сын Новгороде, и повеле изымати Новгородци и уметати е у Пересеченьский погреб, и в одну ночь умре их 14 мужи; и поведаша Ростиславу, оже и задъхлися в погребе, и печален бысть их дея, и повеле выпустити я ис погребя и розвести я по городом. Новгородци же послашася к Андрееви Дюрдевичю у Суждаль, просяче у него сына княжить Новугороду. Он же не вдав им сына, но поча им давати брата своего Мьстислава; они же не въсхотеша, переже бо бяше княжил у них, и пусти к ним сыновца своего Мьстислава Ростиславича.

Летопись по Ипатскому списку,
сс. 349--350.

№ 68

Міжусобні війни між князями за Київ. Взяття Києва військом князя Андрія Боголюбського (1169 р.)

В лето 6677. По Ростиславли смерти начаша слати по Мьстислава братья, Володимир Мьстиславичь, Рюрик, Давыд, (и) Киане от себе послаша, Черныи Клобуки от себе послаша; Мьстислав же посла Володислава Воротиславича перед собою к Василкови к Ярополцичу, веля ему седети Киеве до себе, и тиун свой посла. И начаша приятли Мьстиславли поведати Василкови и Володиславу, оже Володимир Мьстиславличь, и Андреевичь, и Ярослав Мьстиславль брат, и Рюрик, и Давыд, целовали крест, якоже взяти им волость у Мьстислава по своей воли: Володимиру к своей волости Торцьский с всим Поросьем, Андреевичю Берестий, Ярославу Володимиря. Василко же възма мысль их, посла ко Мьстиславу Володимиру, являя ему вси речи их. Мьстислав же посла к своим ротником, к Ярославу у Галичь и к Ляхом и к Всеволодковичама, являя им твердь братье. И снимася Мьстислав с Ляхы и с Ярославом Галичьским, и поиде Мьстислав Киеву на стол, и Галичьских полков 5 да ему Ярослав, и Мьстислав Всеволодковичь с ним же, и приде к Микулину; и ту придоша ему Берендичи вси, и Торци и Печенези, и весь Черный Клобук, и водив е роте, и пусти брата своего пред собою с Берендичи, а сам поиде по нем. И в т чин Володимер Мьстиславичь поиде с Треполя Вышегороду, и с женою и с детми; в т же день Мьстиславляя, мати его, иде Вышегороду. Ярополк же с Берендичи настигоша Володимира на Желяни у Доброго Дуба, и не даша Берендичи стрелятися с ними, бяху бо

Берендичи лстяче; и тако ехаша Берендечи по них до Всеволожа манастыря, и ту воротися Ярополк в город. Мьстислав же заутра по нем иде Киеву, изрядив полкы свои, Василевьским путем, та к Олгове, а в Киев вниде; ту выидоша Кияне вси. Възъм ряд с братьею и с дружиною и с Кияны, в т день, и поиде к Вышегороду, а Берендичи пустив на вороп, и на болоньи от Днепра зажгоша двор тысячкого Давыда, Радилон, а инех дворов 7 сгоре. Мьстислав же пришед ста по горе от бору, а пешци постави по валови; Берендичи же убиша Володимирь мужь, убиша же и ти лепшии Берендичь. Бе же день тогда пяток, и заутра же в субботу начаша битися ездяче к городу, и из города выходяще бяхутся крепко. И тако начаша ся рядити о волость, шлюче межи собою, Рюрик и Давыд и Володимир с Мьстиславом, и уладившеся о волость, целоваша крест. Мьстислав же у понеделник вниде в Киев.

Начало княжения Мьстиславля в Киеве, сына Изяславля

Вниде Мьстислав в град месяца мая в 15 день, и седе на столе Ярославли и отца своего и дед своих. И нача Володимир Мьстиславичь думати на Мьстислава; и ту бе в то веремя мужь Давыдов Василь Настасичь, и приехав поведа князю своему, Давыд же яви брату Мьстиславу; Володимир же уведав, оже Мьстиславу явлена бысть дума его, и приеха оправливатся. И приеха Мьстислав у Печерьский манастырь, и за ним Володимир приеха, и повеле ему съести в икономли кельи, а сам съседе в игуменьи кельи; и послав к нему Мьстислав и рече: «брате! что дея еси приехал? а яз по тя не посырал». И присла Володимир дьячка Имормыжа, рече: «брате! слышал есмь, оже суть молвили на мя злии человеци». Рече Мьстислав: «поведал ми брат Давыд». И послаша к Давыдови Вышегороду; и присла Давыд Василя на тяжю и пристави к нему Радила тысячскаго и Василья Волковича. И паки преждав (Мьстислав) 3 дни и приеха ту же в Печерьский манастырь, и Володимир присла мужи свои, Рагуйла (и) Михалья, и начаша спиратися с Васильем, и вылезе послух по Василии Давыд Борыничь. Мьстислав же положи то на бозе, и рече Володимиру: «брате! крест еси целовал, а и еще ти ни уста не осхла, но обаче то есть отець наших и дед наших утвержение, а кто преступить, а бог ему буди судья; а ныне яко на мя еси не думал и не ищещи ми лиха, целуй ми крест». (Володимир же рече: «рад, брате, целую, а то все на мя лжа», и целова крест). Мьстислав же отпусти и в Котелничью...

Лето 6678. Вложи бог в сердце Мьстиславу Изяславичю мысль благу о Руской земли, занеже ей хотяше добра всим сердцем: и съзва братью свою и нача думати с ними, река им тако: «братье! пожалте-си о Руской земли и о своей отцине и дедине, оже несут хрестьяны на всяко лето у веже свои, а с нами роту взимающе, всегда переступающе; а уже у нас и Гречьский путь изотимають, и Соляный, и Залозный; а лепо ны было, братье, възряче на божию помочь и на молитву святое богородици, поискати отець своих и дед своих пути и своей чести». И угодна бысть речь его преже богу, и всее братье, и мужем их. И рекоша ему братья вся: «Бог ти, брате, помози в том, оже ти бог вложил такую мысль в сердце; а нам дай бог за хрестьяны и за Рускую землю головы свое сложити и к мучеником приченом быти». Посла же Чернигову к Олговичем всим и к Всеволодичема, веля им быти всим у себе: бяху бо тогда Олговичи в Мьстиславли воли, и всим угодна бысть дума Мьстиславля. И съвъкупившеся вся братья

Киеве, Рюрик и Давыд, полк весь, а самому ему не сдравующую, и Всеволодича Святослав и Ярослав, Олег Святославичь, брат его Всеволод, Ярослав из Лучьска, Ярополк, Мьстислав Всеволодковичь, Святополк Гюргевичь, Глеб ис Переяславля, брат его Михалко, и инии мнози, възревше на божию помочь и на силу честнаго хреста, и на молитву святей богородици, и поидоша ис Киева месяца марта в 2 день, в день суботный середохрестное недели...

В то же веремя бе Андрей Гюргевичь в Суждали княжа, и т бе не имея любви к Мьстиславу.

Том же лете прислашася Новгородци к Мьстиславу, просяче сына у него, и дасть им Романа; и болши вражда бысть на Мьстислава от братье, и начашася снашивать речьми братья вси на Мьстислава, и тако утвердившеся крестом братья.

Той же зиме посла Андрей сына своего Мьстислава, с полкы своими, ис Суждаля, на Киевьского князя на Мьстислава на Изяславича, с Ростовци и с Володимирци и с Суждалци, и инех князий 11, и Бориса Жидиславича: Глеб ис Переяславля Дюргевичь, Роман и(з) Смоленска, Володимер Андреевичь из Дорогобужа, Рюрик из Вручеге, Давыд из Вышегорода, брат его Мьстислав, Олег Святославичь, Игорь брат его и Всеволод Гюргевичь, Мьстислав внук Гюргев. Тогда же бяше послал Мьстислав Михалка князя Дюргевича Новгороду, к сынови, с Коуи и Бастеевою чадью; и бысть весть Рюрикови и Давыдови, оже Андреевичь (и) Роман близ идетъ с Смолняны, и посласта и яста Михалка за Межимостьюем ко Мозырю идуща; ту же льсть издеа Бастий над Михалком.

В лето 6679. Сняшася братья Вышегороде, и пришедше сташа на Дорогожичи под святым Курилом, Феодоровы недели, и второе недели оступиша весь град Киев. Мьстиславу затворившюся в Киеве, бяхуться из города, и бысть брань крепка отсюда; Мьстиславу изнемагающую в граде, Берендичи же и Торци льстяху под Мьстиславом. И стояша 3 дни у города, и снидоша всих князий дружина Серховицею, и ринушася к ним долов, у зад Мьстиславу начаша стреляти. Мьстиславу же начаша дружина молвити: «что, княже, стоиши? поеди из города; нам их неперемочи». И поможе бог Андреевичю Мьстиславу с братьею, и взяша Киев. Мьстислав же Изяславичь бежа ис Киева на Василев; и постигше и Бастеева чадь, начаша стреляти в плечи ему, и много изомаша дружины около его: яша Дмитра Хороброго и Олексу дворьского, Сбыслава Жирославича и Иванка Творимирича, Рода тивуна его, и ины многы; с братом же Ярославом сняся за Уновью и тако идоста Володимирию. Взят же бысть Киев месяца марта в 8, в второе недели поста в среду, и грабиша за 2 дни весь град, Подолье и Гору, и монастыри, и Софью, и Десятинную богородицу, и не бысть помилования никому же ниоткуда же, церквам горящим, крестьяном убиваемом, другим вяжемым, жены введомы быша в плен, разлучаеми нужею от мужий своих, младенци рыдаху зряще материй своих; и взяша именья множество, и церкви обнажиша иконами и книгами и ризами, и колоколы изнесоша все, Смолняне и Суждалци и Черниговци, и Олгова дружина, и вся святыни взята бысть; зажьже(н) бысть манастирь Печерьский святяя богородица от поганых, но бог молитвами святяя богородица съблюде и от такового мужа; и бысть в Киеве на всих чловецех стенание и туга, и скорбь неутешимая, и слезы непрестаньныя. Си же вся сдеяшася грех ради наших.

Летопись по Ипатскому списку,
сс. 364—367, 368—369, 371—373.

КИЕВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ПАТЕРИК

Киево-Печерський Патерик виник у XIII ст., а остаточно склався в другій половині XV ст. В XIII ст. Володимирський єпископ Симеон (помер 1226 р.), що раніш був ченцем у Києво-Печерському монастирі, пише листа до монаха цього ж монастиря Поликарпа, який був незадоволений своїм невисоким становищем у монастирі. До свого листа, де він закликав Поликарпа до покорі, Симеон додав кілька коротких оповідань з життя монахів Печерського монастиря і оповідання про побудову Печерської церкви. Поликарп продовжив працю Симеона. Він написав ще кілька оповідань з життя монахів цього ж монастиря. Писані ці оповідання Поликарпом в формі звернення до печерського ігумена Акіндіна. Потім ці рукописи були об'єднані. 1462 р. виникла нова редакція цього пам'ятника—Касьянізьська (від імені ініціатора, монаха Печерського монастиря Касьяна); відомості Патерика подають дані про життя ченців, про утворення перших монастирів у Київській Русі.

Нестора, мниха обители монастыря Печерьскаго, сказание что ради прозвася Печерський маанастырь. Слово 7.

В княжение самодрѣнца Рускыя земля, благовернаго великаго князя Владимира Святославича, благоволи бог явити светилника Русстей земли и наставника иночествующим, яже о немь нам сказание. Бысть убо некий благочестивый муж от града Любеча, яже в нь измлада вселися страх божий, желяше же в иноческий облещися образъ. Человеколюбивый же Господь възложи сему ити в страну Гречскую и тамо острыщися. Абие путьному шествию устремився, странствуа за странствовавшаго господа и труждьшагося нашего ради спасения, и достиже царствующаго града. И в святую гору доиде и обышед святаа монастыря, яже на Афоне, и виде монастыря, суцаа ту на Святей Горе, и пребывание тех отецъ выше чловеческаго естества, в плоти житие аггельское подражающе, паче ражъжеса христовою любовию, жалаа тех отецъ житию поревновати. Прииде в единь маанастырь от сухих тамо маанастырев и моли игумена, дабы на нь възложил аггельский образъ иноческаго чина. Игумень же, прозря яже в нем хотящаа быти добродетели, послушав, постриже его и нарече имя ему Антоние, наказавъ и научи его иноческому житию. Антоний же в всемь богу угаждаа, на прочаа подвизаася в покорении же и в послушании, яко всем радоватися о нем. Рече же ему игумень: «Антоние, иди пакы в Русию, да тамо прочим на успех и утврѣждение будеши, буди ти благословение Святыя Горы». Антоний же прииде в град Киев, мысляше, где пребыти. И походи по маанастырем и не възлюби ни в едином же где бы жителствовати: богу не волящу. И нача ходити по дебрем и по горам и по всемь местом, и на Берестово прииде и обрет печеру, и вселися в ню, оже беша ископали Варязи, и в неи пребысть в велицем въздрѣжании. По сих же преставльшуся великому князю Владимиру, и приа власть безбожный океанный Святополк, и седе в Києве, нача избивати братию свою, и уби святого Бориса и Глеба. Антоний же, видя таково кровопролитие, иже съдеа океанный Святополк, пакы бежа в Святую Гору. Егда же благочествый князь Ярославъ победи Святоплѣка, и седе в Києве. Боголюбивому же князю Ярославу любящу Берестово и церковь святых апостол, священники многы набдящу. В нем же бе презвитерь именемъ Иларионь муж благочестивъ, божественным писанием разумень и постник. И хожааше с Берестова над Днепр, на хльмь, где ныне ветхый маанастырь Печерский, и ту молитвы творяше, бе бо тамо лесъ великий, и ископа ту печерку малу дву саждень и, приходя с Бересто-

ва, псалмопение пояше, моляшеся богу в тайне. По семь же благоволи бог възложить на сердце благоверному великому князю Ярославу, и събрав епископы, в лето 6559, и поставиша его митрополитом в святей Софии, а сии его печерка оста. Антонию же сушу в Святей Горе, в монастыри, идеже острыжеся, и бысть от бога възвещение игумену. «Пусти, рече, Антониа в Русию, яко требую его». Призвав же его и рече ему: «Антоние, иди паки в Русию, богу тако хотящу, и буди благословение от Святыя Горы, яко мнози от тебе имуть черноризци быти». Благославив его, отпусти и, рек ему: «иди с миром». Антонию же пришедшу к Киеву, и прииде на хльмь, идеже бе Иларийон печерку ископаль малу, в възлюби место то, и вселися в нем. И нача молитися богу с слезами глаголя: «Господи утврди мя в месте сем и да будеть благословение на месте сем Святыя Горы и молитва моего отца, иже мя постригл». И нача жити ту, моля бога. Яд же его бе хлебъ сух и воды в меру вкушаа, и копаше печеру и не дааше собе покоя в дъне и в нощи, в трудех же пребывая, в бдениих и в молитвах. По сем же уведаша его людие, прихождааху к нему, приносяще яже на потребу. И прослу якоже и Великий Антоний, и приходяще к нему, просяху от него благословения. По сем же, преставльшуся великому князю Ярославу, приять власть сын его Изяслав и седе в Киеве. Антоний же прославлень бысть в Русей земли. Князь же Изяслав, уведав житие его, прииде к нему с дружиною своею, прося у него благословения и молитвы. И уведанъ бысть всеми великий Антоний и почитаем всеми. И начаша приходити к нему пострыцися боголюбивии неции, он же принимаше их и пострызаше. И събрася братии к нему числом 12. К нему ж и Феодосие пришед и пострыжеся. И ископаша печеру велику, и церковь, и келиа, яже суть и до сего дъни в печере под ветхым монастыремъ. Съвъкупленней же братьи сущи, и рече им великий Антоние: «се бог нас, братие, съвъкупилъ и от благословения есте Святыя Горы, им же мене игумень пострыже Святыя Горы, аз же вас постригох, и буди благословение на вас пръвие от бога и пречистыя богородица, второе от Святыя Горы». И рече им сице: «живите себе, и азъ поставлю вам игумена, а сам хощу в ону гору ити и тамо сести един». Якоже и прежде рех, обыкл уединився. И постави им игумена именем Варлаама, а сам иде в гору, ископа печеру, яже есть под новым монастырем, и в ней сконча живот свой, живъ в добродетели лет 40, не исходя ис печеры, в ней же лежать честныя мощи его, чудеса творяще и до сего дъне. Игумень же и братиа живяху в печере. И умножившимся братии и не могущим в печеру вместитися, помыслиша вне печеры поставити монастырь. И прииде игумень и братиа к святому Антонию и рекоша ему: «отче! умножилось есть братии и не можем вместитися в печере, дабы бог повелель и пречистаа богородица и твоя молитва, да быхом поставили церковицю вне печеры». И повеле им преподобный. Они же поклонишася ему до земля и отъидоша. И поставиша церковицю малу над печерою в имя святыя богородица успение. И нача бог умножати чръноризца молитвами пречистыя богородица и преподобнаго Антониа, и съветъ сътвориша братиа с игуменомъ поставити монастырь. И идоша паки к Антонию и реша ему: «отче! братии умножается и хотели быхом поставити монастырь». Антоний же рад бывъ и рече: «благословень бог о всемь, и молитва святыя богородица и сущихъ отецъ, иже в Святей Горе, да будеть с вами». И сия рекъ, посла единого от братия к князю Изяславу, рекъ тако: «княже благочестивый, бог умножаетъ братию, и мestyце мало, просим у тебе, дабы еси нам дал гору ту, иже над печерою». Князь же Изяславъ, сиа слышав, зело радостень бысть, и посла к ним боля-

рина свого, дасть им гору ту. Игумен же и братия заложыша церковь велику и манастырь, оградыша стлпиемь и келиа поставыша многы, и церковь поставыша и украсыша иконами. И оттоле начашеся звати Печерський манастырь, понеже беаху жили чърноризци преже в печере. И оттоле прозвася Печерський манастырь, иже есть от благословения Святыя Горы. Манастыру же съвршѣну, игуменьство дръжашу Варлааму, князь же Изяславъ постави манастырь святого Дмитрея и выведе Варлаама на игуменьство к святому Дмитрею, хотя сътворити свой манастырь выше Печерскаго манастыря, надеая на богатство. Мнози бо манастыреве от царь и от болярь и от богатства поставлени, но не суть таковыи, яковии же суть поставлени слезами и пощением, молитвою и бдением.

Киево-Печерський Патерик, Київ,
1931, сс. 16—19.

ВИЗАНТІЙСЬКІ ДЖЕРЕЛА

№ 70

Похід війська київського князя Ярослава на Царгород (1043 р.). Георгій Кедрін

Про *Георгія Кедріна*, візантійця, майже ніяких відомостей немає; є думка, що він належав до духовництва. Його праця «Всесвітня хроніка» закінчується 1057 роком. Вважають, що й закінчена вона приблизно в той час. Наведена звітка Кедріна доповнює оповідання нашого літопису про похід війська київського князя Ярослава Мудрого на Царгород.

При користуванні звітками Кедріна треба пам'ятати, що роemeями він зве візантійців, а скіфами руських.

Місяця червня того ж самого індікту (11—р. 1043) відбувся похід Русі на столицю. До того часу Русь жила з роemeями в добрих і спокійних відносинах, зносини між ними були безпечні і купці ходили звідти і звідси. Але в той час у Візантії виникла суперечка з якимись скіфськими купцями, сталася бійка і одного значного скіфа було вбито. Князь же цього народу, Володимир, людина гаряча і гнівна, як тільки довідався про цей випадок, розсердився і, не гаячись з походом, зібрав свій люд, скільки було здатних до війни, і, приєднавши немало поміч від народів, що живуть на північних островах океану, зібрав, як оповідають, силу близько сто тисяч чоловіка, і посадивши їх на місцеві кораблі, звані ододеревками, рушив на столицю.

Довідавшись про це, імператор надсилає посланців, прохаючи Володимира, щоб той залишив похід і обіцяючи дати відшкодування, якщо трапилась якась кривда, щоб лише з малої причини не ламати здавна встановленого спокою і не напускати народи один на другого; той же, одержавши цього листа, прогнав з соромом посланців і дав горду і нерозважну відповідь. Імператор, відкинувши надію на згоду, почав і собі готуватись, як потрібно. Скіфських купців, що перебували в столиці, а також і тих, які були в допоміжному війську, він порозсилав по краях і безпечно розмістив, щоб в імперії не постала яка чвара; потім урядивши, як дозволив йому час і наглі обставини, імператорські триери, а також і інших немало добре споряджених та легких, посадив на них військо з того військового люду, що трапився тоді в Візантії, сів сам на імператорський дромон, і рушив на скіфів і зустрів їх біля устя Понта; вони стояли біля так званого Фара; чимале ж візантійське кінне військо йшло за імператором суходолом.

Обидва війська стали одно проти одного, але жодне не хотіло розпочинати бій; скіфи стояли спокійно в порту на якорі, а імператор

чекав їх нападу. Так ішов час і уже було надвечір; знов імператор надіслав посланців для угоди, але варвар знову відправив їх з соромом, кажучи, що він залишив би війну з імператором, якби дали його війську по 3 літри золота. Відповідь була неможлива, і імператор ухвалив розпочати бій. Поки скіфи стояли безпечно, імператор покликав Василя Теодоркана і наказав йому взяти швидкі кораблі і поїхати, щоб спробувати, чи не зможе він стрільбою викликати скіфів на бій. Той узяв три триери і рушив проти скіфів, не став їх пробувати стріляниною, але кинувся всередину їх і спалив штучним вогнем сім кораблів, три потопив разом з людьми, а один захопив: скочив на нього сам і людей, які були там, одних повбивав, інших прогнав, бо вони злякалися його відваги. Коли ж скіфи побачили, що підходить імператор з усією силою, і зміркували, що коли вони від трьох триер так потерпіли в битві, то що ж доведеться потерпіти, коли вони будуть битися з усім флотом; тому вони кинулись тікати, але їх викинуло на місце, де були скелі та підводні камені, і втратили вони більшість кораблів. Тим часом з суходолу на них напали воїни з війська, що йшло туди, і побити багатьох, так що потім знайшли викинутих на берег трупів коло 15 тисяч.

Після цієї перемоги над скіфами імператор стояв два дні, а на третій повернувся до столиці, залишивши два полки і так звані товариства, на чолі з паракімоменом (спальником) Миколаєм і магістром Василем Теодораканом, щоб ті оглядали береги, об'їжджали та стерегли, щоб варвари де не висадилися; всьому ж флотові він наказав стояти біля Фара. Так розпорядившись, імператор прийшов до Візантії, а ті ж, що з паракімоменом і з Теодорканом обходили береги, куди викидало трупи варварів, здобули силу здобичі і зброї.

Тим часом двадцять чотири триери, відокремившись від решти флоту, рушили наздогін за варварами і женучись напали на них, коли ті стояли в якійсь затоці. Скіфи, довідавшись про мале їх число і визнавши, що їх нема більше, ніж з'явилось, пішли з двох боків в обхід і дрібно гребучи, почали їх оточувати. Ромеї, втомлені попередньою гребнею, коли гнались, а також налякані силою кораблів варварських, кинулись втікати. Але варварські кораблі встигли їх оточити і заступити затоку, через що вихід до моря став неможливий. Тоді патрицій Константин Каваллурій, воевода ківірестів, став сміливо до бою з своїми триерами і з десятима іншими; після сильного бою його було побито, захоплено 4 триери з людьми, разом з адміральським кораблем і всіх їх побито. Решту ж ромейських кораблів повикидало на мілини, на береги, на скелі і вони побились, а люди — одні затонули в морі, а інші, захоплені варварами, були віддані мечу і взяті в неволю, а ті, що врятувались, повернулися до свого табору піші та голі.

Через те, що справа йшла не так, як сподівались, скіфи почали думати про поворот додому. Коли вони йшли морем і суходолом (кораблів не вистачало на всіх, бо деякі потонули і були захоплені в вищезгаданому бою, інші розбились від бур та хвиль, через що більша частина йшла пішки) перестрів їх Катакалон Вест Обпалений, що був старшином над містами і замками біля Істру, на березі так званої Варни, напав на них і примусив тікати; багатьох побив, а 800 узяв живцем и зв'язаними послав до імператора. Цей Катакалон, коли ще скіфи пішли на столицю своєї країни і розпочали житися в краї, який він тоді мав, зібрав свій люд, ударив на них і після сильної битви примусив їх тікати до своїх кораблів. Стережучи ж узбережні місцевості свого

краю і чекаючи кінця цього походу, він перестрів їх при повороті і з силою напавши, вчинив розказане вище.

№ 71

Руська правда

Руська Правда— одне з найважливіших джерел для історії Київської Русі, особливо для класових відносин того часу. Знайшов Руську Правду в 1738 р. російський історик В. Татищев. Є багато (понад сто) її списків, які в основному мають три редакції: 1) коротка, 2) пространна (ця редакція є переробкою короткої редакції, а також сюди внесені допознення в пізніші часи) і 3) скорочена (скорочення пространної редакції). Виникати Руська Правда почала з першої половини XI ст.

Ми подаємо тексти Руської Правди а) за Академічним списком (коротка редакція), б) за Карамзінським (пространна редакція) з «Хрестоматии по истории русского права» М. Владимирського-Буданова. Наводячи текст «Правди», ми подаємо деякі найважливіші пояснення, які є в історичній літературі, головним чином у Владимирського-Буданова.

а) Руська Правда за Академічним списком

ПРАВДА РОСЬКАЯ

1. Оубъеть мужь мужа, то мьстить братоу брата, или сынови отца, либо отцю сына, или братоу чадоу¹⁾, либо сестриноу сынови; аще не боудеть кто мьстя, то 40 гривен за голову: аще боудеть роусин, либо гридин, либо коупчина, либо ябетник, либо мечник, аще изъгой боудеть, либо словенин, то 40 гривен положить зань.

2. Или боудеть кровав или синь надъражен, то не искати емоу видока челоовекоу томоу; аще не боудеть на нем знамения никотораго же, толи приидет видок; аще ли не можеть, тоу тому конець. Оже ле себе не можеть мьстити, то взяти емоу за обиду 3 гривне, а летцю²⁾ мъзда.

3. Аще ли кто кого одарить батогом, либо жердью, либо пястью, или чашею, или рогом, или тылесню³⁾: то 12 гривне; аще сего не постигнуть, то платити ему: то тоу конець⁴⁾.

4. Аще оутнеть мечем, а не вынем его, либо роукою, то 12 гривне за обиду.

5. Оже ли оутнеть роукою, и отпадеть роука, либо оусохнеть: то 40 гривен; аще боудеть нога цела, или начнеть храмати, тогда чада смирать.

6. Аще ли перст оутнеть которыи либо: 3 гривны за обиду.

7. А во оусе 12 гривне; а в бороде 12 гривне.

8. Оже ли кто вынезь мечь, а не тнеть: то тьи гривною положить.

9. Аще ли ринеть мужь мужа, либо от себе, либо к себе: 3 гривне; а видока⁵⁾ два выведеть; или боудеть варяг или колбяг⁶⁾, то на роту.

10. Аще ли челядин съкрыется, либо оу варяга, либо оу кольбяга, а его за три дни не выведоуть, а познають и в третии день: то изымати емоу свои челядин, а три гривне за обиду.

1) Племяннику від брата.

2) Лікарю.

3) Тупою стороною меча.

4) Тобто в тому випадку, коли не буде нагнаний, а встигне втекти; тоді після виплати 12 гривен справа припиняється.

5) Свідок.

6) Іноземець.

11. Аще кто поедеть на чюжемь коне, не прошав его, то положити 3 гривне.

12. Аще пойметь кто чюжь конь, любо ороужие, любо порт, а познаеть в своемь мироу: то взяти емоу свое, а 3 гривне за обиду.

13. Аще познаеть кто, не емлеть его, то не рци емоу: мое; и рци емоу тако: поиди на свод, где еси взял; или не поидеть, то пороучника за 5 дни.

14. Аще где възыщеть на друuze проче, а он ся запирати почнеть: то ити ему на извод пред 12 человека, да аще боудеть обидя не вдал боудеть достойно емоу свои скот, а за обиду 3 гривне.

15. Аще кто челядин пояти хоцеть, познав свои, то к оному вести, оу кого то боудеть коупил, а тои ся ведеть ко друугомоу, даже доидеть до третьего, то рця третьемоу: вдаи ты мне свои челядин, а ты своего скота ищи при видоце.

16. Или холоп оударить свободна моужа, а бегить в хором, а господин начнеть не дати его: то холопа пояти, да платить господин зань 12 гривне; а за тым где его налезоуть оударенныи тои моужь, да бьють его.

17. А иже изломить копье, любо щит, любо порт¹⁾, а начнеть хотети его дерьжати оу себе, то приати скота оу него; а иже есть изломил, аще ли начнеть приметати, то скотом емоу заплатити колько дал боудеть на нем²⁾.

Правда оуоставлена Роуськой земли, егда ся съвокупил Изяслав, Всеволод, Святослав, Коснячко, Перенег, Мыкифор Кыянин, Чюдин, Микула

18. Аще оубьють огнищанина в обиду, то платити зань 80 гривен оубиини, а людем не надобе: а в подъездном княжи 80 гривен.

19. А иже оубьють огнищанина в разбои, или ³⁾ оубииница не ищоуть: то вирное платити в неи же ви. р. и голова начнеть лежати.

20. Аже оубьють огнищанина оу клети, или оу коня, или оу говяда, или оу коровье татьбы, то оубити в пса место; а тоже покон и тивоуницоу.

21. А в княжи тивоуне 80 гривен; а конюх старьи оу стада 80 гривен, яко оуоставил Изяслав в своем конюсе, его же оубиле Дорогобоудьци.

22. А в сельском старосте княжи и в ратаннем 12 гривне; а в рядовници княже 5 гривен.

23. А в смерде и в хопе 5 гривен.

24. Аще роба кормилица, любо кормилицы, 12.

25. А за княжь конь, иже тои с пятном, 3 гривне; а за смердеи 2 гривне.

26. За кобылоу 60 резан; а за вол гривноу; а за корову 40 резан; а за третьяк 15 коун; а за лоньщиноу полъгривне; а за теля 5 резан; за яря ногата; за боран ногата.

27. А оже оуведеть чюжь холоп любо робоу, платити емоу за обиду 12 гривне.

28. Аще же приидеть кровав моужь любо синь, то не искати ему послууха.

29. А иже крадеть любо конь, любо волы, или клеть, да аще боудеть един крад, то гривноу и тридесят резан платити емоу; или их будеть 18, то по три гривне и по 30 резан платити моужеви.

1) Одыг.

2) Тобто якби не захотів попсованого тримати за собою, то заплатити йому скоту стільки, скільки він би сам заплатив за ці речі.

3) Вважають, що тут замість «или» треба читати «и».

30. А в княже борти 3 гривне любо пожгуть, любо изоудроуть.
31. Или смерд оумочать, а без княжа слова, за обиду 3 гривны.
32. А в гнищанине и в тивоунице и в мечницы 12 гривне.
33. А иже межоу переореть любо перетес, то за обиду 12 гривне.
34. А оже лодью украдеть, то за лодью платити 30 резан, а продажи 60 резан.
35. А в голубе и в коуряти 9 коун.
36. А в оутке, и в гоусе, и в жераве, и в лебеди 30 резан, а продажи 60 резан.
37. А оже оукрадоуть чюжь пес, любо ястреб, любо сокол, то за обиду 3 гривны.
38. Аще оубьют татя на своем дворе, любо оу клети, или оу хлева, то тои оубит; аще ли до света держать, то вести его на княжь двор; а оже ли оубьют, а люди боудоуть видели связан, то платити в нем.
39. Оже сено крадоуть, то 9 коун; а в дровех 9 коун.
40. Аже оукрадоуть овьцоу или козоу или свинью, а их боудеть 10 одиноу овьцоу оукрале, да положить по 60 резана продажи.
41. А кто изимал, томоу 10 резан; а от грние¹⁾ мечникоу коуна, а в девятиноу 15 коун, а князю 3 гривны; а от 12 гривноу емъцю 70 коун, а в десятиноу 2 гривне, а князю 10 гривен.
42. А се поклон вирнии: вирникоу взяти 7 ведор солодоу на неделю, тьеже овен, любо полот, или две ногате; а в среду резаноу, в три же сыры, в пятницоу такоже; а хлеба по колькоу моугоуть ясти и пше-на; а кур по двое на день; коне 4 поставити и соути им на рот колько могоуть зобати²⁾; а вирникоу 60 гривен и 10 резан и 12 веверицы; а переди гривна; или ся пригоди в говение рьбами, то взяти за рыбы 7 резан: т всех коун 15 коун в неделю; а борошна колько моугоуть изьясти. До недели же виро зберуть вирници. То ти оурок Ярославль.
43. А се оурок мостьников: аще помостивше мост, взяти от дела ногата, а от городници ногата; аще же боудеть ветхаго моста подтвердити неколико доск, или 3, или 4, или 5, то тоеже.

б) Руська Правда за Карамзінським списком

ОУСТАВ ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА ВЛАДИМЕРИЧА О СУДЕХ

Соуд о душегоубьстве

ПРАВДА РОУСКАЯ

1. Аже оубьет кто моужа, то мьстити братоу брата, любо отець, или сыну, любо брат — чадоу, ли братню сынови; оже не будеть кто его мьстия, то положить за голову 80 гривен аще ли боудеть княжь моужь или тиоун княжь; аци ли боудеть роусин, горожанин, или грид, или коупець, или тиоун болярський, или мечник, любо изгой, ли словенин, 40 гриаен положить зань.

Соуд Ярославлих детей

2. По Ярославе же пакы совъкупивьшесе сынове его: Изяслав, Святослав, Всеволод и моужи их: Коснячко, Перенег, Никифор и отложиша оубиение за голову, но коунами ся выкоупати; а иное все якоже Ярослав судил (такоже и сынове его оставиша).

1) Вважають, що треба читати «3 гривне».

2) Тобто давати корму коням стільки, скільки вони можуть з'їсти.

О оубиистве соуд

3. Аже кто оубиеть княжа моужа в разбои¹⁾, а головника не ищоуть, то вервьноюу платити в чей же верви голова лежить: то 80 гривен; аще ли людин, то 40 гривен.

4. Которая ли вервь начеть платити дикоую виру, колико лет, за тоу платять тоу виру, за неже без головника им платити; боудет ли головник их в верви, то зане к ним прикладывають, того же деля им помогати головнику, либо си дикоую виру; но платити и вьопче 40 гривен; а головничьство, а то самому головнику, а в сороце гривен заплатити ему из дружины своею часть; но оже боудеть оубил оже в сваде или в пироу явлено, то тако ему платити по вервинне, еже ся прикладывають вирую.

Оже станеть без вины (на) разбои

5. Боудеть ли стоял на разбои без всякыя свады²⁾, то за разбоиника люди не платять, но выдабоудуть³⁾ самого всего и с женоу и з детми на поток⁴⁾ и на разграбление.

6. Аже кто не вложитя к дикоую вину и виру, томоу людие не помогають, но сам платить.

О вирах

7. Се бо закони вирные были при Великом Князи Ярославе: вирникуо взяти 7 ведер солоду на неделю, да овен, или полоть, или две ногаты, а в середоу коуна, оже сыр, а в пятницуо такоже; а коуров емоу по двое на день; а хлебов 7 на неделю, а пшена семь оуборков, а гороху також, а соли 7 голважень: то ти вирнику с отроком; а кони 4, а овес конем соути на рот; вирнику 8 гривень, а 10 коун перекладная, а металнику 12 векошь, а ссадная гривна.

О вирах же

8. Оже боудеть вира в 80 гривен, то вирнику 16 гривен и 10 кон⁵⁾ и 12 векошь, а переди съсадная гривна, а за головоу 3 гривны.

О княже отроце

9. Аже о княже отроце, или в конюсе, или о поваре, 40 гривен.

10. А за тиоун за огнищныи и за конюшии 80 гривен.

11. А в сельском тиуне княже или в ратойном 12 гривен, а за рядовичь 5 гривен, такоже и за бояреск.

О ремесъвяницех

12. А за ремесъмяника и за ремесъвеницоу 12 гривен.

О смерде и холопе

13. А за смерд и холоп 5 гривен, а за робоу 6 гривен.

14. А за искормилеча 12 гривен, такоже и за корми(ли)цоу, хотя си будеть холоп или роба.

1) Навмисно

2) Лайки, суперечки.

3) Видадуть.

4) Поток — банітство (позбавлення охорони законів) сполучене з конфіскацією майна.

5) Кун.

О поклепной вире¹⁾

15. Аще на кого будеть поклепная вира, то оже боудеть послоухов 7, то же выведеть вироу, то ти имоут вероу: паки ли варяг или ин кто, то 2; а на костех и по мертвецю не платити виры, оже имени не ведають, ни знаютъ его.

16. Аже свержетъ виру, то гривна куна сметная отроку; а кто исклепал, тому дати другая гривна, а от виры помочного 9 кун.

17. Искав же ли послуха и не налезеть, а истца начнеть головоу клепати, томуоу дати исправа железо; такоже и в всех тяжах и в татбе, и в поклепе, оже не боудеть ли истца, тогда дати емоу исправа железо из неволи до полоугривне злата; оже ли и мене, то на водоу, али до двою гривну; аще ли мене, то роте емоу ити по свои куны.

18. А соудным коунам росту нет.

О мече

19. Оже кто оударит мечем, не вынес его, или роукютию, то 12 гривен продажи за обиду.

20. Аже ли вынес мечь, а не оударив, то гривна кун.

21. Оже кто оударить кого батогом, или чашею, или рогом, любо тылисницею, то 12 гривен; не терпя ли противоу тому тнеть мечем, то вины емоу в том нет.

22. Аще ли оутнеть рукоу и отпадетъ рука или оусъхнеть, или нога, или око, или нос оутнеть, то полоуверие, 20 гривен, а томуоу за век 10 гривен.

23. (Аще) перст оутнеть мечем кьи любо боудеть, 3 гривны продажи, а самомоу гривна.

О муже кроваве

24. Иже приидеть кровав мужь на двор или синь, то видока²⁾ емоу не искати, но платити емоу продажи 3 гривны; аще ли не боудеть на нем знамена, то привести емоу видок: слово противоу слова, а кто ли будеть начал, то тому платити 60 кун; аще же и кровав приидеть или боудеть сам почал, а выстоупать послуси, то то емоу за платежь, оже и били.

О мече

25. Аще оударить мечем, а не потнеть на смерть, то три гривны продажи, а самому гривна за рану, оже лечебно есть, а потнеть на смерть, то вира.

26. Иже побьхнеть мужь мужа, любо к себе, любо от себя, или палицею или жердью оударить, а видока два выдутъ, то 3 гривны продажи; аще боудеть варяг или колбяз, то полная видока вывести и идеть на ротоу.

О челядине

27. Оже челядин крыется, а закличють и с торгу, а за 3 дни не выведуть его, а познають и в 3 день, то свои челядин пояти, а ономоу платити 3 гривны продажи.

1) Обвинувачення в злочині смертовбивства людини, яка не спіймана на гарячому.

2) Свідка.

Оже на чюжем коне ездит

28. Аще кто въсядет на чюжь конь не прошав, то 3 гривны продажи.

О изгибели

29. Аще кто конь погубить, или оружје, или портно¹⁾, а заповедаеть на торгоу, а последи познаеть в своем граде, свое емоу лицомъ взяти, а за обиду емоу платити 3 гривны.

30. Оже кто познаеть своего, что будеть погубил, или оукрадено что оу него, или конь, или порт, или скотина, то не речи ему: се мое; но поиди на свод, где еси взял; сведоутся, кто боудеть виноват, на того татба снить; тогда он свое възметъ, или что боудеть погыбло с ним, той же емоу начнетъ платити.

О татьбе

31. Аще боудеть коневый тать, то выдати его князю на поток; паки ли боудеть клетный тать, то 3 гривны платити емоу за то.

О своде

32. А оже боудеть в одном граде, то ити исцу до конца того свода; боудеть ли свод по землям, то ити ему до трех сводов, а что будеть лице, то то емоу третьему платити коунами за лице, а с лицомъ ити до конца своду, а исцу ждати прока; а где снить на конечнаго, то тому все платити и продажу.

О татбе

33. Паки ли что будеть татевное купил в торгу, или конь, или порт, или скотину, то введеть свободна моужа два или мытника; аже начнетъ не знати оу кого боудеть коупил, то ити по нем водоком²⁾ на торгоу на роту, а исцоу свое лицомъ взяти, а что с ним погыбло, а того емоу жалети, а иномоу желети сзюих кун, зане не знает его, оу кого будеть купил, а познаеть ли на долзе оу кого то купил, свои емоу куны взяти, и семоу платити, что боудеть оу него погыбло, а князю продажоу.

О челядином изводе

34. Аще кто познает чельдин свои оукраден, а поиметь и: то оному вести по конам и до 3-го свода³⁾; пояти же челядин в челядина место, а оному дати лице; а той идеть до конечнаго свода; а то есть не скот, не лзе рещи: не ведаю, оу кого есмь коупил, то по языкоу ити до конца, а где боудеть конечный тать, то опять воротити челядин, а свои поиметь⁴⁾ и протор тому же платити⁵⁾.

35. А князю продажи в челядине 12 гривен или оукраден или оуведен есть.

О том же своде

36. А ис своего города в чюже(ю?) землю⁶⁾ извода нет; но такоже вывести емоу⁷⁾ послухи любо мытника, пред ким же коупивше;

1) Одяг.

2) Свідком.

3) Тобто до третього власника.

4) Тобто третій власник.

5) Тобто злочинцю.

6) «Свод» припиняється на межах своєї землі, тобто землі, яка належить даному місту.

7) Останньому власникові.

то исцу лицем взяти, а прока емоу жалети, что с ним погыбло, а оному своих коун жалети, дондеже налезеть¹⁾.

О тате

37. Оже оубиють кого оу клети или оу которые татьбы, то оубиють и в пса место; аже ли додержатъ до света, то вести и на княжь двор; аже ли оубиють и, а боудоуть люди видели связана, то платити в том 12 гривен.

38. Оже кто оукрадетъ скот в хлеве или клетъ, то оже боудеть един, то платити ему 3 гривны и 30 куны, а боудеть ли их много, то всем по три гривны да по 30 кун платити.

О татьбе оуроци скоте

39. Аще кто оукрадетъ скот на поле, или овцы, или козы, или свињи, то 60 коун; аще ли их будетъ много, то всем по 60 кун.

40. Оже крадутъ гоумно или жито в яме, то колко их боудеть крало, то всем по три гривны и по 30 коун; а у него же погыбло, оже будетъ лице, лицем поемлетъ, а за лето възметъ по полугривне.

41. Паки лица не боудеть, а боудеть был княжь конь, то платити за него 3 гривны, а за иных по две гривны.

42. А за кобылу 60 кун, а за вол гривна, а за корову 40 коун, а за третяка 30 коун, а за лонщину²⁾ полгривны, а за теля 5 кун, а за свињю 5 коун, а за порося ногата, а за овцоу 5 коун, а за боран ногата, а за жеребець, оже будетъ не вседано нань, то гривна кун дати зань, а за жеребя 6 ногат, а за коровие млеко 6 ногат: то ти оуроци смердом, оже платяць князю продажо.

О холопех

43. Оже боудеть холопи тати, любо княжи, любо болярськый, любо черныцевы, их же князь продажо не казнить, занеже соуть несвободни: то двоичи платити к исцу за обиду.

О запрении кун

44. Аще кто възщеть коун на друзе, а он ся оучне запирати, то оже нань послуши выведеть, то ти поидуть на ротоу, а он възметъ коуны свои; занеже не дал ему есть за много лет, то платити ему за обиду 3 гривны.

О купце

45. Аже кто купецъ купю³⁾ дасть в коуплю куны или в гостьбу, то купцу пред послухы кун не имати: послуши ему не надобе; но ити ему на роту, оже ся оучнетъ запирати.

О поклаже

46. А оже кто поклажеи кладеть оу кого любо, туто послууха нет оу кого тот товар лежить; но оже начнетъ болшим клепати, тому итти роте оу кого лежало: како толко еси оу мене положил, занеже ему благо деял и хранил.

1) Тобто зустріти в межах своєї землі продавця, в якого куплено вкрадену річ.

2) Скотина приплоду минулого року.

3) Треба читати—купцу.

О резоимстве¹⁾

47. Аще кто коуны дасть в резы, или наставы в мед, или жито в присоп, то послуши ему наставити: како ся с ним боудеть рядил, такоже ему имать.

О месячном резу

48. А месячныи рез²⁾, оже за моло дни, поимати емоу, и заидууть ли куны до того же году, то дадять емоу коуны в трети, а месячныи резы погреноути³⁾; послухов ли не боудеть, а боудеть коун 3 гривны, то ити емоу про свои куны роте; боудоуть ли коуны боле, то речи емоу тако: провиновался еси, оже еси послууха не ставил⁴⁾.

О овцах

48. А от 20 овец и от двою приплода на 12 лет 90.000 овец и 100 овец и 12 овец, а боранов 90.000 и 100 и 12 боранов, а всего боранов и овец на 11 лет 180.000 и 200 и 23. А овца метана по 6 ногат, а боран по 10 резан. А за то за все коунами 40.000 гривен и 5000 гривен и 50 гривен и 5 гривен и 40 резан. А на тех овцах и на боранех роун 300.000 и 60.000 и 400 и 40 и 6 роун; а на тех роунех коунами 7000 гривен и 200 гривен и 8 гривен и 40 резан и 6 резан: а роуно чтено на резане.

О козах

50. А от 20 коз и от двою приплода на 12 лет 90.000 коз и 100 коз и 12 коз. А то кунами 20.000 и 7000 и 30 гривен и 3 гривны и 30 резан. А коза метана по 6 ногат. А козлов 90.000 и 100 и 11 козлов. А то коунами 10.000 и 8000 гривен и 20 гривен и 10 резан; а козел метан по 10 резан.

О свиньях

51. А от трех свинеи приплода на 12 лет 70.000 и 3000 и 700 и 20 и 8 свинеи. А то коунами 30.000 и 6000 и 800 и 60 гривен и 4 гривны.

О вепрев

52. А вепрев 40.000 и 9000 и 100 и 40 вепрев; то коунами 10.000 и 4000, 700 и 40 гривен и 3 гривны и 40 резан; а вепрь метан по 6 ногат.

О назимых свиньях

53. А назимых 3 свиньи, а от тех приплода за 10 лет 60.000 и 100 и 40 и 4 свиньи. А то коунами 30.000 и 70 и 2 гривны. А свинья метана по полугривне; 3 вепри старые 40 и 5 резан.

О кобылах

54. А от двою кобыл на 12 лет приплода 30 и 2 кобылы, а третиячин 20 кобыл, а лонщин 20 жерепцев, а однолетних 10 кобыл,

1) Про проценти.

2) Процент був місячний (найвищий), третний і річний (найнижчий).

3) Відкласти, не стягати.

4) Ця стаття обмежує ріст розміру процентів; тут проведено обмеження процентів: місячний, тобто найвищий процент дозволяється лише при коротко-термінових позиках. Коли позику взято на рік або умова не виконана протягом року, платять не місячні, а третні проценти. Див. далі прим. до 67 статті.

а 10 жеребцев. А то кунами 100 и 30 гривен и 2 гривны. А кобыла метана по 3 гривны, и третиячина по гривне, а лонщина по 30 резан, а однолетное по 6 ногат метано. А тех всех лошадей числом 90 и двое.

О лоньских кобылицах

55. А от лоньской кобылицы приплода на 9 лет 4 кобылы и с матерью, а третиячин 3 кобылицы, а лоньских 2 кобылицы, а от тех кобыл 10 жеребцев, а старьи един жеребец. А то коунами 20 гривен и 2 гривны. А тех лошадей 20 числом.

О лоньской телице

55. А от лоньской телицы на 9 лет приплода 4 коровы и с матерью, третиячин телиць 3, а лоньских 2 телицы; а от старых коров 3 быки старые, а лоньских два быка, а однолетних 5 быков. А то кунами 7 гривен¹⁾: а корова метана по две гривне, а третиячина по гривне, а лонщина по полугривне, а того скота 20 без одного. А от того скота сыров 300 и 60 сыров, а масла 30 горноцев; а то кунами 14 гривен и 20 резан: а сыр метан по резане, а горнець масла по 10 резан.

О пчелах

57. А от двоих пчел на 12 лет приплода роев и (с) старыми пчелами 200 и 50 и 6 роев. А то коунами 100 гривен и 20 гривен и 4 гривны: а то чено по полугривне рои с медом; а приплода на лето по единому рою.

О ржи

58. А в селе сеяной ржи на два плуга 16 кадей ржи ростовских, а того на одно лето прибытка на два плуга 100 копен ржи, а на всю 12 лет 1000 копен и 200 копен ржи.

О немолоченой ржи

59. А ржи немолоченые 40 копен, а на тоу рожь прибытка на одно лето 20 копен, а на всю 12 лет в той ржи прибытка 4000 копен и 600 и 60 копен ржи.

О полбе немолоченой

60. А полбы немолоченой 15 копен, а на то прибытка на одно лето 7 копен, а на всю 12 лет в той полбе прибытка 1000 копен, 700 и 50 копен.

О молоченом овсе

61. А овса молоченого 20 половник и един; а на то прибытка на одно лето 11 половник овса, а на всю 12 лет в том овсе прибытка 2000 и 800 и 60 и 3 половники овса.

О ячмени молоченом

62. Ячмени молоченого 6 половник; а на то прибытка на единое лето 3 половники, а на всю, 12 лет в том ячмени прибытка 700 и 11 половник.

¹⁾ Треба «17 гривен».

О немолоченом жите

63. А немолоченое жито метано на 2 копны 3-я, молоченое жито метано на 2 половника 3-й; а на всю 12 лет: а не молоченая жита на 12 лет ржи половников 7000 копен и 600 копен и 8 копен; а молоченая жита и овса и ячмени полчетверты тысячи половник и 70 половник и 4 половники. А всего того коунами 170.000 гривен и 9000 гривен и 300 гривен и 90 гривен и 4 гривен и 30 резан и резана, опроче жита.

О сене

64. А того же села пять стожеи сена: а то на всю 12 лет 60 стог сена; а стог по гривне, а то 60 гривен кунами.

О сиротьем вырядке

65. А жонка з дчерью, тем страды на 12 лет, по гривне на лето, 20 гривен и 4 гривны кунами.

А се оуставил Великий Князь Владимир Всеволодич Манамах 66. По Святополце съзва дружиноу, свою на Берестовем: Ратибора тисецьскаго Киевьскаго, и Прокопия, тысячьскаго Белогородьскаго, Станислава, тысячьскаго Переяславьскаго, Нажира, Мирослава, Иванка Чюдоновича, Ольгова моужа, и оуставили и до третиаго резу, аже емлеть коуны в рез в треть; аже кто възметь два резу, то то емоу взяти истое: паки ли възметь третии рез, то истого емоу не взяти.

О резе же

67. Аже кто емлеть по 10 коун от лета на гривноу, то того не отметати ¹⁾.

68. Ожо кто который купец, шед где любо с чюжими коунами, истопится ²⁾, или рать възметь, или огонь, то не насилити ему, ни продати его, но како начнеть от лета платити ему, тако же платить, занеже пагоуба от бога есть, а не виноват есть; оже ли пропиесть или пробьется ³⁾, а в безумии чюжь товар потравить, то како любо тем ⁴⁾, чьи то коуны, ждоуть ли ему, продадоуть ли его — своя им воля.

О долзе

69. Аще кто многим должен будеть, а пришед гость из инога города или чюжоземець, а не ведая запустить зань товар ⁵⁾, а опянь начнеть не дати гостю кун ⁶⁾, а первии должницы запинати емоу. начноуть, не дадучи коун, то вести я на торг и продати и отдати же первое гостеву коуны, а домашным что ся останеть коун, тем ся поделять; паки ли боудуть княжи куны, то княжи коуны переже взяти, а прок в деле; оже кто много реза имал, то томоу не имати ⁷⁾.

¹⁾ Тут обмежуються річні проценти, а саме не більше 20%.

²⁾ Потоне.

³⁾ Програе в заклад.

⁴⁾ Тобто як схоце кредитор.

⁵⁾ Тобто певна особа з іншого міста («гость») дасть у борг, не знаючи, що боржник уже винен багатьом особам.

⁶⁾ Тобто боржник не зможе платити боргу.

⁷⁾ В разі неспроможності такого боржника — продати його; з одержаних грошей передусім платиться борг князеві, потім гостеві, а потім уже іншим. Той же кредитор, який брав великі проценти, не дістає частки з майна боржника.

О закоупе

70. Оже закоупный бежить от господина, то обел¹⁾; идет ли искати кун, а явлено ходит к князю, или к судиям бежить обиды дея своего господина, то про то не робят его, но дати емоу правда.

71. А иже оу господина ролейны закоун боудеть, а погубить своискы конь, то не платити емоу; но еже дал емоу господин плоуг и борону, от него же копоу емлет, то то емоу погубившу платити; аще ли господин его отошлет на свое ороудие, а погибнет без него, то емоу не платити своемоу господину.

72. Оже из хлева, из забоя, выведуть, то закоупоу того не платити; но еже погоубить на поли или в двор не вженеть и не затворить, где емоу господин его велел, или ороудиа своя дея погубить, то емоу платити.

73. Оже господин приобидит закоупа, оуведеть враждоу и оуведить ценоу, а введеть вкоупоу его или отарицоу, то то емоу все воротити, а за обиду емоу платити 60 коун; аще ли примет на нем кун, то опять емоу воротити куны, что боудеть приял, а за обиду емоу платити три гривны продажи²⁾; продасть ли господин закоупа обель, то и намиту слобода в всех коунах; а господину платити за обиду 12 гривен продажи; аще ли господин бьет закоупа про дело, то без вины есть; бьет ли не смысля, пьян, без вены, то якоже свободному платити, тако и в закоупе.

О холопе

74. Оже холоп обилный выведеть конь чий любо, то платити зань 2 гривны.

75. Оже закоупе оуведет что, то господин в нем; но еже и где налезють, то передь заплатити господин его конь или ино что боудеть възял, а емоу холоп обельный; паки ли господин его начнет не хотети платити зань, а продасть и и отдасть же преже за конь, или за вол, или за товар, что боудеть взял, а паробок емоу взяти самому себе.

76. Аже холоп оударит свободна моужа, а убежить в хоромы, а господин его не выдаст, то платити зань господину 12 гривен; а за тем аще где налезеть оудареный тои своего исца, который его оударит, и Великий Князь то Ярослав Володимеричь был оуставил оубити, но то сынове его по нем оуставиша на коуны, или взяти, или бити развязавъше, или взяти гривна коун за сором.

О послушестве

77. А послушество на холопа не въскладают; но еже не будеть свободнаго, то по ноужи сложити на боярьска тиоуна на дворьскаго, а на иных не вскладати. А в мале тяже, по ноуже, сложити на закоупа.

О бороде

78. А хто порветь бородоу, и выметь знамение, а будоуть людие, то 12 гривен продажи; а иже без людей, то в поклебе нет продажи.

¹⁾ Тобто стае повним холопом.

²⁾ Тобто коли хазяїн закупа віддасть у заклад, то з хазяїна стягають узяті гроші і 3 гривни карної продажі.

О зозубе

79. Оже выбьют зуб, а кровь оувидять оу него в рте, а люди влезють ¹⁾, то 12 гривен продажи; за зуб взять ему гривна.

80. Оже боудоуть рассечена земля или на земли знамение, им же ловлено, или сеть, то по верви искати к себе татя; а любо продажа платити ²⁾.

О бобре

81. Аще кто украдет бобр, то 12 гривен продажи.

Оже борть разломить

82. А еже борть разнаменуеть, то 12 гривен продажи.

83. Оже межоу перетнеть бортную, или ролеиноую межоу разореть, или дворноюу между тыном перетынить, то 12 гривен продажи.

О дубе.

84. Оже дуб перетнеть знаменныи ³⁾, или межьны перетнеть 12 гривен продажи.

О накладех

85. А се наклад 12 гривен: отроку 2 гривны и 20 кун, а самомоу ехати с отроком на дву конех, а овес соути на рот, а мяса дати овен или полоть, и инем корму, что им чрево возмет, а писцу 10 кун, перекладнаго 5 кун, а за мех 2 ногаты.

О борти

86. Оже борть подломить, 3 гривны продажи, а за дерево 3 гривны.

87. Оже пчелы выдереть, 3 гривны продажи а за мед оже боудуть пчелы не лажены, то 10 коун; будет ли олек, то 5 коун.

88. Не боудеть ли татя, то по следу женоуть; оже боудеть след к селу или к товару, а не отсочать от себя следу и ни идоуть на след, или отбьются, то тем платити и татьба и продажа, а след гонить с чюжими людьми и с послоухы; а еже погоубять след за гостинници на велице, а села не боудеть, или на поуесте, где же не боудеть ни села ни люди, то не платити ни продажи, ни татьбы.

О смердех

89. Оже мучить смерд смерда без княжа слова, то 3 гривны продажи, а за моуку гривна кун.

О огнищанине

90. Аще огнищанина моучить, то 12 гривен продажи, а за моуку гривна коун.

91. Аще лодью оукрадеть, то 60 коун продажи, а лодию лицем воротити, а не боудеть лицем, то за зоморьскоую лодью 3 гривны, а на забоиноую 2 гривны, а за струг гривна, а за челн 8 коун.

О перевесех

92. Аще кто посечет верею, или вервь перетнет в перевесе, то 3 гривны продажи, а господину за верею и за вервь гривна кун.

¹⁾ «а», «а» тлумачать як «или», «или».

²⁾ Тут мова йде про те, що коли буде на землі слід від кінських копит, колес, людей або будуть знайдені рештки знарядь, лову, і ці сліди приведуть до верві, то верв або мусить знайти злочинця, або платити продажу.

³⁾ Тобто позначений тавром.

О перевесах и о птицах

93. Аще кто оукрадет в чеем перевесе чии пес, или ястреб, или сокол, то 3 гривны продажи, а господину гривну.

94. А за голубь 9 кун; а за курия 9 коун; а за оутя 30 кун.

95. А за журавль 30 кун.

96. А в сене и в дрoвех 9 кун, а господину колко боудеть воз оукрадено, то имати емоу за воз по две ногате.

О гоумне

97. Аще кто зажжеть гоумно, то на поток и на грабежь дом его, преже пагоубу расплативши, а в проце князю поточити; такоже оже кто двор зажжеть.

98. А кто пакощами конь зарежеть или скотину, то продажи 12 гривен, а за пагоубоу господиноу гривна оурок платити.

99. А те тяжи вси соудять с послухы с свободными; будет ли послух холоп, то на правду холопоу не вылазити; но оже хочеть истец или иметь нарекати тако: по сего речи аз землю тя, а не холоп, и емлет на железо; оже обинить и, тои емлет на нем свое; не обинит ли его, а платити ему за моуку гривна, зане полхолопьи речи ял и.

100. А железного платити 40 кун, а мечникоу 5 кун, а полгривны детьскому; то ти железные оуроки, кто си в чем емлет, а еже емлет на железо по свободных людеи речи, любо или запа¹⁾ нань, будеть, ли запна не будеть, или прохождение ноцное, или ким любо образом оже не ожется, про то муки не платити ему, ни едино железное, кто и будеть ял.

О жене

101. Оже кто оубиет жену, по тем же судом судити, якоже и моужа: оже боудеть виновата, то полвиры, 20 гривен.

102. А в холопе и в робе виры нету; но оже боудет без вины оубиен, то за холоп и за робу платити оурок, а князю продажи 12 гривен.

О смердьей задници²⁾

103. Оже смерд оумреть без дети, то задница князю; оже боудуть оу него дьщери дома, то даяти часть на ня; аже ли боудуть за мужьями, то не дати части.

О боярстей задници и о людсте

104. А иже в боярех или же в боярстей дружине, то за князя задница не идеть; но оже не боудеть сынов, а в дщери възмоуть.

105. Аще кто оумираа разделит дом детем своим, на том же стояти; паки ли без ряду оумреть, то всем детем, а на самаго часть дати по души.

О жене

106. Аще жена сядеть по моужи, то дати ей часть, а оу своих детеи взяти часть, а что на ню мужь възложил, тому же есть гос-

1) Підозра, думка.

2) Спадщина.

пожа, а задница ея мужья не надобе; боудуть ли дети, то что пер-
вои жены, то то възмоуть дети матери своеи, любо си на женоу
боудеть възложил, обаче матери своеи възмоуть.

107. Аже будеть сестра в домоу, то тои задници не имати, но отда-
дять ю братиа за моужь, како си могоуть ¹⁾).

А се оуроци городнии

108. Городникоу закладъюче городню, куна взяти, а кончавше
ногата, а за корм и за вологоу и за рыбу 7 коун на неделю и 7-ро
хлебов, 7 оуборков пшена, 7 лоукон ²⁾ на 4 кони, а имати емоу до-
нележе город срубять, а солодоу единою емоу дадут 10 лукон.

А се оуроци мостовные

109. Мостнику, помостившоу мост, взяти ему от дела от 10 ло-
кот по ногате; аже починить моста ветхаго; то колко городень по-
чинить, то взяти ему по куне от городни, а мостнику самому другу
ехати на дву конех с отроком, а овса 4 лоукна.

О заднице

110. Аще боудоуть робьи дети ³⁾ оу моужа, то задници им не има-
ти; но свобода им (с) матерью.

111. А оже боудеть оу моужа в домоу дети малы, а не движася
сами собою печаловати ⁴⁾, а мати им поидеть за моужь, токмо им
ближнии боудеть, томоуже дати на роуце и с добытком и з домом,
донежеле възмогоуть, а товар дати пред людьми, а что срезить то-
варом тем или пригостить, то то ему себе, а исьтый товар воротити
им, а прикуп емоу себе, зане он прекормил и печаловался ими; оже
от челяди плод или от скота, то все поимать лицом, что поимал бу-
деть; что ли боудеть растерял, то все емоу платити детем.

112. Аще же и отчим приметь с задницею детеи, и то такоже
есть ряд, якоже рядил; а двор без делу отен всякой меншему сы-
нови.

О жене

113. Аще жена оборчется ⁵⁾ сидети по муже, а ростяряет добы-
ток ⁶⁾, а поидеть за моужь, то платили емоу все детем, не хотели
ли ей начьнуть дети ни на дворе, а она начнеть всяко сидети вос-
хощеть з детми, то створити всякоу волю ея, а детем не дати
воли; но что ей дал моужь, с тем же ей и сидети с детми, или свою
часть вземше сидит же.

114. А матерня часть детем не надобе, но кому мати възхощеть,
тому дасть: дасть ли всем, и всем разделять; без языка ли оумреть,
то оу кого ли боудет на дворе была и мертва и кто ю кормил, тому
взяти.

115. Оже боудеть двою моужии дети, а одиной матери, но онем
своего отца задница, а онем своего отца; боудет ли что потерял
своего иночима, а оных отца, а оумреть, то възварити брату, нань
иже людие вылезоуть, что боудеть ростерял отець его иночимля, а
что емоу своего отца, то дръжить.

¹⁾ По змосі.

²⁾ Пропущено: «овса».

³⁾ Діти, народжені від рабині.

⁴⁾ Не може сам за себе дбати.

⁵⁾ Пообіцяє залишитись удовою.

⁶⁾ Рухоме майно.

116. А матери, которые ей сын боудеть, первого ли мужа или другого ли, томоу же дать все, аще ли и все сынове ея боудють лиси, а дщери может дати, кто ю кормить.

О заднице

117. Аще братиа растяжуются пред князем о заднице, то которые детьскыи идеть их делити, томоу взати гривна кун.

О соудебных оуроцех

118. А се оуроци судебнии: от виры 9 коун, а металнику 9 векошь; а от бортной земли 30 кун, а металнику 12 векошь, а от роельной земли такожь; а то свободивше челядина 9 кун, а металнику 9 векошь; а от иных от всех тяжь, кому помогуть, по 4 коуны, а металнику по 6 векошь.

О холопстве

119. А холобство обельное трое: еже кто то купить хотя и до полугривны, а послухы поставит, а ногату дать пред самым холопом, а не без него.

120. А другое холопство: поиметь робу, а без рядоу; поимет ли с рядом, како ся боудеть рядил, на том же и стоять¹⁾.

121. А се третие холопство: тиоунство без ряда или ключь к себе привяжеть; с рядом ли, то како ся боудеть рядил, на том же и стоять.

122. Вдачь не холоп, а инии по хлебе робять, ни по придатце; но оже не ходять год, то ворочати емоу милость, отходить ли, то не виноват есть.

123. Оже холоп бежить, а заповесть и господин, аже слышав кто или зная или ведая, оже есть холоп, и дать емоу хлеба или путь емоу покажеть, то платити за холоп 5 гривен, а за робу 6 гривен.

124. Аще кто переимет холопа чюжаго или робу и дасьть весть господину его, то взати ему переима гривна кун; не будеть ли его²⁾, то платити ему 4 гривны за хрлоп, а пятая переемная емоу, а боудеть раба, 5 гривен, а 6 на переем отходить.

125. А кто сам своего холопа досочитса³⁾ в чьем любо городе или в хороме, а будеть наместник не ведал его, то поведаше емоу пояти же оу него отрок и шедше оувязати⁴⁾ и дати ему⁵⁾ вязебную 10 кун; аще оупоустит и гоня, а себе емоу пагоуба, а не платит в то никтоже тем же и переима нет.

126. Оже кто не ведая чюжь холоп оусрящет или повести деет или держит и оу себя, а оттыдеть от него, то ити роте, яко не ведал есмь, оже есть холоп, а платежа в том нету.

127. Оже где холоп вылжеть коня, а он боудеть не ведая вдал, то господину выкупати и, или лишитса его, ведая ли боудеть дал, то кун лишену емоу быти⁶⁾.

128. Оже кто поустит холопа в торг, а должаеть, то выкупати его господину, а лишатса его не лзе.

1) Тобто одружитися з рабинею без окремої угоди з власником цієї рабині.

2) Тобто не встереже раба і останній утече.

3) Не дощукається.

4) Захопити холопа.

5) Отрокові.

6) Тут іде мова про заборону холопові складати угоди, видаючи себе за вільну людину.

129. Оже кто коупить чюжь холоп, а не ведая, то первому господину холоп пояти, а оному коуны имати, роте ходивше, яко не ведая есмь купил; ведая ли боудеть купил; то кун емоу лишеноу быти.

130. Оже холоп бегая добуудеть товару, то господину холоп и долги, господину же и товар.

131. Аще кто бежа, а поемля соуседне или товар, то господину платити зань оурок, что будеть взят¹⁾.

132. Оже холоп крадеть кого любо, господину выкупати и любо выдати с кем боудеть крал; а жене и детем не надобе; а оже боудеть с ним кради или хоронили, то всех выдати; паки ли выкупаеть господин; аже будут с ним свободнии кради или хоронили, то ти князю в продажи.

О человете

133. Оже человек, полгав куну оу людех, а побезить в чюжоу землю²⁾, веры емоу не яти, как и татю.

О городских мостех осменники поплатя

134. А в Людин конец чрез гроблю от Добрыни оулице в городня врата до Бискоупли оулице до Бориса и Глеба, а Тиможеном до Коломлян, а Коломлянном до Неретьского мосту, а Нерядичаном до Веряжан, а Веряжаном до Пидблян, а Пидьблянном до Чюдинцевой оулице, а Чюдинцевей оулице с Загорожаны до городных ворот, а владыще сквозе городная врата с изгой, а с другими до Острое оулице. 1) Довыджа ста, 2) Слепчава ста, 3) Бовыкова ста, 4) Олексена ста, 5) Ратиборева ста, 6) Кондратова ста, 7) Романова ста, 8) Сидорова ста, 9) Гаврилова ста, 10) Княжи ста, 11) Княжа, 12) Ржевская, 13) Бежитская, 14) Володская, 15) Обонижская, 16) Лоуская, 17) Лобьская, 18) Волховская, 19) Яжельбичская, двоили до торгоу, Софияном до тысяцьскаго, тысяцьскому до воцник, от воцник посадникоу до великого ряду, от великого ряду князя до Неметьго вымога, Немцем до Ивана вымола, Гтом до Гелардова вымола до задняго, от Гелардова вымола огнищаном до Боудитина вымола, Ильицаном до Матеева вымола, а Михайловцев до Бардины оулки, а Видковичам до Климятиных сеней.

О муце

135. Оже оутяжут в моуке, а посидить оу дворнина, 8 ногат за тоу моукоу; а оу колоколници бьют кноутом, и за тоу моуку 80 гривен.

По си место Соудебник Ярославль.

1) Коли втікач — холоп що вкрав, то відповідає майном його хазяїн.

2) Тобто з однієї руської землі в іншу.

V

**КНЯЗІВСТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XII
Й ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII СТ.**

ЗВІСТКИ ЛІТОПІСУ

№ 72

Боротьба князів з половцями. Розгром половців (1170 р.)

Тое же зими придоша Половци на Києвську страну, и взяша множество сел за Києвом, с людми и скоты и с коньми, и поидоша со множеством полона в Половце. Глебови же князю Києвському в то время больну суцю, посла по брата своя по Михалька и по Всеволода; Михалко же и Всеволод въскоре прихаста к нѣму, и посла (я) по Половчих. Михалько же и Всеволод послушлива сы, и идоста вборъзе по Половцех; изьгониша я за рекою Бугом, с Береньдеи и с Торкы, с воеводою своим Володиславом, наехаша дорогу их, и поехаша по дорозе по них, и устретоша я с полоном и бишася с ними Михалко же и Всеволод, божиею помощю, онех избиша, а другыя изимаша; и рекоша изыманым: «много ли ваших назаде?»— и рекоша: «мнози суть»; и рече Володислав: «се держим колодники собе на смерть, но повели, княже, ать посекуть и»— и сьсекоша е все. И поехаша по дорозе по них, и сretoша е изнова друзие, и ступишася с ними и бишася крепко. И поможе бог Михалкови и Всеволоду на поганей дедня и отьня молитва; и сбытсья в неделю, самы поганыя избиша, а другыя изыимаша, и полон отьяша 4-ста чади и пустиша я восвояси, а сами възворотишася Киеву, славяще бога, и святую богородицю, и силу четьнаго креста, и святая мученика, помогающа на бранех на поганыя.

Летопись по Ипатскому списку,
сс. 383—384.

№ 73

Виступ галицьких бояр проти князя Ярослава Осмомисла (1170 р.)

В том же лете выбеже княгини Ярославля из Галича в Ляхи, (с) сыном с Володимиром, и Кстятин Серославичъ и мнози бояре с нею быша тамо 8 месяцев. И начашася слати к ней Святополк и ина дружина, вабяче ю опять, а князя ти имем». Володимер же посла ко Святославу к Мьстиславичю, прося у него Червьна: «ать ми будеть ту седячи добро слати в Галичь; аже ти сяду в Галичи, то Бужьск твой възворочю и 3 города придам к тому». Святослав же да ему и крест к нему целова помагати ему; и поиде Володимер к Червьну и с матерью. И устрете и весть от Святополка из Галича: «поедь стряпать; отца ти есмы яли, и приятели его Чаргову чадь избиле; а се твой ворог Настаська». Галичани же накладъше огонь

сожгоша ю, а сына ея в заточение послаша, а князя водивше ко кресту, яко ему имети княгиню въправду, и тако уладившеся.

Летопись по Ипатскому списку,
сс. 384—385.

№ 74

Напад половців на Переяславське князівство (1179 р.)

Того же лета, месяца августа, придоша иноплемьници на Рускую землю, безбожнии Измалтяне, оканьнии Агаряне, нечистии исчадя, делом и нравом сотониным, именовъ Концак, злу начальник правоверным крестьяном, паче же всим церквам, идеже имя божие славится, сими же погаными хулиться, то не реку единемъ крестьяном, но и самому богу врази; то аще кто любитъ врагы бо-жия, то сами что примуть от бога? Сий же богостудный Концак со единомыслеными своими приехавше к Переяславлю, за грехы наша, много зла створи крестьяном, оних плениша, а иньи избиша, множайшия же избиша младенецъ. В то же время вышедшу Святославу ис Кыева, ниже Трьполя стоящу, съжидаючи к себе Ростиславичъ, ждашеть бо к себе Половецъ на мир: бяшеть же им вестъ ина: «рать», и в то время пригна посол ис Переяславля: «воюють Половци около города». Слышавше же князи Рустии, пойдоша за Сулу и стаха близ городища Лукомля; вестъ же приимше Половци, яша-ся бегу опять своею дорогою, и князи воротишася восвоися.

Летопись по Ипатскому списку,
сс. 414—415.

№ 75

Похід князів на чолі з київським князем Святославом на половців. Розгром половців (1184 р.)

В лето 6692. Пошел бяше оканьный и безбожный и треклятый Кончак, со множествомъ Половецъ, на Русь, похупся яко пленити хотя грады Рускые и пожещи огньмъ: бяше бо обрел мужа такового бесурменина, иже стреляше живым огньмъ, бяху же у них луци тузи самострелнии, одва 50 мужъ можашеть напярци; но всемило-стивый господь бог гордым противиться, и светы их раздруши. Пришед бо ста на Хороле, послал же бяшеть с лестью ко Ярославу Всеволодичю, мира прося; Ярослав же, не веды лести их, посла к ним мужъ свой Ольстина Олексича. Святослав же Всеволодичъ слашеть к Ярославу, река: «брате! не ими им веры, ни своего мужа шли; я на ны пойду». Святослав же Всеволодичъ и Рюрик Ростиславичъ, со всеми своими полкы, не стряпя поиде противу им; Рюрик же и Святослав отрядиста Влодимера Глебовича, върядиша в навороп и Мьстислава Романовича, а сам Рюрик и Святослав пойдоста заде их. Едущим же им и устретоста гости идуць противу себе ис Половецъ, и поведаша им, яко Половци стоятъ на Хороле; Святослав же и Рюрик то слышавша, и рада быста и пойдоста к ним. Володимер же и Мьстислав, слышавше, придоша к месту тому, идеже указаша гостье; пришедши же на место то, идеже стоя(я)ли, и не видиша никого же: шли бо бяхуть на ино место, възле Хорол. Наворопници же, перешедше Хорол, взийдоша на шоломя, глядающе кде узрятъ е; Коньчак же стоял у лузе, его

же едуще по шоломени оминуша, иные же въгаты узревше удариша на них. Кончак же то видив, за не утече черес дорогу, и мьншицю его яша, и оного бесурменина яша, у него же бяшетъ живый огонь, то и того ко Святославу приведоша со устроеным (огнем); прочая же воя их оних избиша (а инех изоймаша), а коне и оружье многое множество ополониша.

Летопись по Ипатскому списку.
сс. 428—429.

№ 76

**Похід князя Ігоря Святославича новгород-сіверського на половців:
(1185 р.)**

В то же время Святославичъ Игорь, внук Олгов, поеха из Новгород, месяца априля в 23 день, во вторник, поймя со собою брата Всеволода ис Трубецка, и Святослава Олговича сыновця своего из Рылска, и Володимера сына своего ис Путивля, и у Ярослава испроси помощь Ольстина Олексича, Прохорова внука, с Коуи Черниговскими; и тако идяхуть тихо, собираюче дружину свою: бяхуть бо и у них кони тучни велми. Идущим же им к Донцю реки, в год' вечерний, Игорь же возрев на небо и виде солнце стояще яко месяц, и рече бояром своим и дружине своей: «видите ли что есть знамение се?» Они же узревше, и видиша вси и поникоша главами, и рекоша мужи: «княже! се есть не на добро знамение се». Игорь же рече: «братья и дружино! тайны божия никтоже не вестъ, а знамению творецъ бог и всему миру своему; а нам что створить бог, или на добро, или на наше зло, а то же нам видити». И то рек, перебрете Донецъ, и тако прииде ко Осколу, и жда два дни брата своего Всеволода, тот бяше шел инем путем ис Курьска; и оттуда поидоша к Салнице, ту же к нимъ и сторожеви приехаша, их же бяхуть послале языка ловит, и рекоша приехавше: «видихомся с ратными ратници ваши со здоспехом ездять; да или поедете борзо, или возворотися домовъ, яко не наше есть веремья». Игорь же рече с братьею своею: «оже ны будеть не бившися возворотитися, то сором ны *будеть пуще и смерти; но како ны бог дастъ». И тако угадавше, и ехаша черес ночь; заутра же пятыку наставшу, во обеднее время усретоша полкы Половецкые: бяхуть бо до них доспеле, веже свое пустили за ся, а сами собравшеся от мала и до велика, стояхуть на оной стороне реки Сюрлия. И ти изрядиша полков 6: Игорев полк середе, а поправу брата его Всеволожь, а полеву Святославль сыновця его, наперед ему сын Володимеръ и другой полк Ярославль, иже бяху с Ольстином Коуеве, а третий полк наперед иже стрелци, иже бяхуть от всих князий выведени; и тако изрядиша полкы своя. И рече Игорь ко братьи своей: «братья! сего есмы искале, а потягнемъ»; и тако поидоша к ним, положаче на бозе упование свое. И яко быша к рече ко Сюрлию, и выехаша ис Половецких полков стрелци, и поустивше по стреле на Русь, и тако поскочиша; Русь же бяхуть не переехале еще реке Сюрлия; поскочиша же и ти Половци силы Половецкые, которие же далече реки, стояхуть. Святослав же Олговичъ и Володимеръ Игоревичъ, и Ольстин с Коуи, и стрелци, поткоша по них, а Игорь и Всеволод помалу идяста, не распустяста полку своего, передни же ти Русь биша е, имаша; Половце же пробегоша веже, и Русь же дошедше вежь и ополонисаша, дружин же

ночь приехала к полком с полоном. И яко собрашася Половци вси, и рече Игорь ко братома и к мужемь своим: «се бог силою своею возложил на врагы наша победу, а на нас честь и слава; се же видихом полки Половецкнии, оже мнози суть, ту же, ци вся си суть совокупили? ныне же поедем черес ночь, а кто поедеть завтра по нас, то ци вси поедуть, но лучшии коньници переберуться, а самими как ны бог даст». И рече Святослав Олговичь строема своим: «далече есмь гонил по Половцех, а кони мои не могут; аже ми будеть ныне поехати, то толико ми будеть на дорозе остати»— и поможе ему Всеволод, акоже облечи ту. И рече Игорь: «да недивно есть разумеючи, братья, умрети»— и облегоша ту. Светаючи же суботе, начаша выступати полци Половецкнии, ак борове; изумешася князи Рускнии, кому их которому поехати, бысть бо их бесчисленное множество. И рече Игорь: «се ведающе собрахом на ся землю всю: Концака, и Козу Бурновича, и Токсобица Колобича, и Етебича, и Терьтробича». И тако угадавше вси, соседоша с коний, хотяхуть бо бышася дойти реки Донця; молвахуть бо; «оже побегнемь, утчемь сами, а черныя люди оставим, то от бога ны будеть грех сих выдавше пойдемь; но или умремь, или живи будемь (вси) на единомь месте». И та рекши вси соседоша с коней, и поидоша бьются; и тако, божиим попущениемь, уязвиша Игоря в руку и умрвиша шюцю его, и бысть печаль велика в полку его, и воеводу имяхуть, то т напереди язвен бысть. И тако бишася крепко ту днину до вечера, и мнозии ранени и мертви быша в полкох Руских; наставши же ноци суботнии, и поидоша бьются. Бысть же светающе неделе, возматюшася Ковуеве в полку, побегоша. Игорь же бяшеть в то время на коне, зане ранен бяше, поиде к полку их, хотя возвратити (их) к полком; уразумеv же яко далече шел есть от людей, и сойма шолом погнаше опять к полком, того дяля, что быша познали князя и возвратилися быша; и тако не возвратися никтоже, но токмо Михалко Гурговичь познав князя, возвратися; не бяхуть бо добре смялися с Ковуи, но мало от простых или кто от отрок боярьских, добри бо вси бьяхуться идоуще пеши, и посреди их Всеволод не мало мужество показа. И яко приближися Игорь к полком своим, и переехаца поперек и ту яша един перестрел одале от полку своего. Держим же Игорь, виде брата своего Всеволода крепко борюшася, и проси души своей смерти, яко да бы не видел падения брата своего; Всеволод же толма бившася, яко и оружья в руку его не доста, и бяху бо ся идуще вкруг при езере. И тако, во день святаго воскресения, наведе на ня господь гнев свой: в радости место наведе на ны плачь, и во веселье место желю, на реце Каялы. Рече бо деи Игорь: «помянух аз грехы своя пред господем богом моим, яко много убийство, кровопролитье створих в земле крестьянстей, яко же бо аз не пощадех хрестьян, но взях на щит город Глебов у Переяславля; тогда бо не мало зло подъяша безвиннии хрестьяни, отлучаеми отец от рожений своих, брать от брата, друг от друга своего, и жены от подружий своих, и дщери от материй своих, и подруга от подругы своя, и все смятено пленом и скорбью тогда бывшую, живии мертвым завидять, а мертвии радовахуся, аки мученици святей огнемь от жизни сея искушение приемши, старце поревахуться, уноты же лютыя и немилостивыя раны подъяша, мужи же пресекаеми и ра(з)секаеми бывають, жены же оскверняеми; и та вся створив аз— рече Игорь,— недостойно ми бяшеть жити; и се ныне вижю отместве от господа бога моего. Где ныне возлюбленный мой брат? где ныне брата моего сын? где чадо

рожения мозго? где бояре думающеи, где мужи храборь-
ствующеи, где ряд польчный? где кони и оружья многоценьная? не
отътовсего ли того обнажихся, и связня преда мя (господь) в руки
безаконным темь? Се возда ми господь по безаконию моему и по зло-
бе моей на мя, и снидоша днесь греси мои на главу мою. Истинен
господь и прави суди его зело; аз же убо не имам со живыми час-
ти; се (бо) ныне вижду другая мучения веньца приемлюще, почто аз
един повинный не приях страсти за вся си? Но, владыко господи,
боже мой! не отрини мене до конца, но яко воля твоя, господи,
такo и милость нам рабом твоим»;—и тогда кончавшюся и полку, роз-
ведени быша, и пойде кождо во своя вежа. Игоря же бяхуть яли
Тарголове, мужь именем Чилбук, а Всеволода брата его ял Роман
Кзичь, а Святослава Олговича Елдечук в Вобурчевичех, а Володи-
мера Копти в Улашевичих. Тогда же на польчици Концак поручи-
ся по свата Игоря, зане бяшеть ранен. От толиких же людей мало
их избысть, некаком получениемь, не бяшеть бо лзе ни бегающим
утечи, зане яко стенами силнами огорожени бяху полкы Половець-
скими; ношахуть Русь с 15 мужь утекши, а Ковуемь мнее, а прочии
в море истопоша.

Летопись по Ипатскому списку,
сс. 430—434.

№ 77

Похід князів на чолі з київським князем Святославом на половців (1187 р.)

В лето 6695. Сдумав князь Святослав со сватом своим Рюриком
пойти на Половце, вборзе, изъездом, поведахуть бо им Половци
близ на Татинци, на Днеприском брoде: и ехаша изъездом без воз.
Володимер же Глебовичь приеха к ним ис Переяславля, с дружиною
своею; испросися у Святослава и во Рюрика ездити напереди с Чер-
ным Клобуком. Святославу же не любо бяшеть пустити Володимера
наперед перед сыны своими: но Рюрик и инии вси улюбиша,
зане бе мужь бодр и дерзок и крепок на рати, всегда бо тосняся на
добра дела. Княземь же Руским идушим на ня, ис Черных же Кло-
бук даша весть сватом своим в Половци; Половци же слышавше,
оже идуть на ня князи Рустии, бежаша за Днепр. Князем же Рус-
ким нелзя бе ехати по них, уже бо располонился бяшеть Днепр, бе
бо весна, и возвратишася восвосяи. На том бо пути разболеся Во-
лодимер Глебовичь болестью тяжкою, ею же скончася; и принесоша
и во свой град Переяславль, на носилицах, и ту преставися меся-
ца априля во 18 день, и положен бысть во церкви святаго Михаила.
И плакашася по немь вси Переяславци: бе бо любя дружину и зла-
та не сбирашеть, имения не щадяшеть, но даяшеть дружине; бе бо
князь добр и крепок на рати, и мужьством крепком показаяся, и
всякими добродетелми наполнен, о немже Украина много постана.

Летопись по Ипатскому списку,
с. 439.

№ 78

Смерть галицького князя Ярослава Осмомисла і початок князюван- ня в Галичі Володимира (1187 р.)

Того же лета преставися Галичкий князь Ярослав, сын Воло-
димерь, месяца октябрия в 1 день, а во вторый день положен бысть.

во церкви святыя богородица. Бе же князь мудр и речен языком, и богобоин, и честен в землях, и славен полкы: где бо бяшеть ему обида, сам не ходяшеть полкы своими, (но посылашеть я с вое)—води, а бе бо построил землю свою и милостыню силу раздавашеть, странья любя и нищя кормя, черноризский чин любя и честь подавая от силы своея, и во всем законе ходя божи, к церковному чину сам приходя и строя добре (клирос.) И ко преставлению своему в болезни тяжце познася худ, и созва мужа своя и всю Галичкую землю, позва же и зборы вся и монастыря, и нищя, и сильныя и худыя; и тако глаголаше плачяся ко всем: «отци, и братья, и сынове! се уже отхожу света сего суетьнаго и иду ко творцю своему, а сгреших паче всех якоже ин никто же сгреши; а отци и братья! простите и отдайте». И тако плакашеться по три дни, передо всеми сборы и передо всеми людми, и повеле раздавати имение свое монастырем и нищим; и тако даваша по всему Галичю по три дни, и не могоша раздавати. И се молвяшеть мужем своим: «се аз одиною худою своею головою ходя, удержал всю Галичкую землю; а се приказываю место свое Олгови, сынови своему меньшему, а Володимеру даю Перемышль»; и урядив я, и приврди Володимера ко хресту и мужи Галичкыя на семь, яко ему не искат под братом Галича. Бяшеть бо Олег Настасьчичь, и бе ему мил, а Володимер не хожаше в воле его, и того дея не дашеть ему Галича. По смерти же Ярославле, бысть мятежь велик в Галичкыи земли: и сдумавше мужи Галичкыи с Володимером, переступишеть хрестное целование и выгнаша Олга из Галича; и бежа Олег отуду во Вручий к Рюрикови, а Володимер седе в Галиче, на столе деда своего и отца своего.

Летопись по Ипатскому списку,
с. 441—442.

№ 79

Похід князя Ростислава Рюриковича на половців (1192 р.)

Той же зимы сдумавше лепшыи мужи в Черных Клобуцах, и приехаша к Ростиславу к Рюриковичю и почаша ему молвити: «поеди, княже, с нами на вежи Половецкыя, веремя ти есть; а у отца быхом тебе просиле, но слышале есмы, ажь отец твой хочеть ити на Литву, а мало ли того дея пути не пустить тебе; а такого ти веремени иногда не будеть». Ростислав Рюриковичь улюбив речь их, сдумав с ними, и еха с ловов от Чернобыля в Торцький вборзе, не поведася отцю, а по дружину свою посла, рек дружине своей: «веремя ны есть, поедем на Половци; ажь отцю моему будеть путь, а мы дотоле съездим»; и совокупився с дружиною своею во три дни. Посла же в Треполь по Мьстислава по стрыичича своего по Мьстиславича, зова и со собою; он же еха к нему вборзе со Сдеславом Жирославичемь, с мужем своим, и постиже, и за Росью Ростислава брата своего. И тако совокупившеся с Черным Клобуком, и ехаша изъездом и быша на Ивле на реце на Половецкой, и ту изымаша сторожи Половецкыя, и взявше у них весть, аже Половци днища далее лежать, и (вежа) и стада по сей стороне Днепра, по Руской (земли), и ехаша черес ночь и удариша на ро(зс)вете на них: и ополонишася Ростислав и Черний Клобуце скотом и коньми и челядью, и колодник много из(ъ)ымаша, княжичев их и добрыи мужи имаша, и колодники, и кони, и скота, и челяди, и всякого полона и не бе числа; и похваливше всемилостиваго бога, приемши

от бога на поганья победу, и возвратишася во свояси со славою и с честью великою. Половци же видивше товар свой взят и братью свою пленены, и жены и дети, и совокупившеся и постигоша полкы Ростислави Рюриковича; видивше силу их и не смеяша наехати, но ехаша по них до Руси.

Летопись по Ипатскому списку,
сс. 455—456.

№ 80

Князь галицько-волинський Роман, римський папа і Польща (початок XIII ст.)

Роман Мстиславичь, мстя Ляхом неправды и свои раны, и собрав войско Галичское и Володимирское, весне иде к Сендомиру, два города взя и много попустоши; а слышах, иже Мешко умер, чаяше от братаничны королевы и сына ея Лешка приреченную ему проторь получитьи, и воспятися не взяв мира. Слышав же, иже Лешка на Королевство не взяли, и разгневався иде паки к Сендомиру, и нача более разоряти и села жещи. Ляхи же пустиша Лешка, абы стал от себе просити Ярослава; он же не ведый льсти их, дететске бо бе, посла от себе послы Романа просити. Таже и Папа слышав, ижь Роман Угре и Ляхи победи, и всю Русь под себе приведе, сла к нему свой посл, намовляти в латинскую веру свою, обещаваея ему грады и королем в Руси учинити. Роман же препирашеся от письма, а они не срамляся належаху ему ласковыми словесы. Едину же молвящу послу тому к Романови, како Папа мочный, и может его богата, сильна и честна мечем петровым устроить, изъяв мечь свой рече послу: «Такий ли то мечь петров у папы? иж иматъ такой, то можетъ городы давати, а аз доколе имам и при бедре, не хочу куповати ино кровию, яко же отцы и деды наши размножили землю Рускую». Послом же лешковым рек: «Идите и рцйте: «аз не хошу земли ваю вредити, толе заплатите ми проторь, иж прирекоша; а не можете ли толико сребра вскоре собрати, дайте ми Люблин с землею, даже выплатите». И отпустив послы тые, к Галичу иде.

Библиотека Российская, историческая, содержащая древние летописи и всякие записки, ч. I, СПб, 1767, сс. 300—301.

№ 81

Характеристика князя галицько-волинського Романа; легенда про Отрока

В лето 6709. Начало княжения великаго князя Романа, самодержца бывша всей Руской земли, князя Галичкого.

По смерти же великаго князя Романа, приснопамятнаго, самодержца всея Руси, одолевша всим поганьским языком, ума мудростью ходяща по заповедемь божим: устремилбося бяше на поганья яко и лев, сердит же бысть яко и рысь, и губяше яко и коркодил, и прехожаше землю их яко и орел, храбор бо бе яко и тур. Ревноваше бо деду своему Мономаху, погубившему поганья Измалтяны, рекомыя Половци, изгнавшю Отрока во Обезы за Железная врата, Сърчанови же оставшю у Дону, рыбою оживъшю;

тогда Володимѣр Мономах пил золотом шоломом Дон, и приемшю землю их всю; и загнавшю оканьныя Агаряны. По смерти же Володимере, оставшю у Сыръчана единому гудьцю же Ореви, посла и во Обезы, река: «Володимѣр умерл есть, а воротися, брате, поиди в землю свою; молвиже ему моя словеса, пой же ему песни Половецкия; оже ти не восхочеть, дай ему поухати зелья, именовъ евшан». Оному же не восхотевшю обратитися, ни послушати, и дасть ему зелье; оному же обухавшю и восплакавшю, рче: «да лучше есть ва свой земле костью лечи, нели на чюже славну быти». И приде во свою землю. От него родившюся Концаку, иже снесе Сулу, пещьходя, котел нося на плечеву; Роману же князю ревновавшю за то, и тщашея погубити иноплеменьныкы. Велику мятежю во(з)ставшю в земле Руской, оставившима же ся двоима сынома его, един 4 леть, а другий дву леть.

Летопись по Ипатскому списку,
сс. 479—480.

№ 82

Повстання в Новгороді проти посадника Дмитра (1209 р.)

В лето 6717. Идоша Новгородьци на Чьрнигов с князьмь Костянтиномь, позвани Всеволодомь; и придоша на реку на Оку, и ту ся скопиша вси вои, а князи Рязаньстии исташа об ону страну Оке, в помочь Всеволоду; и позва е Всеволод на обед; и седоша б князь в шатре, а Глеб и Ольг у Всеволода в шатре, и Новгородьци. И ту обадиста Володимириця братью свою: «и не ими, княже, веры братьи наю, суть на тя съветали с Чьрниговьскыми князи», и темь е облици Рязаньстии князи. И Всеволод изма е и мужь их, и сковав, посла е в Володимирь, а сам поиде с Новгородци и с клеветникома на Рязаньскую волость; и приде к Проньску, и рече: «передайте ми ся». Они же стаха с князьмь Изяславомь с третиемь Володимиричемь; кюр Михаил побеже переди ис Проньска; и отъя у них воду, и они передашася; и я княгыню кюр Михайловую, (и) товары поима бещисла; а с Изяславомь мир възя, и отъидоша сторови; а Новгородьци дусти ис Коломна Новугороду, одарив бещисла, и вда им волю всю и уставы старых князь, егоже хотеху Новгородьци, и рече им: «кто вы добр, того любите, а злых казните»; а (с) собою поя сына своего Костянтина и посадника Дьмитра, стрелена под Проньскомь, а вятьших 7 (муж). Новгородьци же пришьдъше Новугороду, створиша вече на посадника Дмитра и на братью его: яко ти повелеша на Новгородьцих сребро имати, а по волости куры брати, по купцем виру дикую, и по возы возити, и все зло; идоша на дворы их грабетьмь; а Мирошкин двор и Дмитров зажьгоша, а житие их поимаша, а села их распродаша и челяди, а скровища их изискаша и поимаша бещисла, а избытък розделиша по зубу, по 3 гривне по всему городу и на щит; аще кто потай похватил, а того един бог ведаеть, и от того мнози разбогатеша; а что на дьщьках, а то князю оставиша. Того же лета привезоша Дмитра Мирошкиница мьртьвого из Володимирия и погребоша и у святаго Георгия в монастыри, подъле отчя; а Новгородьци хотяху с моста съврещи, нь възбрани им архепископ Митрофан. Присла Всеволод сына своего Святослава в Новьгород, в неделю мясопустную. Тьгда даша посадьничество Твьрдиславу Михалковцию, и даша дьщькы Дмитровы Святославу: а баше на них бещисла; и целоваша Новгородци честный хрест, око не хочем у себе дьржати детей Дмит-

ровых, ни Володислава, ни Бориса, ни Твърдислава Станиловица и Овъстрата Домажировица; и поточи я князь к отцю, а на инех серебро поимаша бещисла.

Новгородская летопись, сс. 190—192.

№ 83

Боротьба князів Данила Романовича і Мстислава Удалого проти нападу Польщі й Угорщини на Галичину (1213—1219 рр.)

Времени же минувшю, еха Данил ко Мьстиславу в Галичь, реки на Лестька: «яко отчину мою держить»; оному же вещавшю: «сыну! за первую любовь не могу на нь востати; а налезе себе други». Данилу же возвратившюся к домови, и еха с братом и прия Берестий, и Угровеск, и Верещин, и Столпье, Комов, и всю Украйну. Лестько же велик гнев имеа на Данила, и весне же бывши, и ехаша Ляхове воевать, и воеваша по Бугу. И посла по них Данил Гаврила Душиловича и Семена Олуевича, Василка Гавриловича; и биша и до Сухое Дорогве, и колодники изымаша, и возвратишася в Володимерь с великою славою. Тогда же Клим убьен бысть Хрьстиничь, един от всех его воин, его же крест и доньне стоить на Сухой Дорогви. Ляхы же многи избиша, и гнаша по них до реки Вепря. Лстьькови же творящю, Мьстиславим с(ъ)ветом Данил приял есть Берестий, Лестько же посла ко королеви: «не хочю части в Галичи, но дай его зяти моему». Король же посла вои многи и Лестко, и придоша к Перемышлю; Яронови же тогда тысящю держашю в Перемышли, избеже передь ними. Мьстислав бо бе со всеми князьми Рускими и Черниговьскими, и посла Дмитра, Мирослава, Михалка Глебовича, противу им к Городку: Городок бо бе отложилься, бяхуть в немь людье Судиславли. И Дмитрови бьущися под городом, придоша на нь Угре и Ляхове, и побеже Дмитр; тогда же и Василь дяк, рекомый Молза, застрелен бысть под городом; Михалка же Скулу убиша, согонивше на Щиреце, а главу его сосекоша, трои чепи сняше золоты и принесоша главу его ко Коломанови; Мьстиславу же стоящю на Зубрьи, Дмитр прибеже к нему. Мьстиславу же не могу биться с Угры, и просяше зятя своего Данила и Олександра да быста затворилася в Галиче; обещася ему Данил и Олександр ити в Галичь, Данил же затворися в Галиче, а Олександру не смевшю. Тогда же великая княгини Романовая восприимши мниский чин. Потом же приде рать под город, Каломан и Ляхове: и многу бою бывшю на Кровавом броду, и паде на ня снег, не могоша стояти, идоша за Рогожину, идоша на Мьстислава и прогнаша и(з) земли. Мьстиславу же поведавшю Данилови: «изыди из града»; Данил же изыде с Дмитром тысячьким, и с Глебом Зеремеевичем, и со Мирославом, изыдоша из града и быша противу Толмачю, угони и неверный Витовичь Володислав, наворотившеся на нь, и прогнаша, и, и коня от него отьяша. Данил бо млад бе, и виде Глеба Зеремеевича и Семьюна Кодьниньского мужескы ездяща, и приеха к нима укрепляя и, и инии же устрьмилися бяхуть на бег; того же дни бишася весь день о дне до ноци; тое же ноци увернушася, Данил и Глеб Зеремеевичь яста Яньца, млад сы показа мужьство свое, и всю ноць бистася; наутрея же угони и Глеб Василевичь, уверьнувшеся Данил на нь и гна и дале поприща, оному же утекшию пред ним борзости ради коньское; Данилови же возвратившюся и единому едущю межи ими, онем же не смеющим наехати на нь, донеле

же взъеха к нему Глеб Судилович и Гаврило Иворович и Перенежько; оттуду придоша в Онут и идоша в поле. Бывъшу же гладу велику, поидоша возы к Плаву на канун святаго Дмитрея, взявше возы накормишася изобилно и похвалиша бога и святаго Дмитрея, яко накорми я. Оттуду же придоша ниже Кучелемина, мысляще, куд прейти реку Днестр; божиею же милостию придоша лодья из Олешья, и приехаша в них на Днестр, и насытишася рыб и вина; оттуда же приеха Данил ко Мьстиславу, Мьстислав же великую похвалу створи Данилови, и дары ему дастъ великыи и конь свой борзый сивый, и рече ему: «пойди, княже, в Володимерь, а яз пойду в Половци, мьстив сорома своего». Данилови же приехавшу в Володимерь...

В лето 6725. Выйде Филя, древле прегордый, надеяся об(ъ)яти землю, потребити море, со многими Угры, рекшу ему: «един камень много горньцев избиваетъ», а другое слово ему рекшу прегордо: «острый мецю, борзый коню — многая Руси!» Богу же того не терпящю, во ино время убьен бысть Данилом Романовичем древле прегордый Филя. Олександрю же отступившу от Данила и от Василка ко Лестькови, не бе бо има помощи ни от кого же, разве от бога, дондеже приде Мьстислав с Половци. Изыйде же Филя со многими Угры и Ляхы из Галича, пойма бояре Галичкыя, и Судислава цтя, и Лазоря и ины; а ини разбегошася: загордебоса бе.

В лето 6726. Тишина бысть.

В лето 6727. Приде Лестько на Данила к Щекареву, бороня ити ему на помощь Мьстиславу, тестеву своему. Кондратови же приехавшу мирить Лестька и Данила, познавшю же ему лестъ Лестькову, и не веле князю Данилу ехати к Лестьку. Филя же строяшеся на брань; мняше же бо яко никто можетъ стати противу ему на брань; остави же Коломана в Галичи, и созда град на церкви пречистое владычица нашея богородица, яже не стерпевше осквернения храма своего, и власть ю в руке Мьстиславу. Бе бо ту с Коломаном Иван Лекин, и Дмитр, и Бот. Половцемъ же приехавшим видити рати, Угром же и Ляхом гонящим я, увернувся Половдин застрели Уза во око, и спадшо ему с фarya взяша тело его, и плакашася по немь. Наутрея же, накануне святой богородици, приде Мьстислав рано на гордаго Филю и на Угры с Ляхы, и бысть брань тяжка межи ими: и одоле Мьстислав. Бегающим же Угром и Ляхом, избьено бысть их множество, и ят бысть величавый Филя паробком Добрынином, его же лживый Жирослав украл бе, и обличену ему бывшу, про него же погуби отчину свою. И победившу же Мьстиславу поиде к Галичю, бившим же ся им о врата градная, и возбегоша же на комары церковныя и инии же ужи возвлачишася, а фаре их поимаша: бе бо град створен на церкви; онем же стреляющим и камение мещущим на гражаны, изнемогаху жажею водною, не бе бо воды в них; и приехавшу же Мьстиславу, и вдашася ему, и сведени быша со церкви. Данилови же приехавшу в мале дружине с Демьяном тысячкым, не бе бо приехал во время то, потом же приеха Данил ко Мьстиславу: и бысть радость велика, спас бог от иноплемьник: вси бо Угре и Ляхове убьени быша, а инии яти быша, а инии бегающе по земле истопоша, друзии же смерды избьени быша, и никому же утекши от них; тако бо милость от бога Руской земле. Потом же приведоша Судислава ко Мьстиславу, оному же не помыслившю о немь зла, но милость ему показавшу, он же

обуимая нозе его обещаеся работе быти ему; Мьстиславу же веровавшю словесемь его, и честью великою почтив его, и Звенигород дасть ему.

Летопись по Ипатскому списку,
сс. 489—491, 492—493.

№ 84

Битва руських князів і половців з татаро-монголами на р. Калці
(1224 р.)

а) В лето 6731. По грехом по нашим, приидоша языци незнаемии, при великомь князи Киевскомь Мстиславе Романовиче, внуце Ростиславле Мстиславича. Придоша бо неслыхании, безбожнии Моавитяне, рекомии Татарове, их же добре ясно никто же совесть, кто суть и откуда приидоша, и что язык их, и которого племени суть, и что вера их; зовут же я Татары, а инии глаголють Таурмены, а друзии Печенези, инии же глаголють, яко сии суть, о них же Мефодей, епископ Патаромский, сведетельствует, яко сии суть вышли из пустыня Етревьския, сущии межи востоком и севером, ко скончанию времени явитися им, их же загна Гедеон, и попленья всю землю от востока и до Ефранта и от Тигрь до Понтьского моря, кроме Ефиопия. Бог един весть их; но зде вписахом о них памяти ради князей Руських и беды, яже суть имь от них. Про сих же слышахом, яко многы страны поплениша: Ясы, Обезы и Касогы; приидоша же на землю Половецкую, и Половцемь ставшим, а Юрьи Кончаковичь бе болий всех Половець, и не може стати противу лицу их, но бегающю ему; а Половци не возмогше противитися им, побегоша, и мнози избиени быша, и гониша их до реки Днепра, а иных загнаша по Дону и в лукоморья. И тамо изомроша и убиваеми гневом Божиим и пречистыа его матери. Много бо ти Половци зла створиша Руской земли; бог же отмщеніе створи над безбожными Куманы, сынами Измаиловыми, победиша их Татари и инех язык 7. Приидоша всю страну Куманьску, и приидоша близь Руси, а Котьяк Половецкий князь со инеми князи и со останком Половець прибегоша, идеже зовется вал Половецкий, а Данил Кобяковичь, Юрьи Кончаковичь убиена быста, а инии мнози Половци прибегоша в Рускую землю. Сей же Котьяк бысть тесть князю Мстиславу Мстиславичю Галичскому, и прииде с поклоном с князи Половецкими к зятю Мстиславу, в Галичь, и ко всем княземь Руским, дары принесе многы: кони, и вельбуды, буйволы, девкы, и одари все князи Руския глаголаша же к нимь сице: «нашу землю днесь одолели Татари, а ваша завтра возмутъ пришед, то побороните нас; аще ли не поможете намь, то мы ныне иссечени будемь, а вы наутреи иссчени будете». И нача молитися Котьяк зятю своему о пособии, а Мстислав нача молитися братии своей, князем Руским, река: «аще мы, братие, симь не поможемь, то предатся им же, да болши будет сила их»; и тако думавше много и яшася пособити Котьяню, слушающе моления Половецких князей. Бывшу же совету всех князей во граде Киеве, сотвориша сице совет: «лучше бы намь срести их на чюжей земли, нежели на своей», и начаша воеи строити, кийждо свою власть. Тогда бе в Киеве князь Мстислав, сын Романов Ростиславича, а в Чрънигове Мстислав Святославичь Козельский, а в Галиче Мстислав Мстиславичь, ти бо бяху старейшии в Руской земли, князя же великого Юрья Всеволодича Суздальскаго в том совете не было; с ними же князи молодии:

князь Данило Романович сын Мстиславича, князь Михайло Всеволодичь Чърниговський внук Святослава Олговича, князь Всеволод сын Мстислава Киевського, и инии князи мнози; тогда князь великий Половецкий крестися Басты, а Василка же не бе, в Володимери млад. И съвокупиша землю Руськую всю противу Татаром, и придоша к реце Днепру на Заруб ко острову Варяжьскому. Уведаша же Татарове, яко идут князи Рустии противу имь, и послаша послы ко княземь Рускым, ркуще: «се слышим, оже противу нас идете, послушавше Половецъ, а мы вашей земли не заяхом, ни городов ваших, ни сел, ни на вас приидохомъ; но приидохомъ, богом поущени, на холопы наша и на конюси своя, на поганья Половци, а вы возьмите с нами мир, зане рати с вами нам нет; а аще побегать к вам Половци, и вы их бейте от себе, а товар емлите себе, слышахомъ бо яко много зла и вам творят, того доля мы их от себе бьемъ». Князи же Рустии того не послушаше, но и послы Татарьския избиша, а сами поидоша противу; и не дошедше Ошелья, стаха на Днестре. И послаша Татарове другыя послы, глаголюще: «аще есте послушали Половецъ и послы есте наши избили, а идете противу намъ, то вы поидете; а мы вас не замали ничем, а всем нам бог»; и отпустиша послы их. И прииде же ту вся земля Половецкаа и вси князи, а из Киева князь Мстислав со всею силою, а Володимер Рюриковичь со Смолняны, и вси князи Рустии, и вси князи Чърниговьстии, и Смолняне и инии страны. Тогда же князь Мстислав Галичський перебродися Днепр в тысящи вой на сторожи Татарьския, и победи а, а останок их побеже с воеводою с Гемебяком, и ту имь не бе помощи; погребоща же воеводу своего Гемебяка живаго в землю, хотяще живаго ублюсти, и ту наидоша его; испросивше же Половци, убиша его. Слышавше же то князи Рустии, поидоша вси вкупе за Днепр на множество лодий, а Галичане и Волынцы кийждо со своими князи, а Куряне, и Трупчане и Путивльцы приидоша кийждо со своими князи; придоша же и выгонци Галичские в лодьях по Днестру, и выидоша в море, бе бо лодий 1000, и войдоша в реку Днепр, и возведоша пороги, и стаха у реки Хортици на броде на протолчьи; бе же с ними Домаречичь Юрьи и Држикрай Володиславичь. Пришедши же вести во станы, яко пришли суть подсмотрити олядии Руския, слышавше Данил Романовичь, и всед на конь гна, и сущии конници и инии мнози князи с ним гнаша, видети рати; онем же шедшим, Юрьи же им сказаша, яко стрелци суть, пуще и Половецъ; инии же мльвяху, яко прости людие суть; Юрьи же Домаречичь мльвяше: «ратници суть и добраа воя». И приехавше сказаша Мстиславу, Юрьи же все сказа, и рекшим молодым князем: «Мстиславе и другий Мстиславе! не стойте, поидем противу им». Преидоша же вси князи реку Днепр, и, поидоша на коних в поле Половецкое, и усретоша Татарове полкы Руския; стрелци же Руския победиша их и гнаша в поле далече, секуще их, и взяша скоты их, а со стады утекоша, яко всем воем наплънитися скота. Оттуду же идоша по них 8 дний до реки Калкы, и ту сретоша сторожеве Татарьстии, и удариша на пълци Рустии, сторожеве бе бишася с полкы Рускыми, и убиен бысть ту Иоан Дмитриевичь и ина два с ним; Татаромъ же отъехавшим, и на прержереченней реце Калце усретоша Татарове Половецкия полкы и Руския. Князь же Мстислав Мстиславичь повеле преди перейти реку Калку Данилови с полкы и инем полком с нимь, а сам по них переиде; и зашедше за реку за Калку, и послаша во сторожих Яруна с полки и с Половци, а сами станом стаха ту, а князь Мстислав еха

вборзе после. Видевшу же ему полки Татарьския, и приехав вооружитися повеле вборзе; а княземъ Мстиславу и другому Мстиславу, сидящим во стану, а не ведущим того, не поведа бо има Мстиславъ Мстиславичъ зависти ради, бе бо котора межи има велика. Сшедшим же ся полком в место, Данил же выеха наперед, и Семен Олюевичъ и Василко Гавриловичъ, и разыдоша в полкы Татарьския. Василкови же сбодену бывшу, а Данилу бодену бывшу в перси, не чюяше же раны младенства ради и буести, бывшей на телеси его; бе бо лет 18, но крепок бе на брань. Избиваюшу же ему Татары мужествене, видев же то Мстислав Немый, мнев яко Данило прободен бысть, и потече тѣй на них; бе бо той мужъ крепок, понеже ужика сы Роману, от племене Володимеря Манамаша: бе бо велику любовь имея ко отцю его, яко по смерти своей власть свою дая князю Данилови. Татаром же бегаящим, Данилови же избивающи их своим полком, и Олгови Курьскому крепко бьющюся с ними, тогда же Ярун и инии полци Половечьстии съступишася с ними, хотяще битися; пакы же воскоре побегоша Половци, и потопташа бежаче станы Руских князь, а князи не успеха опльчитися противу их, и смятошася вси полци Рустии, и бысть сеча зла и люта, грех ради наших Руским полком побежденном бывшим. Данил же видев, яко крепчае брань Татарьскаа належит, обрати конь свой и побеже от устремления противных, и вжада воды и пий, и почюти рану на телеси своем, во брани же не позна ея крепости ради мужества возраста своего; бе бо дърз и храбор, и не бе ни в чем же ему зарока. И бысть победа на вси князи Руские, ака же не бывала от начала Руской земли никогда же. Видев же се великий князь Киевский бывшее зло, и не движесе никамо же с места; стал бе на горе над рекою Калкою, бе бо место каменисто, и ту учиниша городок с кольем, и бися с ними из города по 3 дни. А инии Татарове поидоша после Руских князей, бьюще их и до Днепра, а у города оставшася два воеводы, Чегырман и Тешукан, на князя Мстислава, и на зятя его на Андреа, на Александра Дубровьского; беста бо ту 2 князя со княземъ Мстиславом. Ту же и Бродници быша старьи, и воевода их Плоскиня, и ту окаанный даша роту ко князю Мстиславу и обема князема, яко не избити их, но пустити их на искупу, и солгав окаанный предасть их, связав, Татаром, а город взяша, людей же изсекоша, а князей подкладоша под дскы, и седоша връху их обедати, и тако ту скончаша князи живот свой. А инех князей гонячи до Днепра 6 убиша: князя Святослава Каневьского, Изяслава Инговорьского, Святослава Шумьскаго, Мстислава Чръниговьского со сыном, Юрья Несвежьскаго, а вой толико 10-й прииде; и Александр Поповичъ ту же убиен бысть со инеми 70-ю храбрых. Князь же Мстислав Мстиславичъ тогда преже всех пребеже Днепръ и перевозся за нь, повеле ладии жещи, а иные сещи и отринути от берега, бояся по себе погони от Татар, а сам едва убеже от Татар в Галичь; а молодии князи прибежали в малелюдии, а князь Володимер Рюриковичъ прибег в Киев, всед на стол. Си же склучися от Татар месяца июня 16. Татаром же победившим Руския князи, за прегрешение христианьское, и дошедшим им до Новагорода Святополчскаго, Русь же, не ведяху злобы и льсти Татарьские и ненависти на христиан, исхождаху противу им со кресты, они же избиваху всех. Милостивый человеколюбець бог, ожидая покаяния христианьскаго, обрати Татар воспать от реки Днепра на землю восточную, и повоеваша землю Таногутскую и ины страны; тогда же и Чаногиз кан убиен бысть. Се же бысть нам за грехы наша; бог вложи недоумение в нас,

и погибе множество людей, и бысть вопль и воздыхание и печаль по всем градом и по волостем; и глаголаху же сие, яко единех Киан изгибе тогда 10000. Егда же почаша князи съвокупляти полки своя противу безбожных Татар, тогда же и в Володимерь послашася ко князю Юрью Всеволодичю помощи просяще; он же посла к ним сыновца своего Василька Костянтиновича с Ростовци и с прочими вои. Василко же поиде воскоре, но не успе прийти к ним, но бывшу ему у Чрънигова и слыша зло, створившееся над Рускыми князи, и возвратися воспять, сохранен богомь и силою креста честнаго, и прииде во свой Ростов, славя бога и святую богородицу. Сих же злых Татар Таурмен не сведаемь откуда быша пришли на нас и камо ся дели опять. Того же лета ведро бе велми, мнози бо борове и болота загарахуся, и дымове силнии бяху, яко не далече бе видети человекомь; бе бо яко мгла к земли прилегла, яко и птицам по аеру не бе лзе летати, но падающе на землю умираху. Яви же ся звезда на западе тогда, от нея же бе луча не во зрак человекомь, но яко к полуденю, восхождаше же с вечера по заходе солнечнемь, и бе величеством паче инех звезд; и перебысть тако 7 дней и паки явися луча та от нея к востоку, и тако пребысть 4 дней, и невидима бысть.

Воскресенская летопись, Полное собрание русских летописей, т. VII, СПб, 1856, сс. 129—132.

б) Алецкое побоище

В лето 6732. Приде неслыханая рать: безбожнии Моавитяне, рекомыи Татарове, придоша на землю Половецкую. Половцемь же ставшим, Юргий Кончаковичь бе болийше всих Половець, не може стати противу лицу их; бегаючи же ему, и мнози избьени быша, до реки Днепра; Татарове же возвратишася, идоша в вежа своя. Прибегшим же Половцемь (многим) в Рускую землю, глаголющим же им Руским княземь: «аще не поможете нам, мы ныне и(з)сечени быхом, а вы наутрее и(з)сечени будете»; бывшю же с(ъ)вету всих князей, во граде Кыеве, створиша с(ъ)вет сие: «луче ны бы есть прияти я на чужей земле, нежели на своей». Тогда бо беахуть Мьстислав Романовичь в Кыеве, а Мьстислав в Козельске и в Чернигове, а Мьстислав Мьстиславичь в Галиче: то бо беаху старейшины в Руской земли; Юрья же князя великого Суждальского не бы в том с(ъ)вете; се же паки млади князи: Данил Романовичь, Михаил Всеволодичь, Всеволод Мьстиславичь Киевский, инии мнози князи; тогда же великий князь Половецкий крестися Басты; Василка же не бе, бе бо в Володимере млад. Отгуду же придоша месяца априля и придоша к реце Днепру, ко острову варяжьскому. И приеха ту к ним вся земля Половецкая и Червьниговцемь приехавшим и Кияном и Смолняном, инемь странам; всяном по суху же Днепр перешедшим, якоже покрыти воде быти от множества людей, а Галичане и Волынци кийждо со своими князьми, а Куряне и Трубчяне и Путивлицы и кийждо со своими князьми, придоша коньми, а выгонци Галичкыя придоша по Днепру и въидоша в море; бе бо людей тысяща, и воидоша во Днепр, и возведоша пороги, и стаха у реки Хорьтице на броду у протолчи; бе бо с ними Домамеричь Юргий и Держикрай Володиславичь. Пришедши же вести во станы, яко пришли суть видет олядий Руских, слышав же Данил Романовичь, и гна всед на конь видети невиданьноя рати, и сущии с ними

коньници и инии мнозии князи с нимь гнаша видити невиденое рати. Онем же отшедшим, Юрьги же им сказываше, яко стрелци суть; инии же молвахуть, яко прости люде суть, пуще и Половецъ; Юрьги же Домамиричь молвяшетъ: «ратници суть и добрая вои». Приехавше же сказаша Мьстиславу, Юрьги же все сказа, и рекшим молодымь княземь: «Мьстиславе и другий Мьстиславе! не стойта, пойдёмь противу имь»; переидоша же вси князи, Мьстислав и другий Мьстислав Черниговьскый, реку Днепр, инии князи предоша, и поидоша в поле Половецкое; переидоша же Днепр во день во вторник. И усретоша Татареве полкы Рускыя, стрелци же Рускыи победиша и, и гнаша в поле далеце, секуще, и взяша скоты их, а со стады утекоша, яко всим воем наполнитися скота. Оттуду же идоша 8 дни до реки Калкы, стретоша и сторожьеве Татарскыи; сторожем же бившимся с ними, и убьен бысть Иван Дмитриевич, иная два с ним; Татаром же отъехавшим напрочьне рече Калке. Устретоша и Тотарове Половецкыя полкы (и) Рускыя, Мьстислав же Мьстиславличъ повеле вперед перейти реку Калку Данилови с полкы, инемь полком с ним; а сам по немь перейде, еха же сам во стороже; видившу же ему полкы Татарьскыя, приехав рече: «воружитесь». Мьстиславу же и другому Мьстиславу, седящема во стану, не ведущема, Мьстислав же не поведает има зависти ради: бе бо котора велика межю има. Съразившимся полком на место, Данил же выеха наперед, и Семьюн Олюевичъ и Василко Гавриловичъ, поткоша в полкы Тотарьскыя; Василкови же сбодену бывшую, а самому Данилу бодену бывшую в перси, младьства ради и буести не чюяше ран бывших на телеси его: бе бо возрастом 18 лет, бе бо силен. Данилови же крепко борющися, избивающи Тотары, видив то Мьстислав Немый, мнев яко Данил сбоден бысть, потче и сам в не, бе бо мужь и т крепок: понеже ужика сый Роману от племени Володимеря, прироком Маномаха, бе бо велику любовь имея ко отцу его, ему же поручивше по смерти свою волость, дая князю Данилови. Татаром же бегающим, Данилови же избивающи их своим полком, и Олгови Курьскому, крепко бившимся, инем полком сразившимся с ними, грех ради наших Руским полком побеженным бывшим: Данил видив, яко крепцейши брань належить в ратных, стрельцем их стреляющим крепце, обрати конь свой на бег, устремления ради противных. Бежащю же ему, и вжада воды, пив почюти рану на телеси своемь, во брани не позна ея крепости ради мужьства возраста своего: бе бо дерз и храбор, от главы и до ногу его не бе на немь порока.

Бысть победа на вси князи Рускыя, такоже не бывало никогда же. Татаром же победившим Русьскыя князя, за прегрешение крестьяньское пришедшим и дошедшим до Новагорода Святополчьского: не ведающим же Руси льсти их, исходяху противу им со кресты, они же избиша их всих.

Летопись по Ипатскому списку,
сс. 495—497.

№ 85

Борьба князів Мстислава Удалого і Данила Романовича проти нападу на Галичину угрів і поляків (1226—1227 рр.)

Мьстислав же, по совете льстивых бояр Галичьких, вда дщерь свою меншую за королевича Андрея, и дасть ему Перемышль. Андрей же послушав лествиваго Семьюнка Чермьнаго, и бежа во Угры

и нача воздвизати рать; бывши же зиме, прииде ко Перемышлю, Юрєви тогда тысяцю удержашю, переда Перемышль и бежа сам ко Мьстиславу. Королеви же ставшю во Звенигороде, и посла вои свои к Галичю, сам бо не сме ехати к Галичю: поведухуть бо ему волхвы Угорьскыя, яко узревшю Галичь не быти ему живу; он же тоя ради вины не смея ити в Галичь, яко веряшеть волхвом. Днестру же наводнившюся, не могоша перейти. Мьстислав же выеха противу с полкы; онем же позоровавшим нас, и ехаша Угре во станы своя: бе бо с королемь Пакослав, с Ляхы. Оттуду же поиде король ко Теребовлю и взя Теребовль, и поиде к Тихомлю и взя Тихомль; оттуду же приде ко Кремянцю, и бися под Кремянцем, и много Угор избиша и раниша. Тогда же Мьстислав Судислава посла к зяти своему князю Данилу, рекый: «не отступай от мене»; оному же рекшю: «има правду во сердци своемь». Оттуду же приде король ко Звенигороду. Выеха же Мьстислав из Галича, Угре же выехала противу ему со станов королевых, Мьстислав же бися с ними и победи я; и гнаша по них до станов королевых, секуще и; тогда же Мартиниша убиша, воеводу королева. Король же смятесе умом, и поиде и(з) земли борзо. Данилови же пришедшу ко Мьстиславу с братом Василком ко Городку, и Глеб с нима, и молвящим им: «пойди, княже, на короля, по Лохти ходить», Судислав же браняшеть ему, бе бо имеяшеть лесть во сердци своемь, не хотяше бо пагубы королеви, имеяше бо в немь надежу велику: беаше бо король изнемоглся. Льстькови же в то время идущу в помощь, Данилови же бранящю ему не помогати королеви, оному наипаче хотящю, Данил же и Василко посласта люди своя к брату, не даста ему прити; оттуду же возвратився иде во свою землю: изнемогл бо ся бе ходив на войну. А король Угорьскы иде во Угры. Тогда же угони Изяслав со лестивым Жирославом, идоста с ним Угры. Потом же Судиславу льстящю подо Мьстиславом, рече ему: «княже! дай дщерь свою обрученую за королевича, и дай ему Галичь: не можешь бо держати сам, а бояре не хотять тебе». Оному же не хотящю дати королевичю, наипаче хотящю дати Данилови, Глебови же Зеремеевичю и Судиславу претяща ему не дати Данилови, реста бо ему: «аже даси королевичю, когда восхощещи можеш ли взяти под нимь; даси ли Данилови, в веки не твой будеть Галичь». Галичаном бо хотящим Данила, оттуду же послаша в речих, Мьстислав дасть Галичь королевичю Андрееви, а сам взя Понизье; оттуду иде к Торьцкому. Мьстиславу же Немому давшу отчину свою князю Данилови, и сына своего поручив Ивана, Ивану же умершю, и прия Луческ Ярослав, а Черторыеск Пиняне.

В лето 6735. Начнемь же сказати бесчисленныя рати, и великыя труды, и частыя войны, и многия крамолы, и частая востания, и многия мятежи, измлада бо не бы има покоя.

Седящю же Ярославу в Лучьске, еха Данил в Жидичин кланяться и молитися святому Николе, и зва и Ярослав к Лучьску; и реша ему бояре его: «приими Луческ, zde ими князя их»; оному же отвещавшу, «яко приходих zde молитву створити святому Николе и не могу того створити», иде в Володимерь. Оттуду же, собравша рать, посласта на нь Андрея, Вячеслава, Гаврила, Ивана; оному же въехавшу, ят бысть с женою своею, ят же бысть Олексою Орешком: бе бо борз конь под ним, угонив и, и я его до города; и затворишася Лучане. На утrea же приде Данил и Василко; и предашася Лучане; брат же да Василкови Луческ и Пересопницю Берестий же ему бе преже дал. Повоеваша Ятвязи около Берестия и

угониста и из Володимеря, наехавшима же двоима Мондуничу Шутрови и Стегутови Зебровичу на полк, и убьен бысть Данилом и Вячеславом Шютр, а Стегут убьен бысть Шелвом. Бежащим же Являемь, угони я Данил, Небра язви четырьми ранами, древо же вышибе копье из руку его; Василкови угонившу его, клик бысть велик: «брат ти бьется назади»; оному же оставшу, обратися брату на помощь, оному же симь утекшу, а инии разбегошася. Мы же, се оставлеше, на преднее возвратимся.

Данил же посла Дъмьяна ко тести своему, река ему: «не подобает Пиняном держати Черторыйска, яко не могу им терпети». Дъмьянови же повестящу с ним: «сыну! сгреших не дав тебе Галича, но дав иноплеменику, Судислава лъстьца светом, обольсти бо мя; ажь бог восхочеть, пойдиве на ня, яз всажу Половци, а ты своими, аще бог дасть его нама, ты возми Галичь, а яз Понизье, а бог ти поможеть; а про Черторыйск прав еси». Демьяну же приехавшу в великую субботу, наутрея же на велик день приехаста Данил и Василько ко Черторыйску, в понеделник на ночь объседоста град; тогда же и конь Данилов застрелен бысть с города; наутрея же объехаста град, Мирослав и Демьян рекоста: «яко предал бог врагы наша в руку ваю». Данил же повеле приступити ко граду, и взяша град их и князя их изъ(ъ)имаша. Потом же Мьстислав великий удатный князь умре: жадящю бо ему видити сына своего Данила, Глеб же Зеремеевичь, убежен бысть завистью, не пустяше его, оному же хотящю поручити дом свой и дети в руке его: бе бо имея до него любовь велику во сердце своемь. И потом же пустиста Ярослава и даста ему Перемиль и потомь Межибожие.

Летопись по Ипатскому списку,
сс. 499—502.

№ 86

Боротьба князя Данила Романовича проти нападу угрів, німців і поляків на Галичину й Волинь (1230—1238 рр.)

В лето 6738. Крамоле же бывши во безбожных боярех Галичских, съ(в)ет створше со братучадьемь его Олександром на убьенье и преданье земле его. Седящим же им в думе и хотящим огнемь зажещи, милостивому богу вложивышу во сердце Васильку изъити вон и обнажившу мечь свои играя на слугу королева, иному похвтивши щит играючи, неверным Молибоговидьчьемь узревши се страх им бысть от бога, рекш(и)м: «яко с(ъ)вет нашь раздрушися» и побегшим им, яко оканьны Святополк. Онемь бегающим, и еще не уведавшу князю Данилу и Василку, Василко же поехавшу Володимерю, а Филип безбожный зва князя Данила во Вишьню: другии с(ъ)вет створиша на убьенье его со Александром братучадом его. Воехавшу ему во Браневичаве рьли, и приде ему посол от тысячкого его Дъмьяна, рекшу ему: «яко пир (ти) зол есть, яко свещано есть безбожным твоим боярином Филипом и братучадом твоим Олександром, яко убьену ти быти»; и то слышав поиди назад и содержи стол отца своего. Коснятину поведавшу, оному же обратившюся на реце Днестре, а бояре безбожнии везахуся инуда, не хотяще видити лица его. Приехавшу же в Галичь, посла сла ко брату си князю Василкови: «пойди ты на Олександра». Олександру же выбегьшу в Перемышль ко с(ъ)ветником своим, а Василко прия Белз; Ивана же посла, седелничего своего, по

неверных Молибоговичих и по Вольдрисе, и изимано бысть их 20 и 8 Иваном Михалковичемъ, и ти смерти не прияша, но милость получиша. И некогда ему в пире веселящюся, один от тех безбожных бояр лице зали ему чашею, и то ему стерпевшу; иногда же да бог им возомьздитъ.

В лето 6739. Самому же Данилу созвавшу вече, оставышуся в 18 отрок верных, и с Демьяном тысяцким своим, и рече им: «хочете ли быти верни мне, да изыду на враги мое?» онем(ъ) же кликнувшим: «верни есмы богу и тебе господину нашему, изыди с божиею помощью»; соцкый же Микула рече: «Господине! не погнетши пчел меду не едать». Помолившужеса ему (богу) и святей пречистей богородици, Михаилу архангелу божию, устремися изыти со малом ратник, и Мирославу пришедшу к нему на помощь с малом отрок, невернии же вси на помощь ему идяху, мнящеса яко верни суть, и с ними же с(ъ)вет створиша, люте бо бяху на не. Приехавшу Данилу Перемышлю, не стерпев Олександр побеже; в том же гонеше Льв събоден бысть, бе бо храбр и во велице чьсти умерт. Неверный же Володислав Юрьевич с ними с(ъ)вет створь, гоняше и оли и до Санока, ворот Угорьских. И гоньновышуся Олександру, оставившу все имение свое, и тако прииде Угры; и приде к Судиславу, Судиславу же тогда будущю во Угрех. Судислав же поимася, прииде королеви Андрееви, и возведе короля Угорьского Андрея. И приде же король Андрей, и со сыном Белою и со другим сыном Андреемъ, ко Ярославу. Боярину же Давыдови Вышатичю затворивъшюся от князя Данила во Ярославли, и Васильеви Гавриловичю, и бивъшимся Утром оли и солнцю зашедшу, отбившимся городу им, с(ъ)вет створиша вечеру. Давыдови уполошивъшуся, теца бо его беше верна Судиславу, кормильчья Нездиловаа, матерью бо си наречашеть ю, веща ему: «яко не можешь удержати града сего». Василкови же молвящу ему: «не погубимъ чести князя своего, яко рать си не можеть града сего прияти»; — бе бо мужь крепок и храбор. Давыду же не слушавшу его, одинако хотяше предати град. Чакови же приехавшу из Угорьских полков, рекъшу ему: «не могутъ вас уже прияти, ибо суть велми бьени»; Василкови же крепко борющу не предати града; оному же ужасти во сердце имущю, (преда град одинако), самому же целу вышедшу со всеми вои; и приимь король Ярославль, и пойде к Галичю. Климята же с Голых гор убежа от князя Данила ко королеви, и по немь вси бояре Галичкееи предашася. Оттуда король пойде ко Володимерю. Пришедшу же ему Володимерю, дивившуся ему, рекшу: «яко така град не изобретох ни в Немечских странах»; тако сущу оружником стоящимъ на немь, блистахуся щити и оружици подобни солнцю. Мирослав же бе во граде, иногда же храбру ему сущу, бог ведать тогда бо смутися умом, створи мир с королеми без совета князя Данила и брата его Василка; рядомъ же дасть Белъз и Червен Олександру. Королеви же посадившу сына своего Андрея в Галичи, с(ъ)ветом неверных Галичан. Мирославу же запрывъшюся «яко рядом Червьяна не предал есмь им», порок же ему имуще велик от обою брату, «пошто мир створи, сущу ти с великими вои»? Королю стоящу во Володимеря, князь же Данил прия велик плен, около Бозку воюя; король же воротися во Угры. Володимер же посла Данилови, река: «идеть на мя Михаил; а помози ми, брате!» Данилови же пришедши створити мир межи има, Данил же из Руской земля взя себе часть Торцький, и паки да и детемъ Мьстиславлим, шюрятом своим, рек им: «за отца вашего добродееанье примете и держите Торцький город». По тех же ле-

тех движе рать Андрей королевич на Данила, и иде к Белобережью. Володиславу же ехавшу во стороже от Данила ис Кыева, и стрете рать во Белобережьи, и бившимся им о реку Случь, и гониша до реки Деревное, из леса Чертова. Приде весть Кыеву Володимеру и Данилови от Володислава, рекшу же Данилу князю Володимеру: «brate! ведаюче обою наю идуть наю; пусти мя, да поиду им взад». Они же уведавше возвратишася к Галичю. Данилови же снемшуся с братом, и постиже и у Шумьска, и повествоста с ними о реку Велью: бе бо с королевичем Олександр и Глеб Зеремиевич, инии князи Болоховьсции и Угор. множество. Видевшужеся Данилу о реку Велью с королевичем, и некое слово похвално рекшу, его же бог не любить, наутрея же переидеть реку Велью на Шумьск, и поклонився богу и святому Семеону, исполчив полкы свое поиде ко Торчеву. Уведав же Андрей королевич, исполчив полкы свое, иде противу ему сиречь на сечю. Идущу ему по ровни, Данилови же и Василкови съехати бе со высоких гор, и инии же браняху, — «да быхом стали на горах», — браняху сохода; Данилови же рекшу, якоже писание глаголетъ: «мьдлий на брань страшливу душно имать», — понудив их, ускори снити на не. Василкови же идущу противу Угром, а Дъмьяну тысяцькому идущу и инем полком многим ошуюю, Данил же идяше полком своим посреде; велику же полку бывшую его, устроен бо бе храбрыми людми и светлым оружьемъ, онем же видящим, не хотяхуть сразитися с ним, но клоняхуться на Дъмьяна и на иные полкы. Приехавшим же соколомъ стрелцемъ, и не стерпевъшим же людемъ, избиша е и роздрашася. Дъмьянови же сразившуся со Судиславом, князю же Данилови заехавъшу в тыл им и бодущим е, Дъмьянови же мнящу, яко все ратнии суть и возбегоша пред ним, Данил же вободе копье свое в ратьного, изломившужеся копью и обнажи мечь свой; позрев же семь и семь, и види стяг Василков стоящеи, добре борющъ, и Угры гонящ, обнажи мечь свой, идущу ему брату на помощь, многы же язвини и инии же от меча его умроша. Снемшеся с Мирославом и видев яко Угре собираются, и ехаста на не два, онем же не стерпевшим поскочиша, другим же приехавшим и сразившимся, и ти не стерпеша, гонящими же има разлучистася. Потом же видив брата добре борющася, и сулицы его кроваве суци и оскепищю и(з)сечену от ударенья мечеваго.

Глеб Зеремеевич, собрав Угры, приеха на стяг Василков, Данилови же приехавшу к ним и понужающу их, и никого не веде в них воиника, но отроky держаща коне; онем же познавшим и и хотящим мечи посечи конь его, милостивому же богу без язвы изнесьшу и из ратных, якоже от конца остроты мечевьи шерьсти претяте бывши на стегне коня его; приехав же к ним, понужаше вои свое ехати на не. Василков полк гнаше Угры до станов, и стяг королевичь подъяти беаху; друзии же мнози Угре бежаше оли в Галичи становишася. Стоящим же сим на горе и сим на удог, Данилови же и Василкови понужающима людий своих соехати на не, богу же тако извольшу за грехы, наворотися дружина Данилова на бег; онем же не смевшим гонити, и не бысть пакости во полкох Даниловых, разве тех убьеных пяти. Данилови же наутрея собравшуся, не ведаше о брате, с ким где есть. Королевич же обратися в Галичь, зане бе ураз велик в полкох его; иinei же Угре бежаша, оли в Галичи становишася. И бысть брань велика во день т, тех бо падших много Угор, а Даниловых мало бояр, их же имена се быша: Ратислав Юрьевич, Моиси, Степан брат его, Юрьи Яневич. Потом же Данил,

уведав брата своего во здравьи, не престаяшь строя на не рать; бе бо Торцьвьскы в субботу великую. Потомъ присла Олександр ко брату Данилу и Василку: «не лепо ми есть быти кроме ваю»; она же прияста и с любовью. Траве же бывши, Данил же поиде со братом и со Олександром Плесньску, и пришед взя и под Арьбузовичи, и велик плен прия, обратися во Володимерь.

В лето 6741. Королевичъ же и Судислав выведе Дьяниша на Данила. Данил же еха Киеву и приведе Половце и Изяслава противу им, и со Изяславом водися у божницю и со Володимером, придоста противу Дианишу. Изяслав же льсть створи и веле воевати землю Данилову, и взяша Тихомль и возвратишася. Оставшуся Володимеру с Данилом и Котяневи одному, о леть зла есть! якоже Омир пишеть, до (обличенья сладка есть), обличена же зла есть, кто в ней ходитъ, конецъ зол приметъ; о злее зла зло есть! Оттуда же идоша ко Перемилю, Андрей королевичъ, Дьянишь и Угре, бишася о мост со Володимером и Данилом, и отбивъшися им, Угре же воротишася к Галичю и пороки пометаша. Володимер же и Данил поидоста по них; Василко же и Олександр приде ко брату, и сняшася в Бужьска. Володимер же, и Котянь, (и) Изяслав воротишася.

В лето 6742. Иступи Глеб Земереевичъ от королевича к Данилови. Данил же и Василко и одна поидоста к Галичю, стретоша и болша половина Галича: Доброслав и Глеб, инии бояре мнози; и пришед ста на березе Днестра, и прия землю Галичьскую и розда города бояром и воеводам, и беаше корма у них много. Королевичъ же, и Дьянишь и Судислав, изнемогаху гладомъ в граде. Стояше же 9 недель воюя, жда леду, дондеже перешле на не. Судислав же летью посла ко Александрови, река: «дам тебе Галичь, поиди от брата»; он же поиде прочь Галича; они же думаху яти. Галичани же выехаша по Даниле. Малу же времени минувшу, королевичъ умре; послаша Галичани по Данила Чермного Семьюнка, а Судислав иде Угры.

В лето 6743. Придоша Галичани на Каменецъ и вси Болоховьскци князи с ними, и повоеваша по Хомору, и поидоста ко Каменцю, вземши полон велик поидоста. В то же время послал бяше Владимир Данилови помощь, Торкы и Данила Нажировича. Данилови же бояре выехавши ис Каменца, снемьшеся с Трокы и постигоша е; и побежени быша невернии Галичани и вси князи Болоховьскци изомани быша; и приведоша е Володимерь ко князю Данилови. Лету же наставшу, нача посылати Михаил и Изяслав, грозяча: «дай нашу братью, или придемъ на тя войною». Данилови же молящюся богу и святому архиерею Николе, иже каза чудо свое: возвел бо бяшетъ на Данила Михаил и Изяслав Ляхы, и Русь, и Половецъ множество. Кондратови же ставшу кде ныне град Холмъ стоитъ, пославшу ему ко Червну воеват, Васильковичемъ же сретившим е и бившимъся с ними, поимаша Лядские бояре, приведоша е пере(дъ) Данила во Городок. Михайлови же стоящу на Подъгорьи, хотящю снятися с Кондратом и ожидающю Половецъ со Изяславом; Половци же придоста в землю Галичькую, не всхотеша ити на Данила: вземши всю землю Галичькую возвратишася. То слышав Михаил возвратися в Галичь, а Кондрат побеже до Ляхов черес ношь, и потопилися бяшетъ от вой его во Вепрю множество. Лету же наставшу собравъшася идоста на Галичь на Михаила и Ростислава, затворила бо ся беяста во граде и Угор множество бяшетъ у него и возвратившися воеваста около Звенигорода; города же хотяща и не взяста: бе бо святаа богородица в немъ чудная икона; тое же осени умирисася.

Весне же бывши, поидоста на Ятвезе и приидоста Берестью; рекам наводнившимся, и не возмогоста ити на Ятвезе. Данилови рекъшу: не лепо есть держати нашее отчины крижевникомъ, Тепличемъ, рекомым Соломоничемъ, и поидоста на не в силе тяжъце; приаста град месяца марта, старейшину их Бруна яша и вои изоимаша, и возвратися Володимеръ. Данилови же в томъ же лете пошедшу на Михаила, на Галичь, онем же мира просящим, даша ему Перемышль.

По том же лете Данил же возведе на Кондрата Литву, Минъдога, Изяслава Новгородского. Данил же в то время шел бяше со братом своим во Угры ко королеви: бе бо звал его на честь. В то время пошел бяше Фридрих царь на герцика войною, и восхотеста ити Данил со братом Василком герцикови во помощь; королеви же возбранившу има, возвратистася во землю свою. И потомъ приде Ярослав Суждальский и взя Киев под Володимером, не мога его держати иде паки Суждалю; и взя под нимъ Михаил, а Ростислава сына своего остави в Галичи, и отъяша от Данила Перемышль. Бывшую же межю ими овогда миру, овогда рати, и шедшу же Ростиславу во поле, богу же поспешившу, приде вестъ Данилу, во Хольме будущю ему, яко Ростислав сошел есть на Литву, со всеми бояры и с нузники; сему же прилучившуся, изыде Данил со вои изо Хольма, и бывшую ему третий день у Галичи, любяхуть же и гражане. Подъехавшу же ему под город, и рече имъ: «о мужи градъстии! доколе хочете терпети иноплемьных князий державу?» Они же воскликнувше реша: «яко се есть держатель нашъ, богом даный»— и пустишася яко дети ко отчю, яко пчелы к матце, яко жажющи воды ко источнику. Пискупу же Артемью и дворьскому Григорью возбранящу ему, узревшима же има, яко не можета удеръжати града, яко малодушна блюдящася о преданьи града, изыдоста слезными очима и ослабленомъ лицемъ и лижюща уста своя, яко не имеюща власти княженья своего; реста же с нужною: «прииди, княже Данило! приими град». Данило же вниде во град свой, и прииде ко пречистей святей богородици, и прия стол отца своего, и обличи победу и постави на Немечьских вратех хоругвь свою. Наутрея же приде к нему вестъ, яко Ростислав пошел бе к Галичю, слышав же приятье градское, бежа во Угры путем, им же идяше на Боръсуков дел, и прииде к бани, рекомей Родна, и оттуда иде во Угры. Бояре же пришедше, падше на ногу его, просяще милости: «яко согрешихом ти, иного князя держахом»; он же отвещав, рче им: «милость получисте, паки же сего не створисте, да не во горьшая впадете». Данилови же уведавшу вход их, посла на не вое свое, и гнаша по них до Горы и возвратишася.

Летопись по Ипатскому списку,
сс. 508—514, 516—518.

СХІДНІ ДЖЕРЕЛА

№ 87

Похід полководців Чінгіс-хана — Джебе й Субутая; битва на р. Калці (1224 р.) Ібн-ал-Асір

Алі ібн-ал-Асір (2 половина XII—I чверть XIII ст.) жив у Моссулі; виконував декілька разів урядові доручення до Багдадського уряду, багато працював над історією й магометанською теологією. Після себе залишив літопис. Наведений уривок подає дані про похід полководців Чінгіс-ханових — Джебе і Субутая в Європу і про битву руських князів і половців з військом Джебе й Субутая на р. Калці.

«Коли татари ввійшли в країну кіпчаків і віроломно знищили ті частини війська, які, відділившись від союзників, аланів і лезгінів, поверталися до своїх домівок, кіпчаки побоюлися помірятися силами з цією ворожою армією і розійшлися у всі боки; одні шукали порятунку в лісах, інші в горах; багато їх втекли в країну руських. Татари захопили їх стоянки в землях кіпчаків; це місцевість з прекрасними пасовищами як зимою, так і літом; там є місця з прохолодною температурою в літню спеку і місця з м'якою температурою взимку; на морських берегах є ліси. Татари пройшли до міста Судака, яке належить кіпчакам і звідки вони одержували хліб; воно розташоване на Хазарському морі¹⁾, і там пристають судна. Там продаються тканини, і кіпчаки приходять їх купувати, даючи на обмін невеличких обох статей і міхи лисиць, бобрів, білок та ін., що йде з їх країни. Татари оволоділи й Судаком, жителі якого кинулися тікати: одні втекли з сім'ями і майном у гори; другі сіли на судна і попливли в Рум, що перебував під владою мусульманських царів з нащадків Кілідж-Арслана (сельджукідів).

Захопивши країну кіпчаків, татари в 620 (1223) р. пішли походом проти руських. Останні з'єдналися, щоб дати бій, з кіпчаками, яких багато виселилось в їхню країну. Вони разом виступили назустріч татарам, щоб наздогнати їх, поки ті не вступили на руську територію. При їх наблизненні татари відступали і були переслідуювані ворогом, який думав, що вони не наслідяться битися з ним. Він завзято переслідував їх по п'ятах, а татари продовжували відступати протягом дванадцяти днів, поки раптом несподівано не напали на руських і кіпчаків, які були далекі від думки про можливість нападу. Це був один з найзавзятіших боїв: він тривав кілька днів, але татари, нарешті, стали переможцями; кіпчаки і руські зазнали цілковитої поразки; під час безладної втечі, вони, здебільшого, були порубані; всі їх обози попали в руки татар. Ті, які встигли врятуватись,— а таких було небагато, і їм довелось пройти довгий шлях.— дісталися до Русі у самому нещасному вигляді. Татари по їхніх слідах вдерлися туди, вбиваючи, палячи й руйнуючи все, що було на їх шляху. Поважніші купці і багаті жителі країни виселились з найціннішим майном і переплили море, щоб урятуватись у магометанських країнах.

Спустошивши Русь, татари залишили її і пішли на Булгарію в кінці 620 (кінець 1223 року). Булгарське військо вийшло назустріч; вони заманили його в засідку; коли воно проходило те місце, де ховалися татарські загони, ті, яких воно переслідувало, повернулись до нього лицем, і булгари були оточені і більшість їх була перебита; тільки небагато врятувались; кажуть, що таких було коло чотирьох тисяч. Татари рушили через Сакассін, щоб повернутися до свого володаря Чингіс-хана.

Коли вони залишили країну кіпчаків, ті що врятувались, повернулись на батьківщину. Поки татари займали її, будьяке сполучення з мусульманськими країнами було перерване; не привозили більше ні лисиць (bourtass), ні білок, ні бобрів, ні інших міхів, які вивозяться з цієї країни. Після того, як вони пішли, знову почався вивіз цих товарів».

C D'Ohsson, Histoire des Mongols,
t. I, La Haye et Amsterdam, 1834,
сс. 444—446

¹⁾ Крим тоді звався Хазарією, бо належав раніш хазарам.

VI

ТАТАРСЬКЕ ІГО

ЗВІСТКИ ЛІТОПІСУ

№ 88

Навала татарського хана Батия на руські землі (1237—1240 рр.)

В лето 6745. Придоша безбожнии Измалтяне, преже бивъшеся со князи Рускими на Калкох. Бысть первое приход их на землю Рязаньскую, и взяша град Рязань копьем, изведше на лъсти князя Юрья, и ведоша Пръньску; бе бо в то время княгини его в Пръньскы; изведоша княгиню его на лъсти, убиша Юрья князя и княгиню его, и всю землю избиша, и не пощадеша отрочат до (с)сущих млека. Кир Михайлович же утече со своими людьми до Суждаля, и поведи великому князю Юрьеву безбожных Агарян приход нашествие; то слышав великий князь Юрь, посла сына своего Всеволода, со всеми людьми, и с ним Кир Михайлович. Батыеви же устремлешюся на землю Суждальскую, и сrete и Всеволод на Колодне: и бившимся им и падъшим многим от них от обоих, побежену бывшу Всеволоду, исповеда отцю бывшую брань устремленных на землю и грады его. Юрь же князь, оставив сын свой во Володимере и княгиню, изыде из града, и совокупляющу ему около себе вои, и не имеющу сторожий, изъехан бысть безаконным Бурондаем, всь город изогна и самого князя Юрья убиша. Батыеви же стоящу у града, борющуся крепко о град, молвлящим им лъстью гражаном: «где суть князи Рязаньстии, вашъ град, и князь вашъ великий Юрь? не рука ли наша емши и смерти преда?» И услышав о семъ преподобный Митрофан епископ, начат глаголати со слезами ко всим: «чада! не убоимся о прельщънии от нечестивых, и ни примемъ си во ум тленьнаго сего и скороминующаго житья, но ономъ не скороминуемъ житья поичемъся, еже со ангелы житье; аще и град нашъ пленше копиемъ возмутъ и смерти ны предадутъ, аз о томъ, чада, поручник есмь, яко венца нетленьнаа от Христа бога примите». О сем же словеси, слышавше вси, начаша крепко боротися. Татаром же пороки град бьющимъ, стрелами бес числа стреляющим, се увидев князь Всеволод, яко крепче брань (ратных) належить, убоися, бе бо и сам млад, сам из града изыде с малом дружины, и несы со собою дары многии: надеяшебося от него живот прияти; он же, яко сверпый зверь, не пощади унести его, веле пред собою зарезати и град всь избье. Епископу же преподобному во церковь убогшу, со княгиню и детми, и повеле нечестивый огньмъ зажечи: ти тако душа своя предаша в руце богу. Град ему избившу Володимерь, поплени грады Суждальские, и приде ко граду Козельску; будущу в немъ князю младу, именемъ Василью, уведавши же нечестивый, яко ум крепкодушный имеютъ людье во граде, словеси лъстными не возможно бе град прияти. Козляне же с(ъ)вет створше не вдатися Батью, рекше: «яко аще князь нашъ млад есть, но положим живот свой за нь; и сде славу,

сего света приемше, и там небесныя венца от Христа бога приемь». Тотаром же бьющимся о град, прияти хотящим град, разбившим граду стену и възидоша на вал Татаре. Козляне же ножи резахуся с ними; с(ъ)вет же створиша из(ъ)ити на полкы Татарьскыя, и ишедше из града исекоша праща их, нападше на полкы их, и убиша от Татар 4 тысящи, и саме же избьени быша. Батый же взя город, избив вси, и не пощаде от отрочат до сосущих млеко; о князи Васильи неведомо есть, инии глаголаху, яко во крови утонул есть, понеже убо млад бяше. Оттуду же в Татарех не смеють его нареци град Козлеск, но град злый: понеже бишася по семь недель; убиша бо от Татар сыны Темничы три, Татари же искавшы и не могоса их изнайти во множестве труп мертвых. Батыеви же взяшю Козлеск, и поиде в землю Половецкую. Оттуда же почла посылати на грады Русьскыя: и взяты град Переяславль копьем, избивъсь, и церковь архангела Михаила скруши, и сосуды церковныя бесчисленныя злата и драгаго каменя взяты, и епископа преподобнаго Семена убиша. В то же время посла на Чернигов: обступиша град в силе тяжце; слышав же Мьстислав Глебовичь нападение на град иноплемьных, приде на не со всеми вой; бившимъсь им, побежен бысть Мьстислав и множество от вой его избьено бысть, и град взяша и западиша огонь; епископа оставиша жива и ведоша и во Глухов. Меньгуканови же пришедшу сглядат града Києва, ставшу же ему на оной стране Днепра во градъка Песочного, видив град удивися красоте его и величеству его: присла послы свои к Михаилу и ко гражданом, хотя е прельстити; и не послушаша его.

В лето 6746. Михаил бежа по сыну своему перед Татари во Угры, а Ростислав Мьстиславичь Смоленского седе Києве. Данил же еха на нь и я его, и остави в немь Дмитра, и вдасть Киев в руце Дмитрови обдержати противу иноплемьных язык, безбожьных Татаров. Яко бежал есть Михаил ис Києва в Угры, (Ярослав) ехав я княгиню его и бояр его поима, и город Каменецъ взя. Слышав же се Данил, посла слы, река: «пусти сестру ко мне, зане яко Михаил обеима нама зло мыслить»; и Ярослав услыша словеса Данилова, и бысть тако, и приде к нима сестра к Данилу и Василку, и держаста ю во велице чести. Король же не вдасть девкы своей Ростиславу, и погна и прочь. Идоста Михаил и Ростислав ко увей своему в Ляхы и ко Кондратови. Присла бо Михаил слы Данилу и Василку, река: «многokrаты согрешихова и многokrаты пакости творях ти, что ти обещах и того не створих; аще коли хотях любовь имети с тобою, невернии Галичане не вдадохут(ъ) ми; ныне же клятвою клянущися, яко николиже вражды с тобою не имам имети»; Данил же и Василко не помянуста зла, вдаста ему сестру и приведоста его из Ляхов. Данил же с(ъ)вет створи со братом си, обеща ему Киев Михайлови, а сынови его Ростиславу вдасть Луческ; Михаил же, за страх Татарьскый, не сме ити Києву. Данил же и Василко вдаста ему ходити по земле своей, и даста ему пшенице много, и меду и говяд и овецъ доволе. Михаил же уведев приятъе Киевское, и бежа со сыном свсим во Ляхы Кондратови, приближившимъжеся Татаром, то не стерпе туто, иде в землю Воротьславскую, и приде ко месту Немецкому, именованъ Середом; узревши же Немци, яко товара много есть, избивша ему люди и товара много отъяша, и унуку его убиша; Михаил иже не дошедшу и собравшюся, и бысть в печали велице, уже бо бяхуть Татари пришли на бой ко Иньдриховичю; Михаил же воротиса назад опять Кондратови. Мы же на преднее возвратимся.

В лето 6747.

В лето 6748. Приде Батый Киеву в силе тяжьце, многомъ множествомъ силы своей, и окружи град и остолпи сила Татарская, и бысть град во объдержаньи велице. И бе Батый у города и отроци его объседяху град, и не бе слышати от гласа скрипания телег его, множества ревеня вельблуд его, и ржания от гласа стад конь его. И бе исполнена земля руская ратных. Яша же в них Татарина, именовъ Товрул, и т исповеда им всю силу их; се бяху братья его сильные воеводы: Урдуй, Байдар, Бирюй, Кайдан, Бечак, и Меньгу, и Кююкъ иже вратися уведав смерть канову и бысть каномъ, не от роду же его, но бе воевода его перьвый, се Бедяй богатур и Бурунъдай багатырь, иже взя Болгарскую землю и Суждальскую; инех бесчисла воевод, их же не исписахом зде. Постави же Баты пороки городу, подъле врат Лядских, ту бо беаху пришли дебри; пороком же беспрестани бьющимъ день и ношь, выбиша стены, и возидоша горожани на избыть стѣны и ту беаше видити лом копейны и щетскепание, стрелы омрачиша свет побеженнымъ; и Дмитрови ранену бывшу, взидоша Татаре на стѣны и седоша того дне и нощи. Гражане же создаша пакы другий град, около святое богородице. Наутрея же придоша на не, и бысть брань межи ими велика; людем же узбегшимъ на церковь и на комары церковныя, и с товары своими, от тягости повалишася с ними стѣны церковныя, и прият бысть град сице воими. Дмитрея же изведоша язвена и не убиша его, мужьства ради его.

В то же время ехал бѣше Данил во Угры королеви, и еще бо бѣшеть не слышалъ прихода поганныхъ Татар на Киев. Батыю же вземшю град Киев и слышавшу ему о Даниле, яко в Угрехъ есть, поиде сам Володимерю и приде к городу Колодяжьну, и постави порока 12 и не може разбити стѣны, и начат перемольвливати люди; они же, послушавше злого с(ъ)вета его, передашася и сами избити быша. И приде Каменцю, Изяславлю, взятъ я; видивъ же Кремянецъ и град Данилов, яко невозможно прияти ему, и отъиде от них; и приде к Володимерю, и взя и копьемъ и изби и не щадя, такоже и град Галичь, иньи грады многы, им же несть числа. Дмитрови же, Киевскому тысяцкому Данилову, рекшу Батыеви: «не мози стряпати в земле сей долго, время ти есть на Угры уже пойти; аще ли встряпаеши, земля ти естѣ силна, сберуться на тя и не пустять тебе в землю свою»; про то же рече ему, види бо землю гибнушу Рускую от нечестиваго. Батый же послуша с(ъ)вета Дмитрова, иде во Угры. Король же Бѣла и Каломан сretoша и на реце Солоной; бившимся им полкомъ, бежаша Угре, и гнаша е Татаре до реке Дуная; стояша по побѣде три лета.

Летопись по Ипатскому списку,
сс. 518—523.

№ 89

Бояри в Галичинѣ (конецъ I половины XIII ст.)

Бояре же Галичьстии Данила княземъ себе называху, а саме всю землю держаху; Доброслав же вокняжилъся бе и Судьичь, попов внук, и грабяше всю землю, и въшед во Бакоту все Понизье прия, без княжа повеления; Григорья же Васильевичъ себе горную страну Перемышльскую мышляше одержати, и бысть мятежь велик в земле и грабежь от них. Данил же, уведав, посла Якова столника своего с великою жалостью ко Доброславу, глаголя к нимъ: «князь вашъ аз

есмь, повеления моего не творите, землю грабите; Черниговских бояр не велех ти, Доброславе, приимати, и дати волости Галичким, а Коломыйскую соль отлучити на мя; оному же рекшу: «да будетъ речь и Ивор Молибожичь, два незаконника, от племени смердя, и поклонистася ему до земле; Якову же удивившуся и прашавшу вины, про что поклонистася; Доброславу же рекшу: «вдах има Коломыю»; Якову же рекшу ему: «какo можеши бес повеления княжа отдати ю сима, яко велиции князи держать сию Коломыю на роздавание оружьником; си бо еста не достойна ни Вотьнина держати»; он же усмеявсья рече: «то что могу же глаголати?» Яков же приехав вся си сказа князю Данилови. Данил же скорбяше и моляшя богу о отчине своей, яко нечестивым сим держати ю и обладати ею. И маду же времени минувшу, присла Доброслав на Григоря, река: «яко неверен ти есть»,—противляшяся ему, а сам хотяше всю землю одержати. Сवादившяся сами и приехаша с великою гордынею, едучю Доброславу во одной сорочьце, гордящу, ни на землю смотрящу, Галичаном же текущим у стремени его; Данилови же видящу и Василкови гордость его, болшую вражду на нь воздвигнуста. Доброславу же и Григорю обоим ловящим на ся, слышав же Данил речи их, яко полны суть лъсти, и не хотять по воли его ходити, и власть его иному предати, сомислив же со братом, понужи же видя незаконие их, и повеле его изоимати.

Летопись по Ипатскому списку,
сс. 525—526.

№ 90

Перемога новгородського князя Олександра над шведським військом на р. Неві (1240 р.)

В лето 6748. Некто от Западных страны, иже нарицаются слуги божия, от тех приде в Новъгород, хотя видети възраст Александров дивный; видев Андреяшь князя Александра, и к своим възвратися и рече: «прошед страны и языки, не видах такового ни в царех царя, ни в князех князя». Се же слышав король Бергель части Римския, от полунощных страны, таковое мужество его, и помысли в себе: «поиду и пленю землю Александрову»; и събра силу велику, Свея с князем и с пискупы своими, и Мурмане, и Сумь, и Емь, и наполни корабля многы полков своих, и приде в реку Неву и ста усть Ижеры, шатався безумием своим, хотяще въсприяти Ладогу, и Новъгород, и всю область Новгородскую, и посла послы загордевся к Александру: «аще можеши противитися, то се есмь уже zde и пленю землю твою». Александр же слышав словеса его, разгореся сердцем и приде на нь в мале дружине, июля в 25. Имея веру велику к святым Борису и Глебу, бе некто мужь, старейшина в земли Ижерской, именем Пельгусий, порученъ бе ему стража морская; восприят же святое крещение, и живяше посреде роду своего погана суца, и наречено бысть имя ему в святом крещении Филип, живяше богоугодно, в среду и пяток пребывая в алчбе; темже сподоби его бог видению страшну. Уведав силу ратных, иде противу князя Александра, да скажетъ ему станы, обрете бо их. Стоящу же ему при край моря, стерегущю обою пути, и пребысть всю ночь в бдении; якоже нача въсходити солнце, и услыша шумъ страшен по морю, и виде насад един гребущ, посреди насада стояща Бориса и Глеба в одеждах червленых,

и беста руки держаще на рамах, гребци же сядша аки в молнию одены; и рече Борис: «brate Глебе! вели грести, да поможем сроднику своему Александру». Видев же Пелгусий таковое видение и слышав таковой глас от святую, стояше трепетен, дондеже насад отъиде от очю его; потом скоро поеха к Александру, он же видево его радостныма очима, исповеда ему единому, якоже виде и слыша. Князь же отвеща ему: «сего не рци никомуже», а сам потщися наехати на них в 6 час дни, и бысть сеча велика над Римляны, изби множество безчислено их, а самому королеви Бергелю възложи печать на лице острым своим копием. Зде же явишася в полку Александрове 6 мужь храбрых, и мужествоваша с ним крепко. Первый Гаврил Олексиничь: сий наехав на шнеку, и виде королевича мчаща под руку, и изъеха по дске до самого корабля, по ней же хождаху, и втекоша пред ним в корабль, и паки обращащесе, и свергоша его с конем с доски в море, божию волею от тех изиде неврежен, и опять наеха и быся с самим воеводою посреде полку их, и ту убьен бысть воевода их Спиридон и пискуп их. Другый же Новгородець Сбыслав Якуновичь: сий же наехав многожды бияшесе с ними единым топором, не имея страха в сердци, и паде неколико от руки его, и подивишася силе его и храбрости. Третий же Яков Полочанин, ловчий бе у князя: сий наехав на полк с мечем и мужествовав, и похвали его князь. Четвертый же Новгородець Миша: сий пешь с дружиною своею натече, и погуби три корабли Римлян. Пятый от молодых его Сава: сий наехав шатер великий златоверхый, и подсече столп шатерный, и полци Александровы видеша падение шатра того, и възрадовашася. Шестый от слуг его Ратмир: сий быся пешь, и оступиша его мнози, он же от многих ран паде и скончася. Новгородець же убиша: Константина Луготинича, Юрята Пищинича, Наместа, Дрочилу Нездыловича кожевника, всех 20 мужь и с Ладожаны. Бысть же тогда чюдо: егда победи Александр корабли, а обонпол реки Ижеры, идеже не бе проходно полку Александрову, зде обретошася множество мертвых, избиенных от ангел божих; останок же их побеже, трупия мертвых своих вятших мужь накладши 3 корабли, и потопишася на море, а прочим ископавше ямы вметаша их без числа, а инии мнози язвени быша.

Новгородская четвертая летопись,
Полное собрание русских летописей, т. IV, СПб, 1848, сс. 35—36.

№ 91

Боротьба князя Олександра Невського проти німецьких і шведських загарбників (1240—1242 pp.)

В лето 6748. Придоша Свей в силе велице и Мурмане и Сумь и Емь в кораблих множьство много зело, Свей с княземь и с пискупы своими, и сташа в Неве устье Ижеры, хотяче восприяти Ладогу, просто же реку и Новьгород и всю область Новгородскую. Но еще преблагый, премилостивый человеколюбець бог ублюде ны и заштити от иноплеменьник, яко всеу трудишася без божия повеления: приде бо весть в Новьгород, яко Свей идуць к Ладозе; князь же Олександр не умедли ни мало, с Новгородци и с Ладожаны приде на ня, и победи я силою святыя Софья и молитвами владычица наша богородица и приснодевица Мария, месяца июля в 15, на память святого Кюрика и Улиты, в неделю на сбор святых отець 630, иже в Халкидоне; и ту

бысть велика сеча Свеем; и ту убиен бысть воевода их, именовъ Спиридон; а инии творяху, яко и пискуп уьен бысть ту же; и множество много их паде; и накладше корабля два вятших мужь, преже себе пустиша и к морю; а прок их, ископавше яму, вметаша в ню бешисла; а инии мнози язвни быша; и в ту ночь не дождавше света понеделника, посрамлени отъидоша. Новгородецъ же ту паде: Костянтин Луготиниць, Гюрята Пинещиниць, Намест, Дрочило, Нездылов сын кожевника, а всех 20 мужь с Ладожаны, или мне, бог вестъ. Князь же Олександр с Новгородци и с Ладожаны придоша вси здрави в своя си, сохранени богомъ и святою Софьею и молитвами всех святых. Того же лета взяша Немци, Медвежане, Юрьевци, Вельядци с княземъ Ярославомъ Володимиричемъ Изборьско; и приде вестъ в Пльсков, яко взяша Немци Изборьск, и выидоша Пльсковичи вси, и бишася с ними, и победиша я Немци. Ту же убиша Гаврила Горислалича воеводу; а Пльсковичъ гоняче, много побиша, а инех руками изымаша; и пригонивше под город, и зажгоша посадъ весь; и много зла бысть: и погореша церкви и честныя иконы и книги и евангелия; и много сел попустиша около Пльскова. И стояша под городомъ неделю, но города не взяша; но дети поимаша у добрых мужь в тали, и отъидоша проче; и тако быша без мира: бяху бо перевет держаче с Немци Пльсковичи, и подъвели их Твердило Иванковичъ с.инями, и сам поча владети Пльсковомъ с Немци, воюя села Новгородская; а инии Пльсковичи вбежаша в Новгород с женами и с детьми. В то же лето, той же зимы выиде князь Олександр из Новгорода к отцю в Переяславль с матерью и с женою и со всемъ дворомъ своимъ, роспревся с Новгородци. Той же зимы придоша Немци на Водь с Чюдью, и повоеваша и дань на них възложиша, а город учиниша в Копорьи погосте. И не то бысть зло, но и Тесов взяша и за 30 верст до Новгорода ганяшася, гость биуче, а семо Лугу и до Сабля. Новгородци же послаша к Ярославу по князя, и дасть им сына своего Андрея. Тогда же сдумавше Новгородци, послаша владыку с мужи опять по Олександра; а на волость Новгородскую наидоша Литва, Немци, Чюдь, и поимаша по Луге вси кони и скот, и нелзе быше орати по селом и нечимь, олна вда Ярослав сына своего Александра опять.

В лето 6749. Приде Олександр князь в Новгород, и ради быша Новгородци. Того же лета поиде князь Олександр на Немци на город Копорью, с Новгородци и с Ладожаны и с Корелюю и с Ижеряны, и взя город, а Немци приведе в Новгород, а инех пусти по своей воли; а Вожан и Чюдцю переветники извеша.

В лето 6750. Пойде князь Олександр с Новгородци и с братомъ Андреемъ и с Низовци на Чюдскую землю на Немци (в зиме, в силе велице, да не похвалятся, ркуще: «укорим Словенский язык, ниже себе», уже бо бяше Пльсковъ взят, и тиуне их посажене) и (князь Олександр) зая вси пути и до Пльскова; и изгони князь Пльсковъ, изымая Немци и Чюдь, и сковав поточи в Новгород, а сам поиде на Чюдь; и яко быша на земли, пусти полкъ весь в зажития; а Домашъ Твердиславичъ и Кербет быша в розгоне, и усретоша я Немци и Чюдь у моста, и бишася ту; и убиша ту Домаша, брата посаднича, мужа честна, и инех с нимъ избиша, а инех руками изымаша, а инии к князю прибегоша в полк; князь же въспятися на озеро, Немци же и Чюдь поидоша по них. Узрев же князь Олександр и Новгородци, поставиша полк на Чюдском озере, на Узмени, у Вороней камени; и наехаша на полк Немци и Чюдь, и прошибошася свиньею сквозе полк, и бысть сеча ту велика Немцемъ и Чюди. Бог же и святая Софья и святою

мученику Бориса и Глеба, еуже ради Новгородци кровь свою про-
ляша, тех святых великими молитвами пособи бог князю Алексан-
дру; а Немци ту падоша, а Чюдь даша плеща; и гоняче биша их на
7-ми верст по леду до Суболичьскаго берега; и паде Чюди бещисла,
а Немець 400, а 50 руками яша и приведоша в Новьгород. А бишася
месяца априля в 5, на память сятаго мученика Феодула, на похвалу
святых богородица, в суботу. Того же лета Немци прислаша с поклономъ
без князя: «что есмы зашли Водь, Лугу, Пльсков, Лотыголу мечемь,
того ся всего отступаем; а что есмы изымали мужий ваших, а теми
ся розменим: мы ваши пустим, а вы наши пустите»; и таль Пльсковь-
скую пустиша и умиришася.

Новгородская летопись, сс. 252—
262.

№ 92

Перемога князя Олександра Невського над німецькими рицарями («Льодове побойще») (1242 р.)

В лето 6750. Поиде великий князь Александр с братом своим
Андреем, и с Новгородци и с Низовци, на Немецкую землю в силе
велицей, да не хвалятся ркуще: «укорим Словеньский язык, нежели
себе»; уже бо бяшетъ взят град Пьсков, и тиуни их посажени в граде.
Великий же князь Александр зая все пути до Пьскова и изгони град,
и изымав Немци и Чюдь, и наместники Немецкия исковав поточи в
Новьгород, а град Псков свободи от плена; а землю их поже и
повоева, и полона много взя, а иных изсече. Они же гордии совку-
пившеся, и реша: «поидем, погубим великого князя Александра и
имем его руками»; и егда же приближишася, и почюдишася стражие
великого князя Александра силе Немецкой, сам же великий князь
Александр Ярославичь поклонися святей троици, и поиде на землю
Немецкую, хотя мьстити кровь християнскую. Бе бо зима в то время,
якоже бысть на земли их, пусти вся полкы своя в зажития, а Домаш
Твердиславичь и Кербет быша в розгоне; и убиша ту Домаша брата
посаднича, мужа добра, и иных много избиха с ним, а иных руками
яша, а иные прибегоша к великому князю в полкы. Се же слышав
местер, изиде противу им со всеми бискупы своими и со всем множе-
ством языка их и власти их, что ни есть на сей стороне, и с помо-
чию королевою, и снидоша на озеро глаголемо Чюдское. Велики же
князь Александр Ярославичь вспятися на озеро, Немци же и Чюдь
поидоша по них, князь же велики постави полкы на озере Чюдь-
ском, на Узмени, у Ворония камени, и укрепився силоу крестною,
ополчився поиде на них; наступиша же озеро Чюдское, бысть же
обоих множество велми. Отец же его великий князь Ярослав Всево-
лодичь прислал бе ему на помочь брата его меньшаго князя Андрея,
со множеством вой своих. Тако бо бяше у князя великого Але-
ксандра множество храбрых, якоже древле у Давыда царя силнии и
крепции; такоже воя великого князя Александра исполнишася духа
ратна, бяху бо сердца их акы лвом, и ркоша: «о княже нашъ чест-
ный и драгий! ныне приспе время положити главы своя за тя». Ве-
лики же князь Александр въздев руце на небо, и рече: «суди, боже,
и разсуди прю мою от языка велеречива; помози ми, господи, яко же
древле Моисееви на Амалика и прадеду моему великому князю Яро-
славу на океаннаго Святополка». Бе бо тогда день суботный, солнцю
всходящю, и съступишася обои полци; Немци же и Чюдь пробихася

свиниею сквозе полкы, и бысть ту сеча зла и велика Немцам и Чюди, и труск от колей ломления и звук от мечнаго сечения, якоже морю померзшу двинулися, и не бе видети леду, покрыло бо есть все кровию. Се же слышах от самовидца, рече ми: яко видех полкы божия на въздусе, пришедше на помощь великому князю Александру Ярославичю. И победив силою божию и святыя Софии, и святоу мученику Бориса и Глеба, еюже ради кровь свою пролияша: и даша ратнии плещи своя, и сечахуть я гоняще акы по аеру, и не бе им камо утещи, и биша их на семи верстах по леду до Суболичьскаго берега; и паде Немець 500, а Чюди безчисленное множество, а руками няша Немець пятьдесят мужь нарочитых воевод, и приведоша я в Новъгород, а иных вода потопи, а инии зле язвени отбегоша. Бысть же бой сий априля в 5, на похвалу святыя богородица, на память святаго мученика Клавдия; zde же прослави бог великого князя Александра пред всеми полкы, яко Исуса Навгина у Ерихона. Се же рькли Немци: «имем великаго князя Александра руками»; и сих ему предастъ бог в руце его, и не обретеса противник ему в брани никогдаже. Възвратившу же ся великому князю Александру с славною победою, бяше же полона много в полку его, ведяхуть бо я подле конь иже именуются риторы; и якоже приближися великий князь Александр к граду Пскову, и сretoша его со кресты игумени и попове в ризах и народ мног пред градом, поюще славу господев и великому князю Александру Ярославичю: «пособивый, господи, кроткому Давыду победити иноплеменикы и верному князю нашему оружием крестным, свободи град Псков от иноязычных и от иноплеменик рукою великаго князя Александра Ярославича».

Софийская первая летопись, Полное собрание русских летописей, т. IV, сс. 180—181.

№ 93

З подій князювання Данила й Василька Романовичів в Галицько-Волинському князівстві. Боротьба Данила й Василька проти нападу угрів і поляків (1241—1245 рр.)

В лето 6749. Ротислав собра князе Болеховьские и останок Галичан, приде ко Бакоте. Курилови же сущю печатнику тогда в Бакоте, послану Данилом княземь и Василком исписати грабительства нечестивых бояр, утиши землю. Бившимжеся им у врат, отступився хотяще премолвити его словесы многыми; Курил же отвеща ему: «се ли твори(ши) возмездье уема своима во добродееанье? не помниши ли ся, яко король Угорьский изгнал тя бе и(з) земле с отцьмь ти, како тя восприаста господина моя; уя твоя? отца ти во велице чести держаста и Киев обечаста, тебе Луческ вдаста, и мать твою и сестру свою из Ярославлю руку из(ъ)яста и отцю ти вдаста»; инеми словесы мудрыми глаголаста ему много. Видев же непослуша(нъ) его, изииде на нь со пешьци; он же уведев то, поиде прочь; он же мудростью и крепостью удержа Бакоту; Ростислав же изииде за Днепр. Слышав же Данил приход Ростиславль со князи Болеховьскими на Бакоту, абье устремися на не: грады их огневи предастъ и гребля их раскопа. Василько же князь остал бе стеречи земле от Литвы, послал беаша вое свое со братом. Данил же возьма плен мног вратися, и поима грады их: Деревичь, Губин и Кобуд, Кудин, Городецъ, Божьский, Дядьков. Приде же Курил печатник князя Данила, со треими

тысящами пешець и трьими сты коньник, и вдасть им взяти Дядьков град. Оттуда же пленив землю Болоховскую и пожег, оставили бо их Татарове, да им орють пшееницю и проса; Данил же на не болшую вражду (держа), яко от Татар болшую надежду имеаху. Князе же их из(ъ)я от руку Болеславлю князя Мазовьского, рекшу Болеславу: «почто суть вошли во землю мою, яко не вдах им?» рекый: «не суть вои твои, но суть особнии князи», и хотяше разграбити е; они же обещашася работе быти; онемъ же молящимся, Данил же и Василко за не хоти с ним брань створити, Василко же ехав убеди и, рекше умоли и, и дасть ему дары многи на избавление их. Онем же одинако не помнящим добродeanья, бог возмездье им дасть, яко не оста ничтоже во граде их, еже бысть не пленено. И приде ко брату си, милостью божию, обличая победу. Ростислав же одинако не престааша о злобе своей, но вои собрав и Володислава неверного, поиде на Галичь; и пришед ко Печере Домамири, и прельсти е Володислав, и вдашася Ростиславу; и оттуда, пойма, поиде ко Галичу, рекый: «яко твой есть Галичь», а сам прия тысячу от него. Слышав же Данил и Василко, собравша воя, скоро поидоста на них; он же не стерпе, выбеже из Галича до Щекотова, и с нимъ бежа Артемей, епископ Галичькый, и инии Галичани. Данилови же и Василку женуцу по немъ, весть приде ему, яко Татарове вышли суть и(з) земле Угорьское, идуть в землю Галичькую: и тою вестью спасеса, и неколико от бояр его ято бысть. Данил же хотя оставити землю, и еха до Бакоты и Калиуса, а Василко еха во Володимерь. Данил же дворечкого посла на Перемышль, на Костянтина Рязаньского, посланого от Ростислава, и владыце Перемышльскому коромолующю ему с ним: и слышав Костянтин Андреа грядуща на нь, избеже ночью. Андрей же не удоси его, но удоси владыку и слуги его разграби гордые, и тулы их бобровье раздра, и прилбице их волчье и борсуковые раздраны быша; словутьного певца Митусу, древле за гордость не восхотевшу служити князю Данилу, раздраного акы связаного проведоша, сиречь, яко же рече Приточник: буюсть дому твоего скрушиться, бобр и волк и язвець снeдяться. Си же притчею речена быша.

В лето 6750. Не бысть ничто же.

В лето 6751. Ростислава розгнаша Татарове во Борку и бежа Угры, и вдасть за нь паки король Угорьский дочь свою. Данилу же будущу во Холме, прибеже к нему Половцин его, именемь Актай, рекый: яко «Батый воротился есть изо Угор, и отрядил есть на тя два богатыря възискати тебе, Манмана и Балаа». Данил же затворив Холм, еха ко брату си Василкови, пойма с собою Курила митрополита; а Татарове воеваша до Володавы и по озерам, много зла створше.

В лето 6752. Не бысть ничто же.

В лето 6753. Слышав же короля Михаил вдав дочь за сына его, и беже Уоры. Король же Угорьский и сын его Ростислав чести ему не створиста; он же розневався на сына, возвратися Чернигову. Оттуда еха Батыеви, прося волости своее от него. Батыеви же рекшу: «поклонися отец наших закону»; Михаил же отвеща: «аще бог ны есть предал и власть нашу, грех ради наших, во руце ваши, тобе кланяемся и чести приносим ти; а закону отец твоих и твоему богонечестивому повелению не кланяемся». Батый же яко сверпый зверь възярыся, повеле заклати князя Михаила: и заклан бысть незаконным Доманом, Путивльцемъ, нечестивым, и с ним заклан бысть боярин его Федор, иже мученически пострадаша и восприяста ве-

нечь от Христа бога. Данилови же со братом Василком заратившимся с Болеславом князем Лядьскимъ, внидоста во землю Лядскую четьрми дорогами: сам Данило воева около Люблина, а Василко по Изволи и по Ладе, около Белое, дворьскый же Ондрей по Сяну, а Вышата воева Подьгорье; взявше полон возвратишася. И пакы изийдоста и повоеваста землю Любльнскую, даже и до реки Вислы и Сяну; и пр(и)ехавша под Завихвост, стрели Василко князь черес реку Вислу, не могоша бо переехати си реки, понеже наводнилася бяше, и возвратистася взявша полону много. Малу же времени минувшу, приехавъши же Ляховé и воеваша около Андрева. Услышав же Данило князь со братом Василком совокупиша силу свою, и повелеста престоити праща и иные сосуды на взятые града, и придоста на град Люблин; одного дне быста под градом ис Холма, со всеми вои и пращами. Мечущим же пращам и стрелам яко дождю идущу на град их, и уведевъше Ляхове, яко крепче брань Руская належить, начаша просити милость получитьи. Данил же и Василко створиста завет положив им, река: «не помогайте князю своему»; они же обещахася то створити. Данил же со братом возвратистася, воеваша страну ту. Ростислав же умолив Угор много, просися у тьстя, да выидеть на Перемышль; вшедшу ему собравше смерды многы, пшьсте, и собра я в Перемышль. Данил же и Василко, слышавше, посласта Лва, млада суца, и яко ни во бой ему внити младу суцу, посла сыновца своего Всеволода, Андрея и Якова, иньи бояре. Бившимся им на реце Сечници, одоле Ростислав, многи бо име пешьце; бьющу же Аньдрею и Якову, секущимся люте, Всеволод не поможе им и навороти конь свой на бег; бившим(ъ)жеся им много и отъехаша цели. Данилови же бывши вести, и поиде собрав вои многи и пешьце, и прогна и(з) землю, и иде Угры.

В лето 6754. Придоша Литва и воеваша около Пересопнице, Аишьно Рушьковичъ. Данил же и Василко ехаша во Пиньск и предъвариста его дондеже приход его (бысть). Онемъ же идущимъ по полю Пиньскому, изийдоста на не из града; поганым же одинако гордость имеющим во сердци своемъ, погнаша е, онем же не стерпевшим побегоша, бежащим же им падаху с коний. Василко же приведе первый сайгат ко брату си; вси же вои его избьени быша, самому же Рюшковичу умале утекшу. И бысть радость велика во граде Пиньске о победе Данила и Василка: всь бо плен отъяста, богу помогающу им.

В лето 6755. Воеваша Литва около Мелнице, Лековни, и велик плен прияша. Данило же и Василко гнаста по них до Пиньска: во Пиньски бо Михаил дал бе им вестъ; онем же ставшим осекшимся в лесе, дал бо бе им Михаил вестъ, буда в Пиньске. Данил же и Василко погнаша на не, и дворьскый Яков воя своя; Литве же не емше веры Михайлови, изийдоша и(з) станов своих. Милостью божиею, побегшим Литве, и избити быша и плен всь отъяша, а сам Лонькогвени боден утече; иде вестъ Данилу и Василку, и бысть радость велика во Пиньске граде. Преже же войны Данилови Черниговское, седящу ему в Галиче, а Василку в Володимере.

В лето 6756, воеваша Ятвязе около Охоже и Бусовна, и всю страну ту поплениша, и еще бо Холму не поставлену бывъшу Данилом. Гна же по них Василко из Володимерея, угони е, и бывшу ему третий день из Володимерея в Дорогычине, оньмъ же бьющимся у ворот Дорогычиньских, и приде на не Василко; онем же възъехавшим им противу и не стерпевшим от лица Василкова, богу помогшу, побегоша злии погании, и бысть на не сеча люта, и гнаша е за много

поприщъ и убито бысть князий с(о)рок, инии мнози избьени быша и не устояша; посла и во Галичь ко брату си; и бысть радость велика во граде том Галиче в день той. Василко бо бе возрастом середний, умом велик и дерзостью, иже иногда многажды побежаше поганые, или иногда многажды посылающима има на поганя, еже Скомонд и Боруть зла воиника, иже убьена быста посланиемь. Скомонд бо бе вольхв и кобник нарочит, борз же бе яко и зверь, пешь бо ходя повоева землю Пиньскую, инии страны; и убьен бысть нечестивый, и глава его взотъчена бысть на кол. И во иная времена, божию милостью, избьени быша погании, их же не хотехом писати от множества ради.

В лето 6757. Ростислав молися тьстевн своему королеви, да пошлетъ ему вои на Данила: поим вои, иде в Лядьскую землю и молися Лыськовой и убеди ю, да послетъ с ним Ляхы; и посла с ним вое. Нарочиты бояры и инии Ляхове избегли бяху из земли, хотяще ити к Данилови; уведев же Ростиславль выход, хотяще им получите милость у Лестьковича и у матери его, идоша к нему на помощь: еже по мале времени ят бысть старейши их Творьян Данилом. Ростислав же устреми(в)ся приде на град Ярославль; людем же бывшим во граде Даниловым и Василковым, и бояром многим, видив же крепок град, поиде к Перемышлю. И собрав тземельце многы, сосуды ратные и градные и пороки, исполчив воя своя, и паки поиде ко Ярославлю и за собою остави град Перемышль, мыслящу ему: «аще сего не приму, да сего держу». Стоящу же ему у града и строящу пороки, ими (же) приметь град, и бысть бой велик пред градом; оному же велевшу своим охабитися, да не язвени будутъ вои его от граждан, дондеже устроить сосуды порочные. Хвалящюжеся ему пред вои своими и рекущу: «аще бых изведаль кде Данила и Василка, ехал бых на ня; аще бы ми сдесятью воин, ехал бых на ня». Гордящюжеся ему, и сътвори игру пред градом, и сразивъшуся ему со Воршемь, и падеся под ним конь, и вырази собе плече, и не на добро случися ему знамение. Слышав же Данило и Василко ратное пришествие его, помолиастя богу, начаста сбирати вое и посласта Кондратови, рекуще: «яко тебе доля изъидоша на наю Ляхове, яко помощника ти есве». Пославшу же ему помощь, Данило же и Василко посласта в Литву, помощи просяща, и послана бысть от Миндога помощь. Не дотягшим же обоим, явльшу же богу помощь свою над ними, яко не от помощи человеком победа, и от бога, скоро собравше вои поидоста; посласта же Андреа, да я видить и укрепить град, яко уже близ есть спасение их. Не дошедшим же воемь реку Сяну, соседшим же на поли оружитьися, и бывшу знамению сиче над полком: пришедшим орлом и многим вороном, яко оболуку велику, играющим же птицам, орлом же клекъщущим и плавающим криломы своими и воспрометающимся на воздухе, яко же иногда и николи же не бе; и се знамение на добро бысть. Данил же оружився, поемь вое свое, поиде реце Сяну. Броду же глубоко сущу, и приехаша Половци наперед, и приехавше видиша стада их, не бе бо стражь их у реки, Половцем же не смеющим разьграбити их, бес повеления княжа; онем же узревшим и убогшим со стады своими во станы свое; Данило же и Василко не умедлиста, но скоро пр(е)идоста реку, исполчивша же коньники с пешьци поидоста с тихостью на брань, сердце же ею крепко бе на брань и устремлено на брань. Лвови же детьску сущу, поручи и Василкови, храбру сущу боярину, и крепку, да стрежетъ его во брани. Видиз же Ростислав приход ратных, исполчив же вои свое, Русь и Угры и Ляхы, и доиде

противу им; пеще же остави противу вратом града стрещи врат, да не из(ъ)идуть на помощь Данилу и не и(з)секуть праков. Ростислав же исполчився преиде дебрь глубокую, оному же идущу противу полку Данилову, Андрееви же дворьскому тоснующюся да не сразится с полком Даниловым, ускорив сразися с полком Ростиславим крепко: копьем же изломившимся, яко от грома тресновение бысть, и от обоих же мнози падше с коний и умроша, и инии уязвени быша от крепости ударения копейного. Данил же посла 20 мужь избранных на помощь ему; Василей же Глебовичь и Всеволод Олександровичь, Мьстислав, не мога Андрееви, бежаста назад ко Сянови. Андрееви же оставшу с малой дружиною, возъездя крепци боряшеса с ними. Видев же Данил Ляхы крепко идуща на Василка, керьлешь поюща, силен глас ревуше в полку их, Данил, же зидив близ брань Ростиславлю, и Филю в заднемь полку стояща со хорюговью, рекущо: яко «Русь тищива суть на брань, да стерпим устремления их, не стерпими бо суть на долго время на сечю»: богу же не услышавшу славы его, приде на нь Данило, со Яковом Марковичемь и со Шьльвом. Шелвови же сбодену бывшу, Данила же емшу, исторжеса из руку его и выеха ис полку, и видевь Угурина грядущаго на помощь Фили, копьемь сътче и, оружию бывшу в немь уломлену спадеса, изьдше. О того же гордаго Филю Льв, млад сы, изломи копье свое. Паки же Данило скоро приде на нь, и разруши полк его, и хоруговь его раздра наполю. Видив же се Ростислав побеже, и наворотиса Угре на бег. Василкови же сразившуся с Ляхы, наворотившимся и зрящим обоим на ся, Ляхом же лающим, рекущим: «поженемь на великьи бороды». Василкови же рекшу: яко «ложь глагол есть вашь, бог помощник нашь есть», и тъкну конь свой и движесе. Ляхове же не стерпевше побегоща от лица его. Данилови женущу черес дебрь глубокую на Угры и Русь бьющю е, скорбяше о брате не ведый; узрев же хоругвь его по Ляхом женущу, и бысть в радости велице. Ставшу же ему на могиле противу городу, и приеха Василко к нему. Данилови же хотящу гнати по них; Василко же возбраняше ему. Ростиславу же познавшу, направи конь свой на бег. Угре же и Ляхове мнози избьени быша и яти быша, и от вьсих мнози яти быша; тогда же и Филя гордый ят бысть Андреемь дворьскимь, и приведен бысть к Данилу, и убьен бысть Данилом; Жирослав же приведе Володислава, злого мятежника земле, в т же день и тот убьен бысть, и инии Угре мнози избьени быша за гнев. Данило же и Василко не идоста в город, и Льв ста на месте, воиномь посреде трупья являюща победу свою; гонящим же и приездящим воином, полунощи, и ведушим користь многу, якоже всее нощи клику не переста, ищущим друг друга. Яви же бог милость свою и дасть победу Данилу на канун великую мученику Фрола и Лавра. Данил же город зажже, еже Ростислав создал; иде же в Холм с колодники многими, иже бе создал сам. Литве же приехавшим и Ляхом Кондратовым к нему припевшим ко брани, и воротиса восвоися; а Ростислав бежа в Ляхы, и поемь жену свою иде Угры: про то бо из Угор пришел бьашеть, с женою, в Лядскую землю, мысляше во уме своемь взяти Галичь и обладати им; бог же за высокомыслие его и не створи того, еже он мысляше.

В лето 6758. Приславшу же Могучееви посол свой к Данилови и Василкови, будущю има во Дороговьскы: «дай Галичь!» Бысть в печали велице, зане не утвердил бе земле свояе городы: и думав с братом своим, и поеха ко Батыеви, река: «не дам полуотчины своей, но еду к Батыеви сам». Изыде же на праздник Святаго Дмитрея,

помолився богу, и приде Киеву, обдержашу Киев Ярославу боярином своим Еиковичемь Дмитром. И пришед в дом архистратига Михаила, рекомый Выдобичь, и сзвза калугеры и мниский чин, и рек игумену и всей брати, да створять молитву о немь — и створиша — да от бога милость получить; и бысть тако, и пад пред архистратигом Михаилом, изыде из монастыря в лоды, видя беду страшну и грозну. И прииде Переяславлю, и стретоша (и) Татарове. Оттуда же еха к Куремесе, и виде яко несть в них добра. Оттуда же нача болми скорбети душею, видя бо обладаемы дьяволом: скверная их кудешская бляденья и Чигизаконова мечтанья, скверная его кровопитья, многыя его волшьбы; приходящия цари и князи и велможе, солнцю и луне и земли, дьяволу, и умершим в аде отцемь их и дедом и матеремь, водяше около куста поклонятися им. О скверная прелесть их! Се же слыша велми нача скорбети. Оттуда же приде к Батыеву, на Волгу, хотящу ся ему поклонити. Пришедшу же Ярославлю человеку Сънгуруви, рекшу ему: «брат твой Ярослав кланялься кусту; и тебе кланятися»; и рече ему: «дьявол глаголеть из уст ваших; бог загради уста твоя и не слышано будеть слово твое». Во т час позван Батыем, избавлен бысть богом злого их бешения и кудешства; и поклонися по обычаю их и вниде во вежю их. Рекшу ему: «Данило! чему еси давно не пришел, а ныне оже еси пришел, а то добро же; пьещи ли черное молоко, наше питье, кобылий кумуз?» Оному же рекшу: «доселе есмь не пил; ныне же ты велишь, пью». Он же рче: «ты уже наш же Татарин: пий наше питье». Он же испив поклонися, по обычаю их, изьмолвя слова своя, рече: «иду поклонитись великой княгини Баракъчинови». Рече: «иди». Шед поклонися по обычаю: и присла вина чюм и рече: «не обykle пити молока, пий вино». О злее зла честь Татарская! Данилови Романовичю князю бывшу велику, обладавшу Рускою землею, Киевом и Володимером и Галичем, со братом си, инеми странами: ныне седить на колену и холопом называется, и дани хотять, живота не чаеть и грозы приходять. О злая честь Татарская! Его же отець бе царь в Руской земли, иже покори Половецкую землю и воева на иные страны все, сын того не прия чести, то иный кто можеть прияти? Злобе бо их и льсти несть конца: Ярослава великого князя Суждальского зелиемь умориша; Михаила князя Черниговского, не поклонившася кусту со своим боярином Федором, ножемь заклана быста, еже преде сказахом кланяние их, еже венець прияста мученицкы; инии мнозии князи избьени быша и бояре. Бывшу же князю у них дней 20 и 5, отпущен бысть и поручена бысть земля его ему, иже беаху с нимь; и приде в землю свою, и срете его брат и сынове его, и бысть плачь обиде его, и болшая же бе радость о здравьи его.

Летопись по Ипатскому списку,
сс. 526—537.

№ 94

Боротьба князя галицкого Данила з татарами (1250-ті роки)

По рати же Кремянецкой Куремьсине, Данил воздвиже рать противу Татаром. Сгдав с братом и со сыном, посла Деонисия Павловича, взя Межибожие, потом же воевахуть люде Данилови же и Василкови Болохов, а Лвови Побожье и люди Татарская. Весне же бывши, посла сына своего Шварна на Городок, и на Семоць, и на вси городы, и взя Городок и Семоць и все городы, седящия

за Татары, Городеск и по Тетереви до Жедечева. Възвъгляне же сольгаша Шварном, поемше тивуна не вдаша ему тивунити: Шварно же приде поймав города вси, и по немъ придоша Белобережье и Чариятинци и вси Болоховци к Данилу. Присла же Миндовг к Данилу: «пришлю к тебе Романа и Новгородце, абы пошел ко Возвъгляю, оттуда и к Киеву»; и срече срок во Възвъгляю.

В лето 6766. Данило же с братом идоша ко Возвъгляю, в силе тяжце, ждя вести от Романа и Литвы; и стоя на Корецки днину, жда вести от них, и поиде ко Возвъгляю. Преже посла сынови Шварна, да объедеть град, да никтоже не утечеть от них: бе же вой с ним 5-сот. Гражане же видивши ратных мало со княземъ, смеяхуся стояще на граде. Наутрея же приде Данил со многомъ множеством полком, со братом си и со сыномъ Львом; видивъше же гражане, и ужас бысть в них, и не стерпеша и вдашася; и город зажьже, люди же изведе и вдасть я на подел, ово брату си, ово же Львови, другия Шварнови, и поиде в дом си прием град. Романови же пришедшу ко граду и Литве, потекши на град Литве, ни ведеша ништо же, токмо и головне ти, псы течюще по городищу; тужаху же и плеваху, посвойски рекуще: «янда», взывающе боги своя «Андая и Дивирькса», и вся боги своя поминающе, рекомагы беси. Потом Роман еха по отци, поемъ со собою мало людей, а прочии пусти домовъ. Данило же и Василко бе веселяся, а Лев еха домъв си. Литва же роздумавше и воеваша, гнев держаще; ехавше же воеваша около Лучьска. Данилови же не ведуще ни Василку, служащий же князи Данилови и людье Василкови, Юрьи, Олекса дворьский, иней ехаша на не. Ехавшим же на не, онемъ же притекшим супротив Кострузе, снузником же сразившимся, не стерпеша, но на бег обратишася. Они же секуще я и бодуще, вогнаша а во озеро (имется) 10 мужь одного коня, мняще яко — «конь вынесеть ны» — и тако погрязаху, ангелом потопляеми от бога посланым; и нагрязе озеро трупов и щитов и шеломов; тоземьце же велику користь имаху волочаще я. И бысть на Литву сеча велика. Одолевшим славяху бога и святую госпожу богородицю; послаша же сайгат Данилови и Василкови, о обрадовастася Данил и Василко о помощи божией, иже на поганья. Се бо беша людие Миндогови и воевода их Хвал, иже велико уб(и)йство творяше земле Черниговьской и Сиръвид Рюшкович; Сирвид же утече, а Хвал убит бысть, инии мнози.

В лето 6767. Куремьса поиде на Данила и на Василка, без вести приеха. Василко же сбирашеться во Володимере, а Данило в Холме, посласта ко Львови, абы поехал к ним. Куремьсе же не перешедшу Стыра, посла люди к Володимеру; въехавшим же ратным воем к городу, изыдоша на не гражане пещьци, и бившимся с ними крепко, и выбегоша из града, идоша к Курьмсе, исповедаша, яко гражане крепче борються с ними. Данило же и Василко одинако сбирастася хотяща битися с Татары. Прилучижеся сице, за грехы, загоретися Холмови от оканья бабы. Си же потом спишемъ о создании града, и украшение церкви, и оного погибели мнозе, яко всем сжалитиси. Сицю же пламени бывшу, якоже со все земли заре видити, якоже и со Львова зряще видити, по подемъ Белзьскимъ, от горения силнаго пламени. Людемъ же видящим, яко от Татар зажьжен бе град, и вбежаша в места лесна и темь не могоша сбиратися; Данило же сняся с братом, и теши и якоже от бога бывшей беде не имети желе поганьскы, но на бога надеятися и на нь возложити печаль; яко же и бысть. Потом же ехаста в Володимеръ, и собравша мало дружины, и молящася богу о нашествии Татар, да бог избавить я; не могуща

же дружины собрати, сласта семо и онамо. Прилучижеся Василковым людемь выехати, и обретше Татар биша я и колодники имаша. Потом же Куремьсе стоящу у Лучьска, створи бог чюдо велико: Луческ бе не утвржен и не уряжен, и сбегшимся во нь многим людемь, и бе бо зиме бывъши и воде велице, оному же пришедшу к Лучьску и не могшу ему прети, хотяше мост пряти; гражаном же отсекишим мост, он же пороки постави отгнати хотя; бог же чюдо створи, и святой Иван, и святой Никола: ветру же таку бывшу, яко пороком вергшу, ветр же обращаше камень на не, дакы же мечющем на не крепко, изломися, божиею силою, прак их; и не успевше ничтоже вратишася во станы своя, рекше в поле...

Времени же минувшу и приде Буранда безбожный, злый, со множеством полков Татарских, в силе тяжьце, и ста на местех Куремьсенех. Данило же держаше рать с Куремьсою, и николи же не бояся Куремьсе: не бе бо могл зла ему створити никогда же Куремьса, дондеже приде Буранда со силою великою. Посла же послы к Данилови, река: «иду на Литву; оже еси мирен, пойди со мною». Данилови же седшу с братом (и) со сыном, печалны бывше, гадахуть, ведахуть бо, аще Данил поедеть и не будеть с добром. Сгадавше вси и еха Василко за брата, и проводи (его) брат до Берестья, и посла с ним люди своя; и помолився богу святому спасу избавнику, яже есть икона, яже есть в городе Мелнице во церкви святое богородице и ныне стоить в велице чести, обеща ему Данило король украшением украсити и. Василкови же едушу по Бурондаи одному по Литовьской земле, обрет негде Литву, избив ю и приведе сайгат Бурондаеви, и похвали Бурондай Василка: «аще брат твой не ехал»; и воеваше езда с нимь. Ищющу ему сыновца своего Романа, воеваша землю Литовьскую и Нальщаньскую; княгиню бе бо оставил у брата и сына своего Володимера...

Посем же минувшему лету,

в лето 6769, бысть тишина по всей земле. В ты же дни свадба бысть у Василка князя у Володимере городе: нача отдавати дщерь свою Олгу за Андрея князя Всеволодича, Чернигову. Бяшетъ же тогда брат Василков Данило король, со обеима сынома своими со Лвом и со Шварном, и инех князей много и бояр много. И бывшу же веселью немалу в Володимере городе, и приде вестъ тогда Данилови (к) королю и к Василкови, оже Бурондай идеть, оканный, проклятый, и печална быста брата о том велми: прислал бо бяше, тако река: «оже есте мои мирници, сретъте мя; а кто не сретит мене, тый ратный мне». Василко же князь поеха противу Бурондаеви со Лвом сыновцем своим, а Данило король не еха с братом: послал бо бяше, себе место, владыку своего Холмовьского Ивана. И поеха Василко князь со Лвом и со владыкою противу Бурондаеви, поймав дары многы и питье, и сrete и у Шумьски; и приде Василко со Лвом и со владыкою перед онь, с дары. Оному же велику опалу створцу на Василка князя и на Лва, владыка стояше во ужасти велице; и потом рече Буронда Василкови: «оже есте мои мирници, розмечете же города свое все». Лев розмета Данилов Истожек, оттоле же послав Лвов розмета, а Василко послав Кремьянецъ розмета и Луческ. Василко же князь из Шюмьска посла владыку Ивана напередь ко брату своему Данилови. Владыце же приехавшу Данилови, и нача ему поведати о бывшем и опалу Бурондаеву сказа ему; Данилови же убоявшуся побеже в Ляхы, а из Ляхов побеже во Угры. И тако поиде Бурондай ко Володимерю, а Василко князь с ним, и не дошедшу ему города, и ста на Житани на ночь. Бурондай же нача молвити про

Володимерь: «Василко! розмечи город»; князь же Василко нача думать в себе про город, зане немощно бысть разметати вборзе его величеством, повеле зажечи и; и тако черес ночь изгоре весь. Завтра же приеха Буранда в Володимерь, и виде своима очима город изгоревши весь; и нача обедати у Василка на дворе и пити; обедав же и пив и леже на ночь у Пятидна. Завтра же присла Татарина, именовем Баимура, Баимур же приехавь ко князю и рче: «Василко! прислал мя Бурандай, велел ми город роскопати». Рече же ему Василко: «твори повеленое тобою». И нача роскопывати город, назнаменуя образ победы. И посемь поиде Бурандай к Холмови, а Василко князь с нимь, и с бояры своими, и слугами своими. Пришедшим же им к Холмови, город же затворен бысть, и стаха пришедше к нему одале его, и не успеша у него ничтоже; бяхуть бо в немь бояре и людье добрии, и утвержение города крепко пороки и самострелы. Буранда же росмотрев твердость города, оже немощно взяти его, темже и нача молвити Василкови князю: «Василко! се город брата твоего, едь молви горожаном, а быша ся передале»; и посла с Василком три Татарине, именовем Куичия, Ашика, Болюя, и к тому толмача, розумеюща Рускый язык, што иметь молвити Василко, приехав под город. Василко же ида под город и взя себе в руку каменя; пришедше под город и нича молвити горожаном, а Татарове слышать послании с нимь: «Костянтине холопе, и ты другий холопе Лука Иванковичю! се город брата моего и мой, передайтеся»; молвив, да камень вержеть доловь, дая им розум хитростью, а быша ся биле, а не передавалися; си же слова молвив, и потройчи меча каменьемь доловь. Съ же великий князь Василко акы от бога послан бы на помощь горожаном, пода им хитростью разум. Костянтин же стоя на заборолех города, усмотри умом разум поданы ему от Василка, и рече князю Василкови: «поедь прочь, аже будеть ти каменемь в чело; ты уже не брат еси брату своему, но ратьный есь ему». Татарове же, послании со княземь под город, слышавше, поехаша к Бурандаеви и поведаша речь Василкову, како молвил горожаном, што ли молвили пак горожане Василкови. И посемь поиде Буранда вборзе к Люблину, от Люблина же поиде ко Завихвосту.

Летопись по Ипатскому списку,
сс. 555—558, 560—561, 561—564.

№ 95

Татары накладывают данину на Новгород (1259 г.)

В лето 6767. Бысть знамение в луне, яко ни знамения не бысть. Тои же зимы приеха Михаил Пинецинич из Низу со лживымь посольствомь, река тако: «аже не иметеса по число, то уже полкы на Низовской земли»; и яшася Новгородци по число. Тои же зимы приехаша оканьнии Татарове сыроядци Беркай и Касачик, с женами своими, и инех много; и бысть мятежь велик в Новегороде, и по волости много зла учиниша, беруче туску оканьным Татаром; и нача оканьный бояться смерти, рече Олександрю: «даи нам сторожи, ат не избьют нас». И повеле князь стеречи их сыну посадничю и всем детем боярьским по ночем. И реща Татарове: «дайте нам число, или бежим проче»; и чернь не хотеша дати числа, но реща: «умрем честно за святую Софью и за дома ангельския». Тогда издвоишася люди: кто добрых, тот по святой Софьи и по правои вере; и ство-

риша супор, вятшии велят ся яти меншим по числу; и хоте оканьный побежати, гоним святым духомъ, и умылиша свет зол, како ударити на город на ону сторону, а друзии озеромъ на сю сторону; и възьбрани им видимо сила Христова, и не смеша; и убоявшеся почаша ся возити на одну сторону к святой Софьи, рекуще: «положим главы своя у святой Софьи!» И бысть заутра, съеха князь с Городища, и оканьнии Татарове с нимъ, и злых светомъ яшася по число: творяху бо бояре себе легко, а меншим зло; и почаша ездити оканьнии по улицам, пишюче дома христьянскыя: зане навел бог за грехы наша ис пустыня звери дивияя ясти силных плъти и пити кровь боярьскую; и отъехаша оканьнии, взявше число, а князь Олександр поеха после, посадив сына своего Дмитрия на столе.

Новгородская летопись, сс. 279—280.

№ 96

Повстання на Русі проти татар. Смерть великого князя Олександра Невського (1262—1263 pp.)

Того же лета съвет бысть на Татарове по всем градом Руским, ихже посажа властелей царь Батый по всем градом Руским, и по убиении Батыеве сын его Сартак и по сем инии. Князи же Русстии, согласившеся межи собою, и изгнаша Татар из градов своих; бе бо от них насилие, откупаху бо богатыя у Татар дани и корыстоваахуся сами, и мнози люди убозии в ростех работаху. И тако князи Русстии изгнаша Татар, а иных избиша, а инии от них крестишася во имя отца и сына и святого духа. Тогда же убиша в Ярославле и Изосиму отступника, иже отвръжеся христьянския веры и иночества, и бысть бесерменин зол велми, и приат поспех от посла царева Титяка, и много зла творяше христьяном, егоже убивше православнии христьяне и повргоша псом на съедь. Того же лета поиде князь велики Ярослав Ярославичь, внук Всеволож, и князь Дмитрей Александровичь, внук Ярослава Ярославичя, с шурином своим с Константином, и Товтивил Полотцкий и Новгородци идоша вси ратью во мнозе силе под Юрьев Немецкий град, а у града три стены, и тако вскоре единым приступлением град взяша, а Немцев избиша; а наших мужа добра и храбра велми застрелиша з города, и Петра Мясниковичя убиша, и Якова храбраго гвоздочника убиша, и Илью Дехтярева убиша, и Измаила кузнеца убиша, зело храбрых и велми удалых мужей.

В лето 6771. Родися князю Глебу Василковичю Белозерскому сын Михайло. Того же лета князь велики Александр Ярославичь, внук Всеволож, правнук Юрья Долгорукаго, праправнук Владимира Маномеха, препраправнук Всеволож, пращур Ярославль, прапращур великого Владимира, иде вчетвертый во Орду к царю Беркаю, и зимова тамо; и разболеся велми, и отпущен бысть на Русь, и дошед Городца и пострижеся во святой аггельский иночьский образ и в схиму, месяца Ноября в 14 день, тоя же ноци и преставися; и принесоша тело его в Володимерь и положиша в церкви пречистыя богородици, того же месяца Ноября в 23 день. Егда же хоташе пресвященный Кирил, митрополит Киевский и всея Русии, вложити грамоту прощальную в руку его, и приступль иконом Савастіан, хотя разгнути руку его, он же простре ея сам яко жив; егда же вложи Кирил митрополит грамоту

в руку его, он же паки согбе ю сам о себе якоже жив: и дивишася вси о сем. Положен же бысть во граде Володимери в монастыри рожества пречистыя богородици, княживъ десять лет. Сего сынове: Василей, Дмитрей, Андрей, Данило Московский.

Полн. Собр. Русских Летописей, т. X, Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью, СПб, 1885, с. 143.

№ 97

Розгром руськими німецьких рицарів під Раковором (1268 р.)

В лето 6776. Сдумаша Новгородци с князем своимъ Юрьемъ, хотеша ити на Литву, а инии на Полтеск, а и(ни)и за Нарову; и яко быша на Дубровне, бысть распря, и възпятишася, и поидоша за Нарову к Раковору, и много в земли их потратиша, а города не взяша; застрелиша же с города мужа добра Федора Сбыславича и инех 6 человек; и приехаша здорови. Того же лета сдумавше Новгородци с посадникомъ Михаиломъ, призваша князя Дмитрия Александровича ис Переяславля с полкы, а по Ярослава послове послаша; и посла Ярослав в себе место Святъслава с полкы. И изискаша мастера порочные, и начаша чинити пороки в владычни дворе; и прислаша Немци послы своя, Рижане, Вельяжане, Юрьевци и из инех городов, с лествю глаголюще: «нам с вами мир, перемогайтеся с Кольванци и с Раковорци, а мы к ним не приставаем, а крест целуемъ». И целоваша послы крест; а тамо ездив Лазоръ Моисиевичъ, водил всех их к кресту, пискупов и бсжих дворян, яко не помогати им Кольванцем и Раковорцем; и пояша на свой руке мужа добра из Новагорода Семьюна, целовавше крест. И совкупившеся вси князи в Новьгород: Дмитрий, Святъслав, брат его Михайло, Костянтин, Юрьи, Ярополк, Довмонт Пльсковьскыи, и инех князий неколико, поидоша к Раковору месяца генваря 23; яко внидоша в землю их, и розделишася на 3 пути, и много множество их воеваша; и ту наехаша пещеру непроходну, в неиже бяше множество Чюди влезше, и бяше нелзе их взяти, и стояша 3 дни; тогда мастер прочный хытростью пусти на ня воду, Чюдь же побегоша сами вон, и исекоша их, а товар Новгородци князю Дмитрию всь даша. И оттоле поступиша к Раковору; и яко быша на реце Коголе, и ту усретоша стоящъ полк Немецьскый; и бе видети якои лес: бе бо съвкупилася вся земля Немецьская. Новгородци же не умедляче ни мало, поидоша к ним за реку, и начаша ставити полкы: Пльсковичи же стаха по правой руке, а Дмитрий и Святъслав стаха по праву же выше, а по леву ста Михайло, Новгородци же стаха в лице железному полку противу великой свиньи; и тако поидоша противу собе; и яко съступишася, бысть страшно побоище, яко не видали ни отци, ни деди. И ту створися зло велико: убиша посадника Михаила, и Твердислава Чермного, Никифора Радятинича, Твердислава Моисиевича, Михаила Кривцевича, Ивача, Бориса Илдятинича, брата его Лазоря, Ратшю, Василя Воиборзовича, Осипа, Жирослава Дорогомилевича, Поромана подвоиского, Полоуда, и много добрых бояр, а иных черных людей бещисла; а иных без вести не бысть: тысячьского Кондрата, Ратислава Болдыжевича, Данила Мозотинича, а иных много, и бог вестъ; а Пльковичъ такоже и Ладожан; а Юрьи князь вда плечи, или перевет был в немь, то бог вестъ. Но то, братье, а грехы наша бог казнить ны и отъят от

нас мужи добрые да быхом ся покаяли, якоже глаголетъ писание; дивно оружие молитва и пост; и паки: милостыни совокупилася с постомъ, от смерти избавляета человека; и паки помянем Исаия пророка, глаголюща: аще хочете послухати мене, благая земная снесите; аще ли не хотите, ни послушаете мене, оружие вы поясть, и тако поженеть един 100 вас, а от ста погибнуть 1000 вас. Мы же ту страсть видевьше, ни худе покаемся грех своих, но горше быхом на зло, брат брата хотяще снести завистию и друг друга, крест целующе и паки престапующе, а не ведуще, кака есть сила крестная: крестомъ бо побужены бывають (врагы и) силы бесовьскыя, крест князем пособить в бранех, крестомъ огражаеми вернии людие побежаютъ супротивныя; иже бо крест престапують, то и сде казнь приимають, и на ономъ вѣце муку вечную. Мы же на преднее възвратимся. Бывшую бо великому тому снятию и добрым мужем главами своими покаяюще за святую Софью милосердый господь посла милость свою въскоре, не хотя смерти грешнику до конца, кажа нас и паки милуя, отвратил ярость свою от нас, и призре милосерднымъ си окомъ: силою креста честнаго и помощью святыя Софьи, молитвами святыя владычица наша богородица приснодевица Мария и всех святых, пособи бог князю Дмитрию и Новгородцем, месяца февраля 18, на память святаго отца Лва, в субботу сыропустную; и гониша их бьуче и до города, в 3 пути, на семи верст, якоже не мочи ни коневи ступити трупиемъ. И тако възспятишася от города, и узреша иньи полчишь свинью великую, которая бяше вразилася в возники Новгородьскыя; и хотеша Новгородци на них ударити, но инии рекоша: «уже есть велми к ночи, еда како смятемся и побиемся сами?» и тако сташа близ противу себе, ожидающе света. Они же оканьнии крестоприступници не дождавше света побегоша. Новгородци же стояша на костех 3 дни, и приехаша в Новьгород, привезоша братию свою избьеных, и положиша посадника Михаила у святой Софьи. Буди (им), господи боже милостивый, человеколюбче, в ономъ вѣце стати (одесную тебе) со всеми (святыми) угодившими ти от века, иже кровь свою прольяха за святую Софью, живот свой отдавше честно! И даша посадничьство Павше Онаньиничю; а тысячьского не даша никомуже, ци будет Кондрат жив.

Новгородская летопись, сс. 286—290.

№ 98

Боротьба між руськими князями (1281—1282 pp.)

В лето 6789. Седящу на великом княженни в Ростове Дмитрею Борисовичю и брату его с ним Константину Борисовичю, и бысть межи их крамола и вражда велиа, смиряющу же их и в любовь приводящу епископу их Игнатью Ростовскому, сим же наипаче в брань приходящим, и отъеха князь Константин из Ростова в Володимерь к великому князю Дмитрею Александровичю, внуку Ярославлю. А князь Дмитрий Борисовичь Ростовский нача збирати рать и крепити град, блюдяща братьи и смутися печалью велию, и град Ростов замыае весь. И иде из Ростова в Володимерь Игнатей епископ, и умоли великого князя Дмитрея Александровича; князь велики же Дмитрий Александровичь с-Игнатем, епископом Ростовским, и з боары своими иде в Ростов, и введоша их в мир и в любовь, и створиша тржество велие, и возрадовашася вси, и възвратися князь велики

Дмитрей Александровичъ в Володимерь. Тое же зимы князь Андрей Александровичъ, внук Ярославль, правнук Всеволож, меншей брат великого князя Дмитрея Александровича Володимерскаго, иде во Орду ко царю, ища себе княжениа великого под братом своим старейшим, имея споспешника себе и помощника Семена Тонильевича и иных многих; и многы дары даде царю и великим князем Ординским, и всех наполни богатством, и уговори и уласка всех, и изпроси себе княжениа великое Владимирское у царя под братом своим старейшим великим князем, Дмитрием Александровичем. И прииде ему вѣсть из Руси, яко князь велики Дмитрей Александровичъ собирает рать и крепить град, не хошет цареву слову покоритися и съступитися великого княжениа по цареву слову, и сказа сие царю. Царь же повеле ити с ним воеводам своим Кавгадыю и Алчедаяу, с силою Татарскою. Князь же Андрей Александровичъ прииде от царя из Орды к Мурому с Татари, и с советником своим и помощником Семеном Тонильевичем и со иными многими помощники своими, и посла по князя Михаила Ивановича Стародубскаго, внука Всеволожа, правнука Юрья Долгорукаго, и по вся князи Рускиа. Пришедшим же им и советовавшим, поидоша вси ратью в Переславль на великого князя Дмитрея Александровича. Слышев же сие князь велики Дмитрей Александровичъ и побеже к Новгороду и з женою, и з детми, и з боары и со всем двором своим, и вниде во град Копорью. Новгородцы же вышедше на озеро на Илмеро с поклоном лукавствующе, не хотяще бо пустити его оттуду, понеже он оттуду хотяше за море бежати. И многим речем бывшимъ между их, и глаголаше Новгородцы великому князю Дмитрею Александровичю: «княже! не хошем тебя, иди от нас добром; аще ли не идиши отсюду, имут ты зде Татарове и отведуть ко царю в Орду, а мы тебе не помогаем». Он же отступися Копорьи и иде за море. Новгородцы же не яшя его, но даша ему путь, и отняша у него силою две дщери его и боар его з женами их и з детми, глаголюще: «сих взимаем у тебя в закладе, дондеже выйдут от нас из Копорьи вси боаре твои и слуги твои, и тогда отпустим их», и разыдошася месяца Генваря в 1 день. А Татарове разсыпашася по всей земле, ищуще великого князя Дмитрея Александровича, и опустошиша вся около Мурома, около Володимеря, около Юрьева, около Суздаля, около Переславля, около Ростова, около Тфери, и до Тржку и дале, и близь Новгорода, гнашася за великим князем Дмитрием Александровичем, и не постигше его возвратишася вспять. Князь же Андрей Александровичъ, внук Ярославль, правнук Всеволож, праправнук Юрья Долгорукаго, вниде во град Володимерь, и сяде на великом княжении, и сотвори пир велик, и одари дары многими князей Ординских Кавгадыа и Алчедья и Татар, и отпусти их во Орду к царю. Они же с многим пленом отидоша во Орду. Того же лета иде князь Дмитрей Александровичъ из заморья к Переславлю; а в Копорье бяше боаре его, и слуги, и вся казна его и весь быт его, и изыде из Пскова зять его князь Домант Псковский, и взя ис Копорьи всю казну тстя своего, а боар его и слуг его изведе из Копорьи, и отсла их ко тстю своему к великому князю Дмитрею Александровичю. И шед взя Ладогу, в ней же бе многи люди великого князя Дмитрея Александровича. Он же извед их, такоже отосла ко тстю своему, великому князю Дмитрею Александровичю. Новгородцы же шедше град Копорью разкопаша, и послаша послы своя в Володимерь по князя Андрея Александровича, зовуще его к себе в Новгород; он же прииде к ним в Новгород, и сяде на княжении, и сотвориша ему Новгородцы честь велию. Князь

велики же Дмитрий Александрович пришед во град Переславль, и начя рать збирати и град крепити, и отвсюду к нему начяша збиратися люди многи. Того же лета прииде вестник в Новгород ко князю Андрею Александровичю, глаголя сице: «брат твой старейший князь велики Дмитрий Александрович седит во граде Переславле, и збираеть рать многу, и се отвсюду к нему снидошася людие мнози»; он же сбра Новгородцы и укрепися с ними во всем.

В лето 6790. Князь Андрей Александрович поиде из Новагорода к Володимерю, поим с собою Новгородцев многих, и посадника Семена Михайловичя, и другаго посадника Якова Дмитриевичя, со оружию ратными, боася старейшаго своего брата, великого князя Дмитрея Александровичя, бе бо в Переславле со многою силою, собираа рать отвсюду. Князь же Андрей Александрович прииде в Володимерь, и чествовав Новгородцев и отпусти их вспячь, повеле им стрещи Тръжку и Новагорода. Посадники же Семен Михайлович и Яков Дмитриевичь седоша в Торжку, не дающе внити в Торжек наместником великого князя Дмитрея Александровичя. Князь же Андрей Александрович поиде из Володимеря на Городец а оттуду поиде во Орду ко царю. Того же лета прииде князь Андрей Александрович во Орду ко царю с советником своим и с поспешником с Семеном Тонильевичем, и со иными многими поспешниками своими, и приат его царь с честью. Везде бо глаголаше князь Андрей свою правду ко царю перед старейшим своим братом с поспешники своими, и вины возлагаша на брата своего, «яко и тебе царю повиноватися не хочет, и даней твоих тебе платити не хочет». И тако второе воздвиже гнев царев на старейшаго своего брата. Того же лета знамение бысть на небеси. Того же лета князь велики Тферский Святослав Ярославичь, внук Ярославль, правнук Всеволож, праправнук Юрья Долгорукаго, с Тферичи, и князь велики Московской Данило Александровичь, внук Ярославль, правнук Всеволож, праправнук Юрья Долгорукаго, с Москвичи, и посадники Новгородцкия с Новгородцы поидоша ратью к Переславлю на великого князя Дмитрея Александровичя. Он же слышев сия, возрев на небо, воздохнув и прослезися, и рече: «виждь, господи неправду сию, не обидех убо сих аз, ниже кую неправду к ним створих; почто сии возстають на мя, и гонят мя безпрестани, ищуще душу мою изяти от мене, и дружину мою сию избити и память мою потребити. Господи боже мой помози ми и спаси мя!» И тако намнозе плакав, всяде на конь, и иде противу их с воинствы своими во град Дмитров. Они же не дошедше Дмитрова стаща, и стоаше тамо 5 дний съсылающеся, и тако смирившися разыдошася. Того же лета князь Андрей Александровичь приим от царя рать многу, Тураитемира и Алына и многих Татар, и поиде с ними изо Орды от царя, а с ним съветник его и поспешник Семен Тонильевичь, и инии мнози советницы и поспешницы его, и иде на брата своего старейшаго великого князя Дмитрея Александровичя, внука Ярославля, и много зда створиша христианом. А князь велики Дмитрий Александровичь з дружиною своею, и со княгинею, и з детми и со всем двором своим бежа во Орду ко царю Ногою, и сказа ему вся поряду, извествуася ему со слезами, и многи дары даде ему и всем князем его. Царь же Ногой послуша его и држаше его в чти. Того же лета воеваша Татарове Литву, и со многим полоном возвратишася во Орду.

Утиски татарами люду. Баскак Ахмат (1283—1284 pp.)

а) В лето 6791. Поставлен бысть на Русь митрополит Гречин, именем Максим. Того же лета прииде из орды великий князь Дмитрий Александровичь от царя Ногоя, и смирися с братом своим князем Андреем Александровичем. Тогда убиша на Костроме Семена Тонглиевича, коромолника лстиваго, бояре княже Дмитриевы Онтон да Фофан, повелением княжим. Того же лета сотворися зло во княжени Курския области: бяше некто бесерменин злохытр и велми зол, именем Ахмат, той дрѣжаше баскачество Курскаго княжения, откупаше бо у Татар дани всякия, и теми данми велику досаду творяше князем и всем людем в Курском княжении; еще же к тому сътвори две свободы во отчине Олга князя Рылскаго и Ворлогского. И умножишася людей во свободах тех, со всех сторонь шедшеся, насиле творяху христианом, сущим Курския области, около Ворлога и около Курска пусто сътвориша. Князь же Олег иде в орду о том с жалобою ко царю Телебузе, по думе и по слову, со сродником своим Святославом князем Липовичским; царь же Телебуга, дав приставы князю Олгу, река: «что будет ваших людей в свободах тех, те люди выведите во свою область, а свободы та розгонита»; якоже и бысть. И пришед князь Олег и Святослав и с Татары, и повелеша своим людем пограбити свободы те и поковати люди их, а свои во свою отчину выведоша. А Ахмат бяше в то время в Орде у Ногоя царя, и слышав яко свободы его разграблены, и замысли сдумати клевету на Олга к Ногою царю, и глагола к нему: «Олег князь и Святослав не князя, но разбойника, и тебе царю ратна еста: аще ли, царю, хочещи испытати, то послѣ ко Олгу соколники своа, есть бо во княжении его ловища лебединаа, и ловив с твоими соколники, придет ли к тебе? аще сотворит ти тако, то не ратен ти есть». Олег же не сме ехати к Ногою; но понеже драв бяше перед бесерменином Олег: сродник бо его Святослав Липецкий, не по думе ни по слову с ним, удари ночи разбоем на свободу, про то же и зваху Татарове Олга и Святослава не князя, но разбойники; бысть же про то распрѣя межи Олга и Святослава, еже последи скажем. Соколници же цареви пришед ловища лебеди, и заваша Олга к Ногою, поидоша прочь, и сказаща царю всю правду безсрѣменинову, ркуше: «Ахмат правду молвил, Олег разбойник есть, а к тебе ратен, того деля не идет к тебе». Царь же Ногой разгневался, и посла рать на Олга, и повеле его изнимать, а княжение его все взятъ. И приидоша Татарове ратью к городу Ворлогу, генваря 13, а князь Олег бежа ко своему царю Телебузе, а князь Святослав беже в лесы Воронежские; половина же рати Татарские погнася за князми, а другая половина заяша пути вси, и тако поимаша все княжение Олгова и Святославле, и бояр их старейших изнимаша 13, и стояша 20 день, воююще по всему княжению, а свободы те наплѣниша людей, и скота и всего добра Ворголского, и Рылского и Липовичского. Гоняша же Татарове по князех по Олзе и по Святославе, и не обретше, и пришедше выдаша Ахмату бояр тех, их же изнимаша, и прочих иных людей, ркуше: «кого убьещь, кому ли живот даси, ты ведай»; бе же привезено ту много людей и бояре искованы, на всех по двои железа Немецкие; и побиша ту бояр. Бе же ту переимани и переходници, иже ходят по землям, милостыни просяще, и тех тогда отпустиша, а подаваша им порты избитых бояр и рекоша им: «ходяще по землям тако глаго-

лете: кто имет спор дрѣжати со своим баскаком, сице же ему будет». Что окааннии ти поймавшие люди, и тех всех в полон поведоша и с женами и с детми; трупия же избияных тех бояр по деревью извешаша, отсекающе у них голову да правую руку у всякого. Сотвориша же се зло в Курске и в прочих градах тех, поидоша прочь; а Охмат остави ту два брата своя бесерменина блюсти и крепити свобод тех; сам же окаанный не сме ту жити, понеже, не изыма ни единого князя, и иде в орду, дрѣжася рати Татарьские; идуще же ко орде, и с котораго стана пошедше, ту потинаху человека на всяком стану; бе же видети стыдко, и велми страшно ругание от окаанных православному христианству.

В лето 6792. Два оны бесерменина, их же остави Ахмат, идоста из свободы во свободу, в неделю Фомину, а Руси с ними боле 30 человек. Слышав же то Липецкий князь Святослав, и ста на пути с мужи своими, стерега их; егда же поидоста она, и тогда удари на них разбоем, и уби ту Руских 25 да два бесерменина, а тех два брата Ахматова утекоста к Курьску; а наутреи разбегостася обе свободи бесерменские. Сотвори же се Святослав, а Олгу не ведущу того, но в то время в Орде бысть; Святослав же творящеся, то добро сотворив, а на большее зло бысть Олгу и ему самому. Помале же прииде Олег из орды, и створи память бояром побитым своим; потом же слышав еже сотвори Святослав, и посла к нему послы своя, глаголя: «чему еси затерял правду, возложил еси имя разбойничское на мя и на себя? зиму ся еси ночи ударил разбоем на свободу, а ныне на пути разбил еси; а веси обычай Татарской, а и в нас в Руси лихо есть разбой чинити; то поиди ныне в орду и отвечай». Святослав же отвеща ему: «яз сам ведаюся во своем деле, прав аз учинив се, то бо суть ворози мои». Олег же рече: «целовал ты на семь кресть, яко ходити тебе со мною по одной думе; и когда рать пришла на нас, и ты тогда со мною ко царю не бежал, но остался еси в Руси, в лесех Воронежских, того деля, чтобы ти розбивати, а крестнаго целованиа забыл, что было нам своею правдою бесерменина потягати; ты ныне затерял еси правду и свою и мою, а к своему царю Ногою на исправу не идешь; да како мя с тобою бог разсудит». И иде во орду Олег, и пришед из орды с Татары, уби князя Святослава по слову цареву; потом же брат Святославль, князь Александр, уби Олга и два сына его на едином месте; и бысть радость дьяволу и угоднику его бесерменину Ахмату.

Летопись по Воскресенскому списку, сс. 176—178.

б) 1) ... Егда же изби бояр, и повеле паломници те пустити, а порты повеле даяти паломником избитых бояр, река им: «вы есте гости, а паломници ходите по землям, тако молвите: хто иметь держати спор с своим баскаком, тако ему будет»; а что изимано людей черных и з женами и з детми, то все попровадил прочь. А трупья бояр тех повеле по деревью извешати, бтимаю голову и правую руку; и начаша бесурмене вязати головы боярьския к тороком, а руки вкладоша в судно, и вставица на сани Чернысе Русину, и поидоша от Ворогла; и пришедше в село в Туров, и хотеша послати по землям головы и руки боярьские: ино некуда послати, зане вся волюсть изимана; и тако пометаша головы и руки псом на изьедь».

1) Початку тексту нема.

так о поидоша прочь. Мнози же от мразы измроша людье излуплени, и младенци. Се же зло створи ся великое грех ради наших, боґ бо казнити человека человеком; тако наведе бог сего бесурменина злого за неправду нашу, мно бо и князи ради, зане живяхуть в которах межи собою. Много о том писати, но то оставим. Ахмат оставя брата своя 2 блюсти и крепити свобод своих, а сам не сме остати в Руси, зане не могл няти ни одного князя, и поиде в Татары, держася полку Татарского; а с которого стану двинутся, потнуть человека. И бяше видети дело стыдно и велми страшно, и хлеб во уста не идяше от страха.

В лето 6792. Два бесурменина (идоста) ис свободы в другую свободу, а Руси с нима боле 30 человек. Слышав же Липовичьский князь Святослав, здумав с своею дружиною, без Олговы думы, достерегся на пути розбой створи: саме 2 братеника бесурменина та утекла, а Руси избил 25 и 2 бесурменина. Се же створи Святослав один без Олга, и творяшеся добро учинил, а на болшую пакость Олгу и собе, еже последи скажем. Того же лета, по велице дни в неделю Фомину, побегоста 2 братеника та бесурменина к Курьску, а на заутреи в понеделник побежа вся свобода та и другая; и тако розойдошася обе свободе бесурменьские. Того же лета приде Олег князь из Орды, и створи память избитым бояром; и посла к Святославу, река: «чому еси затерял правду, взложил еси имя розбойниче на мене и на себе? зимусь еси ночи на свободу розбоем ударил, а ноне на пути еси розбил; а веси норы Татарский, да в нас и в Руси лихо розбой учинити; поиди в Орду, отвечай». Он же отпреся, река: «яз сам ведаюся в своем деле, прав яз, аже есм тако учинил, то бо суть мои ворози». И рече Олег: «то се ты со мною целовал крест, ходити нама по одной думе обема; то ты коли рать была, со мною еси ко цесарю не бежал, но остал еси в Руси, избыв в Вороножьских лесех, того деля что розбити, а крестного целованья забыв, чтобы нама богомь и правдою своею потягати бесурменина; и ныне затерял еси правду мою и свою ти, не идешь ни к своему цесарю, ни к Ногою на исправу; да како мя с тобою бог рассудит». Якоже и бысть. Прида Олег из Орды с Тотары, и уби Святослава по цесареву слову; последи же Святославль брат Олександр уби Олга, и 2 сына его мала, и еще на мьсте створи ся радость дяволу и его поспешнику Ахмату.

Летопись по Лаврентьевскому списку, сс. 457—459.

№ 100

Напад поляків на Берестейщину; походи татар і спустошення ними галицько-волинських земель (1286—1287 рр.)

В прежереченая лета, коли Лестько взя Перевореск город Лвов, тоже Ляхове воеваша у Берестья по Кросне, и взяша сел десять и поидоша назад; Берестьяни же собращася и гнаша по них, бяше бо Ляхов двесте, а Берестьян 70; бяше бо у них воевода Тит, везде словый мужьством на ратех и на ловех: и тако угонивше е и бышася с ними, божиею же милостью победиша Берестьяне Ляхы и убиша их 80, а другая поимаша, а полон свой отполониша, и тако придоша во Берестий со чештью, славяще бога и пречистую его матерь во вся веки. Мы же на прежняя возвратимся...

В лето 6791. Хотящу поити оканьному и незаконьному Телебузе на Ляхы и собравшу ему силу многу, забывшу ему казни божие, еже сбься над ним во Угрех, о нем же переде сказахом: и приде к Ногаеви, бяше же межи има нелюбовье велико. Телебуга же посла ко Заднепрейскимъ княземъ и ко Волыньскимъ, ко Лвови и ко Мьстиславу и к Володимеру, веля им поити с собою на войну; тогда же бяху вси князи в неволе Татарьской. И тако поиде Телебуга на Ляхы, собрав силу многу. Пришедшу же ему к Горине, и срете и Мьстислав с питьем и з дары; и поиде оттоле мимо Кремьянецъ ко Перемилю, ту и срете Володимер князь с питьем и с дары на Липе; и посемь угони (и) Лев князь ко Бужьковичемъ и с питьем и с дары. И пришедшим же им на Бужьковское поле, и ту презреша свое полкы, князи же надеяхуться избитья себе и городомъ взятъя; и оттоле поидоша к Володимерю и стаха на Житани. Телебуга же еха обзирать города Володимеря, а друзии молвьятъ, оже бы и в городе был: но то не ведомо. В неделю же минуша город, по Микулине дни наутрии день, богъ избави своею волею и не взяша города, но насилье велико творяху в городе и пограбиша товара бесчисленное множество и коний. И тако незаконны Телебуга поиде в Ляхы; остана же Татарове друзии у Володимера кормити любивеи коне. Си же учиниша пусту землю Володимерьскую, не дадахуть бо из города ни лезти в зажитье; аще ли кто выехашеть, овы избива, а другия поимаша, а инья лупяхуть и коне отъимахуть, и во городе изомре в остою, божиимъ гневом, бесчисленное множество. Идушу же Телебузе в Ляхы, и с нимъ идоша вси князи, неволею Татарьскою: Лев князь со сыномъ своимъ Юрьемъ (с своею ратью), а Мьстислав со своею ратью, а Володимер со своею ратью. И тако поидоша ко Завихову и придоша ко реце ко Висле; река же стала бяшетъ и не могша ее перейти, и поидоша во верх еи к Судомиру, и переидоша Сан реку по леду; ту же на Сану Володимер воротися от них назад, а Вислу переидоша по ледови выше Судомира; и приступиша к городу со все стороне, но не успеха ничтоже, и почаша воевати землю Лядскую и стояша на ней 10 дний. Телебуга же хотяше ити ко Кракову, и не дошед его воротися во Торжку: вестъ бо приде к нему, оже Ногай попередил его ко Кракову прити, и про се бысть межу има большее нелюбие; и тако не снимавшася с Ногаемъ и поиде назад на Лвову землю, на город на Лвов. И стояша на Ллове земле 2 недели, кормячесь, не воючече, и не дадахуть ни из города вылести в зажитье; кто же выехашеть из города, овы избиваша, а друзии поимаша, а инья излупивше пушаху нагы, а теи от мороза изомроша, зане бысть зима люта велми, и учиниша землю пусту всю. Се же наведе на ны богъ грех ради наших, казня ны, а быхомъ ся покаляе злыхъ своихъ незаконныхъ дел, и еще же и наконецъ исполни на нас гнев (свой): измре в городех во остою бесчисленное множество, друзии же изомроша в селехъ вышедше из городов, по отшествии незаконныхъ Агарян. Но мы на предлежащее возвратимся.

Ногай же оканьный не иде с Телебугою в Ляхы одиною дорогою, зане бысть межи има нелюбие велико, но иде своею дорогою на Перемышль. Пришедшу же ему к городу Кракову, и не успев у него ничтоже, якоже и Телебуга у Судомира, но воеваше землю Лядскую, а с Телебугою не снимася, зане боястася оба, сий сего, а сей сего; и тако поидоша назад в свое веже: Телебуга поиде своею дорогою опять, а Ногай своею дорогою.

Тое же зимы и в Ляхохъ бысть моръ велик; изомре ихъ бесчисленное множество.

По отшествии же Телебузине и Ногаеве, Лев князь соче колко погибло во его земле людей: што поимано, избито, и што их божиею волею изъмерло, — полътретьинадесять тысяче.

Летопись по Ипатскому списку,
сс. 586—589.

№ 101

Повстання в Новгороді (1287, 1290 рр.)

В лето 6795. Бысть мятежь велик в Новегороде на Смена Михайловича: въста на него весь Новьгород, без исправы, поидоша на него изо всех концов, яко силная рать, всякий в оружии, силою великою; жалостно видение! и тако поидоша на двор его, взяша весь дом его с шумом. Семеон прибежа к владыце, и владыка провади в святую Софею; и тако ублюде бог, и заутра снидошся в любовь. Семеон же по мале дни разболеса болезнью; лежав неколико дней, преставися месяца июля в 16, на память святаго Тихона, в понедельник...

В лето 6798. Отъяша Новгородци посадничьство у Андреа Климовича и даша Юрью Мишиничю, (в) великое говение, исходящу лету 8-му. В то же лето даша посадничьство Ладоское Матфею Сменовичю. Того же говения, на похвалной недели (в) вторник убиша Самойла Ратшинича на владычне дворе, у въсхода у рождества Христова, по заутрени. Новгородци же съзвониша вече у святей Софеи и у святаго Николы, снидошся в доспесе, взяша улицу Прускую, и домы их разграбиша, пожгоша улицу всю; и церковь святыя богородица сгоре.

Новгородская летопись, сс. 301—302.

№ 102

Багатства князя Володимира Васильковича (Волинь) (1288 р.)

Князю же Володимеру Васильковичю великому лежащу в болести (своей полно) 4 лета, болезнь же его сице скажемь: Нача ему гнити исподняя устна, первого лета мало, на другое и на третее болма нача гнити. И еще же ему не вельми болну, но ходяшетъ и ездяшетъ на коне, и розда убогим имение свое все: злото и серебро, и камение дорогое, и поясы золотыи отца своего и серебряные, и свое, иже бяше по отци своемъ стяжал, все розда; и блюда великаа серебрянаа, а кубьки золотые и серебряные, сам перед своима очима поби и поля в гривны, и мониста великая золотая бабы своей и матери своей все поля, и розъсла милостыню по всей земли; и стада роздая убогим людемъ, у кого то коний нетуть и темь, иже кто погибли в Телебузину рать.

Летопись по Ипатскому списку,
с. 601.

№ 103

Початок князювання Мстислава Даниловича в Володимирі (1289 р.)

Начало княжения в Володимере Мстислава великого князя

В лето 6797. Князь же Мьстислав не притяже на погребенье тела брата своего Володимера: но приеха после с бояры своими и со-

слугами, и еха в епископью ко святей богородици, идеже положен бысть брат его Володимер, и плакася над гробом его плачем великим зело, аки по отце своемъ по короле; и утоливжеса от плача, и нача ро(з)сылати засаду по всим городом. Хотящю же ему послати до Берестья, и до Каменьца, и до Бельска, и приде ему вестъ, оже уже засада Юрьева в Берестьи и во Каменци и в Бельски. Берестьяни бо учинили бяхуть коромолу, — и еще Володимеру князю болну суццю, — они же ехавше к Юрьеву князю целоваша крест на том, рекуче: «како не достанеть стрья твоего, ино мы твои и город твой, а ты нашъ князь». Володимеру же преставлешюся, и Юрьи услыша вестъ о стрии своем, и въеха в Берестий и нача княжити в немъ, по с(ъ)вету безумных своих бояр молодых и коромолников Берестьян. Мьстиславу же рекоша бояре его и братни бояре: «Господине! сыновець твой велику соромоту возложи на тя; тебе дал бог, и брат твой, и молитва деда твоего и отца твоего, можемъ, господине, головы свое положить за тя, и дети наши; пойди, первое займи город его Белз и Червен, но тоже пойдешъ к Берестью». Князь же Мьстислав бяшетъ легосерд, и рече бояром своим: «не дай ми бог того учинити, оже бы мне пролити кровь неповинную; но я исправлю богом и благословением брата своего Володимера». И посла послы ко сыновцю своему, тако река: «сыновче! оже бы ми ты не был на том пути и не слышал ты: но ты сам слышал гораздо, и отецъ твой и вся рать слышала, оже брат мой Володимер дал ми землю свою всю и городы, по своемъ животе, при царех и при его рядцях, а вам поведал, а я поведал же; аже чего еси хотел, чему есь тогда со мною не молвил при царех? а повеж(ь) ми то, сам ли есь в Берестьи сел своею волею, ци ли велениемъ отца своего, абы ми ведомо было, не на мя же та кровь будетъ, но на виноватом? а по правом бог помощник и хрест честный; я же хочю правити Татары, а ты седи, аже не поедешъ добром, а злом пак поедешъ же». Посемъ посла ко брату своему ко Львови епископа своего Володимерьского, река ему: «жалую, рци, богу и тебе, зане ми, рци, есь по бозе брат ми есь старейший; повежь ми, брате мой, право, своею ли волею сын твой сел в Берестьи, ци ли твоим повелениемъ? оже будетъ твоим повелениемъ се учинил, се же ти поведаю, брате мой, не тая: послал есмь возводити Татар, а сам пристра(и)ваюся; а како мя бог ра(з)судить с вами, а не на мне та кровь будетъ, но на виноватом, кто будетъ криво учинил». Лев же убояся того велми, и еще бо ему не сошла оскомина Телебужины рати, и рече епископу брата своего: «сын мой, рци, не моим веданиемъ се учинил, то один бог ведаеть, но своемъ молодым умом учинил; о семь, рци, брат мой, не печалуй, шлю я к нему, ать поедеть вон из города сын мой». Епископ же приеха ко Мьстиславу и нача поведати речь братну; Мьстиславу же любо бысть то. Посем же Мьстислав вборзе посла гонце по Юрьи князи Пороском, веля воротити и назад, послал бо (его) бяшетъ возводить Татар на сыновця своего; тогда бо Юрьи Пороский служаше Мьстиславу, а первое служил Володимиру. Се же услышав Лев князь, посла Семена своего Дядьковича ко сынови своему с прочними речьми, река ему: «поедь вон из города, не погуби земле: брат мой послал возводить Татар; не поедешъ ли вон, я же ти буду помочник брату своему (Мьстиславу) на тя; аже ми будетъ смерть, по своемъ животе даю землю свою всю брату своему Мьстиславу, а тебе не дам, оже мене не слушаешъ отца своего». Семенови же едуццю ко Юрьеву, Мьстислав же посла с ним Павла Деонисьевича, тьи бо ездед бяшетъ

ко Лвови и ведаеть вси речи; посла же с ним и отца своего духовнаго, река Павлови: «оже ти поедеть вон сыновець ми, наряди же до мене корм и питье, такоже и в Каменци наряди». Семенови же приехавшу ко Юрьеви и поведаючи речь отню, и бысть назавьтрее поеха Юрьи вон из города с великим соромом, пограбив все дома стрья своего, и не остана камень на камени в Берестьи и в Каменци и в Бельски. Павел же Мьстиславу поведает: «сыновець уже поехал, а ты, господине, поеде во свой город». Мьстислав же поеха до Берестья. Едущю же ему к городу, и сретоша его горожане со кресты от мала и до велика, и прияша и с радостью великою своего господина. Берестьяни же начальнице коромоле, бежаша по Юрьи до Дорогичина, целовал бо к ним крест на том: «не выдам вас стрыви своему». Мьстислав же пребыв мало дний в Берестьи, и еха до Каменца и до Бельска, и ради быша ему вси людье; утвердив людей, засаду посади в Бельски и в Каменци, и приеха в Берестий и рече бояром своим: «есть ли ловчии зде?» Они же рекоша: «нетуть, господине, извека». Мьстислав же рече: «яз пак уставливаю на не ловчее, за их коромолу, абы ми не зрети на их кровь»; и повеле писцю своему писати грамоту: Се аз князь Мьстислав, сын королев, внук Романов, уставляю ловчее на Берестьяны и в веки, за их коромолу: со ста по две лунке меду, а по две овце, а по пятинадесять десяткьв лну, а по сту хлебов, а по пяти цебров овса, а по пяти цебров ржи, а по 20 кур; а потолку со всякого ста; а на горожанах 4 гривны кун; а хто мое слово порушити, а станеть со мною перед богом. А вопсал есмь в летописець коромолу их.

Летопись по Ипатскому списку,
сс. 610—613.

№ 104

Боротьба між руськими князями. Спустощення татарами руських земель (1293 р.)

В лето 6801. Идоша во Орду ко царю князи Русьстии жаловатися на великого князя Дмитрия Александровича Владимирскаго, внука Ярослава, правнука Всеволожа: брат его меншой князь Андрей Александровичь Городецкий, князь Дмитрий Борисовичь Ростовский, да брат его князь Константин Борисовичь Угличский, да из двуродных брат их князь Михайло Глебовичь Городецкий, да тесть князя Михаила Глебовичя Белозерскаго князь Федор Ростиславичь Ярославский и Смоленский, да князь Иван Дмитреевичь Ростовскаго, да епископ Тарасий Ростовский. Царь же розслуша их жалобу, и хоте послати в Русь по великого князя Дмитрея Александровича Владимирскаго, таже потом на ину мысль преложи, и отпусти с ними брата своего Дюденыя со множеством вой. И поиде изо Орды с Татары на брата своего старейшаго великого князя Дмитрея Александровича, внука Ярослава, брат его меншой князь Андрей Александровичь, внук Ярославль, и князь Федор Ростиславичь Ярославский, внук Мстиславль, правнук Давидов, праправнук Ростиславль, препраправнук Мстиславль, пращур Владимира Маномаха, с ними же князи; а князь велики Дмитрий Александровичь бысть тогда в Переславле. Слышев же сиа людие Переславстии, и разбежашася вси; таже и сам князь велики Дмитрий Александровичь з дружиною своею побежа к Волоку, и оттуда ко Пскову, и тако заметеся вся земля Суздальская. Рать же Татарская, со князем Андреем Александровичем Городецким и со

князем Феодором Ростиславичем Ярославским пришедше, взяша Владимир, и церковь Володимирскую розграбиша, и чудное дно медяное выдраша, и сосуды священные вся поймаша, и Суздаль, и Юрьев, и Переславль, Дмитров, Москву, Коломну, Можаяск, Волок, Угличе поле, всех градов взяша 14, и всю землю пусту створиша. А во Тфери не быша, заступи бо его бог, собраша же ся тогда во Тверь отовсуду беглых много, и вси совещаюшася межи собою с Татары битися. Великому же князю Михаилу Ярославичю Тферскому тогда идущу от царя из Орды, того не ведящу, и прошедшу ему мимо Москву сквозе Татар, и некий человек сказа ему сию напасть, и проводи его на путь мирен, и тако доиде добр здоров в свое великое княжение во Тферь милостию божиею пречистыя богородици. Князь велики же Дмитрий Александрович с своею дружиною прибежа во Псковь; Татарове же восхотеша ити к Новгороду и ко Пскову. Новгородцы же прислаша ко царю Дюденю и ко всем Татаром послы своя, Семена Клемьянтьевича да Ивана Михайловича, с множеством безчислено даров, дабы они не ходили ратью к Новгороду и властей их не воевали. Они же взявше безчисленное множество даров, возвратишася в свою землю в поле, и идоша во Орду. Тое же зимы князь Федор Ростиславичь Ярославский сяде на княжении в Переславле, а князь Андрей Александрович Городецкий сяде на княжении в Новгороде. Того же лета царевич Татарский именем Тахтамир прииде из Орды на Тферь, и многу тягость учини людем.

Патриаршая или Никоновская летопись, сс. 168—169.

№ 105

Збудування шведами в гирлі Неві фортеці Ланцкрони; взяття Ланцкрони новгородцями (1300—1301 рр.).

Того же лета придоша из заморья Свей в силе велице в Неву, приведоша из своєї землі мастера, из великого Рима от папы мастер приведоша нарочит, поставиша город над Невкою, на усть Охты реки, и утвердиша твердостію несказанною, поставиша в немь пороки, похвалившеся оканьнии, нарекоша его Венець земли: бе бо с ними наместник королев, именем Маскалка; и посадивше в немь мужи нарочитыи с воеводою Стенем и отидоша, князю великому тогда не будуццю в Новгороде.

В лето 6809. Приде князь великий Андрей с полкы Низовьскими, и иде с Новгородци к городу тому, и приступиша к городу, месяца мая 18, на память святого Патрикия, в пяток пред шествием святого духа, и потягнуша крепко; силою святыя Софья и помощю святою Бориса и Глеба твердость та ни во чтоже бысть, за высокоумье их: зане все труд их без божия повеления, град взят бысть; овых избища и исекоша, а иных извязавше поведоша с города, а град запалиша и розгребоша.

Новгородская летопись, сс. 307—308.

ЦЕРКВА І ТАТАРСЬКІ ХАНИ

№ 106

Пільги татарських ханів православній церкві

Ярлыки, сиречь жалованныя грамоты, иже давали первые Цари Ординские, и сущии по них вси, святейшим преосвященным Митро-

политом Киевским и всея России, легость церковным домом и людем православным.

В лето 6721 (1313) поиде во Орду Петр Митрополит Киевский и всея России, вкупе с Великим Князем Михайлом Ярославичем Тферским, обиды ради церковных от лукавых человек судов и управлений, и пошлин, и уроков, и даней имений и стяжаний людей всего причта церковнаго, и о всех десятинах Митрополичьих. Да и того ради, чтоб наперед быти у Царя Немецких послов, и Бискупа Матфея Папы Римскаго; да и того ради понеже тогда во Орде царь Батый умер, а новый царь Язбек сел на царство, и вся обновися; от многих царств, и от многих великих княжений, и от многих стран вси приходили в Орду к Царем, и ярлыки имали, каждо на свое имя. И вси великие Князи Русские и Митрополиты, и Епископы Русские, ярлыки имали, каждой на свое имя. Но милостию божию, Петр Митрополит во Орде у царя был в велицей чести, и отпущен был от царя в борзе со мною честию и управою, и с ярлыки и с дефтери; и прииде в свою Митрополию на Русь, и вси православные христиане сретоша его со мною радостию.

Первый ярлык

А се ярлык Язбека царя, Петру Митрополиту, всея России чудотворцу. Вышняго и безсмертнаго бога силою и волею и величеством и милостию его мною. Язбеково слово. Всем нашим князем, великим и средним и нижним, и сильным воеводам и вельможам, и князем нашим удельным и Дорогам славным, и Польским князем высоким и нижним, и Книжником, Уставо-держальником и учительным людским Повестником, и Сбирателем и Баскаком, и Послом нашим и Гонцом, и Данщинником, и Писцом, и мимоездящим Послом, и Ловцом нашим, и Сокольником, и Пардусником, и всем людем высоким и нижним, малым и великим, нашего царства, до всем нашим странам, по всем нашим улусам, где наша, бога безсмертнаго силою, власть держит и слово наше владеет. Да никто же не обидит на Руси соборную церковь Митрополита Петра, и его людей и церковных его; да никто же взимает ни стяжаний, ни имений; ни людей. А знает Петр Митрополит в правду, и право судит, и управляет люди своя в правду в чем ни будь: и в разбои, и в поличном, и в татьбе, и во всяких делах ведает сам Петр Митрополит един, или кому прикажет. Да вси покоряются и повинуются Митрополиту, вся его церковная причты, по первым изначала законом их, и по первым грамотам нашим, первых царей великих грамот и дефтерем. Да не вступаются в церковное и Митрополиче никто же, занеже то божие все суть; а кто вступится, а наш ярлык и наше слово преслушает, тот есть богу повинен, и гнев на себя от него примет, а от нас казнь ему будет смертная. А Митрополит правым путем ходит, да правым путем пребывает и спешится, да правым сердцем и правою мыслию вся своя церковная управляет и судит и ведает, или кому повелит таковая деяти и управляти. А нам в то не вступатися ни во что, ни детям нашим, ни всем нашим князем нашего царства и всех наших стран, и всех наших улусов; да не вступаются никто же, ни чем, в церковная и в митрополичи, ни в волости их, и в села их, ни во всякия ловли их, ни в борти их, ни в земли их, ни в улусы их, ни в леса их, ни в ограды, ни в волостныя места их, ни винограды их, ни в мельницы их, ни в зимовища их, ни в стада их конныя, ни во всякие скотския стада; но вся стяжа-

ния и имения их церковныя, и люди их, и вся причты их, и вся законы их, уложенные старые от начала их — то все ведаёт Митрополит, или кому прикажет. Да не будет ничто же перечинено, или порушено, или кем изобижено; да пребывает Митрополит в тихом и кротком житии безо всякия голки; да правым сердцем и правою мыслию молит бога за нас, и за наши жены, и за наши дети, и за наши племя. И мы бо такоже управляем и жалуем якоже и прежние цари ярлыки им давали и жаловали их; а мы, по тому же пути, теми же ярлыки жалуем их, да бог нас пожалует, заступит; а мы божия брежем, и даннаго богу не взимаем; а кто взимает божия, и тот будет богу повинен; а гнев божий на него же будет, а от нас будет казнен смертною казною; да то видя, и иные в боязни будут. А поедут наши Баскаки, и Таможники, Данщики, Поборщики, Писцы, — по сим нашим грамотам, как наше слово молвило и установило, да все будут целые соборные церкви митрополичы, ни кем, ни от кого не изобижены воя его люди и вся его стяжания, как ярлык имеет: Архимандриты, и игумены, и попы, и вся причты церковныя, ни чем ни кто да не будет изобижен. Дань ли на нас емлют, или иное что ни буди: тамга ли, поплужское ли, ям ли, мыт ли, мостовщина ли, война ли, ловитва ли коя ни буди наша; или егда на службу нашу с наших улусов повелим рать собирать, где восхотим воевати, — а от соборныя церкви и от Петра Митрополита ни кто же да не взимает, и от их людей и от всего его причта: те бо за нас бога молят, и нас блюдут, и наше воинство укрепляют; кто бо того и преж нас не ведаёт, что бога безсмертнаго силою и волею живут все и воюют? То все ведают. И мы, богу моляся, по первым же царей грамотам, грамоты им давали жалованья, а не изыначивали ни в чем. Как то было преж нас, так молвя, и наше слово установило. По первому пути которая дань наша будет, или запросы наши накинём, или поплужное, или Послы наши будут, или кормы наши и коней наших, или подводы, или корм Послов наших, или наших Царяц, или наших детей, и кто ни есть, и кто ни будь, да не взимают, да не просят ничто же; а что возмуть, и они отдадут назад третицею, аще будет взяли за нужду, великую; а от нас им оудет не кротко, а наше око тихо на них не смотрит. А что будут церковныя люди, ремесленницы кои, или писцы, или каменные здатели, или деревянные, или иные мастера, каковы ни буди, или ловцы какова лова ни буди, или сокольницы, а в то наши никто не вступаются и на наше дело да не емлют их; и Нардусницы наши, и Ловцы наши, и Сокольницы наши, и Побережницы наши, да не вступаются в них, и да не взимают у них их дельных орудий, да не отнимают ничего же. А что закон их, и в законе их церкви, и монастыри, и часовни их, ничем да не вредят их, ни хулят; а кто учнет веру хулити или осуждати, и тот человек не извинится ни чим же и умрет злою смертию. А что попы и дьяконы их, един хлеб ядят и во едином дому живут у кого брат или сын, и тем, по тому же пути, наше жалованье; ож кто будет от них не выступил, а Митрополиту не служит, а живет тот себе именем поповским, да не отымаётся, но даёт дань. А попы и дьяконы, и причты церковныя пожалованы от нас по перьвой нашей грамоте, и стоят молящяся за нас богу правым сердцем и правою мыслию; а кто учнет неправым сердцем о нас молитися богу, то грех на нем будет. А кто будет поп, или диакон, или причетник церковный, или людин, кто ни буде, откуда ни есть, Митрополиту похотят служити и о нас бога молити, что будет о них у Митрополита в мысли, то ведаёт Митрополит. Так слово наше учинило, и дали есмь

Петру Митрополиту грамоту сию крепости ему для, да сию грамоту видяще и слышаще вси людие, и все церкви, и все монастыри, и все причты церковные, да не преслушают его ни в чем, но послушни ему будут, по их закону и по старине, как у них изстари идет. Да пребывает Митрополит правым сердцем, без всякия скорби и без печали, бога моля о нас и о нашем царстве. А кто вступит в церковное и в митрополичье, и на того гнев будет божий, а по нашему великому истязанию не извинится ничим же, и умрет злою казнью. Так ярлык дан. Так молвя, слово наше учинило. Таковою крепостию утвердило. Зачьего лета, осенняго перваго месяца 4 ветха. На полиих писан и дан.

В. Григорьев, О достоверности ярлыков, данных ханами Золотой орды русскому духовенству, Сборник «Россия и Азия», СПб, 1876, сс. 245—250.

ЗАХІДНІ ДЖЕРЕЛА

№ 107

Опис війська і засобів ведення війни в татаро-монголів. Плато-Карпіні

Плато-Карпіні, католицький монах-домініканець, був посланий за ухвалою Ліонського собору папою Інокентієм IV до татар, до Батія, а потім і далі в Азію до головного хана. Метою посольства було зв'язати зносини з татарським урядом, розвідати про наміри й плани татар, про їх силу і т. д. Крім того, Плато-Карпіні мав ужити заходів, щоб повернути татар до християнства (це йому не вдалось). Подорожував він у 1245—1247 рр. Матеріали, подані Плато-Карпіні в описі його подорожі, є одно з найважливіших джерел для вивчення історії, звичаїв, побуту татаро-монголів, а також утисків, які чинили вони в завойованих країнах. Плато-Карпіні переїздив також через Київщину, Київ, Волинь і наводить дуже важливі дані про тодішнє життя цих країв. Уривки з праці Плато-Карпіні подаємо з видання «Собрание путешествий к татарам и другим восточным народам в XIII, XIV и XV столетиях», СПб, 1825.

Сказавши про імперію (татар), треба сказати і про війну таке: поперше, про устрій війська; подруге, про зброю; третє, про хитрощі в бою; четверте, про жорстокість їх до полонених; п'яте, про облогу фортець і міст; шосте, про підступність їх до тих, хто їм здається.

Про устрій війська скажемо таке. Чингіс-хан установив, що десять чоловіка підлягали одному, який по-нашому зветься десятником; над десятьма ж десятниками становиться один, який зветься сотником; над десятьма ж сотниками становиться один який зветься тисячником; а над над десятьма тисячниками становиться також один, і це число зветься в них тьмою. Все військо віддається під начальство двом або трьом воеводам, але так, що одному з них підлягають усі. Якщо під час бою з десяти чоловіка побіжить один, два, три чи більше, то всіх карають на смерть; словом, якщо тільки не всі взагалі побіжать, то всіх утікачів карають смертю. Таксамо, якщо один або двоє, або троє чи більше хоробро стануть на бій, а інші «десять» не підуть за ними, то їх також убивають. Таксамо, якщо один або кілька з десяти віддадуться в полон, а товариші їх не відіб'ють, то їх також карають смертю.

Кожен повинен мати два чи три луки або, принаймні, один справний, і три великі колчани, наповнені стрілами, також сокиру й вірьовки, щоб тягати військовоє знаряддя. У багатьох людей є мечі

гостроконечні, гострі з одного тільки боку і дещо криві. Коні їх озброєні навіть до ніг. Шоломи й панцери в деякого шкіряні, і їх роблять так. Три або чотири волов'ячі ремені, завширшки з долоню, склеюють разом і зв'язують ремінцями або вірьовками; до кінця верхнього ременя прив'язують шворочки, а до нижнього посередині, і так до кінця. Тому, коли вони нахиляються, верхні ремені підіймаються і ремені два чи три, накладаються на тілі один на один. Кінська зброя складається з п'яти частин. З одної частини робиться одна, а з другої — друга, які накладаються від хвоста до голови і прив'язуються до сідла, хребта й шиї. Друга частина накладається на крижі, де сходяться зав'язки обох частин. У цьому пристрої робиться дірка, в яку пропускається хвіст. На груді накладається також частина. Всі ці частини доходять до суглобів ніг. На чоло накладається залізна смуга, яка з обох боків шиї прив'язується до згаданих частин зброї. Панцери складаються також з чотирьох частин. Одна частина йде від стеген до шиї і робиться відповідно до розміщення частин людського тіла; на грудях лежить щільно і навколо тіла обвивається від рук до низу. На плечі до поперека накидається другий пристрій, що йде від шиї до того пристрою, який обвивається навколо тіла. Обидва ці пристрої, задній і передній, прив'язуються на плечах до двох залізних смуг, які лежать на кожному плечі. На кожную руку накладається частина, яка йде від плеча до кисті і зав'язується внизу. На кожную ногу також накладається частина. Всі ці частини зв'язуються застіжками. Верхня частина шолома робиться з заліза, а та, що вкриває шию й горло, — з шкіри. Всі ці шкіряні частини робляться так, як сказано вище. Але в деяких все згадане зроблене з заліза так. Робиться тонка смуга, завширшки з палець і завдовжки з долоню; узявши кілька зроблених так смуг, прокручують у кожній по сім дірочок і, вклавши три вузькі й міцні ремені, а смуги поклавши одна на одну уступаами, прив'язують їх до ременів тоненькими ремінцями, які просувають крізь згадані дірочки; у верхній частині пришивають ремінець, щоб смуги тримались між собою добре і міцно. Зробивши так із смуг ніби один ремінь, надягають поштучно, як сказано вище. Такі панцери роблять як для коней, так і для людей. Татари наводять на них такий блиск, що в них можна дивитись. Деякі з них мають списи, в яких залізде загнуте гачком для того, щоб стягати, якщо можна, людину з сідла. Стріли їх довжиною дві п'ядені, одну долоню і два пальці. Оскільки ж п'ядені бувають різні, то ми маємо на увазі тут геометричну: дванадцять ячмінних зерен упоперек дорівнюють пальцеві, а шістнадцять пальців упоперек дорівнюють геометричній п'ядені. Залізде на стрілах дуже гостре і ріже з двох боків, як меч двогострий; вони завжди носять при колчані пилу для загострювання стріл. Нижній кінець залізця гострий, завдовжки з палець, і насаджується на держак. Щити роблять з вербового чи іншого пруття. Щоб стріляти в птиць, звірів і беззбройних людей, у них є інші стріли, довжиною в три пальці; для птиць і звірів є й інші різноманітні стріли.

Виступаючи на війну, посилають татари перед себе попередників (стрілків), які нічого при собі не мають, крім своїх повстяних (кибиток), коней і зброї. Ці люди нічого не грабують, не палять і не вбивають скоту, а тільки ранять і вбивають людей; якщо ж цього не можуть зробити, то женуть їх у розтіч; але далеко охочіше вбивають, ніж проганяють. За ними йде військо, яке бере все, що ні зустріне, таксамо й людей, коли знайде, хапає й убиває. Прийшовши до ріки, перевозяться вони так, хоч яка б велика вона була: у

начальників є кругла й легка шкіра, зверху якої навкруги зроблені часті застіжки, в які просунута віршовка; шкіру цю стягають так, що вона стає подібна до мішка і, поклавши туди одяг та інші речі, міцно зав'язують, після чого на середину ставлять сідла та інші тверді речі, а самі сідають посередині. Зроблений так човен прив'язують до хвоста коневі і посилають уперед плавма людину з конем, яким вона править. Іноді ж, узявши два весла, гребуть ними і так перевозяться через ріку. Коней же вганяють у воду, а вперед пускають одну людину з конем, яким вона править; інші ж коні плывуть за ними, і так перевозяться через річки і великі ріки. Інші ж люди, ще бідніші, повинні мати шкіряний мішок або кошіль, міцно зшитий, куди вкладають своє вбрання і всякі речі; стягнувши його міцно, прив'язують до хвоста коневі і перевозяться, як сказано раніш.

Треба знати, що, побачивши ворога, вони одразу йдуть на нього і кожний пускає стріли, три або чотири. Побачивши ж, що не можна зломити ворога, відступають до своїх і роблять це для обману, щоб ворог, погнавшись за ними, попав у засідку, де, оточивши його, раняють його і вбивають. Таксамо, якщо побачать, що проти них сильне військо, іноді переходять в інше місце на день чи на два, кидаються на іншу частину землі, вбивають там людей і все громлять і руйнують. Коли ж бачать, що цього зробити не можна, відступають на десять-дванадцять днів, а іноді спиняються в безпечному місці доти, поки вороже військо розділиться; тоді, прийшовши несподівано, пустошать усю землю.

Війну ведуть вони, вдаючись до надзвичайних хитрощів, бо вже понад сорок років воюють з іншими народами. Готуючись до бою, вистроюють усе військо в бойовий порядок. Воеводи чи начальники війська в бій не вступають, але стоять далеко проти ворожого війська, маючи при собі прислужників верхи, жінок і дітей; іноді ж, зробивши опудала на людську подобу, садовлять їх на коней для того, щоб здавалось, що вони численніші. Проти кінноти виставляють загін полонених та інших людей, що є в них, а іноді ходять з ними й деякі татари. Інші загони з найвідважніших людей посилають далеко направо й наліво, щоб ворог не міг їх бачити, і таким чином оточують його, стискають і починають бій з усіх боків. Хоч іноді буває їх і небагато, але оточеному ворогові здається, що вони численні, особливо, коли він бачить перебуваючих при воеводі чи начальнику війська прислужників, жінок, і коней, і опудала, як сказано вище, яких усіх уважає за воїнів, від чого впадає в жах і замішання.

Якщо ж несподівано ворог б'ється хоробро, то дають йому дорогу тікати, а коли він тікає безладно, то переслідують його, і в цей час убивають більше, ніж під час самого бою. Але треба знати, що татари, коли можна, не очоче вступають у бій, але вражають і б'ють стрілами людей і коней.

Фортеці беруть вони так. Якщо трапиться така фортеця, вони оточують її, а іноді запирають так, щоб ніхто не міг у неї входити і виходити звідти. Б'ють дуже знаряддями і стрілами безперестанку і вдень, і вночі, щоб обложені не мали спокою. Самі ж татари відпочивають, бо розділяють свої війська на частини, які по черзі ходять на бій, щоб не стомитись. І якщо таким способом не можуть добути її, то пускають грецький вогонь, навіть іноді беруть жир з убитих людей і, розтопивши його, злиють на доми; і коли на цей жир падає вогонь, то загасити його майже не можна. Якщо ж і це не допоможе і якщо при місті чи фортеці є ріка, то перегачують її або відводять у другий бік і, коли можна, затоплюють фортецю. Коли ж цього

зробити не можна, то підкопуються під неї і цим підкопом входять у неї озброєні. Увійшовши ж, одна частина запалює будівлі, а друга б'ється з городянами. Якщо ж і так не можуть узяти фортеці; то роблять проти неї свою фортецю, щоб захватись від ворожих пострілів, і таким чином стоять довго, хіба що несподівано прийде якийсь допоміжне військо, яке вступивши з ними в бій, примусить відступити.

Стоячи ж під фортецею, татари ласкавими словами улещують обложених, обіцяючи їм багато, щоб вони здались. Якщо ж здадуться, то говорять їм: вийдіть, хай обдаруємо вас за нашим звичаєм. Коли ж ті вийдуть, то питають, хто з них знає яке ремесло, і таких залишають; решту ж, крім тих, яких схочуть мати рабами, вбивають сокирами. Хоч декого, як сказано, лишають вони в живих, але людей знатних і почесних не щадять ніколи. Коли, зовсім несподівано, деякі з них лишаються живими, то нізащо не звільняють їх від рабства. Усіх узятих у бою в полон убивають, хіба що деяких схочуть залишити як рабів. Призначених на смерть розподіляють між сотниками для умертвіння їх двогострою сокирою; сотники ж розподіляють їх між своїми людьми, даючи кожному чоловіка по десять або більше чи менше, яка буде воля начальників.

Плако-Карпіні, кн. II, розд. 6.

№ 108

Завоювання татарами Русі. Пано-Карпіні

Вони (татари) пішли проти Русі і багатьох вибили в землі Русі, зруйнували міста і фортеці і забили людей, обложили Київ, який був столицею Русі, і після тривалої облоги здобули його і повбивали жителів міста; тому, коли ми їхали через їх землю, ми знаходили силу голів і кісток мертвих людей, що лежали на полі, бо це місто було дуже велике і дуже багатолюдне, а тепер зведене майже нінащо; чи є там двісті будинків, а людей тих тримають у щонайтяжчому рабстві. Просуваючись звідси, вони битвами спустошили всю Русь.

Пано-Карпіні, кн. II, розд. 5.

№ 109

Подорож Пано-Карпіні через Волинь і Київщину (1246 р.)

— Коли ми вже захотіли, як сказано вище, вирушити до татар, ми прибули до короля Богемського. Коли ми спитали в нього поради, бо цей наш цар був прихильний до нас здавна, яка дорога краща для нашої подорожі, він відповів, що, як йому здавалось, краще було б їхати через Польщу і Русію, бо в Польщі в нього були родичі, за допомогою яких ми могли б виїхати в Русію. І, давши нам грамоту і добрих провожатих, він наказав також давати харчі по його землях і містах, поки ми не приїдемо до князя Сілезії Болеслава, його племінника, що був нам також знайомий і близький.

— Він також дав нам свою грамоту, надійних провожатих і харчі по своїх маєтках і містах, поки ми не приїхали до князя Ланціського Конрада. В цей час з допомагаючої нам милості божої, туди прибув пан Василько, князь Русії, від якого ми цілком дізналися про настрій

татар. Саме він посилав туди своїх послів, які повернулися до нього і брата його Данила з охоронною грамотою для проїзду до Батия пана Данила. Василько сказав нам, що коли ми захочемо поїхати до них, то нам слід мати великі дари для роздачі їм, бо вони дуже настирливо вимагали їх, і якщо їх не давали то — і це цілком правдиво — посол не міг відповідно виконати своїх справ; мало того, його, так би мовити, вважали за ніщо. Ми ж, не бажаючи, щоб справа пана папи і церкви була в зв'язку з цим утруднена, наказали купити на те, що нам було дано як милостиня і для підтримки життя, кілька шкур бобрів, а також інших різних тварин. Князь Конрад і княгиня краковська, деякі воїни і єпископ краковський, дізнавшись про це, подарували нам також ще більше цих шкур. Таксамо князь Конрад, син його і краківський єпископ дуже просили згаданого вище Василька, щоб він допоміг нам, наскільки міг, при переїзді до татар; він відповів їм, що охоче це зробить.

— Звідси він повіз нас у свою землю. І через те, що він затримав нас на кілька днів на своєму утриманні, щоб ми трохи відпочили, і на наше прохання наказав з'явитись до нас своїм єпископом, ми прочитали їм грамоту пана папи, в якій він умовляв їх повернутися до єдності святої матері церкви; ми також умовляли їх, і навіть схилили до того ж самого, наскільки могли, і князя, і єпископів, і всіх інших, що зібралися. Але через те, що в той час, коли вищезгаданий князь поїхав у Польщу, його брат, князь Данило, поїхав до Батия і його не було, вони не могли дати рішучої відповіді, і нам, щоб дістати остаточну відповідь, треба було чекати повернення Данила.

— Після цього вищеназваний князь послав з нами до Києва одного слугу. Однак ми все ж їхали увесь час у смертельній небезпеці через литовців, які часто і потай, скільки могли, робили набіги на Русію і особливо в тих місцях, через які ми повинні були проїжджати; а що велика частина людей Русії була перебита татарами або взята в полон, вони аж ніяк не могли вчинити їм сильний опір, а з боку самих руських ми були у безпеці, дякуючи вищеназваному слугі. Звідси з допомагаючої нам милості божої і позбувшись ворогів хреста христового, ми прибули до Києва, який був столицею Русії; прибувши туди, ми мали нараду про нашу подорож з тисячником і іншими знатними особами, що були там же. Вони нам відповіли, що коли ми поведемо в Татарію наших коней, то вони всі можуть загинути, бо лежав глибокий сніг і вони не вміли добувати копитами траву спід снігу, подібно до коней татар, а знайти їм для їжі щось інше не можна, бо в татар немає ні соломи, ні сіна, ні корму. Через це ми, після наради, вирішили залишити їх з двома слугами, які мали охороняти їх. В наслідок цього нам треба було дати подарунки тисячникові, щоб заслужити його милість для одержання підвод і провжатих. Перше, ніж потрапити в Київ, ми смертельно захворіли в Данилові; проте, все таки ми наказали, не зважаючи на сильну холондечу, везти себе на возі по снігу, щоб діла християнства не могли зазнати перешкод.

— Отже, влаштувавши всі ці справи в Києві, на другий день після свята очищення нашої владичиці, ми кіньми тисячника з провжатими поспішно направилися з Києва до інших варварських народів. Ми прибули до якогось селища, що звалося Канів, яке було під безпосередньою владою татар.

Утиски татаро-монголами в завойованих ними землях. П'яно-Карпіні

Уривки

Описавши як вони (татари) воюють, треба сказати про підкорені ними землі. Це ми зробимо так: поперше, скажемо, як вони укладають з кимсь мир; подруге, про назви земель, завойованих ними; потретье, про муки, яких вони там завдають; почетверте, про землі, які відважно чинять їм опір.

Треба знати, що вони ні з ким не укладають миру, виключаючи тих, які підкоряються їм; бо, як сказано вище, мають від Чингіс-хана наказ підкоряти собі всі народи, коли можна. І ось чого вони від них вимагають: ходити з ними, коли їм завгодно, на війну проти всіх і давати десятину від усього — як з людей, так із речей. Відрахувавши десять, беруть одного. Те саме роблять і з дівчатами, яких уводять на свою землю і тримають їх для послуг. Решту, переписавши, призначають за звичаєм. Але, коли мають над ними повну владу, то ніколи не виконують даних обіцянок, а вишукують всілякі способи, щоб порушити їх. Коли я був у Русії, присланий був, як казали, від Куїншкана і Батия сарацин, і цей начальник в кожній людині, що мала трьох синів, брав одного. Чоловіків, що не мали дружин, вводили; це саме робили і з жінками, в яких не було законних чоловіків. Жебраків, які шукали собі засобів до існування жебрацтвом, також забирали. Решту ж, за їх звичаєм, переписавши, наказав, щоб кожний як малий, так і великий, навіть немовля однеденне, бідний і багатий, давав данину, а саме: по шкірі білого ведмедя, чорного бобра, забула (соболя) і якогось чорного звірка, що живе в землі в норах, який я не знаю як зветься по латині, а по-німецьки називається він ілліш, а по-польськи і по-руськи дохон, і по одній шкірі чорної лисиці. Хто не заплатить цієї данини, того відводять до татар, де він лишається в рабстві. Так само посилають вони за володільцями земель, наказуючи їм з'явитись до себе негайно; коли ж ті приїжджають, то їм не віддають ніякої належної шани, а поводяться з ними наче з підлими людьми; вони змушені давати великі подарунки воеводам, їх жінкам, чиновникам, тисячникам і сотникам; усі татари взагалі, і навіть слуги їх, з великою докукою просять у них подарунків, і не тільки в них, а й у послів, від них присланих. Інших же шукають нагоди убити, як то зробили з Михайлом та іншими. З іншими поводяться ласкаво і дозволяють їм від'їжджати додому, а інших страчують напоями чи отрутою. Наміри ж їх полягають у тому, щоб самим володіти землею, а тому вишукують засобів винищувати благородних людей. Від тих же, кому дозволяють від'їжджати, вимагають синів чи братів, яких уже ніколи від себе не випускають, як то зробили з сином Ярослава і якогось герцога Аланського і з багатьма іншими. А коли помре батько чи брат або спадкоємець, то сина чи брата ніколи не відпускають, а, навпаки, усю маєтність забирають собі, як то було при нас з одним солангом. В землях тих володільців, яким дозволяють повертатись, ставлять вони своїх баскаків, волі яких повинні коритись як герцоги, так і взагалі всі. Якщо ж жителі якогось міста чи землі не роблять того, що вони хочуть, то баскаки ці оповіщають, що вони невірні татарам і так руйнують це місто або цю землю і вбивають жителів сильною рукою татар, які за наказом правителя цієї землі приходять

несподівано і раптом на них кидаються, — так сталося з одним містом, коли ми були в Татарській землі. Те ж зробили вони з русами в землі Куманській. І не тільки татарський князь, заволодівши якоюсь землею, а й правитель його, і кожний татарин, а особливо знатний, проїжджаючи через те місто чи землю, розпоряджається так, як цар. Крім того, золото і срібло, і все, що хочуть і коли хочуть, переходить до царя татарського за позовами, як то недавно сталося з двома синами царя грузинського. Один з них був законний, на ім'я Мелик, а другий, Давид, що народився від перелюбства. Цьому останньому батько залишив частину володінь, а другий, що був молодший, поїхав з своєю матір'ю до імператора татарського, куди також поїхав і Давид. Мати Мелихова, цариця грузинська, по якій чоловік володів цим царством, бо там володіють жінки, умерла в дорозі. Вони ж, приїхавши, роздали багато подарунків, а особливо законний син, який вимагав собі землю, залишену батьком Давидові, говорячи, що той, бувши народжений від перелюбства, не може володіти нею. Але Давид відповідав: хоч я народжений від наложниці, проте вимагаю собі правосуддя за татарським законом, який не робить ніякої різниці між сином законним і народженим від рабині. Тому справу вирішили проти законного сина, якого підкорили Давидові, як старшому, наказавши, щоб він спокійно і мирно володів землею, даною йому батьком. Таким чином Мелик утратив свої дари і програв справу проти брата свого Давида.

З тих же народів, які живуть від них далеко і суміжні з такими, яких вони чомусь бояться і яких не підкорили собі, беруть татари данину і поводяться з ними людяніше для того, щоб ті не привели на них війська, або ж для того, щоб інші охочіше їм підкорялись. Так вчинили вони з обезами або грузинцями, з яких беруть, як сказано, по 50 або по 40 тисяч іперперів або бізантинів данини, але через це лишають їх у спокої. Втім, не зважаючи на це, вони мають намір вчинити повстання, як ми від них довідались...

В Сарацинській землі і в інших, де вони панують ніби в себе, беруть вони всіх кращих ремісників і примушують їх працювати на себе, а інші платять їм податок з своєї роботи. Весь хліб кладуть вони в панські житниці, а кожному рабові дається на день дуже мала міра, та тричі на тиждень трохи м'яса; і це одержують тільки ремісники, що живуть у містах. Так само, коли здумається панові, то він бере всіх хлопчиків і разом з прислужниками своїми примушує їх іти за собою. Втім, вони рахуються в складі татар, або краще сказати, в складі полонених; бо, хоч вони й причислені до татар, але з ними поводяться не так, як з татарами, а як з рабами, і, подібно до інших полонених, посилають їх на всяку небезпеку, наприклад: у бій посилають їх перших; при небезпечному переході через болото або ріку вони повинні перші переходити брід; словом, використовують їх на все. Якщо ж вони в чомусь проступляться або не послухаються одразу, то б'ють їх, як ослів. Коротше кажучи, вони мало їдять, мало п'ють і дуже погано одягнені, хіба що самі якимось зароблять, виключаючи золотарів та інших добрих ремісників. Але в деяких такі люті пани, що не дають їм відпочинку, і за силою панської роботи вони не мають часу зробити щось для себе, хіба що схочуть зовсім не відпочивати або не спати; але й це можуть робити лише ті, яким дозволено мати жінку або свою хату. Інші ж, яких тримають вони в домах своїх для послуг, просто таки жалюгідні. Дуже часто бачив я, що вони ходять у самих штанах, а то й зовсім голі, і в величезну спеку, і в страшний холод. Так само бачили

ми інших з відмороженими пальцями на руках і ногах, а деякі, як ми чули, замерзли або стали цілковитими каліками через великий холод.

Плано-Карпіні, книга II, розд. VII.

№ 111

Спустошення Русі татаро-монголами. В. де Рубрук (1253—1255 рр.)

Вільгельм де Рубрук, монах-мінорит; 1253 р. французький король Людовік IX послав його як місіонера до татар. Рубрук зробив подорож через Судак, Дон, Волгу, а повернувся в 1255 р. через Кавказ і Малу Азію. Рубрук був у сина Батія Сартаха, у Батія і в хана Менгу. Із звісток Рубрука для нас важливі дані про спустошення Русі татаро-монголами.

На північ від цього краю ¹⁾ лежить Русія, яка має скрізь ліси; вона тягнеться від Польщі і Угорщини до Танаїда. Ця країна вся спустошена татарами і тепер повсякчасно спустошується ними...

Саме татари дають перевагу сарацинам перед руськими, бо вони християни. Коли руські не можуть дати більше золота чи срібла, татари забирають їх і їх дітей, як стада, в пустиню, щоб вони стерегли їхніх тварин.

Вільгельм де Рубрук, Путешествие в восточные страны, СПб, 1911, сс. 85—86.

1) На північ від Чорного моря.

VII

ЛІТЕРАТУРА І НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

ЗРАЗКИ ЛІТЕРАТУРИ

№ 112

Слово Іларіона «О законѣ и благодати»

Уривки

Автором «Слова о законѣ и благодати»..., творю що є одним з найхарактерніших зразків проповідницької церковної літератури Київської Русі, є піп Іларіон, що був потім митрополитом Київським (середина XI ст.). Вважають, що це «Слово» складено Іларіоном десь між 1037—1050 рр. Подаємо текст цього «Слова» з Хрестоматії Ф. Буслаєва.

Благословен господь бог израилев, бог християнск, яко посети и сътвори избавление людем своим, яко не презре твари своея до конца идольскимъ мракомъ одержиме быти и бесовскимъ служениемъ, но оправди прежде племя Авраамле скрижалми и закономъ, послѣде сыномъ своимъ вся языки спасе Евангелиимъ и крещениемъ, и въводя в обновление пакубытия в жизнь вечную...

Закон бо предътеча бе и слуга благодати и истине; истина же и благодать слуга будущему веку, жизни нетленной. Яко закон приводиаше възаконенныя к благодатному крещению: крещение же препущаетъ сыны своя на вечную жизнь. Моисей бо и пророци о христовѣ пришествии поведашу. Христос же и апостоли его о въскресении и о будущемъ вѣце...

И что успе закон? что ли благодать? Прежде закон, потомъ благодать; прежде стень, ти потомъ истина. Образ же закону и благодати — Агарь и Сарра, работная Агарь и свободная Сарра; работная прежде, ти потомъ свободная. И да разумееть, иже чѣтеть. Яко Авраам убо от юности своея Сарру име жену си, свободную, а не рабу; и бог убо прежде век изволи и умысли сына своего в мир послати, и темъ благодати явитися. — Сарра же не раждаше, понеже бе неплоды; не бе неплоды, но заключена бе божиимъ промысломъ на старость родити: безвѣстная же и утаеная мудрости божия утаенаяху (от) ангел и человек, не яко не явима, но утаена и на конецъ века хотяща явитися...

Благодать же глагола к богу: аще несть време снити ми на землю и спасти мир, сниди на гору Синай и закон положи... Послуша и бог яже от благодати словес, и сниде на Синай. — Роди же Агарь раба от Авраама рабичищъ, и нарече Авраам имя ему: Измаил. И снесе Моисей от Синайския горы закон, а не благодать, стень, а не истину. — По сих же уже стару сущю Аврааму и Сарре, явися бог Аврааму, седящю ему пред дверьми куща своея, в полудни, у дуба Мамврийскаго; Авраам же тече в съретение ему и поклонися ему до земля, и прият и в кущу свою. Веку же сему к концу приближающюся, посети господь человечьскаго рода и сниде с небесе, в утробу девица входя; прият же и девица с поклонаниемъ в

кущую плоняную, не болевъши, глаголющи к ангелу: се раба господня, буди мне по глаголу твоему.—Тогда убо отключи бог ложесна Саррина, и заченьши роди Исаака, свободная свободнаго. Присетивъшю богу чловецьска естества, явишася уже безвѣстная и утаеная, и родися благодать и истина, а не закон; сын, а не раб.—Яко отдоися отроча Исаака и укрепе, и сътвори Авраам гоститву велику, егда отдоися Исаак сын его. Егда же Христос на земли, и еще благодать не укрепела беаше, но дояшеся еще, за 30 лет, в няже Христос таяшеся; егда же отдоися и укрепе, явися благодать божия спасенная вѣсем чловеком в Иерданьстей реце; сътвори бог гоститву велику и пир велик тельцемъ упитаннымъ от века, възлюбленнымъ сыномъ своимъ Исус Христомъ, съзъвав на едино веселие небесныхъ и земныхъ, съвъкупив в едино ангелы и чловеки...

Хвалить же похвальными гласы римская страна Петра и Павла, имже вероваша в Исуса Христа сына божия; Асия, и Ефес, и Патм—Иоанна богослова; Индия—Фому, Египет—Марка; вѣся страны, и гради, и людие чьтуть и славятъ коегождо их учителя, иже научиша православней вере. Похвалим же и мы, по силе нашей, малыми похвалами—великая и дивная сътворьшаго нашего учителя и наставника, великаго кагана наша земля, Владимире, внука старого Игоря, сына же славнаго Святослава, иже, в своя лета владычествующе, мужьствомъ же и храбрьствомъ прослуша в странах многих, и победами и крепостію поминаються ныне и словуть. Не в худе бо, и не в неведоме земли владычествоваша, но в русьской, яже ведома и слышима есть вѣсами коньци земля...

Встани, о чѣстная главо, от гроба твоего, встани, отряси сон! Неси бо умерл, но съспиши до общаго вѣсем вѣстанія. Встани, неси умерл, несть бо ти лепо умьрети, веровавъшю в Христа, живота вѣсему миру. Отряси сон, възведи очи, да видиши какою ты чьсти господь тамо съподобив, и на земли не безпамятна оставил сыномъ твоимъ. Встани, виждь чадо свое Георгия, виждь утробу свою, виждь милааго своего, виждь, егоже господь изведе от чресл твоих; виждь красящааго стол земля твоей, и возрадуйся, възвеселися. К сему же виждь и благоверьную сноху твою Ерину, виждь внуки твоя и правнуки, како живутъ, како храними суть господемъ, како благоверие держатъ по преданію твоему, како в святыхъ церкви чьстятъ, како славятъ Христа, како поклоняються имени его. Виждь же и град величьствомъ сияющъ, виждь церкви цветуща, виждь христьянство растуще, виждь град иконами святыхъ освещаем, блистающься, и тимияномъ обьухаем и хвалами и божественами пении святыми оглашаем. И си вѣся видеи, възрадуйся, и похвали благаго бога, вѣсем сим строителя.

№ 113

Поученія Володимира Мономаха

Уривки

Поученье. Аз худый дедом своим Ярославом, благословленным, славным, нареченый в крещении Василий, Русьскимъ именемъ Володимири, отцемъ възлюбленнымъ и матерью своею Мьномахы¹⁾. . . .

и хрестьяныхъ людий дея, колико бо сблюд по милости своей и по

¹⁾ Пропуск у текста.

отни молитве от всех бед. Седя на санех, помыслих в души своей и похвалих бога, иже мя сих дней грейнаго допровода. Да дети мои, или ин кто, слышав сю грамотицю, не посмейтеся, но емуже любя детей моих, а приметь ю в сердце свое, и не ленитися начать также и тружати: первое, бога деля и душа своея, страх имейте божий в сердци своемь, и милостыню творя неоскудну, то бо есть начаток всякому добру. Аще ли кому не любя грамотиця си, а не поохритаются, но тако се рекуть: на далечи пути, да на санех седя, безлепицю (е)си молвил. Усретоша бо мя слы от брата моя на Волзе, реша: «потъ-снися к нам, да выженем Ростиславича и волость их отъимем; еже ли не поидеши с нами, то мы собе будем, а ты собе», и рех: «аще вы ся и гневаете, не могу вы я ити, ни креста переступити». И отрядив я, взем Псалтырю, в печали разгнух я, и то ми ся выня: вскую печалуеши, душе? вскую смущаеши мя? и прочая. И потомь собрах словца си любая...

... Си словца прочитаюче, дети моя, божественная, похвалите бога, давшего нам милость свою, и се от худаго моего безумья наказанье; послушайте мене, аще не всего примете, то половину. Аще вы бог умякчить сердце, и слезы своя испустите о гресех своих, рекуще: якоже блудницу и разбойника и мытаря помиловал еси, тако и нас грешных помилуй; и в церкви то дейте и ложася. Не грешите ни одну же ночь, аще можете, поклонитися до земли; а ли вы ся начать не мочи, а трижды; а того не забывайте, не ленитесь, темь бо ночным поклоном и пеньем человек побежаеть дьявола, и что в день согрешить, а тем человек избываеть. Аще и на кони ездяче не будеть ни с кым орудья, аще инех молитв не умеете молвити, а «Господи помилуй» зовете бес престани, втайне; та бо есть молитва всех лепши, нежели мыслити безлепицю езда. Всего же паче убогих не забывайте, но елико могуще по силе кормите, и придавайте сироте, и вдовицю оправдите сами, а не вдавайте сильным погубити человека. Ни права, ни крива не убивайте, ни повелевайте убити его; аще будеть повинен смерти, а душа не погубляйте никакояже хрестьяны. Речь молвяче, и лихо и добро, не кленитесь богомь, ни хреститесь, нету бо ти нужда никоеяже; аще ли вы будете крест целовати к братьи, или к кому, а ли управивъше сердце свое, на немже можете устояти, тоже целуйте, и целовавше блюдете, да не, приступни, погубите душе своее. Епископы, и попы и игумены, с любовью взимайте от них благословенье, и не устраниайтеся от них, и по силе любите и набдите, да примете от них молитву от бога. Паче всего гордости не имейте в сердци и в уме, но рцем: смертни есмы, днесь живи, а завтра в гробе; се все, что ны еси вдал, не наше, но твое, поручил ны еси на мало дний; и в земли не хороните, то ны есть велик грех. Старья чти яко отца, а молодья яко брата. В дому своемь не ленитесь, но все видите; не зрите на тивуна, ни на отрока, да не посмеются приходящи к вам и дому вашему, ни обеду вашему. На войну вышед, не ленитесь, не зрите на воеводы; ни питью ни еденью не лагодите, ни спанью; и стороже сами наряживайте, и ночь, отвсюду нарядивше около вои, тоже лязите, а рано встанете; а оружья не снимайте с себе вборзе, не розглядаваше ленощами, внезапно бо человек погыбаеть. Лже блюдиа и пьянства и блуда, а том бо душа погыбаеть и тело. Куда же ходяще путем по своим землям, не дайте пакости деяти отроком, ни своим, ни чюжим, ни в селех, ни в житех, да не кляти вас начнуть. Куди же поидете, идеже станете, напоите, накормите унеина; и боле же чтите гость, откуда, же к вам придеть, или прост, или добр, или сол, аще не можете даром, брашном и питьемь: ти бо мимоходячи

прославять человека по всем землям, любо добрым, любо злым. Болнаго присетите; над мертвеця идете, яко вси мертвени есмы; и человека не минете, не привечающе, добро слово ему дадите. Жену свою любите, но не дайте им над собою власти. Се же вы конец всему: страх божий имейте выше всего; аще забываете всего, а часто прочитайте: и мне будеть бе-соромы, и вам будеть добро. Егоже умеючи, того не забывайте доброго, а егоже не умеючи, а тому ся учити, якоже бо отець мой, дома седя, изуемаше 5 язык, в том бо честь есть от инех земель. Леность бо всему мати: еже умеет, то забудеть, а егоже не умеет, а тому ся не учит; добре же творяще, не мозите ся ленити ни на что же доброе, первое к церкви: да не застанеть вас солнце на постели; тако бо отець мой десять блаженный и вси добрии мужи свершении; заутреню отдавше богови хвалу, и потом солнцю всходящую, и узревше солнце, и прославити бога с радостью, и рече: просвети очи мои, Христе боже, и(же) дал ми еси свет твой красный, и еще: Господи, приложи ми лето к лету, да прок, грехов своих покаюся, оправдив живот, тако похваляю бога; и седше думати с дружиною, или люди оправливати, или на лов ехати, или поездити, или лечи спати: спанье есть от бога присужено полудне, о т чин бо почиваеть и зверь, и птици и человеци. А се вы поведаю, дети моя, труд свой, оже ся есмь тружал, пути дея и ловы 13 лет. Первое к Ростову идох, сквозе Вятиче, посла мя отець, а сам иде Курьску; и паки 2-е к Смолинску со Ставкомъ Скордятичем, той паки и отъиде к Берестию со Изяславомъ, а мене посла Смолинску; то и-Смолинска идох Володимерю. Тое же зимы той посласта Берестию брата на головне, иде бяху пожгли, той ту блюд(ох) город тех. Та идох Переяславлю отцю, а по Велице дни ис Переяславля та Володимерю, на Сутейску мира творит с Ляхы; оттуда паки на лето Володимерю опять. Та посла мя Святослав в Ляхы: ходив за Глоговы до Чешьскаго леса, ходив в земли их 4 месяци; и в тоже лето и деля ся роди старейшее Новгородское; та оттуда Турову, а на весну та Переяславлю, таже Турову. И Святослав умре, и яз паки Смолинску, а и-Смолинска той же зиме та к Новгороду; на весну Глебови в помочь; а на лето со отцемъ под Полтеск, а на другую зиму с Святополком под Полтеск; ожгоша Полтеск; он иде Новгороду, а я с Половци на Одрьск, воюя; та Чернигову. И паки: и-Смолинска к отцю придох Чернигову; и Олег приде из Володимеря выведен, и возвах и к собе на обед со отцемъ в Чернигове, на Краснемъ дворе, и вдах отцю 300 гривен золота. И паки и-Смолинска же пришед, и проидох сквозе Половечьскыи вои, бьяся, до Переяславля, и отца налезох с полку пришедша; той паки ходихом, том же лете, со отцемъ и со Изяславомъ битъся Чернигову с Борисомъ, и победихом Бориса и Олга. И паки идохом Переяславлю, и стахом во Оброве, и Всеслав Смолнеск ожже, и аз всед с Черниговци о двою коню, и не застахом в Смолинске; темже путем по Всеславе пожег землю и повоевав до Лукамля и до Логожьска, та на Дръютьск воюя, та Чернигову. А на ту зиму повоеваша Половци Стародуб весь, и аз шед с Черниговци и с Половци, на Десне изымахом князи Асадука и Саука, и дружину их избиша; и на заутрее за Новым Городом разгнахом силны вои Белкатгина, а се мечи и полон весь от(ъ)яхом. А в Вятичи ходихом по две зиме на Ходоту и на сына его, и ко Корьдну ходих 1-ю зиму; и паки по Изяславичих за Микулин, и не постигохом их; и на ту весну к Ярополку совкуплятс на Броды. Томже лете гонихом по Полявцих за Хорол, иже Горошин взяша. И на ту осень идохом с Черниговци и с Половци, с Читевичи, к

Меньску: изъежахом город, и не оставихом у него ни челядина, ни скотины. На ту зиму идохом к Ярополку совокуплятися на Броды, и любовь велику створихом. И на весну посади мя отець в Переяславлѣ перед братьею, и ходихом за Супой; и едуци к Прилуку городу, и сретоша ны внезапно Половечьскыи князи, 8 тысячъ, и хотехом с ними ради битися, но оружье бяхом услали наперед на повозех, и внидохом в город; толко Семцю яша одного живого, ти смерд неколико, а наши оных боле избиша и изымаша, и не смеша ни коня пояти в руце, и бежаша на Сулу тое ночи; и заутра, на Госпожин день, идохом к Беле Веже, и бог ны поможе и святая богородица: избиша 900 Половецъ, и два князя яша, Багубарсова брата, Асиня и Сакзя, и два мужа толко утекоста; и потомъ на Святославль гонихом по Половцех, и потомъ на Торческый город, и потомъ на Гюргев по Половцех; и паки на той же стороне у Красна Половци победихом; и потомъ с Ростиславом же у Варина веже взяхом. И потомъ ходив Володимерю, паки Ярополка посадих, и Ярополк умре. И паки по отни смерти и по Святополце на Суле бившеся с Половци до вечера, быхом у Халепа и потомъ мир створихом с Тугорканом и со инеми князи Половечьскими; и у Глебови чади пояхом дружину свою всю. И потомъ Олег на мя приде с Половечьскою землею к Чернигову, и бишася дружина моя с нимъ 8 дний о малу (греблю), и не вдадуче им в острог; (съжа)ливси хрестьяныхъ душъ и сел горящихъ и манастырь, и рех: «не хвалитися поганымъ», и вдахъ брату отца его место, а сам идох на отца своего место Переяславлю; и изидохом на святаго Бориса день ис Чернигова, и еяхом сквозе полкы Половчскыи, не в 100 дружине, и с детми и с женами, и облизахутся на нас акы волци стояще, и от перевоза и з гор, бог и святой Борис не да им мене в користь, неврежени доидохом Переяславлю. И седех в Переяславлѣ 3 лета и 3 зимы, и с дружиною своею, и многы беды прияхом от рати и от голода; и идохом на вой ихъ за Римов, и бог ны поможе, избиша и, а другия поимаша; и паки Итлареву чадь избиша, и вежи ихъ взяхом, шедше за Голтавомъ. И Стародубу идохом на Олга, зане ся бяхше приложил к Половцем; и на Бог идохом, с Святополком на Боняка за Рось; и Смолинску идохом, с Давыдомъ, смиришеся; паки идохом другое с Воронице; тогда же и Торци придоша ко мне, ис Половецъ Читеевичи, идохом противу им на Сулу. И потомъ паки идохом к Ростову на зиму, и по 3 зимы ходихом Смолинску; и се ныне иду Ростову. И паки с Святополком гонихом по Боняце, ноли оли убыша, и не постигохом их; и потомъ по Боняце же гонихом за Рось, и не постигохом его. И на зиму Смолинску идох, и Смоленска по Велице дни выидох; и Гюргева мати умре. Переяславлю пришед на лето, собрахъ братью; и Бонякъ приде со всеми Половци к Князятину, идохом за ня ис Переяславлѣ за Сулу, и бог ны поможе, и полькы ихъ победихом, и князи изымахом лепшии, и по Рожестве створихом мир с А(е)лою, и поим у него дщерь, идохом Смоленску; и потомъ идох Ростову. Пришед из Ростова, паки идох на Половци на Урубѣ с Святополком, и бог ны поможе; и потомъ паки на Боняка к Лубьну, и бог ны поможе; и потомъ ходихом в войну с Святополком; и потомъ паки на Дон идохом с Святополком и с Давыдом, и бог ны поможе; и к Выреви бяху пришли Аепа и Боняк, хотеша взяти и, ко Ромну идох со Олгомъ и з детми на ня, и они очитивше бежаша. И потомъ к Меньску ходихом на Глеба, оже ны бяхше люди заял, и бог ны поможе, и створихом свое мышленое. И потомъ ходихом к Володимерю на Ярославца, не терпяче злюб его. А из Чернигова до Кыева нестишьъ ездих ко отцю, днем есмъ пере-

здил до вечерни; а всех путей 80 и 3 великих, а прока не испомню менших. И миров есм створил с Половечьскими князи без одного 20, и при отци и кроме отца, а дая скота много и многы порты свое; и пустил есм Половечьских князь лепших из оков толико: Шаруканя 2 брата, Багубарсовы 3, Овчины братье 4, а всех лепших князий инех 100; а самы князи бог живы в руце дава: Коксусь с сыномь, Аклац, Бурчевичь, Таревський князь Азгулуй, и инех кметий молодых 15, то тех живы вед, исек, вметах в ту речку в Славлий; по чередам избьено не с 200 в то время лепших. А се тружахся ловы дея: понеже седох в Чернигове, а из Чернигова вышед, и д...о лета по сту уганива(л) и имь даром всею силою кроме иного лова, кроме Турова, иже со отцемь ловил есм всяк зверь. А се в Чернигове деял есм: конь диких своима рукама связал есмь в пушах 10 и 20 живых конь, а кроме того же по Роси езда имал есм своима рукама теже кони дикие. Тура мя 2 метала на розех и с конем, олень мя один бол, а 2 лоси, один ногами топтал, а другый рогома бол, вепрь ми на бедре мечь оттял, медведь ми у колена подклада укусил, лютый зверь скочил ко мне на бедра и конь со мною поверже; и бог неврежена мя съблюде. И с коня много падах, голову си розбих дважды, и руце и нозе свои вередих, в уности своей вередих, не блюда живота своего, ни щадя головы своя. Еже было творити отроку моему, то сам есмь створил, дела на войне и на ловех, ночь и день, на зною и на зиме, не дая себе упокая; на посадники не зря, ни на биричи, сам творил что было надобе, весь наряд и в дому своемь то я творил есмь; и в ловчих ловчий наряд сам есмь держал, и в конюсех, и о соколах и о ястрабех; то же и худаго смерда и убогы вдовице не дал есм сильным обидети, и церковнаго наряда и службы сам есм призирал. Да не зазрите ми, дети мои, ни ин кто, прочет, не хвалю бо ся ни дерзости своя, но хвалю бога и прославляю милость его, иже мя грешнаго и худаго селико лет съблюд от тех час смертных, и не ленива мя был створил, худаго, на вся дела человекская потребна. Да сю грамотицю прочитаючи, потъснетеса на вся дела добрая, славяще бога с святыми его. Смерти бо ся, дети, не бояще, ни рати, ни от звери, но мужское дело творите, како вы бог подасть; оже бо яз от рати, и от звери и от воды, от коня спадася, то никтоже вас не может вредитися и убити, понеже не будет от бога повелено; а иже от бога будеть смерть, то ни отець, ни мати, ни братья не могут отьяти, но оче добро есть блюсти, божие блюденье леплее есть человекскаго. О многострастный и печалны аз! много борешися сердцемь, и одолевши, душе, сердцю моему, зане, тленьне сущи, помышляю како стати пред страшным Судьею, каянья и смеренья не приимшим межю собою. Молвить бо иже: бога люблю, а брата своего не люблю, ложь есть; и пакы: аще не отпустите прегрешений брату, ни вам отпустить отець ваш небесный. Пророк глаголеть: не ревнуй лукавнующим, ни завиди творящим безаконье; что есть добро и красно, (но еже жити) братья вкупе! Но все дьяволе наученье! то бо были рати при умных дедех наших, при добрых и при блаженных отцих наших; дьявол бо не хоче(т) добра роду человекскому, сваживает ны. Да се ти написах, зане принудил мя сын мой, егоже еси хрстил, иже то седить близь тебе, прислал ко мне мужь свой и грамоту, река: ладимься и смеримся, а братцю моему суд пришел; а ве ему не будеве местника, но възложиве на бога, а станут си пред богомь; а Руськы земли не погубим. И аз видех смеренья сына своего, сжалихся, и бога устрашихся, рекох:

он в уности своей и в безумьи сице смеряется, на бога укладает; аз человек грешен есмь паче всех человек. Послушах сына своего, написах ти грамоту: аще ю приимеши с добромь, ли с поруганьем, свое же узрю на твоємь писаньи.

Летопись по Лаврентьевскою списку, сс. 232—233, 236—244.

№ 114

Слово о полку Игореве

«Слово о полку Игореве» написане коло 1187 р. невідомою особою, очевидно, кимсь з дружинників. Сюжетом «Слова» є опис походу 1185 р. новгород-сіверського князя Ігоря та інших князів на половців. «Слово» подає багатий матеріал як про напади половців на Київську Русь, боротьбу з половцями, так і про боротьбу між князями. «Слово»—один з найяскравіших пам'ятників руської літератури. Воно свідчить про високі патріотичні почуття й велику культуру передових руських людей того часу; весь твір, просякнений почуттям великого патріотизму. Автор цього твору високо підніс прапор об'єднання руського народу. Про цей великий твір К. Маркс сказав, що «зміст поеми—заклик руських князів до об'єднання якраз перед нашествям монголів» (К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинение, т. XXII, с. 122). Рукопис (не оригінал) «Слова» було знайдено 1795 р. в одному збірнику, який загинув 1812 року під час пожежі Москви. Вперше видано «Слово» в 1800 р. (Мусін-Пушкінське видання).

Подаємо «Слово» за текстом, наведеним М. Гудзієм у «Хрестоматии по древней русской литературе» (XI—XVII вв.), Москва, 1936.

Слово о плъку Игореве, Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова

Не лепо ли ны бяшетъ, братие, начяти старыми словесы трудных повестий о плъку Игореве, Игоря Святъславлича? Начати же ся тѣй песни по былинамъ сего времени, а не по замышлению Бояню. Боян бо вещей, аще кому хотяше песнь творити, то растекашется мыслию по древу, серым вълком по земли, шизым орлом под облакы. Помняшетъ бо, рече, пѣрвых времен усобице. Тогда пушашетъ 10 соколовъ на стадо лебедей: которыи дотечаше, та преди песнь пояше старому Ярославу, храброму Мстиславу, иже зареза Редедю пред плъкы касожьскымы, красному Романови Святъславличю. Боян же, братие, не 10 соколовъ на стадо лебедей пушаше, н своя вещиа прѣсты на живая струны вѣскладаше; они же сами князем славу рокоутя.

Почнем же, братие, повесть сию от стараго Владимирера до нынешняго Игоря, иже истягну умь крепостию своею и поостри сердца своего мужеством, наплѣнився ратнаго духа, наведе своя храбрыя плъкы на землю Половецкую за землю Руськую.

Тогда Игорьъ възре на светлое солнце и виде от него тьмою вся своя воя прикрыты. И рече Игорьъ к дружине своей: «Братие и дружино! Луце ж бы потяту быти, неже полонену быти. А всядем, братие, на свои брѣзья комони, да позрим синего Дону». Спада князю умь похоти, и жалость ему знамение заступи искусити Дону великаго. «Хощу бо, рече, копие приломити конецъ поля половецкаго; с вами, русици, хощу главу свою приложити, а любо испити шеломомъ Дону».

О Бояне, соловию стараго времени! Абы ты сиа плъкы ущекотал, скача, славию, по мыслену древу, летая умом под облакы, свивая славию, оба полы сего времени, рица в тропу Трояню, чрес поля на горы. Пети было песнь Игореви, того внуку: «Не буря соколы занесе чрез поля широкая, галици стады бежатъ к Дону великому». Чили въспети было, вешей Бояне, Велесовъ внуче: «Комони ржуть за Сулюю, звенить слава в Києве. Трубы трубятъ в Новеграде, стоятъ стязи в Путивле». Игорьъ ждет мила брата Всеволода. И рече ему

буй тур Всеволод: «Один брат, один свет светлый ты, Игорю, оба есве Святъславличя! Седлай, брате, свои бръзыи коѣони, а мои ти готови, оседлани у Курьска напереди. А мои ти куряни сведоми къмети: под трубами повити, под шеломы възлеяны, конецъ копия въскръмлени; пути имъ ведоми, яругы имъ знаеми, луци у нихъ напряжени, тули отворени, сабли изьострени; сами скачють, акы серыи вльци в поле, ищучи себе чти, а князю славы».

Тогда вступи Игорь князь в злат стремянь и поеха по чистому полю. Солнце ему тьмою путь заступаше; ночь, стонуци ему грозою, птичь убуди; свист зверин вьста; збися Див кличет врѣху древа: велит послушати земли незнаеме — Вльзе, и Поморию, и Посулию, и Сурожу, и Корсуню, и тебе, тьмутораканьскый бльван! А половци неготоваи дорогами побегоша к Дону великому: крычат телегы полунощы, рци — лебеди распужени. Игорь к Дону вой ведет. Уже бо беды его пасет птичь по дубию; вльци грозу вьсрожат по яругам; орли клетком на кости звери зовут; лисици брешут на чрьленыя щиты. О Руская земле, уже за шеломянем еси!

Длъго ночь мръкнет. Заря — свет запала. Мьгла поля покрыла. Щекот славий успе; говор галичь убудися. Русичи великая поля чрьлеными щиты прегородиша, ищучи себе чти, а князю славы.

С зарания в пятк потопташа поганыя плъкы: половецкыя и, раскусася стрелами по полю, помчаша красныя девкы половецкыя, а с ними злато, и паволокы, и драгыя оксамиты. Орьтъмами и япончицами и кожухы начаша мосты мостити по болотом и грязивым местом, и всякыми узорочьи половецкыми. Чрьлен стяг, бела хорюговь, чрьлена чолка, сребрено стружие — храброму Святъславличю! Дремлет в поле Ольгово хороброе гнездо. Далече залетело! Не было оно обиде порождено ни соколу, ни кречету, ни тебе, чьрный ворон, поганый половецкыи! Гзак бежит серым вльком; Кончак ему след править к Дону великому.

Другаго дни вельми рано кровавыя зори свет поведають. Чьрныя тучя с моря идут, хотят прикрыти 4 солнца, а в них трепещуть синии мльнии. Быти грому великому! Итти дождю стрелами с Дону великаго! Ту ся копием приламати, ту ся саблям потручяти о шеломы половецкыя, на реце на Каяле, у Дону великаго. О Руская земле, уже за шеломянем еси!

Се ветри, Стрибожи вьнуци, веют с моря стрелами на храбрыя плъкы Игоревы. Земля тутнет, реки мутно текуть; пороси поля прикрывають. Стязи глаголют: половецкыи идуть от Дона, и от моря, и от всех стран рускыя плъкы оступиша. Дети бесови кликом поля прегородиша, а храбрии русичи преградиша чрьлеными щиты.

Яр-туре Всеволоде! Стоиши на борони, прыщещи на вой стрелами, гремлещи о шеломы мечи харалужными. Камо, тур, поскачяше, своим златым шеломом посвечивая, тамо лежат поганыя головы половецкыя; поскепаны саблями калеными шеломы оварьскыя от тебе, яр-туре Всеволоде. Кая раны, дорога братие, забыв чти и живота и града Чьрнигова, отня злата стола и своя милья хоти, красныя Глебовны, свычая и обычая.

Были вечи Трояни, минула лета Ярославля; были плъци Ольговы, Ольга Святъславличя. Тьй бо Олег мечем крамолу коваше и стрелы по земли сеяше. Ступает в злат стремянь в граде Тьмуторокане; той же звон слыша давный великий Ярославль сын Всеволод, а Владимир по вся утра пося уши закладаше в Чернигове. Бориса же Вячеславлича слава на суд приведе и на Канину зелену паполому постла за обиду Ольгову, храбра и млада князя. С тоя же Каялы

Святоплькъ полелея отца своего между угорьскими иноходьцы ко святей Софии к Киеву. Тогда при Олзе Гориславличи сеяшеться и растяшеть усобицами; погибашеть жизнь Дажьбожа внука; в княжих крамолах веци человекомъ скратишась. Тогда по Руской земли ретко ратаеве кикахуть, и часто врани граяхуть, трупиа себе деляче; а галици свою речь говоряхуть, хотять полетети на уедие. То было в ты рати и в ты плъкы, а сичей рати не слышано. С зараниа до вечера, с вечера до света летят стрелы каленыя, гримлют сабли о шеломы, трещат копия харалужныя в поле незнаеме, среди земли Половецкыи. Чръна земля под копыты костьми была посеяна, а кровию поляна; тугою въздоша по Руской земли.

Что ми шумить, что ми звенить далече рано пред зорями? Игорь плъкы заворочает: жаль бо ему мила брата Всеволода. Бишася день, бишася другый; третьяго дни к полуднию падоша стязи Игоревы. Ту ся брата разлучиста на брезе быстрой Каялы. Ту кроваваго вина не доста; ту пир докончаша храбрии русичи: сваты попоиша, а сами полегоша за землю Рускую. Ничить трава жалошцами, а древо с тугою к земли преклонилося.

Уже бо, братие, не веселая година вьстала; уже пустыни силу прикрыла! Вьстала обида в силах Дажьбожа внука, вступила девою на землю Трояню, всплескала лебедиными крылы на синем море у Дону плещучи, упуди жирня времена. Усобица князем на поганья погыбе; рекоста бо брат брату: «се мое, а то мое же». И начяша князи про малое «се великое» млъвити, а сами на себе крамолу ковати; а погании с всех стран прихождаху с победами на землю Рускую. О, далече зайде сокол, птичь бя к морю! А Игорева храбраго пълку не кресити. За ним кликну Карна, и Жля поскочи по Руской земди, смагу людем мычючи в пламяне розе. Жены руския всплакашась, аркучи: «Уже нам своим милых лад ни мыслию смыслити, ни думою сдумати, ни очима съглядати, а злата и сребра ни мало того потрепати». А вьстона бо, братие, Киев тугою, а Чернигов напастьми. Тоска разлися по Руской земли; печаль жирна тече средь земли Рускыи. А князи сами на себе крамолу коваху, а погани сами победами наришуще на Рускую землю, емляху дань по беле от двора.

Тии бо два храбрая Святьславлича, Игорь и Всеволод, уже лжу убудиста которою. Ту бяше успил отец их Святьславъ грозный, великий киевский: грозою бяшеть притрепал своими сильными плъкы и харалужными мечи; наступи на землю Половецкую, притопта хльми и яруги, взмути реки и озеры, иссуши потоки и болота. А поганого Кобяка из луку моря, от железных великих плъков половецких, яко вихр, выторже: и падеся Кобяк в граде Киеве, в гриднице Святьславли. Ту немци и венедици, ту греци и моравя поют славу Святьславлю, кают князя Игоря, иже погрузи жир во дне Каялы, реки половецкия: рускаго злата насыпаша ту. Игорь князь выседе из седла злата, а в седло кощиинево. Уныша бо градом забралы, а веселие пониче.

А Святьславъ мутен сон виде в Киеве на горах. «Си ночь с вечера одевахуть мя, рече, чръною паполомою на кровати тисове, чръпахуть ми синее вино с трудомъ смешено; сыпахуть ми тьщими тулы поганых тлъковин великий женчюгъ на лоно и неговахуть мя. Уже дьскы безкнеса в моем тереме златовръсем. Всю ночь с вечера бусови врани възграяху у Плесньска на болони, беша дебрьски сани и несоша е к синему морю».

И ркоша бояре князю: «Уже, княже, туга умь полонила: се бо два сокола слетеста с отня стола злата поискати града Тьмутороканя, а

любо испити шелоомь Дону. Уже сокола крыльца припешали поганых саблями, а самую опуташа в путины железны. Темно бо бе в 3-й день: два солнца померкоста; оба багряная стлѣпа погасоста и с нима молодая месяца. Олег и Святъслав, тьмою ся поволокоста, и в море погрузиста, и великое буйство подаста хинови. На рече на Каялетма свет покрыла; по Руской земли прострошася половци, аки пардуже гнездо. Уже снесся хула на хвалу. Уже тресну нужда на волю, уже врѣжеся Дивь на землю. Се бо готския красныя девы въспеша на брезе синему морю, звоня рускым златом; поют время Бусово, лелеют месть Шароканю. А мы уже, дружина, жадни веселия».

Тогда великий Святслав изрони злато слово, с слезами смешено, и рече: «О, моя сыновчя Игорю и Всеволоде! Рано еста начала Половецкую земли мечи цвелити, а себе славы искати; и нечестно одолесте, нечестно бо кровь поганую пролиясте. Ваю храбрая сердца в жестоцем харалузе скована, а в буести закалена. Се ли створисте моей сребреней седине! А уже не вижу власти сильного и богатаго и многова брата моего Ярослава с черниговскими былями, с могуты, и с татраны, и с шельбиры, и с топчакы, и с ревугы, и с ольберы: тии бо бес щитовъ с засапожники кликом плѣкы побеждают, звонячи в прадедную славу. И рекосте: «Мужаиме ся сами: преднюю славу сами похитим, а заднюю ся сами поделим!» А чи диво ся, братие, стару помолодити? Коли сокол в мытех бывает, высоко птиц възбивает; не даст гнезда своего в обиду. И се зло: княже ми неспособность. На ниче ся години обратиша: се у Рим кричать под саблями половецкыми, а Володимер под ранами. Туга и тоска сыну Глебову!

Великий княже Всеволоде! Не мыслию ль ти прелетети издалеча, отня злата стола поблюсти? Ты бо можеша Волгу веслы раскропити, а Дон шелома выльяти! Аже бы ты был, то была бы чага по ногате, а кощей по резане. Ты бо можеша посуху живыми шереширы стреляти, удалыми сыны Глебовы».

«Ты, буй Рюриче и Давыде! Не ваю ли злачеными шелома по крови плаваша? Не ваю ли храбрая дружина рыкают, аки тури, ранены саблями калеными на поле незнаеме? Вступита, господина, в злата стремена за обиду сего времени, за землю Рускую, за раны Игоревы, буюго Святславлича!

Галичкы Осмомысле Ярославе! Высоко седиши на своем златоканнем столе, подпер горы угорскыи своими железными плѣкы, заступив королеви путь, затворив Дунаю ворота, меча бремены чрез облаки, суды ряда до Дуная. Грозы твоя по землям текут; отворяеши Киеву врата; стреляеши с отня злата стола салтани за землями. Стреляй, господине, Кончакѣ, поганого кощей, за землю Рускую, за раны Игоревы, буюго Святславлича!

А ты, буй Романе и Мстиславе! Храбрая мысль носит ваш ум на дело! Высоко плаваеши на дело в буести, яко сокол на ветрех ширяся, хотя птицю в буйстве одолети. Суть бо у ваю железный папорзи под шелома латинскими. Теми тресну земля и многи страны: хйнова, литва, ятвязи, деремела и половци сулицы свои повръгоша, а главы своя подклониша под тьи мечи харалужныи. И уже, княже, Игорю утрпе солнцю свет, а древо не бологом листвие срони! По Рси и по Сули гради поделиша; а Игорева храбраго плѣку не крестити. Дон ти, княже, кличет и зоветь князи на победу. Олговичи, храбрыи князи, доспели на брань.

Инъгварь и Всеволод и вси три Мстиславичи, не худа гнезда шестокрилиц! Не победными ль жребии себе власти расхытисте? Кое ваши златыи шелома и сулицы ляцкии и щиты? Загородите полю

ворота своими острыми стрелами за землю Русскую, за раны Игоревы, буюго Святъславлича!»

Уже бо Сула не течет сребренными струями к граду Переяславлю, и Двина болотом течет оным грозным полочаном под кликом поганых. Един же Изяслав, сын Васильков, позвони своими острыми мечи о шеломы литовския, притрепа славу деду своему Всеславу, а сам под чрълеными щиты на кроваве траве притрепан литовскими мечи, и схоти ю на кровать и рек: «дружину твою, княже, птицъ крылы приоде, а звери кровь полизаша». Не бысть ту брата Брячяслава, ни другаго Всеволода: един же изрони жемчюжну душу из храбра тела чрес злато ожерелие. Унылы голоси, пониче веселие, трубы трубят городеньскийи. Ярославе и вси внуци Всеслави! Уже понизить стязи свои, вонзить свои мечи вережени; уже бо выскочисте из дедней славе. Вы бо своими крамолами начясте наводите поганыя на землю Рускую, на жизнь Всеславлю; которою бо беше насилие от земли Половецкыи!

На седьмом веце Трояни врьже Всеслав жребий о девицу себе любу. Тъй клюками подпръся ѡкони и скочи к граду Киеву и дотчеся стружием злата стола киевскаго; скочи от них лютым зверем, в плъночи из Бедаграда, обесися сине мъгле; утре же возни стрикусы, оттвори врата Нову-граду, разшибе славу Ярославу, скочи влъком до Немиги с Дудуток. На Немизе снопы стелют головами, молотят чепи харалужными, на тоце живот кладут, веют душу от тела. Немизе кровави брезе не бологом бяхуть посеяни, посеяни костями руских сынов. Всеслав князь людем судяше, князем грады рядяше, а сам в ночь влъком рыскаше: из Києва дорыскаше до кур Тмутороканя, великому Хръсови влъком путь прерыскаше. Тому в Полотске позвониша заутренюю рано у святыя Софеи в колоколы, а он в Києве звон слыша. Аще и вещь душа в дръзе теле, н часто беды страдаше. Тому вещей Боян и пръвое припевку, смысленый, рече: «Ни хытру, ни горазду, ни птицю горазду суда божиа не минути».

О, стонати Руской земли, помянувше пръвую годину и пръвых князей! Того старого Владимира нельзе бе пригвоздити к горам киевским; сего бо ныне стаща стязи Рюриковы, а друзии Давидовы; н розно ся им хоботы пашут, копия поют».

На Дунаи Ярославнын глас ся слышит; зегзицею незнаема рано кычеть. «Полечю, — рече, — зегзицею по Дунаеви, омочю бебрян рукав в Каяле реце, утру князю кровавья его раны на жестоцем его теле!» Ярославна рано плачет в Путивле на забрале, аркучи. «О, ветре, ветрило! Чему, господине, насильно веши? Чему мычещи хиновскыя стрелкы на свою нетрудною крилцю на моя лады вои? Мало ли ти бяшет горе, под облакы веяти, делеючи корабли на сине море? Чему, господине, мое веселие по ковылию развеза?» Ярославна рано плачеть Путивлю городу на забороле, аркучи: «О Днепре Словутицю! Ты пробил еси каменные горы сквозе землю Половецкую; ты делеял еси на себе Святослави насады до плъку Кобякова: възлелей, господине, мою ладу к мне, а бых не слала к нему слез на море рано». Ярославна рано плачет в Путивле на забрале, аркучи: «Светлое и тресветлое слънце! Всем тепло и красно еси. Чему, господине, простре горячую свою лучю на лады вои, в поле безводне жаждею имь лучи съпряже, тугою им тули затче?»

Прысну море полунощи; идут сморци мъглами. Игореви князю бог путь кажет из земли Половецкой на землю Рускую к огню злату столу. Погасоша вечеру зари. Игорь спит. Игорь бдит. Игорь мыслию поля мерит от великаго Дону до малаго Донца. Комонь в полуночи

Овлур свисну за рекою; велить князю разумети. Князю Игорю не быть! Кликну; стукну земля, вьшуме трава, вежи ся половецкии подвизашася. А Игорь князь поскочи горнастаем к тростию и белым гоголем на воду. Вьвржеся на брѣз комонь и скочи с него бусым вльком, и потече к лугу Донца, и полете соколом под мьглами, избивая гуси и лебеди завтраку, и обеду, и ужине. Коли Игорь соколом полете, тогда Влур вльком потече, труся собою студену росу: претръгоста бо своя брѣзая комоня.

Донец рече: «Княже Игорью! На мало ти величия, а Кончаку нелюбия, а Руской земли веселия!» Игорь рече: «О Донче! Не мало ти величия, делеявшу князя на вльнах, стлавшу ему зелену траву на своих сребреных брезех, одевавшу его теплыми мьглами под сению зелену древу; стрежаше его гоголем на воде, чрньядими на струях, чайцами на ветрех. Не тако ли, рече, река Стугна: худу струю имея, пожърши чужи ручьи и стругы, рострена к устью, уношу князю Ростиславу затвори Днепрь. Темне березе плачется мати Ростиславля по уноши князи Ростиславе. Уныша цветы жалобою, и древо с туюю к земли преклонилося.

А не сорокы втроскоташа: на следу Игореве ездит Гзак с Кончаком. Тогда врани не граахуть, галици помлькоша, сорокы не троскоташа, по лозию ползоша только; дятлове тектом путь к реце кажут, словыи веселыми песньми свет поведают. Мльвит Гзак Кончакови: «Аже сокол к гнезду летит, соколича ростреляеве своими злачеными стрелами». Рече Кончак ко Гзе: «Аже сокол к гнезду летит, а ве соколца опутаеве красною девицею». И рече Гзак к Кончакови: «Аще его опутаеве красною девицею, ни нама будет сокольца, ни нама красны девице, то почнут наю птици бити в поле половецком».

Рек Боян и ходы на Святъславля пестворца стараго времени Ярославля, Ольгова коганя хоти: «тяжко ти головы кроме плечю, зло ти телу кроме головы, Руской земли без Игоря». Солнце светится на небесе, Игорь князь в Руской земли. Девици поют на Дунаи, вьются голоси чрез море до Киева. Игорь едет по Боричеву к святей богородици Пирогощей. Страны ради, гради весели.

Певше песнь старым князем, а потом молодым пети слава: Игорю Святъславличю, буй-туру Всеволоду, Владимиру Игоревичу. Здрави князи и дружина, побарая за христьяны на поганья плъки! Князем слава а дружине. Аминь.

№ 115

Моління Данила Заточника (XIII ст. I-ша четверть)

Уривки

«Моління Данила Заточника», або, як воно ще зветься «Слово», «Послание», виникло, як уважають, на початку XIII ст. (перша четверть). Зміст його — це звернення до князя Ярослава Всеволодовича (Переяслав північний) якогось засланою з проханням пожалити його. В своєму творі автор виявляє своє вороже ставлення до бояр і монастирів (в цьому для нас особлива вага твору, бо він відбиває погляди широких мас населення на бояр і монастирі) і до жінок. Найдавніший з відомих списків «Моління» належить до XVI століття. Подаємо «Слово» за текстом Хрестоматії Гудзія.

Вострубим убо, братие, аки в златокванную трубу, в разум ума своего и начнем бити в серебряныя органы во известие мудрости, и ударим в бубны ума своего, поюще в богодохновенныя свирели, да восплачются в нас душеполезныя помыслы. Востани, слава моя, востани, псалтырь и гусли. Да развергу в притчах гадания моя и про-

вещаю во языцех славу мою. Сердце смысленнаго укрепляется в телесе его красотою и мудростию...

Ведыи, господине, твое благоразумие и притекох ко обычней твоеи любви. Глаголет бо святое писание: «просите и примете»; Давид рече: «не суть речи, ни словеса, их же не слышатся гласи их».

Мы же не умолчим, но возглаголем к господину своему всемило- стивому князю Ярославу Всеволодичю.

Княже мой, господине! Помяни мя во княжении своем, яко аз раб твой и сын рабы твоя...

Княже мой, господине! Все напитаются от обилия дому твоего, аки потоком пища твоя; токмо аз един жадаю милости твоя, аки елень источника воднаго.

Есмь бо яко древо сухо, стояще при пути, да все мимоходящеи секут его; тако и аз всеми обидим есмь, зане не огражен есмь страхом грозы твоя, аки оградом твердым.

Княже мой, господине! Богат муж везде знаем есть и в чужем граде; а убог муж и во своем граде неведом ходит. Богат муж возглаголет—все молчат и слово его до облак вознесут; а убог муж возглаголет, то все на него воскликнут. Их же бо ризы светлы, тех и речи честны.

Княже мой, господине! Не возри на внешняя моя, но вонми внутреняя моя. Аз бо есмь одеянием скуден, но разумом обилен; юн возраст имыи, но стар смысл вложих вонь. И бых паря мыслию своею, аки орел по воздуху...

Княже мой, господине! Аще есми на рати не велми храбр, но в словесех крепок; тем збираи храбрыя и совокупляи смысленя.

Луче един смыслен, паче десяти владеющих грады властелин без ума; ибо Соломон тако же рече: лучше един смыслен паче десяти владеющих властелин без ума, зане же мудрых мысль добра. Данил рече: храбра, княже, борзо добудешь, а умен дорог. Мудрых полцы крепки и грады тверды; храбрых же полцы силни, а безумни: на тех бывает победа...

Не корабль топит человеки, но ветр; тако же и ты, княже, не сам владеши, в печаль введут тя думцы твои. Не огонь творит разжение железу, но надмение мешное.

Умен муж не велми бывает на рати храбр, но крепок в замыслех; да тем добро собирати мудрые...

Княже мой, господине! Аз бо не во Афинех ростох, ни от фило- соф научихся, но бых падая аки пчела по различным цветом и отту- ду избирая сладость словесную и совокупляя мудрость, яко в мех воду морскую.

Княже мой, господине! Не остави мене, яко отец мой и мати моя остависта мя, а ты, господине, прими милостию своею.

Княже мой, господине! Яко же дуб крепится множеством корения, тако и град наш твоею державою. Княже мой, господине! Кораблю глава кормник, а ты, княже, людем своим. Видех полцы без добра князя и рекох: велик звер, а главы не имеет. Женам глава муж, а мужем князь, а князем бог.

Яко же бо паволока, испестрена многими шолки, красно лице являет, тако и ты, княже наш, умными бояры предо многими людми честен еси и по многим странам славен явися.

Яко же невод не удержит воды, но избирает множество рыб, тако и ты, княже наш, не держишь богатства, но раздаешь мужем силь- ным и совокупляешь храбрыя.

Златом бо мужей добрых не добудешъ, а мужми злато, и сребро, и градов добудешъ...

Княже мой, господине! Се бо был есми в велицеи нужи и печали и под работным ермом пострадах; все то искусих, яко зло есть.

Лучше бы ми нога своя видети в лыченицы в дому твоём, нежели в черлене сапозе в боярстем дворе; лучше бы ми в дерюзе служити тебе, нежели в багрянице в боярстем дворе.

Не лепо у свинии в нозрех рясы златы, тако на холопе порты дороги. Аще бо были котлу во ушью златы колца, но дну его не избыти черноти и жжения; тако же и холопу: аще бо паче меры горделив был и буйав, но укору ему своего не избыти, холопья имени.

Лучше бы ми вода пити в дому твоём, нежели мед пити в боярстем дворе; лучше бы ми воробей испечен приимати от руки твоея, нежели боранье плечо от государей злых.

Многажды бо обретаются работные хлебы аки пельнь во устех, и питие мое с плачем растворях.

Добру господину служба, дослужится свободы, а злу господину служба, дослужится большие работы.

Княже мой, господине! Кому Переславль, а мне гореславль; кому Боголюбиво, а мне горе лютое; кому Белозеро, а мне чернее смоля; кому Лаче озеро, а мне много плача исполнено, зане часть моя не прорасте в нем.

Друзи мои и ближнии мои отвергошася мене, зане не поставлях пред ними трапезы, многообразными брашны украшены. Мнози дружатся со мною, простирающе руки своя в солило, наслажающе гортань свою пчелиным дарованием, а при напасти паче врази обретаются и паки помогающе подразити ноги моя; очима восплачются о мне, а сердцем возсмеют ми ся. Тем несть ми веры яти другу, ни надеятися на брата, ни на друга. Аще ли что имею, поживут со мною; аще ли не имею, то скоро отлучатся от мене.

Тем же, княже мой, господине, воию тебе, одержим нищетою.

Не лга бо ми Ростислав князь: лучше бы ми смерть, нежели курское княжение; тако же мужу: лучше смерть, нежели продолжен живот в нищете. Сего ради Соломон глаголет: богатства и убожества не дай же ми, господи: обогатев, восприиму гордость и буеть, а во убожестве помышляю на татбу и на разбои, а жены на блуд.

Сего ради, княже мой, господине, притекох ко обычней твоей любви и нестрашимей милости, бежа убожества, аки ротника зла, аки от лица змиина, зовый гласом блуднаго сына, еже рече: помяни мя, спасе; тем и аз воию ти: помяни мя, сыне великого князя Всеволода, да не восплачюся аз, лишен милости твоея, аки Адам рая. Обрати тучю милости твоея на землю худости моея: да возвеселюся о царе твоём, яко обретая корысть многу злата, воспою, яко напоен вина, возвеселюся, яко исполин тещи путь.

Земля плод дает обилия, древеса оwoць; а ты нам, княже, богатство и славу. Все бо притекают к тебе и обретают от печали избавление; сироты, худые, от богатых потопляеми, аки к заступнику теплomu, к тебе прибегают. Птенцы радуются под крылома матери своея, а мы веселимся под державою твоею.

Избави мя, господине, от нищеты, аки птицу от кляпцы, и исторгни мя от скудости моея, яко серну от тенета, яки утя, носимо в кохтах у сокола.

Иже бо в печали кто мужа призрит, то аки водою студеною напойт в день зноя.

Княже мои, господине! Ржа есть железо, а печаль ум человеку. Яко слово многоразливаемо гинет, тако и человек от многи беды худеет; печалну человеку насыщут кости. Всяк видит у друга сучец во очию, а у себе ни бревна не видит. Всяк человек хитрит и мудрит о чужей беде, а о своей и смыслити не может.

Княже мои, господине! Яко же море не наполнится, многи реки приемля, тако и дом твой не наполнится множеством богатства, приемля, зане руже твои яко облак силен, взимая от моря воды — от богатства дому твоего, труся в руже неимущих. Тем и аз вждах милосердия твоего...

Аще есмь не мудр, но в премудрых ризу облачихся, а смысленных сапоги носил есмь...

Княже мои, господине! Орел птица царь надо всеми птицами, а осетр над рыбами, а лев над зверми, а ты, княже, над переславцы. Лев рыкнет, кто не устрасится; а ты, княже, речеши, кто не убоится? Яко же бо змии страшен свистанием своим, тако и ты, княже наш, грозен множеством вои. Злато красота женам, а ты, княже, людем своим. Тело крепится жилами, а мы, княже, твоею державою. Птенцы радуются весне, а младенцы матери, а мы, княже, тебе. Гусли строятся персты, а град наш твоею державою.

Яко же бо ряп, збирая птенцы, не токмо своя, но и от чужих гнезд приносит яйца. Воспоет, рече, ряп, созовет птенца, их же роди и их же не роди; тако и ты, княже, многи слуги совокупи, не токмо своя домочадца, но и от инех стран совокупи, притекающая к тебе, ведуще твою обычную милость. Князь бо милостив, яко источник тих, не токмо скоты напаяет, но и человеки.

Княже мои, господине! Ни моря уполовненью вычерпать, ни нашим иманием дому твоего истощити.

Аще бо не мудр есми, поне мало мудрости сретох во вратех, а умных муж сапог поносил есмь и в смысленных ризу облачихся.

Или от безумия, княже, рекл есмь слово? Кто видал небо полстяно и звезды лутовяные, а безумных, мудрости глаголюща?

Ни камень по воде плавает. Тако же ни псом, ни свинням не надобно злато, ни безумным мудрыя словеса. Ни мертвеца розсмешити, ни блуднаго наказати. Коли поженет синица орла, тогда безумныи ума научитца. Яко же бо во утлу кадь дути, тако безумнаго наказати. Безумных бо ни сеют, ни орют, ни прядут, ни ткут, но сами ся ражают...

Или речеши, княже: солгал есмь. То како есть? Аще бы умел украсти, то селико бых к тебе не скорбел. Девка погубляет свою красоту блуднею, а муж свою честь татбою.

Или речеши, княже: женися у богатаго тестя; ту пей и ту яжь. Лутче бо ми трясею болети: тряса бо, потрясчи, пустит, а зла жена и до смерти сушит.

Глаголет бо ся в мирских притчах: ни птица во птицах съчь; ни в зверех зверь еж; ни рыба в рыбах рак; ни скот в скотех коза; ни холоп в холопех, хто у холопа работает; ни муж в мужех, кто жены слушает...

Блуд во блудех, кто поимет злу жену прибытка деля или тестя деля богата. То лучше бы ми вол видети в дому своем, нежели жену злообразну.

Видех злато на жене злообразне и рекох ей: нужно есть злату сему.

Лучше бы ми железо варити, нежели со злою женою быти.

Жена бо злообразна подобна перчесу: сюда свербит, сюде болиг.

Паки видех стару жену злообразну, кривоозороку, подобну черту, ргасту, челюстасту, злоязычну, причинющи в зеркало, и рекох ей: не позоруй в зеркало, но зри в коросту; жене бо злообразне не достоит в зеркало приницати, да не в болшую печаль впадет, ввозревше на нелелпотьство лица своего.

Или речеши, княже, пострижися в чернцы. То не видал есмь мертвеца, на свинии ездячи, ни черта на бабе; не едал есми от дубья смоквеи, ни от липья стафилья.

Лучши ми есть тако скончати живот свои, нежели, восприимши ангелский образ, богу солгати. Лжи бо, рече, миру, а не богу: богу нелзе солгати, ни вышним играти.

Мнози бо, отшедше мира сего во иноческая, и паки возвращаются на мирское житие, аки псы на своя блевотины, и на мирское гонение; обидят села и дома славных мира сего, яко пси ласкосердии. Иде же брацы и пирове, ту чернцы и черницы и беззаконие: ангелский имея на себе образ, а блудной нрав; святителский имея на себе сан, а обычаем похабен...

Ту бо остану много глаголати, да не во мнозе глаголании разному ум свои и буду яко мех утл труся богатства в руке инем, и уподоблюся жерновом, иже люди насыщают, а в себе не могут наполнити жита. Да не возненавиден буду многуо беседою, яко же птица, частящи песнями, ненавидима человеки...

Тем же и аз, мутноумен, охახися: бояхся, господине, похуления твоего на мя, худ разум имея... Окушяхся глаголати, уста ненаказана имея, обуздан страхом Божиим. Начах глаголати, премудростию хваляся, не велми от безумия.

Не едал бо есми от песка масла, а от козла млека, ни безумнаго, мудрости глаголюща.

Како ти возглаголю то, имея дубян ум, а полстян язык, мысли, яко отрепи изгребены?

Может ли разум глаголати сладко? Сука не может родити жеребяти; аще бы родила, кому на нем ездити?

Ино ти есть лодия, а ин ти есть корабль, а иное конь, а иное лошак; ин ти есть умен, а ин безумен. Безумных бо ни куют, ни льют, но сами ся ражают.

Или речеши, княже: солгал еси, аки пес. То добра пса князи и бояре любят.

Но уже оставим речи и рцем сице. Воскресни, боже, суди земли! Силу князю нашему укрепи; ленивые утверди; вложи ярость страшливым в сердце. Не дай же, господи, в полон земли нашей языком, незнающим бога, да не рекут иноплеменницы: где есть бог их, бог же наш на небеси и на земли. Подаи же им, господи, Самсонову силу, храбрость Александрову, Иосифово целомудрие, Соломону мудрость, Давидову кротость; умножи люди своя во веки под державою твоею, да тя славит вся страна и всяко дыхание человеце. Славо богу во веки, аминь.

№ 116

Погляд руських на свою батьківщину (XIII ст.)

«Слово о погибели Земли Русской» найдено в Псковсько-Печерському збірнику XV ст. Вважають, що це «Слово» було передмовою до біографії князя Олександра Невського і написане кимсь з близьких до нього осіб. Подаємо текст «Слова» за виданням Лопарева «Памятники древней письменности» в. XXXVI.

О смерти великого князя Ярослава

О светло светлая и украсно украшена земля Русская! и многими красотами удивлена еси: озера многими удивлена еси, реками и кладязми месточестными, горами крутыми, холми высокими, дубравами чистыми, полями дивными, зверьми разлычными, птицами бесчисленными, городами великими, селы дивными, винограды обителными, дома церковными, и князми грозными, бояры честными, вельможами многими. Всего еси исполнена земля Руская, о прававерьная вера христианская!

Отселе до угорь и до ляхов, до чахов, от чахов до ятвязи, и от ятвязи до литвы, до немец, от немец до корелы, от корелы до Устьяга, где тамо бяху тоимици поганий и за дышючим морем, от моря до болгарь, от болгарь до буртас, от буртас до чермис, от чермис до мордви, — то все покорено было богом крестиянскому языку поганьскыя страны великому князю Всеволоду, отцю его Юрю, князю кыевскому, деду его Володимеру и Манамаху, которым то половоци дети своя ношаху в колыбели, а литва из болота на свет не выныкываху, а угры твердыху каменныя города железными вороты, абы на них великий Володимер тамо не всехал. А немцы радовахуся, далече будуче за синим морем; буртаси, черемиси, вьда и морьдва бортьничаху на князя великого Володимера, и жюр Мануил цесарегородский опас имея, поне и великыя дары посылаша к нему, абы под ним великий князь Володимер Цесаря города не взял.

А в ты дни болезнь крестияном, от великого Ярослава и до Володимера, и до ныняшняго Ярослава, и до брата его Юрья, князя Володимерьского.

№ 117

Життя князя Олександра Невського

Уривки

«Житие князя Александра Невского» написано, як гадають у кінці XIII або початку XIV ст. Дослідники вважають, що в основу цього «Житія» покладена якась світська біографічна повість про життя цього князя, яка виникла скоро після його смерті. Причиною виникнення цього «Житія», як і повісті, було загальне захоплення діяльністю цього князя, який боронив руську землю від нападників — шведів і особливо німецьких рицарів. «Житіє», хоч і просякнене агіографічними рисами, яскраво малює нам, як тоді дивилися на цього князя руські люди.

Съи бе князь Александр родися от отца милостилюбца и мужелюбца, паче же и кротка, князя великаго Ярослава и от матере Феодосии. Якоже рече Исаия пророк: тако глаголеть господь: князя аз учиняю, священни бо суть; и аз вождю я. Во истинну бо без божия повеления не бе княжение его, но и взор его паче инех человек, и глас его акы труба в народе, лице же его акы лице Иосифа, иже бе поставил его Египетський царь втораго царя в Египте, сила же бе его часть от силы Самсоня, и дал бе ему бог премудрость Соломону, храборство же его акы царя Римскаго Еуспесиана, иже бе пленил всю землю Иудейскую; и негде исполчися к граду Асафату приступити, и ишедше гражане победиша плък его, и остася един и взрати к граду силу их к вратом градным, и посмеяся дружине своей и укори я, рек: остависте мя единого. Такожже и князь Александр побежая, а не победим. И сего ради некто силен от Западных страны, иже нарицаются слугы божия, от тех прииде, хотя видети дивный

възраст его. Якоже древле царица Южичьская приходи к Соломону, хотящи слышати премудрость его; тако и сей, именем Андреяшь, видев князя Александра и възвратився к своим, рече: «прошед страны язык, не видех такового ни в царех царя, ни в князех князя». Се же слышав король части Римския¹⁾, от полунощныя страны, таковое мужество князя Александра, и помысли в себе: «пойду и пленю землю Александрову». И събра силу велику, и наполни корабля многы полков своих, подвижеса в силе тяжце, пыхая духом ратным, и прииде в Неву, шатагяся безумием; и посла слы своя, загордевся, в Новгород к князю Александру, глаголя: «аще можеши противитися мне, то се есмь уже zde, пленяя землю твою». Александр же слышав словеса си, разгореса сердцем, и вниде в церков святыя Софиа, и пад на колону пред олтарем, нача молитися с слезами: «боже хвалный, праведный, боже великий, крепкий, боже превечный, основавый землю и положивы пределы языком, повеле жити не преступающе в чужую часть»; възприим же пророческую песнь, рече: «суди, господи, обидящим мя и възбрани борющимся со мною; прими оружие и щит, стани в помощь мне». И скончав молитву, възстав поклонися архиепископу; епископ же бе тогда Спиридон, благослови его и отпусти. Он же исшед из церкви, утер слезы, нача крепити дружину свою, глаголя: «не в силах бог, но в правде; помянем песнотворца, иже рече: сии в оружии, а си на конех, мы же во имя господа бога нашего призовем; тии спяти быша и падоша, мы же стахом и прости быхом». Си рек, поиде на них в мале дружине, не съждався с многою силою своею, но уповая на святую Троицу. Жалостно же бе слышати, яко отец его князь великий Ярослав не бе ведал такового възстанія на сына своего милаго Александра, ни оному бысть когда послати весть к отцю своему, уже бо ратнии приближишася; темже и мнози Новгородци не совокупилися бешя, понеже ускори князь поити. И поиде на ня в день възскресеиия, иуля в 15, имеяше же веру велику к святому мученикома Борису и Глебу. И бе некто муж старейшина в земли Ижерстей, именем Пелугий, поручено же бысть ему стража ночная морская; възприя же святое крещение, и живяше посреди рода своего погана суца, наречено же бысть имя его в святем крещении Филип, и живяше богоугодно, в среду и в пяток пребываше в алчбе; темже сподоби его бог видети видение страшно в т день, скажем вкратце. Уведав силу ратных, иде противу князя Александра, да скажетъ ему станы. Стоящю же ему при край моря, и стрежаше обою пути, и пребысть всю ночь в бдении, и якоже нача възсходити солнце, слышашюм страшен по морю, и виде насад един гребущ по морю, и посреди насада стояща святая мученика Бориса и Глеб в одеждах чръвлених, и беста руки дръжаща на рамах, гребци же седяху акы мглою одеани; рече Борис: «брате Глебе! вели грести, да поможем сроднику своему князю Александру». Видев же таковое видение и слышав таковой глас от мученику, стояше трепетен, дондеже насад отъиде от очию его; потом скоро поеде Александр, и радостныма очима исповеда ему единому видение; князь же рече ему: «сего не рци никомуже». Оттоле потщався наеха на ня, в 6 день, и бысть сеча велика над Римляны, и изби их множество безчислено, и самому королю възложи печать на лице острым своим копием; останок же их побеже, и трупиа мертвых своих наметаша корабля²⁾, и погопиша в мори. Князь же Александр возвратися с победою, хваля и славя имя

¹⁾ Тобто Швеції.

²⁾ В інших списках «3 корабля».

своего творца. Во второе же лето, по возвращении с победы князя Александра, приидоша паки от Западных страны, и возградиша град в отечестве Александрове; князь же Александр вскоре иде и изверже град их из основания, а самых извеша, и овех с собою поведе, а инех помиловав отпусти, бе бо милостив паче меры. По победе же Александрове, якоже победи корабля, в третий год, в зимнее время, поиде на землю Немецкую в велице силе, да не похвалятся ркуще: «укорим Словенский язык ниже себе»; уже бо быше град Псков взят, и наместники от Немець посажени. Он же вскоре град Псков изгна и Немець изсече, а инех повяза, и град свободи от безбожных Немець, а землю их повоева и пожже и полона взя без числа, а овех изсече. Они же гордии совокупишися и рекоша: «поидем и победим Александра, и имем его руками», егде же приближишися, и очютиша я стражие, князь же Александр опльчися, и поидоша противу себе и покриша озеро Чюдское обои от множества вой. Отец же его Ярослав прислал бе ему брата меньшого Андрея, на помощь, в множестве дружине. Также и у князя Александра множество храбрых, якоже древле у Давыда царя сильнии, крепции, тако и мужа Александровы исполнишася духом ратным; бяху бо сердца их аки сердца львом, и реша: «о княже наш честный! ныне приспе время нам полжити главы своя за тя». Князь же Александр воздев руце на небо, и рече: «суди ми, боже, и разсуди прю мою от языка непреподобна; и помози ми, господи, якоже древле Моисию на Амалика и прадеду нашему Ярославу на окаанного Святополка». Бе же тогда субота, въсходящу солнцю, и съступишася обои: и бысть сеча зла и трус от копий ломления и звук от сечения мечнаго, якоже и езеру померзъшу двинути, и не бе видети леду, покры бо ся кровию. Се же слышах от самовидца, иже рече ми: яко видех полк божий на въздусе, пришедши на помощь Александрови. И тако победи я помощью божиею, и даша плеща своя, и сечахуть я гоняще аки по аеру, и не бе камо утещи. Зде же прослави бог Александра пред всеми полки, якоже Иуса Наввина у Ерегона; а иже рече: «имем Александра руками», сего дасть ему бог в руце его, и не обретеса противник ему в брани никогдаже. И возвратися князь Александр с победою славною, и быше множество полоненых в полку его, и ведяхуть босы подле коний, иже именууют себе божи ритори, и якоже приближися князь к граду Пскову, игумени же и попове и весь народ сретоша и пред градом с кресты, подающе хвалу богови и славу господину князю Александру, поюще песнь: пособивый, господи, кроткому Давыду победити иноплеменники, и верному князю нашему, оружием крестным, и свободи град Псков от иноязычник рукою Александровою... И нача слыти имя его по всем странам, и до моря Хонужьскаго, и до гор Араратьских, и об ону страну моря Варяжьскаго, и до великаго Риму. В то же время умножися языка Литовьскаго, и начаша пакостити волости Александрове; он же въезды и избиваше я. Единоу ключиша ему выехати, и победи 7 ратий единомъ въездом, и множество князей их изби, а овех руками изыма; слугы же его ругающиеся вязахуть их к хвостом коней своих, и начаша оттоле блюстися имени его. В то же время бе царь силен на Въсточней стране, иже бе ему бог покорил языки многы, от востока даже и до запада; тьи же царь слышав Александра тако славна и храбра, посла к нему послы и рече: «Александр! веси ли, яко бог покори ми многы языки: ты ли един не хочещи покорити ми ся? но аще хочещи съблюсти землю свою, то приеди скоро к мне, и видиши честь царства моего». Князь же Александр прииде в Володимир, по умертвии отца своего,

в силе велице, и бысть грозен приезд его, и промчеша весть его и до устья Волги; и начаша жены Моавитския полошати дети свзя, ркуще: «Александр едет». Съдумав же князь Александр, и благослови его епископ Кирил, и поиде к цареви в орду. И видев его царь Батый, и подивися, и рече велможам своим: «истину ми скажете, яко несть подобна сему князю»; почътив же и честно, отпусти и. Посем же разгневаясь царь Батый на брата его меншаго Андрея, и посла воеводу своего Неврюня повоевати землю Суждальскую; по пленении же Неврюневе князь великий Александр церкви въздвигну, грады исполни, люди распуженыя събра в дома своя... Некогда же придоша к нему послы от папы, из великого Рима, ркуще: «папа нашъ тако глаголетъ: слышахомъ тѣ князя честна и дивна, и земля твоя велика, сего ради прислахомъ къ тебе отъ двоюнадесятъ кординалу два хытрейша, Галдада и Гемонта, да послушаеши учения ихъ о законѣ божии». Князь же Александр сдумавъ съ мудреци своими, въсписа къ нему и рече: «отъ Адама до потопа, отъ потопа до разделения языка, отъ размешения языка до начая Авраамля, отъ Авраама до проития Исраиля сквозе море, отъ исхода сыновъ Исраилевъ до умертвия Давыда царя, отъ начала царства Соломона до Августа и до Христова рожества, отъ рожества Христова до страсти и воскресения, отъ воскресения же его и на небеса възшествiа и до царства Константина, отъ начала царства Костянтинова до перваго сбора и седмаго, си вся добре съведаемъ, а отъ васъ учения не приемлемъ.» Они же възвратившя въсвои. И умножишя дни живота его, в велице славе. Бе бо иереолобецъ и мнихолобецъ, и нищя любя, митрополита же и епископы чтыше и послушаше ихъ, аки самого Христа. Бе же тогда нужда велика отъ иноплеменникъ, и гоняхуть христианъ веляще с собою воинствовати; князь же великий Александр поиде к цареви, дабы отмолити людей отъ беды той. А сына своего Дмитрия посла на западныя страны, и вся полкы своя посла с нимъ и ближнихъ своихъ домочадецъ, рекши къ нимъ: «служите сынови моему, акы самому мне, всемъ животомъ своимъ». Поиде князь Димитрий в силе велице, и плени землю Немецкую и взя град Юрьев, и възвратиса къ Новугороду с многымъ полономъ и с великою корыстию. Отецъ же его князь великий Александр възвратиса из орды отъ царя, и доиде Новогорода Нижняго, и ту пребывъ мало здрав, и дошедъ Городца разболеся. О горе тебе, бедныйъ человекче! како можеши написати кончину господина своего? како не упадетъ ти зеницы вкупѣ с слезами? како же не урвется сердце твое отъ кореня? отца бо оставити человекъ можетъ, а добра господина не мощно оставити, аще бы лзе и в гробъ бы лезл с нимъ. Пострада же богови крепко, остави же земное царство и бысть мнихъ; бе бо желаніе его паче меры ангельскаго образа, сподоби же его богъ и больший чинъ приати, скиму. И тако богови духъ свой предастъ с миромъ, месяца ноября в 14 день, на память святаго апостола Филиппа. Митрополитъ же Кирил глаголаше: «чада моя! разумеите, яко уже зайде солнце Суздальской земли»; иереи, и диаconi, черноризици, нищии и богатии, и вси людие глаголааху: «уже погыбаемъ». Святое же тело его понесоша къ граду Володимерю, митрополитъ же, князи и бояре, и весь народъ, малии и велиции, сретоша и в Боголюбивемъ свещами и с кандилы; народи же съгнатахутся, хотяще прикоснутися на честнемъ одре святаго тела его, бысть же вопль и кричаніе и туга, яка же несть была, яко и земли потрятися. Положено же бысть тело его в рожествѣ святаго богородица, в архимандритыи велицей, месяца ноября в 24, на память святаго отца Амфилохия. Бысть же тогда чюдо дивно и памяти достойно: егда убо положено

бысть святое тело его в раку, тогда Савастиян иконом и Кирил митрополит хотя разъяти ему руку, да вложат ему грамоту душевную, он же акы жив суцци, распростер руку свою и взят грамоту от руки митрополита; и прият же я ужасть, и одва отступиша от раки его. Се же бысть слышано всем от господина митрополита и от иконома его Савастияна. Кто не удивится о сем, яко телу бездушну суццю и везому от далних град в зимное время? и тако прослави бог угодника своего.

Полное собрание русских летоисей, т. IV, СПб, 1848, V. Псковские летописи, II. Псковская вторая летопись, сс. 2—6.

№ 118

Слово епископа Серапіона (XIII ст.)

Серапіон — ігумен Кієво-Печерського монастиря, а з 1274 р. епископ Володимирський, видатний церковний проповідник свого часу. Поучення Серапіона важливе не тільки як зразок церковної проповіді того часу, а і як документ, що малює становище Руської землі під ігом монголо-татар; подає Серапіон зідомості і про внутрішнє життя руських тих часів. Уривки з його проповідей подаємо за Хрестоматією Ф. Буслаєва.

1. Слышасте, братие, самого господа, глаголюща в еуангелик: и в последняя лета будут знаменья в солнцы и в луне, и в звездах, и труси по местом и глади. Тогда реченое господомь нашимь ныне сбьсться при последньих людех. Колько видехом солннца погыбьша и луну померкьшу звездное пременение; ныне же земли трясенье своима очима видехом. Земля от зачала утвержена и неподвижима повеленьемь божиимь, ныне движеться, грехы нашими колеблеться, беззаконья нашего носити не может. Не послушахом еуангелья, не послушахом апостола, не послушахом пророк, не послушахом светил великих, рьку Василья и Григорья Богословьца, Иоанна Златоуста, инех святитель святых, ими же вера утвержена бысть, еретици отгьнани быша, и бог всеми языки познан бысть. И те учаще ны безпрестани, а мы едина беззаконья держимься..

2. Многу печаль в сердцы своемь вижю вас ради, чада; понеже никакоже вижю вы применитися от дел неподобных. Не тако скорбить мати, видящи чада своя боляща, якоже аз, грешный отець ваш, видя вы боляща беззаконьными делы. Многожды глаголах вы, хотя оставити от вас злыи обычай: никакоже прменивьшася вижю вы. Аще кто вас разбойник, разбоя не останеть; аще кто крадеть, татьбы не лишиться; аще кто ненависть на друга имать, враждуя не почиваеть; аще кто обидить и въсхватаеть, грабя не насытиться; аще кто резоионець, рез емля не престанеть... Страшно есть, чада, впасти в гнев божий! Чего не видим? что приде на ны, в семь житии суцим? Чего не приведохом на ся? Какыя казни от бога не всприяхом? Не пленена ли бысть земля наша? Не възяти ли быша гради наши? Не въскоре ли падоша отьци и братия наша трупиемь на земли? Не ведены ли быша жены и чада наша в плен? Не порабощени ли быхом оставше горькою си работою от иноплеменик? Се уже к 40 лет приближаеть томление и мука, и тяжьции на ны не престануть глади, морове живот наших; и в сласть хлеба своего изьести не можем; и въздыхание наше и печаль сушить кости наши..

3. Почюдим, братие, чело̀веколю̀бье бо̀га на̀шего, како ны приво- дить к себе, кыми ли словесы не наказаеть нас, кыми запрещени- не запрети нам? Мы же никакоже к нему обратихомься. Видев на̀ша беззаконья умноживьшася, видев ны заповеди его отвергьша, много знамений показав, много страха пушаще, много рабы своими учаще и ничимь же уныше показахомься. Тогда наведе на ны язык немилостив, язык лют, язык не щадяшь красы юны, немощи старець, младости детей. Двигнули бо на ся ярость бо̀га на̀шего, по Давиду, въскоре възгореся ярость его на ны. Разрушены божественья цер- къви, осквернены быша съсуди священни, потоптана быша святая, святители мечю во ядь быша, плоти преподобных мних пѣтицам на снѣдь повержены быша; кровь и отець и братия наша, акы вода многа, землю напои; князий наших, воевод крепость исчезе; храбрый наши, страха наполньшеся, бежаша; множайша же братия и чада наша в плен ведени быша; села наша лядиною поростоша, и величье- ство наше смирися, красота наша погыбе, богатство наше инем в користь бысть, труд наш погании наследоваша, земля наша ино- племенником в достояние бысть. В поношение быхом живущим въскрай земли нашей, в посмех быхом врагом нашим; ибо сведохом собе, акы дождь с небесе, гнев господень...

4. Мал час порадовахься о вас, чада, видя вашу любовь и послу- шание к нашей худости, и мнях, яко же утвердитесь и с радостию приемлете божественое писание; на съвет нечестивых не ходите. А еже еще доганьскаго обычая держитесь; волхованию веруете и по- жигаєте огнемь невинныхь человекеы и наводите на всь мир и град убийство. Аще кто и не причаститься убийству, но, в соньме быв, в единой мысли убийца же бысть, или могай помощи, а не поможе, акы сам убити повелел есть. От которых книг или от кых писаний се слышасте, яко волхвованиемь глади бывають на земли и лаки волхвованиемь жита умножаются? То аже сему веруете, то чему пожигаєте я, молитесь и чьтите я дары, и приносите им, ать строить мир, дождь пушають, тепло приводять, земли плодити велять? Се ныне по 3 летех житю рода несть не токмо в Руси, но в Латыни. Се волхвова ли сътвориша?... Молю вы отступите дел поганьскихь, аще хочете град оцестити от беззаконныхь человек. Радуюся тому. Оцещайте, яко Давид пророк и царь потребляше от града Ерусалима вся творящая беззаконие: овых убитиемь, инех заточенемь, инех же темьницами; всегда град господень чист твора- ше от грех. Кто бо так бе судия, якоже Давид, страхомь божиимь судяше, духомь святымь видяше, и по правде ответ даяше. Вы же како осужаєте на смерть, сами страсти исполнени суше, и по правде не судите? Иный во вражде творить, иный горькаго того прибьтка жада, а иный ума не исполнен, только жадаеть убити, пограбити. А еже убити, а того не весть правила божественаго: повелевають многими послухы осудити на смерть человека. Вы же воду послухомь постависте, и глаголете: аще утапати начьнеть, неповивьна есть; аще ли поплövetь, волховь есть. Не может ли дьявол, видя ваше маловерье, подержати, да не погрузиться, дабы въврещи в душ- губьство, яко оставльше послушьство боготворенаго человека, идосте к бездушну еСТЬСТВУ, к воде. Приясте послушьство на прогневанье божие. Слышасте от бо̀га казнь посылаему на землю от первыхь род до потопа, на гыганы огнемь, при потопе водою, при Содоме жо- поломь, при Фараоне 10 казний при Хананиих шершеньми, каменемь огненнымь с небеси, при Судиях ратьми, при Давиде моромь, при Тите плененемь, потомь же трясенемь земли и паденемь града; при

нашемъ же языке чего не видехом? Рати, глади, морове и труси,
конечное — еже предани быхом иноплемьником не токмо на
смерть и на плененье, но и горькую работу...

НАРОДНА ТВОРЧИСТЬ

Билни і историчні пісні

№ 119

Вольга і Микула Селянинович

Когда возсияло солнце красное
На тое ли на небушко на ясное,
Тогда зарождался молодой Вольга,
Молодой Вольга Святославович.
Как стал тут Вольга ростеть-матереть,
Похотелося Вольге много мудрости:
Шукой-рыбою ходитъ ему в глубоких морях,
Птицей-соколом летать ему под оболока;
Серым волком рыскать да по чистым полям.
Уходили все рыбы во синия моря,
Улетели все птицы за оболока,
Ускакали все звери во темные леса.
Как стал тут Вольга ростеть-матереть,
Собирал себе дружинушку хоробрую:
Тридцать молодцов да без единого,
А сам-то был Вольга во тридцатых.
Собирал себе жеребчиков темнокариих,
Темнокариих жеребчиков, нелегченых.
Вот посели на добрых коней, поехали,
Поехали к городам да за получкою.
Повыехали в раздольице чисто поле,
Услыхали в чистом поле оратая,
Как орет в поле оратай, посвистывает,
Сошка у оратая поскрипливает,
Омешки по камешкам почиркивают.
Ехали-то день ведь с утра до вечера,
Не могли до оратая доехати.
Они ехали да ведь и другой день,
Другой день ведь с утра до вечера,
Не могли до оратая доехати.
Как орет в поле оратай, посвистывает,
Сошка у оратая поскрипливает,
А омешики по камешкам почиркивают.
Тут ехали они третий день,
А третий день еще до пабедья,
А наехали в чистом поле оратая.
Как орет в поле оратай, посвистывает,
А бороздочки он да пометывает,
А пенье-коренья вывертывает,
А большие-то каменя в борозду валит.
У оратая кобылка соловая,
Гужики у нея да шелковыи,
Сошка у оратая кленовая,
Омешики на сошки булатнии,

Присошек у сошки серебряный,
А рогачик-то у сошки красна золота.
А у оратая кудри качаются,
Что не скачен ли жемчуг, рассыпаются.
У оратая глаза да ясна сокола,
А брови у него да черна соболя.
У оратая сапожки зелен сафьян:
Вот шилом пяты, носы востры,
Вот под пята воробей пролетит,
Около носа хоть яицо прокати.
У оратая шляпа пуховая,
А кафтанчик у него да черна бархата.
Говорит-то Вольга таковы слова:
«Божья помощь тебе, оратай-оратаюшко!
Орать, да пахать, да крестьяновати,
А бороздки тебе да пометывати,
А пенья-коренья вывертывати,
А большие-то каменя в борозду валить!»
Говорит оратай таковы слова:
«Поди-ко ты, Вольга Святославович!
Мне-ка надобна божья помощь крестьяновати.
А куда ты, Вольга, едешь, куда путь держишь?
Тут проговорил Вольга Святославович:
«Как пожаловал меня да родной дядюшка,
Родной дядюшка да крестной батюшка,
Ласковой Владимир стольне-киевской,
Тремя ли городами со крестьянами:
Первым городом Курцевцем,
Другим городом Ореховцем,
Третьим городом Крестьяновцем;
Теперь еду к городам да за получкою».
Тут проговорил оратай-оратаюшко;
«Ай же ты, Вольга Святославович!
Там живут-то мужички да все разбойнички,
Они подрубят-то сляги калиновы,
Да потопят ты в реку да во Смородину!
Я недавно там был в городе, третьяго-дни,
Закупил я соли цело три меха,
Каждый мех-то был ведь по сту пуд,
А сам я сидел-то сорок пуд.
А тут стали мужички с меня грошов просить.
Я им стал-то ведь грошов делить,
А грошов-то стало мало ставиться,
Мужичков-то ведь да больше ставится.
Потом стал-то я их ведь отталкивать,
Стал отталкивать да кулаком грозить,
Положил тут их я ведь до тысячи:
Который стоя стоит, тот сидя сидит.
Который сидя сидит, тот и лежа лежит».
Тут проговорил ведь Вольга Святославович:
«Ай же ты, оратай-оратаюшко!
Ты поедем-ка со мною во товарищах».
А тут ли оратай-оратаюшко
Гужики шелковы повыстегнул,
Кобылу из сошки повывернул;

Они сели на добрых коней, поехали,
Как хвост-то у нея разстиляется,
А грива-то у нея да завивается,
У оратая кобыла ступою пошла,
А Вольгин конь да ведь поскакивает.
У оратая кобыла грудью пошла,
А Волгин конь да остается.
Говорит оратай таковы слова:
«Я оставил сошку в бороздочке
Не для ради прохожаго, проезжаго:
Маломожный-то наедет — взять нечего,
А богатый-тот наедет — не позарится,
А для ради мужичка да деревенщины.
Как бы сошку из земельки повыдернути,
Из омешиков бы земельку повытряхнути
Да бросить сошку за ракитов куст».
Тут ведь Вольга Святославович
Посылает он дружинушку хоробрую.
Пять молодцов да ведь могучиих,
Как бы сошку из земли да повыдернули,
Из омешиков земельку повытряхнули,
Бросили бы сошку за ракитов куст.
Приезжает дружинушка хоробрая,
Пять молодцов да ведь могучиих,
К той ли ко сошке кленовенькой:
Они сошку за обори вокруг вертят,
А не могут сошки из земли поднять,
Из омешиков земельки повытряхнуть,
Бросить сошки за ракитов куст.
Тут молодой Вольга Святославович
Посылает он дружинушку хоробрую,
Цельим он да ведь десятчком.
Они сошку за обори вокруг вертят,
А не могут сошки из земли выдернуть,
Из омешиков земельки повытряхнуть,
Бросить сошки за ракитов куст.
А тут ведь Вольга Святославович
Посылает всю свою дружинушку хоробрую,
Чтобы сошку из земли повыдернули,
Из омешиков земельку повытряхнули,
Бросили бы сошку за ракитов куст.
Они сошку за обори вокруг вертят,
А не могут сошки из земли выдернуть,
Из омешиков земельки повытряхнуть,
Бросить сошки за ракитов куст.
Тут оратай-оратаюшка,
На своей ли кобыле соловенькой,
Приехал ко сошке кленовенькой,
Он брал-то ведь сошку одной рукой.
Сошку из земли он повыдернул,
Из омешиков земельку повытряхнул,
Бросил сошку за ракитов куст.
А тут сели на добрых коней, поехали
Как хвост-то у ней разстиляется,
А грива-то у нея да завивается.

У оратая кобыла ступью пошла,
 А Вольгин конь да ведь поскакивает.
 У оратая кобыла грудью пошла,
 А Вольгин конь да оставається.
 Тут Вольга стал да он покрикивать,
 Колпаком, он стал да ведь помахиывать.
 «Ты постой-ко ведь, оратай-оратаюшко!
 Как бы этая кобыла коньком бы была,
 За этуя кобылу пятьсот бы дали».

Тут проговорил оратай-оратаюшка:
 «Ай же глупый ты, Вольга Святославович!
 Я купил эту кобылу жеребеночком,
 Жеребеночком да из-под матушки,
 Заплатил за кобылу пятьсот рублей.
 Как бы этая кобыла коньком бы была,
 За этуя кобылу цены не было бы!».

Тут проговорил Вольга Святославович:
 «Ай же ты, оратай-оратюшко!
 Как-то тебя да именем зовут,
 Называют тебя да по отчеству?»

Тут проговорил оратай-оратаюшко:
 «Ай же ты, Вольга Святославович!
 Я как ржи-то напашу да во скирды сложу,
 Я во скирды сложу да домой выволочу,
 Домой выволочу да дома вымолочу,
 А я пива наварю да мужичков напою,
 А тут станут мужички меңя похваливати:
 «Молодой Микула Селянинович!»

Тут приехали ко городу ко Курцевцу,
 Стали по городу похаживати;
 Стали города разматривати;
 А ребята-то стали погаваривати:
 «Как этот третьяго дня был, да мужичков он бил!»

А мужички-то стали собиратися,
 Собиратися они да думу думати,
 Как бы притти ди извинитися,
 А им низко да поклонитися.

Тут проговорил Вольга Святославович:
 «Ай же ты, Микула Селянинович!
 Я жалую от себя тремя городами со крестьянами.
 Оставайся здесь да ведь наместником,
 Получай-ка ты дань да ведь грошовую!»

Русская устная словесность, т. II,
 Москва, 1919, Былины, сс. 7—13.

№ 120

Илля Муромец і Соловей розбійник

Из того ли-то из города из Муромля,
 Из того села да с Карачирова,
 Выезжал удаленькой дородний добрый молодец;
 Он стоял заутреню во Муромле
 Ай к обеденьке поспеть хотел он в стольний Киев град,

Да й подъехал он ко славному ко городу к Чернигову.
У того ли города Чернигова
Нагнано-то силушки черным черно,
Ай черным черно, как черна ворона;
Так пехотою никто тут не прохаживат,
На добром коне никто тут не проезживат,
Птица черной ворон не пролетыват,
Серый зверь да не прорыскиват.
А подъехал как ко силушке великой,
Он как стал-то эту силушку великую,
Стал конем топтать да стал копьём колоть,
Ай побил он эту силу всю великую,
Он подъехал-то под славный под Чернигов град;
Выходили мужички да тут черниговски
И отворяли-то ворота во Чернигов град,
А й зовут его в Чернигов воеводою.
Говорит-то им Илья да таковы слова:
«Ай же мужички да вы черниговски!
Я не йду к вам во Чернигов воеводою.
Укажите мне дорожку прямоезжую,
Прямоезжую да в стольний Киев град».
Говорили мужички ему черниговски:
«Ты удаленький дородний добрый молодец,
Ай ты славныя богатырь святорусский!
Прямоезжая дорожка заколодела,
Заколодела дорожка, замуравела;
Ай по той ли по дорожке прямоезжей
Да й пехотою никто да не прохаживал,
На добром коне никто да не проезживал:
Как у той ли-то у грязи-то у Черной,
Да у той ли у березы у покляпья,
Да у той ли речки у Смородины,
У того креста у Леванидова,
Сиди Соловей разбойник во сыром дубу,
Сиди Соловей разбойник Одихмантьев сын;
А то свищет Соловей да по соловьему,
Он кричит злодей разбойник по звериному
И от него ли-то от посвисту соловьяго,
И от него ли-то от покрику звериного
То все травушки муравы уплетаются,
Все лазуревы цветочки отсыпаются,
Темны лесушки к земле все приклоняются,
А что есть людей, то все мертвы лежат.
Прямоезжею дороженькой пятьсот есть верст,
Ай окольной дорожкой цела тысяща».
Он спустил добра коня да й богатырскаго,
Он поехал-то дорожкой прямоезжею.
Его добрый конь да богатырский
С горы на гору стал перескакивать,
С холмы на холму стал перемахивать,
Мелки реченки, озерка промеж ног спущал.
Подъезжает он ко речке ко Смородинке,
Да ко той он ко грязи он ко Черной,
Да ко той ко березе ко покляпья,
К тому славному кресту ко Леванидову.

Засвистал-то Соловей да й по соловьяму
Закричал злодей разбойник по звериному,
Так все травушки муравы уплетались,
Да й лазуревы цветочки отсыпалися,
Темны лесушки к земле все приклонилися.
Его добрый конь да богатырский
А он на корзни да потыкается;
А й как старый-от казак да Илья Муромец
Берет плеточку шелковую в белу руку,
А он бил коня а по крутым ребрам;
Говорил-то он Илья да таковы слова:
«Ах ты волчья сыть да й травяной мешок!
Али ты итти не хошь, али нести не мошь?
Что ты на корзни, собака, потыкаешься?
Не слыхал ли посвисту соловьяго,
Не слыхал ли покрику зверинаго,
Не видал ли ты ударов богатырских?»
А й тут старья казак да Илья Муромец
Да берет-то он свой тугой лук разрывчатый,
Во свои берет во белы он во ручушки,
Он тетивочку шелковеньку натягивал
А он стрелочку каленую накладывал,
То он стрелил в того Соловья разбойника,
Ему выбил право око со косицею.
Он спустил-то Соловья да на сыру землю,
Пристегнул его ко правому ко стремечку булатному,
Он повез его по славну по чисту полю,
Мимо гнездышко повез да Соловьиное.
В том гнездышке да Соловьиное
А случилось быть да и три дочери,
А й три дочери его любимых;
Большая дочка эта смотрит во окошечко косевчато,
Говорит она да таковы слова:
Едет-то наш батюшко чистым полем,
А сидит-то на добром коне,
Да везет он мужичища деревенщину,
Да у правого у стремени прикована».
Поглядела его друга дочь любимая,
Говорила-то она да таковы слова:
«Едет батюшко роздольцем чистым полем
Да й везет он мужичища деревенщину,
Да й ко правому ко стремени прикована».
Поглядела его меньша дочь любимая,
Говорила-то она да таковы слова:
«Едет мужичище деревенщина
Да й сидит мужик он на добром коне,
Да й везет-то наша батюшка у стремени,
У булачяго у стремени прикована.
Ему выбито-то право око со косицею».
Говорила-то й она да таковы слова:
«Ай же мужевья наши любимые!
Вы берите-тко рогатины звериные,
Да бежите-тко в роздольце чисто поле,
Да вы бейте мужичища деревенщину!»
Эти мужевья да их любимые,

Зятевья то-есть да Соловьиные,
Похватали как рогатины звериные
Да й бежали-то они да й во чисто поле
К тому ли к мужичищу деревенщине,
Да хотят убить-то мужичища деревенщину.
Говорит им Соловей разбойник Одихмантьев сын:
«Ай же зятевья мои любимые!
Побросай-тко рогатины звериные,
Вы зовите мужика да деревенщину,
В свое гнездышко зовите Соловьиное
Да кормите его ествшкой сахарною,
Да вы пойте его питьцем медвяным,
Да й дарите ему дары драгоценные».
Эти зятевья да Соловьиные
Побросали-то рогатины звериные,
Ай зовут-то мужика да й деревенщину
Во то гнездышко во Соловьиное;
Да й мужик-то деревенщина не слушатся,
А он едет-от по славному чисту полю,
Прямоезжею дорожкой в стольний Киев град.
Он приехал-то во славный стольний Киев град
А ко славному ко князю на широкой двор.
А й Владимир князь он вышел со божьей церквы,
Он пришел в палату белокаменну,
Во столовую свою во горенку.
Они сели есть да пить да хлеба кушати,
Хлеба кушати да пообедати.
А й тут старый казак да Илья Муромец
Становил коня да посередь двора.
Сам идет он во палаты белокаменны,
Проходил он во столовую во горенку,
На пятау он дверь-ту поразмахивал,
Крест-от клал он по писаному,
Вел поклоны по ученому,
На все на три на четыре на сторонки низко кланялся,
Самому князю Владимиру в особину,
Еще всем его князьям он подколенным.
Тут Владимир князь стал молодца выпрашивать:
«Тебя скажи-тко, ты откулешной, дородний добрый молодец,
Тебя как-то молодца да именем зовут,
Звеличают удалаго по отчеству?»
Говорил-то старья казак да Илья Муромец:
«Есть я славнаго из города из Муромля,
Из того села да с Карачирова,
Есть я старья казак да Илья Муромец,
Илья Муромец да сын Иванович».
Говорит ему Владимир таковы слова:
«Ай же старый казак да Илья Муромец!
Да й давно ли ты повыехал из Муромля,
И которою дорожкой ты ехал в стольный Киев град?»
Говорил Илья он таковы слова:
«Ай ты славныя Владимир стольне-киевской!
Я стоял заутреню христовскую во Муромле,
А й к обеденке поспеть хотел я в стольный Киев град,
То моя дорожка призамешкалась;

А я, ехал-то дорожкой прямоезжею,
Прямоезжею дороженкой я ехал мимо-то Чернигов град.
Ехал мимо эту грязь да мимо Черную,
Мимо славну реченьку Смородину,
Мимо славную березу-ту покляпую,
Мимо славный ехал Леванидов крест».
Говорил ему Владимир таковы слова:
«Ай же мужичище деревенщина!
В глазах, мужик, да подлыгаешься,
В глазах, мужик, да насмехаешься!
Как у славнаго у города Чернигова
Нагнано тут силы много множество,
То пехотою никто да не прохаживал,
А на добром коне никто да не проезживал,
Туды серый зверь да не прорыскивал,
Птица черный ворон не пролетывал;
А у той ли-то у грязи-то у Черной,
Да у славной у речки у Смородины,
А й у той ли у березы у покляпоя,
У того креста у Леванидова,
Соловей сидит разбойник Одихматьев сын;
То как свищет Соловей да по соловьему,
Как кричит злодей разбойник по звериному,
То все травушки муравы уплетаются,
А лазуревы цветки прочь отсыпаются,
Темны лесушки к земле все приклоняются,
А что есть людей, то все мертво лежат».
Говорит ему Илья да таковы слова:
«Ты Владимир князь да стольне-киевской!
Соловей разбойник на твоём дворе,
Ему выбито ведь право око со косицею,
И он ко стремени булатному прикованой».
То Владимир князь-от стольне-киевской
Он скорешенько ставал да на резвы ножки,
Кунью шубоньку накинуд на одно плечко,
То он шапочку соболью на одно ушко,
Он выходит-то на свой-то на широкой двор
Посмотреть на Соловья разбойника.
Говорил-то ведь Владимир князь да таковы слова:
«Засвищи-тко, Соловей, ты по соловьему,
Закричи-тко ты, собака, по звериному».
Говорил-то Соловей ему разбойник Одихматьев сын:
«Не у вас-то я сегодня, князь, обедаю,
А не вас-то я хочу да и послушати,
Я обедал-то у стараго казака Ильи Муромца,
Да его хочу-то я послушати».
Говорит-то как Владимир князь да стольне-киевской:
«Ай же старья казак ты Илья Муромец!
Прикажи-тко, засвистать ты Соловью да й по соловьему,
Прикажи-тко закричать да по звериному».
Говорил Илья да таковы слова:
«Ай же Соловей разбойник Одихмантьев сын!
Засвищи-тко ты во пол-свисту соловьяго,
Закричи-тко ты во пол-крику звериного».
Говорил-то ему Соловей разбойник Одихмантьев сын:

«Ай же старья казак ты Илья Муромец!
 Мои раночки кровавы запечатались,
 Да не ходят-то мои уста сахарнии:
 Не могу засвистать да й по соловьему,
 Закричать-то не могу я по звериному,
 Ай вели-тко князю ты Владимиру
 Налить чару мне да зелена вина,
 Я повыпью-то как чару зелена вина,
 Мои раночки кровавы поразойдутся
 Да и уста мои сахарни порасходятся:
 Да тогда я засвищу да по соловьему,
 Да тогда я закричу да по звериному».
 Говорил Илья-тот князю он Владимиру:
 «Ты Владимир князь да стольне-киевской!
 Ты поди в свою столовую во горенку,
 Наливай-ко чару зелена вина,
 Ты не малу стопу да полтора ведра,
 Подноси-тко к Соловью к разбойнику».
 То Владимир князь да стольне-киевской
 Он скоренько шол в столову свою горенку,
 Наливал он чару зелена вина,
 Да не малу он стопу да полтора ведра,
 Разводил медами он стояльма,
 Приносил-то он ко Соловью разбойнику.
 Соловей разбойник Одихматьев сын
 Принял чарочку от князя он одной ручкой,
 Выпил чарочку-ту Соловей одним духом,
 Засвистал как Соловей тут по соловьему,
 Закричал разбойник по звериному.
 Маковки на теремах покривились
 А околени во теремах разсыпались
 От него от посвисту соловьяго,
 А что есть-то людишек, так вси мертвы лежат;
 А Владимир князь-от стольне-киевской
 Куньей шубонькой он укрывается.
 Ай тут старой-от казак да Илья Муромец
 Он скорешенько садился на добра коня,
 А й он вез-то Соловья да во чисто поле,
 И он срубил ему да буйну голову.
 Говорил Илья да таковы слова:
 «Тебе полно-тко свистать да по соловьему,
 Тебе полно-тко кричать да по звериному,
 Тебе полно-тко слезить да отцей-матерей,
 Тебе полно-тко вдовить да жен молодых,
 Тебе полно-тко спущать-тко сиротать да малых детушек».
 А тут Соловью ему й славу поют,
 А й славу поют ему век по веку.

Русская устная словестность, т. I,
 Москва, 1916, сс. 137—145.

№ 121

Илля Муромец і Калін цар

Как Владимир князь да стольне-киевской
 Порогневался на старого казака Илью Муромца,

Засадил его во погреб во холодный
Да на три-то года поры времени.
А у славнаго у князя у Владимира
Была дочь да одинокая;
Она видит: это дело есть не малое,
А что посадил Владимир князь да стольне-киевской
Стараго казака Илью Муромца
В тот во погреб во холодный;
А он мог бы постоять один за веру за отечество,
Мог бы постоять один за Киев град,
Мог бы постоять один за церкви за соборныя,
Мог бы поберечь он князя да Владимира,
Мог мы поберечь Опраксу королевичну.
Приказала сделать да ключи поддельные,
Положила-то людей да потаенных,
Приказала-то на погреб на холодный
Да снести перины да подушечки пуховыя,
Одеяла приказала снести теплыя,
Она ествушку поставить да хорошую,
И одежду сменять с нова на ново
Тому старому казаку Илье Муромцу.
А Владимир князь про то не ведает.
И воспылал-то тут собака Калин царь на Киев град:
И хотит он разорить на стольный Киев град,
Чернедь-мужичков он всех повырубить,
Божьи церкви все на дым спустить,
Князю-то Владимиру да голова срубить
Да со той Опраксою королевичной.
Посылает-то собака Калин царь посланника,
А посланника во стольный Киев град,
И дает ему он грамоту посылную
И посланнику-то он наказывал:
«Как поедешь ты во стольный Киев град,
Будешь ты посланник в стольнеем во Киеве
Да у славнаго у князя у Владимира,
Будешь на его на широком дворе,
И сойдешь как тут ты со добра коня,
Да й спущай коня ты на посылной двор,
Сам поди-тко во палату белокаменну;
Да пройдешь палатой белокаменной,
Да й войдешь в его столовую во горенку,
На пяту ты дверь да поразмахивай,
Не снимай-ко кивера с головушки,
Подходи-ко ты ко столику к дубовому,
Становись-ко супротив князя Владимира,
Полагай-ко грамоту на золот стол,
Говори-тко князю ты Владимиру:
Ты Владимир князь да стольне-киевской,
Та бери-тко грамоту посылную
Да смотри, что в грамоте написано,
Да гляди, что в грамоте да напечатано;
Очищай-ко ты все улички стрелецкия,
Все великие дворы да княжевецкие,
По всему-то городу по Киеву,
А по всем по улицам широким,

Да по всем-то переулкам княженецким
Наставь сладких хмельных напитокочек,
Чтоб стояли бочка о бочку близко-по-близку,
Чтобы было у чего стоять собаке царю Калину
Со своими-то войсками со великими
Во твоём во городе во Киеве». **То Владимир князь да стольне-киевской**
Брал-то книгу он посылную,
Да и грамоту ту распечатывал,
И смотрел, что в грамоте написано,
И смотрел, что в грамоте да напечатано,
А что велено очистить улицы стрелецкия
И большие дворы княженецкие,
Да наставить сладких хмельных напитокочек
А по всем по улицам широкиим
Да по всем-то переулкам княженецким.
Тут Владимир князь да стольне-киевской
Видит: есть это дело не малое,
А не мало дело-то, великое,
А сядилса-то Владимир князь да на черлений стул,
Да писал-то ведь он грамоту повинную:
«А й же ты собака да и Калин царь!
Дай-ко мне ты поры-времечки на три году,
На три году дай и на три месяца,
На три месяца да еще на три дня,
Мне очистить улицы стрелецкия,
Все великие дворы да княжецкие,
Накурить мне сладких хмельных напитокочек
Да й наставить по всему-то городу по Киеву
Да й по всем по улицам широкиим,
По всем славным переулкам княженецким».
Отсылает эту грамоту повинную,
Отсылает ко собаке царю Калину;
А й собака этот да Калин царь
Дал ему он поры-времечки на три году,
На три году дал и на три месяца,
На три месяца да еще на три дня.
Еще день за день ведь, как и дождь дождит,
А неделя за неделей, как река бежит,
Прошло поры-времечки да три году,
А три году да три месяца,
А три месяца и еще три-то дня;
Тут подъехал ведь собака Калин царь,
Он подъехал ведь под Киев град
Со своими со войсками со великими.
Тут Владимир князь да стольне-киевской
Он по горенки да стал похаживать,
С ясных очушек он ронит слезы ведь горячия,
Шелковым платком князь утирается,
Говорит Владимир князь да таковы слова:
«Нет жива-то старого казака Ильи Муромца:
Некому стоять теперь за веру за отечество,
Некому стоять за церкви ведь за божию,
Некому стоять-то ведь за Киев град,
Да ведь некому сберечь князя Владимира

Да и той Опраксы королевичной!»
 Говорит ему любима дочь да таковы слова:
 «Ай ты батюшко Владимир князь наш стольне-киевской!
 Ведь есть жив-то старья казак да Илья Муромец;
 Ведь он жив на погребе холодном».
 Тут Владимир князь-то стольне-киевской
 Он скорешенько берет да золоты ключи
 Да идет на погреб на холодный,
 Отмыкает он скоренько погреб да холодный
 Да подходит ко решеткам ко железным,
 Растворил-то он решетки железныя;
 Да там старья казак да Илья Муромец
 Он во погребе сидит-то, сам не старится;
 Там перинушки подушечки пуховыя,
 Одеяла снесены там теплыя,
 Ествушка поставлена хорошая,
 А одежица на нем да живет сменная.
 Он берет его за ручушки за белыя,
 За его за перстни за злаченые,
 Выводил его со погребя холоднаго,
 Приводил его в палату белокаменну,
 Ставил-то он Илью да супротив себя,
 Целовал в уста его сахарнии,
 Заводил его за столики дубовые,
 Да садил Илью-то он подле себя,
 И кормил его да ествушкой сахарнею,
 Да поил-то питьцем медвяным,
 И говорил-то он Илье да таковы слова:
 «Ай же старья казак да Илья Муромец!
 Наш-то Киев град нын в полону стоит,
 Обошел собака Калин царь наш Киев град
 Со своима со войсками со великими.
 А постой-ко ты за веру за отечество,
 А постой-ко ты за славный Киев град,
 Да постой за матушки божьи церкви,
 Да постой-ко ты за князя за Владимира
 Да постой-ко за Опраксу королевичну!»
 Так тут старья казак да Илья Муромец
 Выходил он с полаты белокаменной,
 Шол по городу он да по Киеву,
 Заходил в свою палату белокаменну,
 Да спросил-то как он паробка любимаго,
 Шол со паробком да со любимым
 А на свой на славный на широкий двор,
 Заходил он в конюшенку в стоялую,
 Посмотрел добра коня он богатырскаго.
 Говорил Илья да таковы слова:
 «Ай же ты мой паробок любими,
 Верный ты слуга мой безыменны,
 Хорошо держал моего коня ты богатырскаго!»
 Целовал его он во уста сахарнии,
 Выводил добра коня с конюшенки стоялыя
 А й на тот на славный на широкий двор.
 А й тут старья казак да Илья Муромец
 Стал добра коня тут он заседывать:

На коня накладывает потничек,
А на потничек накладывает войлочек,
Потничек он клал да ведь шелковенькой,
А на потничек подкладывал подпотничек,
На подпотничек седелко клал черкасское,
А черкасское седельшко недержано,
А подтягивал двенадцать подпругов шелковых,
А шпилечики он втягивал булатные,
А стремяночки подкладывал булатния,
Пряжечки подкладывал он красна золота,
Да не для красы-угожества,
Ради крепости все богатырской:
Еще подпруги шелковы тянутся, да они не рвутся,
Да булат-железо гнется, не ломается,
Пряжечки-ты красна золота
Оне мокнут, да не ржавеют.
И сядилса тут Илья да на добра коня.
Брал с собой доспехи крепки богатырские:
Во-первых брал палицу булатную,
Во-вторых брал копье боржамецкое,
А еще брал свою саблю вострую,
А еще брал шалыгу подорожную.
И поехал он из города из Киева.
Выехал Илья да во чисто поле
И подъехал он ко войскам ко татарским
Посмотреть на войска на татарския:
Нагнано-то силы много множество.
Как от покрику от человечьяго,
Как от ржанья лошадиного
Унывает сердце человеческо.
Тут старья казак да Илья Муромец
Он поехал по раздольицу чисту полю,
Не мог конца краю силушке наехати.
Он повыскочил на гору на высокую,
Посмотрел на все на три четыре стороны,
Посмотрел на силушку татарскую,
Конца краю силы насмотреть не мог.
И повыскочил он на гору на другую,
Посмотрел на все три четыре стороны,
Конца краю силы насмотреть не мог.
Он спустился с той со горы со высокоя,
Да он ехал по раздольицу чисту полю
И повыскочил на третью гору на высокую,
Посмотрел-то под восточную ведь сторону,
Насмотрел он под восточной стороной,
Насмотрел он там шатры белы
И у белых шатров-то кони богатырские.
Он спустился с той с горы высокоя
И поехал по раздольицу чисту полю.
Приезжал Илья к шатрам ко белым,
Как сходил Илья да со добра коня
Да у тых шатров у белых.
А там стоят кони богатырские,
У того ли полотна стоят у белаго,
Они зоблют-то пшену да белоярову.

Говорит Илья да таковы слова:
«Поотведать мне-ка счастья великаго».
Он накинул поводы шелковыя
На добра коня да й богатырскаго
Да спустил коня ко полотну ко белому:
«А й допустят ли-то кони богатырские
Моего коня да богатырскаго
К тому ли полотну ко белому
Позобать пшеницу да белоярову?»
Его добрый конь идет-то грудью к полотну,
А идет зобать пшеницу да белоярову;
Старья казак да Илья Муромец
А идет он да во бел шатер.
Приходит Илья Муромец во бел шатер;
В том белом шатре двенадцать-то богатырей,
И богатыри все святорусские,
Они сели хлеба соли кушати,
А й сели-то они да пообедати.
Говорит Илья да таковы слова:
«Хлеб да соль, богатыри да святорусские!
А и крестный ты мой батюшка
А й Самсон ты Самойлович!»
Говорит ему да крестный батюшка:
«А й поди ты, крестничек любимый,
Старья казак да Илья Муромец,
А садись-ко с нами пообедати».
И он выстал ли да на резвы ноги,
С Ильей Муромцем да поздоровкались,
Поздоровкались они да целовались,
Посадили да Илью Муромца да за единый стол
Хлеба соли да покушати —
Их двенадцать-то богатырей,
Илья Муромец да он тринадцатый.
Они поели, попили, пообедали,
Выходили з-за стола из-за дубоваго,
Они господу богу помолилися;
Говорит им старья казак да Илья Муромец:
«Крестный ты мой батюшка Самсон Самойлович
И вы русские могучие богатыри!
Вы седлайте-тко добрых коней,
А й садитесь вы да на добрых коней,
Поезжайте-тко да во раздольице чисто поле,
А й под тот под славный стольный Киев град.
Как под нашим-то под градом под Киевом
А стоит собака Калин царь,
А стоит со войсками великима,
Розорить хотит он стольный Киев град,
Чернедь-мужиков он всех повырубить,
Божьи церкви все на дым спустить,
Князю-то Владимиру да со Опраксою королевичной
Он срубить-то хочет буйны головы.
Вы постойте-тко за веру за отечество,
Вы постойте-тко за славный стольный Киев град,
Вы постойте-тко за церкви-ты за божи,
Вы поберегите-тко князя Владимира

И со той Опраксой королевичной!»
Говорит ему Самсон Самойлович:
«Ай же крестничек ты мой любимый
Старья казак да Илья Муромец!
А й не будем мы коней седлать.
И не будем мы садиться на добрых коней,
Не поедем мы во славно чисто поле,
Да не будем мы стоять за веру за отечество,
Да не будем мы стоять за стольний Киев град,
Да не будем мы стоять за матушки божьи церкви,
Да не будем мы беречь князя Владимира
Да еще с Опраксой королевичной:
У него ведь есть много да князей бояр,
Кормит их и поит да и жалует,
Ничего нам нет от князя от Владимира».
Говорит-то старья казак да Илья Муромец:
«Ай же ты мой крестный батюшка,
А й Самсон ты Самойлович!
Это дело у нас будет нехорошее,
Как собака Калин царь он разорит да Киев град,
Да он чернедь-мужиков-то всех повырубит,
Да он божьи церкви все на дым спустит,
Да князю Владимиру с Опраксой королевичной,
А он срубит им да буйныя головушки.
Вы седлайте-тко добрых коней,
Поезжайте-тко в чисто поле под Киев град
И постойте вы за веру, за отечество,
И постойте вы за славный стольний Киев град.
И постойте вы за церкви-ты божьи,
Вы поберегите-тко князя Владимира
И со той с Опраксой королевичной».
Говорит Самсон Самойлович да таковы слова:
«Ай же ты крестничек ты мой любимый,
Старья казак да Илья Муромец!
А й не будем мы да коней седлать,
И не будем мы садиться на добрых коней,
Не поедем мы во славно во чисто поле,
Да и не будем мы стоять за веру за отечество,
Да не будем мы стоять за стольний Киев град,
Да не будем мы стоять за матушки божьи церкви,
Да не будем мы беречь князя Владимира
Да еще с Опраксой королевичной:
У него ведь есть много князей бояр,
Кормит их и поит да и жалует,
Ничего нам нет от князя от Владимира».
Говорит-то старья казак да Илья Муромец:
«Ай же ты мой крестный батюшка,
Ай Самсон ты Самойлович!
Это дело у нас будет нехорошее!
Вы седлайте-тко добрых коней,
И садитесь-тко вы на добрых коней,
Поезжайте-тко в чисто поле под Киев град,
И постойте вы за веру, за отечество,
И постойте вы за славный стольний Киев град.
И постойте вы за церкви-ты за божьи,

Вы поберегите-тко князя Владимира
И со той с Опраксой королевичной».
Говорит ему Самсон Самойлович:
«Ай же ты крестничек ты мой любимый,
Старья казак да Илья Муромец!
А й не будем мы да и коней седлать,
И не будем мы садиться на добрых коней,
Не поедем мы во славно во чисто поле,
Да не будем мы стоять за веру за отечество,
Да не будем мы стоять за стольний Киев град,
Да не будем мы стоять за матушки божьи церкви,
Да не будем мы беречь князя Владимира
Да еще с Опраксой королевичной:
У него ведь есть много да князей бояр,
Кормит их и поит да и жалует,
Ничего нам нет от князя от Владимира».
А й и тут старья казак да Илья Муромец
Он как видит, что дело ему не по-люби,
А й выходит-то Илья да со бела шатра,
Приходил к добру коню да богатырскому,
Брал его за поводы шелковые,
Отводил от полотна от белаго
А от той пшены от белояровой;
Да садился Илья на добра коня,
То он ехал по раздольицу чисту полю
И подъехал он ко войскам ко татарским.
Не ясен сокол да напускает на гусей на лебедей
Да на малых перелетных на серых утушек,—
Напускает-то богатырь святорусския
А на тую ли на силу на татарскую.
Он спустил коня да богатырскаго,
Да поехал ли по той по силушке татарской,
Стал он силушку конем топтать,
Стал конем топтать, копьем колоть,
Стал он бить ту силушку великую,
А он силу бьет, будто траву косит.
Его добрый конь да богатырский
Испровещился языком человеческим:
«Ай же славный богатырь святорусский!
Хоть ты наступил на силу на великую,
Не побить тебе той силушки великия:
Нагнано у собаки царя Калина,
Нагнано той силы много множество,
И у него есте сильные богатыри,
Поляницы есте да удалыя.
У него собаки царя Калина
Сделаны-то трои ведь подкопы да глубокие
Да во славноем раздольице чистом поле.
Когда будешь ездить по тому раздольицу чисту полю,
Будешь бить-то силу ту великую,
Как просядем мы в подкопы во глубокие,
Так из первых подкопов я повыскочу
Да тебя оттуль-то я повыздыну;
Как просядем мы в подкопы-ты во другие,
И оттуль-то я повыскочу

И тебя оттуль-то я повыздыну;
Еще в третии подкопы во глубокие,
А ведь тут-то я повыскочу,
Да оттуль тебя-то не повыздыну.
Ты останешься в подкопах во глубоких».
А й ще старья казак да Илья Муромец,
Ему дело то ведь не слюбилось,
И берет он плетку в белы руки
А он бьет коня да по крутым ребрам,
Говорит он коню таковы слова:
«Ай же ты собачище изменное!
Я тебе пою, кормлю да и улаживаю,
А ты хочешь меня оставить во чистом поли,
Да во тых подкопах во глубоких!»
И поехал Илья по раздольицу чисту полю
Во тую во силушку великую,
Стал конем топтать да копьем колоть,
И он бьет-то силу, как траву косит,
У Ильи-то сила не уменьшится.
Й он просел в подкопы во глубокие.
Его добрый конь оттуль повыскочил,
Он повыскочил, Илью оттуль повыздынул.
Й он спустил коня да богатырского
По тому раздольицу чисту полю
Во тую силушку великую,
Стал конем топтать да и копьем колоть,
И он бьет-то силу, как траву косит;
У Ильи-то сила меньше ведь не ставится,
На добром коне сидит Илья, не старится.
Й он просел с конем да богатырским,
Й он попал в подкопы-ты во другие;
Его добрый конь оттуль повыскочил
Да Илью оттуль повыздынул.
Й он спустил коня да богатырского
По тому раздольицу чисту полю
Во тую силушку великую,
Стал конем топтать и копьем колоть,
Й он бьет-то силу, как траву косит;
У Ильи-то сила меньше ведь не ставится,
На добром коне сидит Илья, не старится.
Й он попал в подкопы-ты во третии,
Он просел с конем в подкопы-ты глубокие;
Его добрый конь да богатырский
Еще с третьих подкопов он повыскочил,
Да оттуль Ильи он не повыздынул,—
Сгользанул Илья да со добра коня
Й оставался он в подкопе во глубоком.
Да пришли татары-то поганые
Да хотели захватить они добра коня;
Его конь-то богатырский
Не сдался им во белы руки,
Убежал-то добрый конь во чисто поле.
Тут пришли татары-то поганые
А напали на старого казака Илью Муромца,
А й сковали ему ножки резвые,

И связали ему ручки белыя.
 Говорили-то татары таковы слова:
 «Отрубить ему да буйную головушку!»
 Говорят ины татары таковы слова:
 «А й не надо рубить ему буйной головы,
 Мы сведем Илью к собаке царю Калину,
 Что он хочет, то над ним да сделает».
 Повели Илью да по чисту полю
 А ко тым палаткам полотняным,
 Приводили ко палатке полотняной,
 Привели его к собаке царю Калину,
 Становили супротив собаки царя Калина.
 Говорили татары таковы слова:
 «Ай же ты собака да наш Калин царь!
 Захватили мы стараго казака Илью Муромца
 Да во тых-то подкопах во глубоких
 И привели к тебе собаке царю Калину:
 Что ты знаешь, то над ним и делаешь».
 Тут собака Калин царь говорил Илье да таковы слова:
 «Ай ты старья казак да Илья Муромец!
 Молодой щенок да напустил на силу на великую,
 Тебе где-то одному побить моя сила великая!
 Вы раскуйте-тко Илье да ножки резвяя,
 Развяжите-тко Илье да ручки белыя».
 И росковали ему ножки резвяя,
 Розвязали ему ручки белыя.
 Говорил собака Калин царь да таковы слова:
 «Ай же старья казак да Илья Муромец!
 Да садись-ко ты со мной а за единый стол,
 Ешь-ко ествушку мою сахарную
 Да и пей-ко мои питьица медвяныя,
 И одежь-тко ты мою одежу драгоценную,
 И держи-тко мою золоту казну,
 Золоту казну держи по надобью:
 Не служи-тко ты князю Владимиру,
 Да служи-тко ты собаке царю Калину».
 Говорил Илья да таковы слова:
 «А й не сяду я с тобою да за единый стол,
 Не буду есть твоих ествушек сахарных,
 Не буду пить твоих питьицев медвяных,
 Не буду носить твоей одежи драгоценныя,
 Не буду держать твоей безсчетной золотой казны,
 Не буду служить тебе собаке царю Калину,
 Еще буду служить я з веру, за отчество,
 А й и буду стоять за стольний Киев град,
 А буду стоять за церкви за господнии,
 А буду стоять за князя за Владимира
 И со той Опраксой королевичной».
 Тут старой казак да Илья Муромец
 Он выходит со палатки полотняной
 Да ушел в раздольице в чисто поле.
 Да теснить стали его татары-ты поганые,
 Хотят обневолить они стараго казака Илью Муромца.
 А у стараго казака Ильи Муромца
 При себе да не случилось-то доспехов крепких,

Нечем-то ему с татарами да попротивиться.
Старья казак да Илья Муромец
Видит он дело немалое;
Да схватил татарина он за ноги,
Так стал татарин помахивать,
Стал он бить татар татаринном,
И от него татара стали бегати,
И прошол он скрозь всю силушку татарскую,
Вышел он в раздольице чисто поле,
Да он бросил-то татарина да в сторону,
То идет он по раздольицу чисту полю.
При себе-то нет коня да богатырскаго,
При себе-то нет доспехов крепких.
Засвистал в свисток Илья он богатырский,
Услыхал его добрый конь да во чистом поле,
Прибежал он к старому казаку Илье Муромцу.
Еще старья казак да Илья Муромец
Как садился он на добра коня
И поехал по раздольицу чисту полю,
Выскочил он да на гору на высокую,
Посмотрел-то под восточную он сторону:
А й под той ли под восточной под сторонушкой
А й у тых ли у шатров у белых
Стоят добры кони богатырские.
А тут старый-от казак да Илья Муромец
Опустился он да со добра коня,
Брал свой тугой лук разрывчатой в белы ручки,
Натянул тетивочку шелковеньку,
Наложил он стрелочку каленую,
И он спушал ту стрелочку во бел шатер,
Говорил Илья да таковы слова:
«А лети-тко, стрелочка каленая,
А лети-тко, стрелочка, во бел шатер,
Да сыми-тко крышу со бела шатра,
Да пади-тко стрелка на белы груди
К моему ко батюшке ко крестному,
И проголни-тко по груди ты по белыя,
Сделай-ко ты сцапину да маленьку,
Маленьку сцапинку да невеликую,
Он и стоит там, прохлажается,
А мне здесь-то одному да мало можется».
И он спустил как эту тетивочку шелковую
Да спустил он эту стрелочку каленую.
Да просвистнула как эта стрелочка каленая
Да во тот во славныи во бел шатер,
Она сняла крышу со бела шатра,
Пала она стрелочка на белы груди
К тому ли-то Самсону ко Самойловичу,
По белой груди ведь стрелочка проголнила,
Сделала она да сцапинку-то маленьку.
А й тут славныя богатырь святорусский,
А й Самсон-то ведь Самойлович,
Пробудился-то Самсон от крепка сна,
Пораскинул свои очи ясныя;
Да как снята крыша со бела шатра

Пролетела стрелка по белой груди,
Она сцапиночку сделала да на белой груди,
И он скорешенько стал на резвы ноги,
Говорит Самсон да таковы слова:
«Ай же славные мои богатыри вы святорусские!
Вы скорешенько седлайте-тко добрых коней,
Да садитесь-тко вы на добрых коней.
Мне от крестничка да от любимаго
Прилетели-то подарочки да не любимыи:
Долетела стрелочка каленая
Через мой-то славный бел шатер,
Она крышу сняла ведь да со бела шатра,
Да проголзнула-то стрелка по белой груди,
Она сцапинку-то дала по белой груди,
Только малу сцапинку-то дала не великую:
Погодился мне Самсону крест на вороте,
Крест на вороте шести пудов;
Есть бы не был крест да на моей груди, —
Оторвала бы мне буйну голову».
Тут богатыри все святорусские
Скоро ведь седлали да добрых коней,
И садились молодцы да на добрых коней,
И поехали раздольцем чистым полем
Ко тому ко городу ко Киеву,
Ко тым они силам ко татарским.
А со той горы да со высокия
Усмотрел ли старья казак да Илья Муромец,
А то едут ведь богатыри чистым полем
А то едут ведь да на добрых конях.
И спустился он с горы высокия
И подъехал он к богатырям ко святорусским, —
Их двенадцать-то богатырей, Илья тринадцатый.
И приехали они ко силушке татарской,
Припустили коней богатырских,
Стали бить-то силушку татарскую,
Притоптали тут всю силушку великую,
И приехали к палатке полотняной;
А сидит собака Калин царь в палатке полотняной.
Говорят-то как богатыри да святорусские:
«А срубить-то буйную головушку
А тому, собаке царю Калину».
Говорил старой казак да Илья Муромец:
«А почто рубить ему да буйная головушка?
Мы свеземте-тко его во стольний Киев град
Да й ко славному ко князю ко Владимиру».
Привезли его собаку царя Калина
А во тот во славный Киев град
Да ко славному ко князю ко Владимиру.
Привели его в полату белокаменну
Да ко славному ко князю ко Владимиру.
То Владимир князь да стольне-киевской,
Он берет собаку за белы руки
И сажил его за столики дубовыи,
Кормил его ествушкой сахарнею
Да поил-то питьицем медвяным.

Говорил ему собака Калин царь да таковы слова:
«Ай же ты Владимир князь да стольне-киевской!
Не сруби-тко мне да буйной головы.
Мы напишем промеж собой записи великия:
Буду тебе платить дани век и по веку
А тебе-то князю я Владимиру!»
А тут той старинке и славу поют,
А по тых мест старинка и покончилась.

Русская устная словесность,
т. I, сс. 153—171.

№ 122

Ілля Муромецъ і Идолище

Во стальном городи во Киеви,
У ласкова князя Владимира,
Сделалась победушка великая,
Беликая победа на весь Киев град:
Наехало Идолище великое,
В долину Идолище шти сажен,
В ширину Идолище трех сажен,
Меж ушами у него ведь как сажень со локотью,
Меж глазами у него ведь как пядя мерная,
Меж ноздрями у него изляжет калена стрела,
Сам на словах похваляется:
«Давайте мне поединщика!
Если нет у вас поединщика,
Я божьи церкви все на дым спущу,
А й весь Киев град я в полон возьму».
А й ест-то он пьет хлеб-от за щеку,
Другой за другую,
А й белую лебедь на закусочку.
Выпивае он ведь напитокочок,
По бочечке сороковочке на единый дух,
А во граде вина все мало ставится.
А й стольния князь стольне-киевской,
А й видит беда пришла,
Беда пришла неминучая,
А й говорит тут Василей у пьянсливой,
Говорит тут он таково слово:
«Стольния князь стольне-киевской!
Дай-ко-сь мне зелена вина,
Ретливо сердце мне приобкатить,
Буйна голова мне извеселить».
Наливали ему чару зелена вина,
Мерой чара полтора ведра
Принимал Василей единой рукой,
Выпивал Василей единым духом,
А й сам на словах выговариват:
«Ретливо сердце тепер приобкачено,
Буйна голова тепер извеселена».
Берет в руки клюху богатырскую,
Весом клюха тянет ровно сорок пуд.
А й стал он с горы на гору поскакивать,
А й стал он с холмы на холму попрыдывать:
Реки, мелки озера меж ноги спущал.

Приходит Василей у пьянстливой
Во то ли он во чисто поле,
А й встречу едет старый казак Илья Муромец:
«Здравствуй, Василий у пьянстливой!»
«Здравствуй, старый казак Илья Муромец!»
Говорит Илья Муромец таково слово:
— «А й же ты, Васильюшко у пьянстливой!
Все ль есть во городе во Киеве по старому,
По старому ли есть по прежнему?»
Испроговит Васильюшко у пьянстливой:
«Все есть во городе не по старому,
Все ль есть во городе не по прежнему,
Наехало Идолищо великое,
В долину-то Идолищо шти сажон,
В ширину-то Идолищо трех сажон,
Меж ушами у него ведь как сажень с локотью,
Меж глазами у него ведь как пядя мерою,
Меж ноздрями у его ведь изляжет кален стрела»
Говорит тут старый казак Илья Муромец:
«А й же ты, Васильюшка у пьянстливый!
Силы у тебя ведь есть два меня,
Смелости — удати у тебя нет в пол-меня».
Выходит старый казак Илья Муромец
Со своего ли он ведь со добра коня,
И скидывае из себя он платье богатырское,
Снимае с Василья платье каличьее,
Надевает на себя он платье каличьее,
А й на Васильюшка на у пьянстлива
Надевае платье богатырское.
Посадил Василья на своего на добра коня,
Во двенадцать седельшек заседывал,
Во двенадцать он подпружков подтягивал.
Тут поехал Василей по чисту полю
Без ума его ведь конь носит без памяти,
А й рад бы Василей выпасть, да не можно.
А й старый казак Илья Муромец
Берет в руку клюку богатырскую,
Весом клюка тянет ровно сорок пуд.
А й стал он с горы на гору поскакивать,
А й стал он с холмы на холму попрядывать.
Приходит старый казак Илья Муромец
Ко тому ли ко городу ко Киеву,
Ко той ко полаты белокаменной,
Крычит покриком богатырским,
Свиснул посвистом соловьиным,
Матушка сыра земля подрогнула,
Палата белокаменна зашаталаси.
Это Идолищо не вчуется,
Не вчуется, за речь не примется.
Крыкнул Илья Муромец другой раз,
Крыкнул покриком богатырским,
Свиснул посвистом соловьиным,
Матушка сыра земля подрогнула,
Палата белокаменна зашаталаси.
Это Идолищо не вчуется,

Не вчуется, за речь не примется.
Крыкнул Илья Муромец третей раз,
Крыкнул покриком богатырским,
Свиснул посвистом соловьиным,
Вся матушка сыра земля подрогнула,
Полата белокаменна с угла на угол зашаталаси,
А й все питья по столам расплескалиси.
Говорит Идолищо таково слово:
«Подите-тко-сь, выведите-тко-сь,
Какая-сь калика перехожая,
Перехожая калика переезжая».
А идет старый козак Илья Муромец
А й во тую ли во палату белокаменну,
А й он крест-от кладет по ученому,
А й поклон тот ведет по писаному.
А й, здравствуйте, все купци вси бояра,
Вси сильни могучи богатыри!
Князю Владимиру со княгинею низко кланялся.
Низко кланялсо им в особину,
А этому татарину челом не бьет.
Говорит-от татарин таково слово:
«А й же ты, калика перехожая,
Перехожая калика, переезжая,
Видал-ли ты, все слыхал ли ты,
Славнаго богатыря,
Стараго казака Илью Муромца?
Видал ведь я, все слыхал ведь я
Стараго казака Илью Муромца.
С меня ростом, с меня толстом,
С меня ровно всим величеством.
По вногу ли ведь он ко выти есть?
А й ест он пьет во славу божьюю,
Колачик съест, по другом душа горит,
А й другой съест, ведь он сыт бывает.
По вногу ли он выпиват напитокок?
Он стаканчик выпье по другом душа горит,
А другой выпьет, он доволен бывает.
Как бы эттак был, на долонь бы я клал,
Да грязь родиласи.
А я то ведь как ем-то пью,
Хлеб тот я за щеку,
Другой я за другую,
Белую лебедь на закусочку.
Испиваю я ведь напитокок,
По бочечке сороковочке
На единой дух».
Говорит тут старый казак Илья Муромец:
«У моего досколь у батюшки-родителя
Была коровищо обжорищо,
Вного питей пила, только лопнула.
А й был кобелищо объедищо,
Вного ел, только треснул он».
Эта речь-та татарину не влюбиласи.
Берет ножичищо кинжалищо,
А й бросил ножичищо кинжалищо

В старого казака Илью Муромца.
А й старой казак был догадливой,
Был догадливой сам уветливой,
Отвел ножичицо кинжалицо
А й той ли клюкой богатырской,
Пролетело ножичицо во липину,
Рвало липину со дверма вон.
Говорит тут старый казак Илья Муромец:
«Пойти взять было татарина за желты кудри».
А й взял-то татарина за желты кудри,
А й сам говорит таково слово:
«Не честь, фала молодецкая,
Кровавить полати княженецкая».
Повывел татарина на новы сени.
Не честь фала молодецкая,
Кровавить сеней княженецких.
Повывел татарина на широкий двор.
Не честь фала молодецкая,
Кровавить двора княженецкаго».
Повывел татарина во чисто поле,
А й тропнул его единой рукой,
А й только татарин ведь жив бывал.
А й стал он тым туловом помахивать,
Куды махнет — улкамы,
Перемахне — переулкамы
Ах, как, ребята, оружие добро,
Ай гнется тотрин не ломится,
Сам весь на жильях подавается.

Памятники русского народного творчества. Онежские былины, записанные А. Ф. Гильфердингом летом 1871 года, т. II, изд. III, Ленинград, 1938, сс. 614—618.

№ 123

Щелкан Дуденьевич

А и деялося в Орде,
Переделялось в Большой:
На стуле золоте,
На рытом бархате,
На червчатой камке
Сидит тут царь Азвяк,
Азвяк Таврулович,
Суды разсуживает,
И ряды разряживает,
Костылем размахивает
По бритым тем усам,
По татарским тем головам,
По синим плешам.
Шурьев царь дарил
Азвяк Таврулович
Городами стольными:
Василья на Плесу,
Гордея к Вологде,
Ахрамея к Костроме.
Одного не пожаловал —

Любимаго шурина
Щелкана Дудентьевича.
За что не пожаловал?
И за то он его не пожаловал:
Его дома не случилось;
Уезжал-то млад Щелкан
В дальнюю землю Литовскую,
За моря синия;
Брал он, млад Щелкан,
Дани—невыходы,
Царски невыплаты:
С князей брал по сту рублей,
С бояр по пятидесят,
С крестьян по пяти рублей;
У котораго денег нет,
У того дитя возьмет;
У котораго дитя нет,
У того жену возьмет;
У котораго жены-то нет,
Того самого головой возьмет.
Вывез млад Щелкан
Дани-выходы,
Царския невыплаты,
Вывел млад Щелкан
Коня во сто рублей,
Седло во тысячу,
Узде—цены ей нет.
Не тем узда дорога,
Что вся узда золота:
Она тем узда дорога,—
Царское жалованье,
Государево величество;
А нельзя, дескать,
Тое узды ни продать, ни променять,
И друга дарить,
Щелкана Дудентьевича.
Проговорил млад Щелкан,
Млад Дудентьевич:
«Гой еси, царь Азвяк,
Азвяк Таврулович!
Пожаловал ты молодцев,
Любимых шуринов,
Двух удалых Борисовичев,
Василья на Плесу,
Гордея к Вологде,
Ахрамея к Костроме;
Пожалуй ты, царь Азвяк,
Пожалуй ты меня
Тверью старую,
Тверью богатою,
Двумя братцами родимыми,
Двумя удалыми Борисовичи».
Приговорил царь Азвяк,
Азвяк Таврулович:
«Гой еси, шурин мой,

Щелкан Дудентьевич!
Заколи-тка ты сына своего,
Сына любимого,
Крови ты чашу нацеди,
Выпей ты крови тоя,
Крови горячия:
И тогда я тебя пожалуйю
Тверью старую,
Тверью богатую,
Друмя братцами родимыми.
Дву удалыми Борисовичи».
Втапоры млад Щелкан
Сына своего заколол,
Чашу крови нацедил,
Крови горячия,
Выпил тоя крови горячия;
А втапоры царь Азвяк
За то его пожаловал
Тверью старую,
Тверью богатую,
Двумя братцами родимыми,
Дву удалыми Борисовичи.
И втепоры млад Щелкан
Он судьбою насел
В Тверь ту старую,
В Тверь ту богатую.
А не много он судьбою сидел:
И вдовы то безчестити,
Красны девицы позорити,
Надо всеми наругатися,
Над домами насмехатися.
Мужики-то старые,
Мужики-то богатые,
Мужики посадские,
Они жалобу приносили
Двум братцам родимым,
Двум удалым Борисовичам.
От народа они с поклонами
Пошли, с честными подарками,
И понесли они честные подарки:
Злата-серебра и скатного жемчугу;
Изошли его в доме у себя,
Щелкана Дудентьевича:
Подарки принял от них,
Чести не воздал им.
Втапоры млад Щелкан,
Зачванился он, загординился,
И они с ним раздорили:
Один ухватил за волосы,
А другой за ноги,
И тут его разорвали.
Тут смерть ему случилася,
Ни на ком не сыскалося.

Русская устная словестность,
т. II. Былины, Исторические песни,
сс. 341—345.

ХРОНОЛОГІЯ

Роки	До нашої ери
XI ст. (прибл.)	Виникнення першої держави на Закавказзі — Урарту (район Ара- рата, біля Ванського озера).
IX ст. (прибл.)	Згадка грецьким поетом Гомером в «Одісеї» про кімерійців (народ, що заселяв північне узбережжя Чорного моря).
VIII—VII ст. (прибл.)	Поява скіфів на північному узбережжі Чорного моря.
776	Перша олімпіада в Греції (початок грецької ери).
VIII ст.	Заснування Рима.
VIII ст.	Заснування грецьких колоній на південному узбережжі Чорного моря.
VII—VI ст.	Початок заснування грецьких колоній (Тіра, Ольвія, Пантікапея та ін.) на північному узбережжі Чорного моря.
660 (прибл.)	Заснування греками колонії Візантії (пізніше — Константинополь).
513	Похід перського царя Дарія Гістаспа за Дунай на скіфів.
510 (прибл.)	Початок республіки в Римі.
490—479 (прибл.)	Греко-перські війни.
484—425 (прибл.)	Грецький історик Геродот («Батько історії»).
V ст.	Відомості грецького історика Геродота про Скіфію і скіфів.
V ст.	Відомості про скіфів у грецького трагіка Есхіла.
V—IV ст.	Відомості про скіфів у грецького лікаря Гіпократа.
IV ст. (прибл.)	Поява з Азії сарматів у Причорномор'ї.
340 (прибл.)	Поразка скіфів Філіппом, царем македонським.
336—323	Царювання Олександра Македонського.
323—301	Боротьба полководців Олександра Македонського (діадохів) за його спадщину.
264—241 218—201 149—146	Пунічні війни Рима з Карфагеном (закінчилися поразкою і зни- щенням Карфагена).
146	
100—44	
II ст.	Завоювання Греції Римом.
88—85 74—63 73—71	Гай Юлій Цезар (державний діяч і полководець Рима). Повстання скіфів-рабів (на чолі з Савмаком) проти греків-рабо- власників у Пантікапеї (сучасна Керч). Війни Рима з Мітрідатом, царем понтійським, які закінчились поразкою Мітрідата.
I ст.	
I ст.	
(прибл.)	Повстання рабів на чолі з Спартаксом у Римській державі.
I ст.	Виникнення азбуки в Грузії.
(прибл.)	Відомості про скіфів у грецького географа Страбона.
46	Реформа Гаєм Юлієм Цезарем календаря («юліанський стиль»).
Нашої ери	
I—II ст.	Згадки римських та грецьких письменників про слов'ян (венедів).
92	Похід армії на чолі з Пан-Чао (Китай) до Каспійського моря.
II ст.	Поява аланів біля Дніпра.
III ст.	Поява готів на північному узбережжі Чорного моря.
313	Міланський едикт (християнство в Римській Імперії визнано дозво- леною релігією).

- 330 Перенесення столиці Римської імперії з Рима в Константинополь.
- 370-ті Поява гунів на Сході Європи і розгром ними готів.
- 376 Перехід готів за Дунай.
- 395 Поділ Римської Імперії на Східну і Західну.
- 445 Аттіла стає головним вождем гунів.
- 450—452 Походи гунів на чолі з Аттілою на Західну Європу.
- 451 Каталаунська битва (поразка гунів на Каталаунських полях — біля Шалона на Марні — військом римлян і вестготів).
- 453 Смерть головного вождя гунів Аттіли (початок розпаду царства гунів).
- 476 Падіння Західної Римської Імперії.
- V—VI ст. Поява болгар у Східній Європі; утворення держави болгар на Волзі.
- VI—VIII ст. Авари в Причорномор'ї і на Дунаї.
- VI ст. Поділ слов'ян на східних і західних.
- (прибл.) Царювання Юстиніана у Візантії.
- 527—565 Утворення Хазарської держави на Сході Європи.
- VI ст. Магомет (основоположник магометанської релігії).
- 571—632 Початок магометанської ери.
- 622 Початок занепаду аварів.
- VII ст. (друга чверть) Поява болгар на Дунаї.
- VII ст. Захоплення арабами Грузії.
- 643—645 Захоплення арабами Хорезма (Туркестана).
- VIII ст. Завоювання арабами Іспанії.
- 711 Розквіт Хазарського каганату.
- VIII ст. Перший напад норманів на Ірландію.
- 747 Відомості про «Русь» у житті Стефана Сурожського.
- Кінець VIII поч. IX ст. (прибл.) Відомості про «Русь» у житті Георгія Амастридського.
- IX ст. (поч.) Поява печенігів у місцевості між Волгою і р. Яіком (Урал) і рух печенігів до Дніпра.
- 839 Відомості Бертінських аналів про прибуття до Людовіка Побожного в складі посланців Візантійського імператора Феофіла і послів «хакана» русів.
- IX ст. Кінець залежності Грузії від арабів.
- (середина) Похід Русі на Константинополь (Царград).
- 860 Князювання Рюрика в Новгороді.
- 862—879 Складання слов'янської азбуки Кирилом і Мефодієм.
- 863 (прибл.) Виступ у Новгороді люду на чолі в Вадимом проти Рюрика.
- 864 Князювання Олега.
- 879—912 Похід Олега з Новгорода на південь, захоплення Олегом Києва і перенесення Олегом столиці з Новгорода в Київ.
- 882 Похід київського князя Олега на деревлян.
- 883 Похід київського князя Олега на сіверян.
- 884 Походи київського князя Олега на радимичів, уличів, тиверців.
- 885 Похід київського князя Олега на Константинополь.
- 907 Договір київського князя Олега з Візантійською державою.
- 911 Князювання Ігоря Рюриковича в Київській Русі.
- 912—945 Повстання деревлян проти київського князя Ігоря.
- 913 Похід Русі на узбережжя Каспійського моря.
- 913—914 (прибл.) Підкорення київським князем Ігорем деревлян.
- 914 Перший прихід печенігів на Київську Русь.
- 915 Війна київського князя Ігоря з печенігами.
- 920 Похід київського князя Ігоря на Константинополь.
- 941 Похід Русі на Каєпійське море.
- 943—944 Договір київського князя Ігоря з Ввізантією.
- 945 Похід київського князя Ігоря за даниною на деревлян і вбивство деревлянами Ігоря.
- 945 Князювання Ольги в Київській Русі.
- 946 Похід київської княгині Ольги на деревлян; придушення Ольгою повстання деревлян.
- 957—972 Князювання Святослава Ігоревича в Київській Русі.

- 964, 966 Завоювання київським князем Святославом вятичів.
 965 Розгром київським князем Святославом Хазарського каганату.
 967 Похід київського князя Святослава на дунайських болгар.
 968 Напад печенігів на Київ.
 969 Смерть княгині Ольги.
 970 Київський князь Святослав призначає синів князями-намісниками:
 Ярополка—в Києві, Олега—в деревлян, Володимира—в Новгороді.
- 970—971 Війна київського князя Святослава з Візантійською державою.
 972 Загибель київського князя Святослава в битві з печенігами біля Дніпровських порогів.
- 972—980 Князювання Ярополка Святославича в Києві.
 977 Початок воєн між синами Святослава (загибель Олега, втеча Володимира до варягів).
 980 Розгром київського князя Ярополка новгородським князем Володимиром.
- 980—1015 Князювання Володимира Святославича в Київській Русі.
 981 Приєднання київським князем Володимиром червенських міст (в Галичині й на Волині) до своїх володінь.
- 981—982 Походи київського князя Володимира на вятичів.
 983 Похід київського князя Володимира на ятвягів.
 984 Похід київського князя Володимира на радимичів.
 988 Київський князь Володимир допомагає візантійському імператорові Василю в боротьбі проти Варди Фоки (полководця, який повстав проти Василя).
 988 Введення християнства на Русі.
 992 Збудування князем Володимиром Білгорода (на р. Ірпені).
- 993, 996, 997 Напади печенігів на Київську Русь.
 Х ст. Збудування київським князем Володимиром укріплень на рр. Сулі, (кінець) Стугні й Трубежі.
- 1015—1019 Князювання Святополка Володимировича Окаянного в Києві.
 Боротьба між синами князя Володимира Святославича.
 1015 Вбивство київським князем Святополком братів Бориса, Гліба і Святослава.
 1016 Перемога новгородського князя Ярослава Володимировича над київським князем Святополком біля Любеча (на Чернігівщині).
 1016 Початок завоювання норманами Сіцилії.
 1018 Похід польського князя Болеслава I і князя Святополка на князя Ярослава і захоплення ними Києва; народне повстання проти польських захватників і вигнання їх з Києва; захоплення червенських міст Болеславом.
 1019 Перемога князя Ярослава над князем Святополком на р. Альті (на Переяславщині).
- 1019—1054 Князювання Ярослава Володимировича Мудрого в Київській Русі.
 1021 Перемога київського князя Ярослава над полоцьким князем Брячиславом Ізяславичем.
 1022 Перемога тмутараканського князя (Тмутаракань—на березі Керченської протоки—сучасна Тамань) Мстислава Володимировича над касогами.
 1024 Голод і стійхійне народне повстання в Суздальській землі.
 1024 Захоплення тмутарканським князем Мстиславом Чернігова.
 1024 Перемога чернігівського князя Мстислава Володимировича над київським князем Ярославом при Листвені (на Чернігівщині).
 1026 Угода між князями Ярославом і Мстиславом (Київ залишився під владою Ярослава, а Мстиславові залишився Чернігів).
 1030 Відвоювання київським князем Ярославом Белза в Польщі.
 1030 Похід київського князя Ярослава на Чудь.
 1031 Похід київського князя Ярослава і чернігівського князя Мстислава на Польщу і відвоювання ними у Польщі червенських міст.
 1036 Смерть чернігівського князя Мстислава і об'єднання всієї Київської Русі під владою Ярослава.
 1036 Остаточний розгром печенігів київським князем Ярославом під Києвом.
 XI ст. Захоплення Угорщиною Закарпатської Русі.
 (прибл.)
 XI ст. Рух половців зза р. Яіка на південний захід.
 (30—40-ві)
 1037 Закладення київським князем Ярославом Софіївської церкви і збудування «Золотих воріт» у Києві.

- 1038 Похід київського князя Ярослава на ятвягів.
 1040 Похід київського князя Ярослава на Литву.
 1041 Похід київського князя Ярослава на Польщу.
 1043 Похід війська київського князя Ярослава на Візантію.
 1044 Початок князювання Всеслава Брячиславича в Полоцьку.
 1045 Закладення князем Володимиром Ярославичем Софіївської церкви в Новгороді.
 1047 Похід київського князя Ярослава на Польщу.
 XI ст. Початок виникнення літописів у Києві й Новгороді (перші літописні ізводи).
 (близько середини).
 XI ст. Заснування Києво-Печерського монастиря.
 (середина).
 1051 Поставлення Іларіона митрополитом у Києві (перший митрополит з руських).
 XI ст. Написання «Слова о законі и благодати» Іларіона.
 (50-ті) Смерть Новгородського князя Володимира Ярославича.
 1052 Початок князювання Ізяслава Ярославича в Києві.
 1054 Похід половців на Переяславщину і угода з ними переяславського князя Всеволода Ярославича
 1055 Похід половців на Переяславщину і угода з ними переяславського князя Всеволода Ярославича
 1056—1057 Написання дияконом Григорієм євангелія для новгородського посадника Остромира (Остромирово євангеліє).
 1060 Похід князів: київського Ізяслава, переяславського Всеволода, чернігівського Святослава і полоцького Всеслава на торків.
 Половці осідають у басейні Дона і Волги.
 XI ст. Напад половців на Київську Русь (на Переяславщину).
 (60-ті) Захоплення князем Ростиславом Володимировичем Тмутаракані у князя Гліба Святославича.
 1061 Битва при Гастінсі (початок завоювання Англії норманами).
 1064 Війна князів Ярославичів (Ізяслава, Святослава, Всеволода) проти Всеслава Брячиславича, князя полоцького; поразка Всеслава.
 1066 Напад половців на Київську Русь.
 1067 Стихійне народне повстання в Києві. Вигнання князя Ізяслава з Києва; кияни ставлять князем Всеслава Брячиславича.
 1068 Похід польського короля Болеслава II і князя Ізяслава на Київ і придушення повстання. Народне повстання проти польських захватників і вигнання їх з Києва.
 1069 Виступ волхва в Новгороді проти християнства.
 1071 Стихійне повстання селян у Ростовській землі.
 1071 Римський папа Григорій VII (зміцнення світської влади римських пап).
 1073—1085 Вигнання князями: Чернігівським Святославом і переяславським Всеволодом князя Ізяслава з Києва.
 1073 Князювання Святослава Ярославича в Києві.
 1073 Написання «Ізборника Святослава» (пам'ятник давньоруської писемності).
 1076—1077 Князювання Всеволода Ярославича в Києві.
 1077 Повернення князя Ізяслава Ярославича в Київ.
 1078 Битва на «Нежати́ній ниві» (біля Чернігова) між князями: Ізяславом і Всеволодом Ярославичами, з одного боку, і Олегом Святославичем і Борисом Вячеславичем—з другого. Поразка війська Олега і Бориса.
 1078—1093 Князювання Всеволода Ярославича в Києві.
 1089—1125 Царювання Давида в Грузії.
 1092 Морова епідемія в Київській Русі.
 1092, 1093 Напади половців на Київську Русь.
 1093—1113 Князювання Святополка Ізяславича в Києві.
 1094 Початок відокремлення Чернігівсько-Сіверської землі від Києва.
 1094—1113 Князювання Володимира Всеволодовича Мономаха в Переяславі.
 1095 Клермонський собор (початок хрестових походів).
 1096—1099 Перший хрестовий похід (на чолі походу граф Гофрід Бульйонський і Раймунд Тулузький).
 1096 Напад половців на райони Києва і Переяслава.
 XI ст. Початок посилення Ростово-Суздальської Русі.
 (кінець)
 1097—1111 З'їзди князів Київської Русі.
 1097 З'їзд князів в Любечі.

- XI ст.
1097 Відокремлення Галичини від Києва.
Осліплення волинським князем Давидом Ігоровичем теребовельського князя Василька Ростиславича.
- 1100 З'їзд князів в Уветичах (Київщина).
- 1103 З'їзд князів на Долобському озері (Київщина).
- 1103 Похід князів на половців (головні учасники цього походу князі: київський Святополк, переяславський Володимир Мономах, половецький Давид, чернігівський Давид Святославич).
- 1105—1110 Напади половців (хан Бовяк) на Київську Русь.
- 1111 З'їзд князів на Долобському озері.
- 1111 Похід князів на половців (головні учасники походу князі: київський Святополк, переяславський Володимир Мономах, чернігівський Давид Святославич).
- 1112 Складання ченцем Києво-Печерського монастиря Нестором нового літописного ізводу («Повесть временных лет»).
- 1113 Смерть київського князя Святополка; стихійне народне повстання міських низів і смердів проти князівської влади, знаті, лихварів і монастирів.
- 1113—1125 Князювання Володимира Мономаха в Києві.
- 1113 «Устав» князя Володимира Мономаха.
- 1115 Збудування князем Володимиром Мономахом моста через Дніпро в Києві.
- 1116 Похід війська київського князя Володимира Мономаха на Дунай, на візантійські міста.
- 1116 Похід новгородського князя Мстислава Володимировича на Чудь.
- 1116 Редагування «Повести временных лет» ігуменом київського Михайлівського Видубецького монастиря Сильвестром.
- 1116, 1120 Походи війська київського князя Володимира Мономаха проти половців.
- 1118—1123 Боротьба київського князя Володимира Мономаха з князем волинським Ярославом Святополковичем і захоплення Мономахом Волині.
- 1118 Складення в Києво-Печерському монастирі нової редакції «Повести временных лет».
- 1118 Виступ новгородських бояр проти київського князя Володимира Мономаха; придушення Володимиром Мономахом цього виступу.
- 1119 Відібрання київським князем Володимиром Мономахом Мінська в князя Гліба Всеславича і приєднання Мінська до Києва.
- 1125—1132 Князювання Мстислава Володимировича в Києві.
- 1125 Напад половців на Баруч (в Переяславському князівстві).
- 1127—1159 Князювання Ростислава Мстиславича в Смоленську.
- 1130 Приєднання київським князем Мстиславом Володимировичем до своїх володінь Полоцького князівства.
- 1132—1139 Князювання Ярополка Володимировича в Києві.
- 1136 Стихійне народне повстання проти бояр і купців у Новгороді.
- 1136 Напад половців на Курщину.
- XII ст.
(30-ті) Відокремлення Новгороду і Полоцька від Києва.
- 1144—1152 Князювання Володимирка в Галичині.
- 1145 Повстання населення Галича і виступ князя Івана Берладника проти галицького князя Володимирка.
- 1146 Князювання Ігоря Ольговича в Києві.
- 1146 Стихійне народне повстання в Києві.
- 1146 Захоплення Києва князем Ізяславом Мстиславичем.
- 1147—1154 Боротьба за Київ князя Ізяслава Мстиславича і ростово-суздальського князя Юрія Долгорукого.
- 1147 Перша згадка в літопису про Москву.
- 1147 Вбивство киянами князя Ігоря Ольговича.
- 1147 Другий хрестовий похід (учасники — французький король Людовік VII і німецький імператор Конрад III Гогеншауфен).
- 1148 Напад половців на Рязанську землю.
- 1150, 1154 Напад половців на Переяславщину.
- 1152—1187 Князювання Ярослава Осмомисла в Галичині.
- 1155—1157 Князювання Юрія Долгорукого в Києві.
- 1156 Обнесення Москви дерев'яною стіною.
- XII ст.
(50-ті) Відокремлення від Києва Турово-Пінської, Волинської і Переяславської земель.

- 1157 Стихійне народне повстання в Києві після смерті князя Юрія Долгорукого.
- 1157—1174 Князювання Андрія Боголюбського у Владимиро-Суздальському князівстві.
- 1159 Виступ князя Івана Берладника проти галицького князя Ярослава Осмомисла; облога Берладником Ушиці; підтримка смердами Берладника.
- 1161—1167 Князювання Ростислава Мстиславича в Києві.
- 1167—1169 Князювання Мстислава Ізяславича (з Волині) в Києві.
- 1168—1170 Князювання Романа Мстиславича в Новгороді.
- 1169 Взяття і спустошення Києва військом князя Андрія Боголюбського.
- 1169—1171 Князювання Гліба (брата Андрія Боголюбського) в Києві.
- 1170 Виступ галицьких бояр проти князя Ярослава Осмомисла.
- 1170 Спроба князя Мстислава Ізяславича повернути Київ. Відступ Мстислава на Волинь. Смерть Мстислава.
- 1170 (прибл.) Початок князювання Романа Мстиславича на Волині.
- 1172 Напад половців на місцевості біля Корсуня й Києва.
- 1174 Вбивство князя Андрія Боголюбського боярами. Народні заворушення у Владимиро-Суздальському князівстві.
- 1174—1176 Боротьба у Владимиро-Суздальському князівстві між племінниками і братами князя Андрія Боголюбського.
- 1176—1194 Князювання Святослава Всеволодовича в Києві (з перервою).
- 1176—1212 Князювання Всеволода Юрійовича («Большое Гнездо») у Владимиро-Суздальському князівстві.
- 1177 Напад половців на Поросся.
- 1178 Похід владими́ро-суздальського князя Всеволода на Новгород і взяття Всеволодом Торжка.
- 1179 Похід новгородців на Чудську землю.
- 1184—1213 Царювання Тамари в Грузії.
- 1184 Похід руських князів на чолі з київським князем Святославом на половців.
- 1184, 1186 Походи війська владими́ро-суздальського князя Всеволода на волзьких болгар.
- 1185 Похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців.
- 1185—1189 Будування Успенського собору у Владимирі на Клязьмі.
- 1187 Поема Шота Руставелі (великого грузинського поета) «Витязь у тигровій шкурі».
- (прибл.) Написання «Слова о полку Ігореве».
- 1187—1199 Князювання Володими́ра Ярославича в Галичині (з перервою).
- 1187 Давній Київський літопис уперше вживає назву «Україна» у відношенні до Переяславської землі.
- 1188 Галицькі бояри виганяють князя Володими́ра Ярославича з Галичини; перше зайняття Галичини волинським князем Романом Мстиславичем; захоплення Галича Угорщиною.
- 1189—1192 Третій хрестовий похід (учасники: англійський король Річард Лев'яче Серце, французький король Філіпп II Август і германський імператор Фрідріх Барбаросса).
- 1190 Похід Чуді на Псковську землю.
- 1191—1192 Походи псковичів і новгородців на Чудь.
- 1194—1200 Князювання Рюрика Ростиславича в Києві.
- 1194—1197 Будування Дмитрівського собору у Владимирі на Клязьмі.
- 1196 Похід князя Романа Мстиславича на ятвягів.
- 1198—1216 Римський папа Інокентій III (найвищий розквіт світської влади римських пап).
- 1199 Об'єднання волинським князем Романом Мстиславичем Галичини і Волині в Галицько-Волинське князівство.
- 1199—1205 Князювання Романа Мстиславича в Галицько-Волинському князівстві.
- 1200 Зайняття галицько-волинським князем Романом Мстиславичем Києва.
- 1200—1202 Князювання Інгвара Ярославича в Києві.
- 1201 Заснування німецькими рицарями «ордена мечоносців» у Лівонії.
- 1201—1202 Похід галицько-волинського князя Романа Мстиславича проти половців.

- 1202—1204 Четвертий хрестовий похід (учасники: французькі й італійські рицарі, Венеція).
- 1203 Захоплення й спустошення князем Рюриком Ростиславичем Києва; угода галицько-волинського князя Романа з Рюриком.
- 1203—1204 Похід князів: галицько-волинського Романа Мстиславича і київського Рюрика Ростиславича проти половців. Скінення Романом Рюрика з Київського столу.
- 1203, 1206 Боротьба полочан проти німців.
- 1204—1205 Князювання Ростислава Рюриковича в Києві.
- 1204 Захоплення Константинополя хрестоносцями.
- 1204—1261 Латинська Імперія (утворена хрестоносцями після захоплення ними Константинополя).
- 1205 Похід галицько-волинського князя Романа Мстиславича на Польщу. Смерть князя Романа.
- 1206 Проголошення Темучіна Чингіс-ханом (Чингіс-хан стає на чолі татаро-монголів в Азії).
- 1206—1211 Князювання чернігівських князів Ігоревичів у Галичині.
- 1206—1212 Князювання Всеволода Черногого в Києві (з перервами).
- 1207—1208 Підкорення владими́ро-суздальським князем Всеволодом Пронським й Рязані.
- 1209 Стихійне народне повстання проти бояр у Новгороді.
- 1210—1234 Завоювання татаро-монголами Китаю.
- 1210 Напад половців на Переяславщину.
- 1210, 1213 } Напади литовців на землі Пскова й Новгороду.
- 1217, 1225 }
1211 Вбивство галицькими боярами князів Ігоревичів як помста за вбивство Ігоревичами багатьох галицьких бояр.
- 1212 Похід новгородського князя Мстислава Удалого на Чудь.
- 1212—1224 Князювання Мстислава Романовича в Києві.
- 1212—1219 Війни між синами владими́ро-суздальського князя Всеволода.
- 1213—1214 Князювання боярина Володислава в Галичині.
- 1214 Спільська угода Польщі й Угорщини про розділ Галичини і Волині; захоплення Галичини угорцями і частини Волині поляками.
- 1215 Надання англійським королем Іоанном Безземельним «Великої хартії вольностей» Англії.
- 1216 Липецька битва. Перемога князів—новгородського Мстислава Удалого і ростовського Константина Всеволодовича над князями—владимирським Юрієм і переяславським Ярославом Всеволодовичами.
- 1217—1221 П'ятий хрестовий похід (на чолі походу—угорський король Андрій).
- 1217 Перемога псковичів і новгородців на чолі з князем псковським Володимиром над німцями біля Оденпе (на захід від Чудського озера).
- 1219—1221 Завоювання татаро-монголами Хорезма (Туркестана).
- 1219—1263 Князювання Міндовга в Литві.
- 1219 Виступ галицького населення проти угорських загарбників.
- 1219—1227 Князювання Мстислава Удалого в Галичі (з перервою).
- 1219 Князь Данило Романович відвоює в Польщі Волинь.
- 1219, 1222, }
1223 } Походи новгородців на німецьких рицарів.
- 1220—1224 Похід полководців Чингіс-хана—Джебе й Субутая в Європу.
- 1221 Перемога князя Мстислава Удалого над поляками й угорцями біля Галича.
- 1221 Заснування владими́ро-суздальським князем Юрієм в землях Мордві Нижнього Новгорода (тепер—Горький).
- 1223 Вторгнення татаро-монголів на Кавказ; завоювання ними Кавказу.
- 1224 Битва руських князів (головні між князями: київський—Мстислав Романович, галицький—Мстислав Удалой і чернігівський—Мстислав Святославич) і половців з татаро-монголами на р. Калці; поразка руських князів і половців.
- (травень) 1224 Захоплення німцями Юр'єва.
- 1226 Поява німецького Тевтонського рицарського ордену в Пруссії.
- 1227 Вторгнення поляків і угорців у Галичину і відбиття цього вторгнення князями Мстиславом Удалим и Данилом Романовичем.
- 1227 Смерть Чингіс-хана.
- 1228—1229 Шостий хрестовий похід (на чолі—німецький імператор Фрідріх II).
- 1228 Смерть князя Мстислава Удалого.

- 1229 Похід Мордви на Нижній Новгород.
- 1229, 1234 Напади литовців на новгородські землі.
- 1230—1233 Боротьба князя Данила Романовича проти угорських загарбників в Галичині.
- 1231—1232 Завоювання татаро-монголами Грузії й Вірменії.
- 1234 Похід новгородців на німців під Юр'їв.
- 1235 Захоплення Галича чернігівським князем Михайлом Всеволодовичем.
- 1235—1237 Князювання Ростислава Михайловича в Галичі. Боротьба між Ростиславом і Данилом Романовичем.
- 1236 Початок князювання Олександра Ярославича в Новгороді.
- 1236—1238 Князювання Ярослава Всеволодовича в Києві.
- 1236 Завоювання татаро-монголами волзьких болгар.
- 1237 Об'єднання німецького Тевтонського ордена з орденом «Мечоносців».
- 1237 Початок навали татаро-монголів на чолі з Батием на руські землі; захоплення татарами Рязані, Москви.
- 1237 Захоплення німецькими рицарями, за допомогою подільського князя Кондрата, Дорогичина (Північна Волинь).
- 1238 Зайняття князем Данилом Романовичем Галича.
- 1238 Відбиття галицьким князем Данилом німецького вторгнення і повернення Дорогичина.
- 1238 Захоплення Батием Володимира, Торжка, Козельська, Ростова, Твері (тепер Калінін) і Суздаля.
- 1238 Розгром татарами владимиро-суздальського князя Юрія Всеволодовича на р. Сіті.
- 1238—1239 Князювання Михайла Всеволодовича в Києві.
- 1238 Розгром татарами половців; переселення половців за Дунай і в Угорщину.
- 1239 Завоювання татарами Криму.
- 1239 Захоплення татарами Чернігова й Переяслава.
- 1239 Князювання Ростислава Мстиславича в Києві.
- 1240 Перемога новгородського князя Олександра над шведами на (липень) р. Неві.
- 1240 Зайняття князем Данилом Романовичем Києва.
- 1240 Захоплення німцями Пскова.
- 1240 Захоплення й зруйнування Києва татарами.
- (грудень)
- 1241 Спустошення татарами Галичини й Волині.
- 1241 Народні заворушення проти бояр у Бакоті (Галичина).
- 1241 Перемога татар при Вальдштадті над польсько-німецьким військом.
- 1241 Виступ князя Ростислава Михайловича, болоховських князів і великих галицьких бояр проти князя Данила Романовича.
- 1242 Звільнення новгородським князем Олександром Невським Пскова від німців.
- 1242 Перемога новгородського князя Олександра Невського над німецькими рицарями на Чудському озері («Льодове побоїще»).
- (5 квітня) 1240-ві Заснування татаро-монголами своєї держави, «Золотої Орди» (на р. Волзі, столиця — Сарай).
- 1245 Перемога галицького князя Данила Романовича під Ярославом над поляками, угорцями й князем Ростиславом Михайловичем.
- 1245 Напад литовців на місцевість біля Торжка й Торопця.
- 1245 Подорож галицького князя Данила Романовича в Орду.
- 1245—1247 Подорож посла папи Інокентія IV монаха П'яно-Карпіні до татар.
- 1246 Вбивство татарами в Орді чернігівського князя Михайла Всеволодовича.
- 1248—1250 Сьомий хрестовий похід (на чолі з французьким королем Людовіком IX).
- 1250 Розгром литовським князем Міндовгом німецьких рицарів при Дурбені.
- 1250-ті Перша історична звістка про Львів.
- XIII ст. Завоювання галицьким князем Данилом Романовичем землі ятвягів.
- (кінець 40-х—початок 50-х)
- XIII ст. Боротьба галицького князя Данила Романовича проти татар.
- (50-ті)
- 1252 Війна галицького князя Данила Романовича з литовським князем Міндовгом.
- 1253 Напад німців на Псков.

- 1253 Похід псковичів і новгородців на німців у Лівонію.
 1257 Перепис татарами і оподаткування даниною Суздальської, Рязанської і Муромської земель.
- 1259 Накладення татарами данини на Новгород.
 1259—1260 Походи татар на чолі з воеводою Бурундаем на Галичину й Волинь і знищення там міських укріплень.
- 1260 Повстання прусів проти німецьких рицарів.
 1261—1453 Царювання династії Палеологів у Візантії (після вигнання хрестоносців і кінця Латинської імперії).
- 1262 Повстання проти татар у Ростові, Володимирі, Суздалі, Ярославі й Переяславі.
- 1263 Смерть князя Олександра Невського.
 1264 Смерть князя Данила Романовича.
 1264—1301 Князювання Лева Даниловича в Галичині.
 (прибл.)
- 1267—1269 Князювання Шварна Даниловича в Литві.
 1268 Перемога руських на чолі з князем переяславським (Переяслав-Заліський) Дмитром Олександровичем над німцями при Раковорі.
 (18 лютого)
- 1270 Восьмий хрестовий похід (на чолі з французьким королем Людовіком IX).
- 1270 Смерть волинського князя Василька Романовича.
 1270—1289 Князювання Володимира Васильковича на Волині.
 1270-ті Грамота татарського хана Менгутеміра митрополитові Кирилу про пільги православної церкві.
- 1275, 1277 Походи князя Лева Даниловича Галицького на литовців.
 1275 Перепис татарами населення Русі.
 1278 Спустошення татарами Рязанського князівства.
 1283—1284 Війна новгородців із шведами.
 1286 Спустошення татарами на чолі з ханом Телебугою Галичини й Волині.
- 1289 Початок князювання Мстислава Даниловича на Волині.
 1290 Повстання в Ростові проти татар.
 1298 Відбиття псковичами нападу німців.
 1300 Переселення митрополита Максима з Києва у Владимир на Клязьмі.
- 1300 Збудування шведами в гирлі Охти фортеці Ланцкрони.
 1301 Здобуття новгородцями Ланцкрони.
 1301—1308 Князювання Юрія Львовича в Галицько-Волинському князівстві.
 (прибл.)
- XIV ст. Поява вогнепальної зброї в європейських арміях.
 (1-а половина).
- 1304 Початок боротьби московських князів з тверськими.
 1308—1323 Князювання Андрія й Лева Юрійовичів у Галичині й на Волині.
 (прибл.)

ГЕНЕАЛОГІЧНІ ТАБЛИЦІ¹⁾

I. Рюриковичі

					Рюрик (879)	Синеус (865)	Трувор (865)						
					Олег (912)	Ігор = Ольга (945) (969)							
					Святослав (972)								
					Ярополк (980)	Олег (977)	Володимир (1015)						
Вишеслав	Ізяслав (1001)	Святополк Окаянний (1019)	Ярослав Мудрий (1054)	Всеволод	Святослав (1015)	Мстислав (1036)	Борис (1015)	Гліб (1015)	Станіслав	Позвизд	Судислав (1063)		
	Брячислав (1044)	Володимир (1052)	Ізяслав (1078)		Святослав (1076)				Всеволод (1093)		Ігор (1060)	Вячеслав (1057)	
	Всеслав (1101)	Ростислав (1066)	Святополк (1113)	Ярополк	Гліб (1078)	Олег (1115)	Давид (1123)	Роман (1079)	Яро- слав (1129)	Володимир Мономах (1125)	Ростислав (1093)	Давид (1112)	Борис (1078)
			Ярослав (1123)	Ярослав (1102)									
Рогвольд	Святослав	Роман (1116)	Давид	Гліб (1118)	Ростислав	Борис (1128)							

¹⁾ В дужках подано дату смерті; значком = відзначено шлюб.

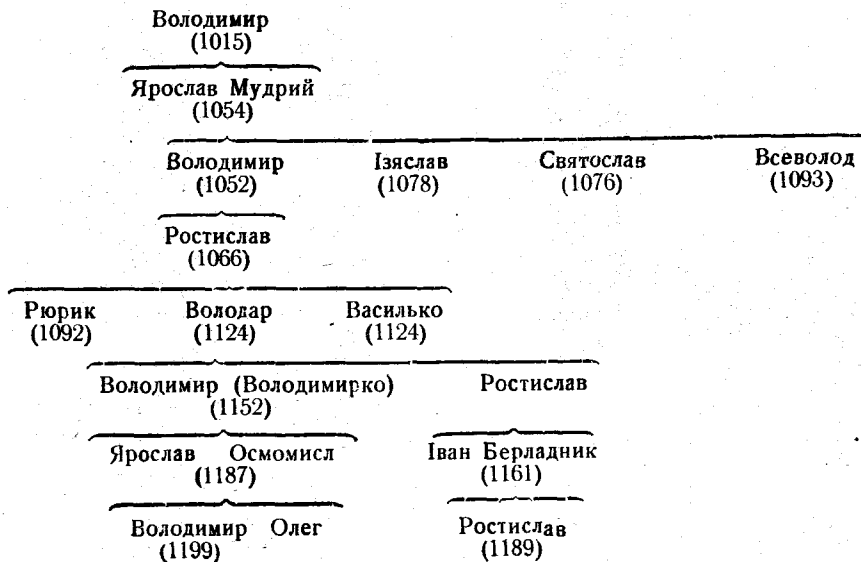
II. Мономаховичі

Володимир (1015)															
Ярослав Мудрий (1054)															
Володимир (1052)			Ізяслав (1078)			Святослав (1076)			Всеволод (1093)						
								Володимир Мономах (1125)		Ростислав (1093)					
Мстислав (1132)		Ярополк (1139)		Святослав (1114)		Вячеслав (1154)		Роман (1119)	Юрій Долгорукий (1157)		Андрій (1141)				
Ізяслав (1154)	Всеволод (1138)	Святополк (1154)	Ростислав Смоленський (1168)	Володимир (1171)	Ростислав (1151)	Андрій Боголюб- ський (1174)	Гліб (1171)	Борис (1159)	Мстислав Ярослав (1199)	Василько (1149)	Михалко (1176)	Всеволод „Большое гнездо“ (1212)			
Мстислав (1170)		Ярослав	Ярополк (1168)	Роман (1180)	Рюрик	Давид (1197)	Мстислав (1180)					Константин (1218)	Юрій (1238)	Ярослав (1246)	
Роман (1205)	Інгвар	Мстислав Німий		Ізяслав								Олександр Невський (1263)	Андрій (1264)	Ярослав (1272)	Василь (1276)

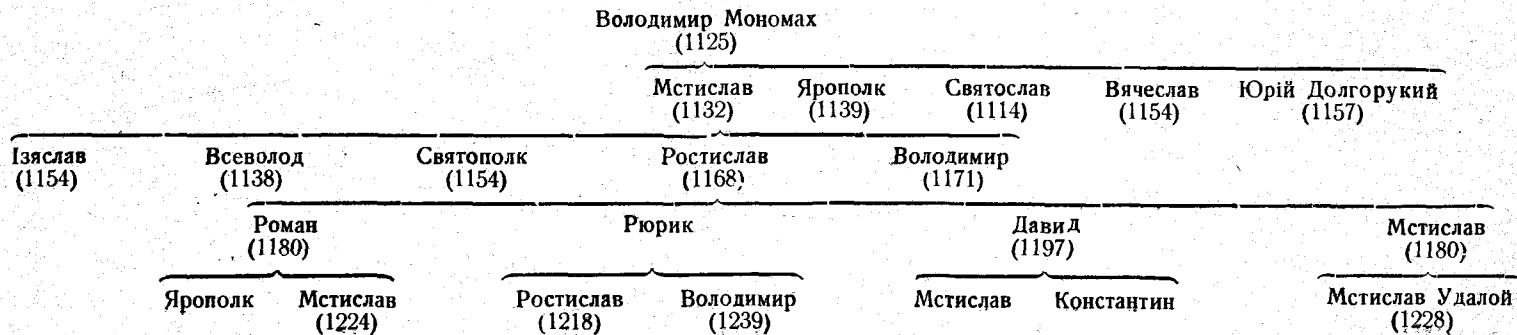
III. Ольговичі (чернігово-сіверські)

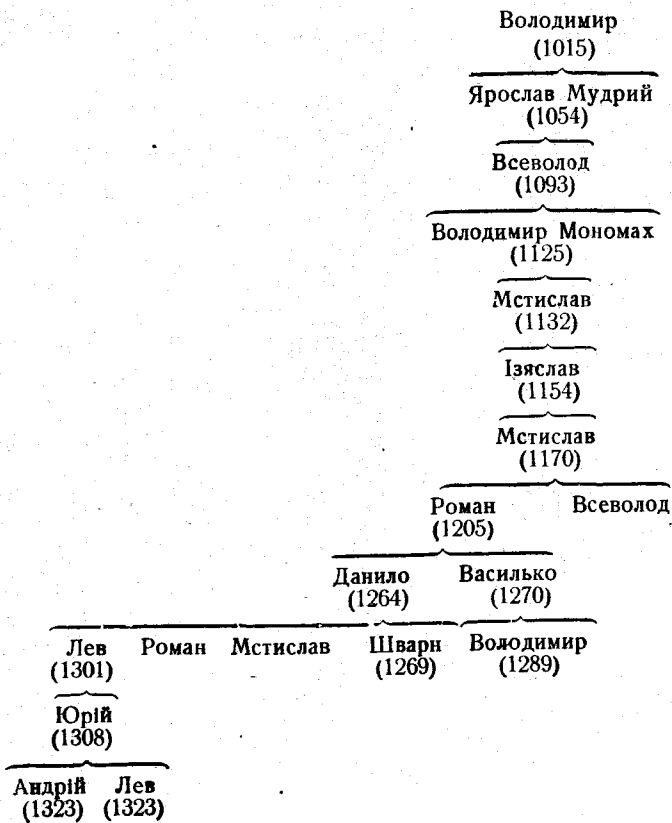
IV. Ростиславичі (галицькі)

V. Ростиславичі (смоленські)

VI. Романовичі (галицько-волинські)

VII. Ярославичі (тверські)

Володимир Мономах
(1125)

Мстислав (1132)	Ярополк (1139)	Святослав (1114)	Вячеслав (1154)	Юрій Долгорукий (1157)
--------------------	-------------------	---------------------	--------------------	---------------------------

Ростислав (1151)	Андрій Боголюбський (1174)	Гліб (1171)	Борис (1159)	Мстислав	Василько (1149)	Михалко (1176)	Всеволод „Большое гнездо“ (1212)
---------------------	----------------------------------	----------------	-----------------	----------	--------------------	-------------------	--

Константин (1218)	Юрій (1238)	Ярослав (1246)
----------------------	----------------	-------------------

Олександр Невський (1263)	Андрій (1264)	Ярослав (1272)	Василь (1276)
---------------------------------	------------------	-------------------	------------------

Святослав (1265)	Михайло (1318)
---------------------	-------------------

Дмитро (1325)	Олександр (1339)	Константин (1346)	Василь (1368)
------------------	---------------------	----------------------	------------------

VIII. Владимиро-Суздальсько-Московські князі

										Володимир (1015)																	
										Ярослав Мудрий (1054)																	
										Всеволод (1093)																	
										Володимир Мономах (1125)																	
										Юрій Долгорукий (1157)																	
Ростислав (1151)		Андрій Боголюбський (1174)		Борис (1159)		Гліб (1171)		Мстислав		Михайло (1176)		Василько (1149)		Всеволод „Большое Гнездо“ (1212)													
Мстислав		Мстислав Юрій (1172)		Володимир (1187)		Ярослав (1199)				Константин (1218)		Юрій (1238)		Ярослав (1246)													
										Василько (1238)		Всеволод (1238)		Всеволод (1238)		Володимир (1238)		Мстислав (1238)		Олександр Невський (1263)		Андрій (1264)		Ярослав (1272)		Василь (1276)	
														Андрій (1304)		Василь (1271)		Дмитро (1294)		Данило (1303)							
														Юрій (1325)		Іван (1341)		Олександр (1309)		Опанас (1322)				Борис (1320)			

ПОКАЖЧИК НАИГОЛОВНІШИХ ІМЕН¹⁾

- Адулб — руський посол до Візантії (42) 2).
- Адунь — руський посол до Візантії (42).
- Аепа, Аепак, Аеполь — половецький князь (92, 207).
- Азвяк Таврулович — татарський цар (248—250).
- Азгулуй — половецький князь (208).
- Аішвно, Аішко, Аікш Рускович — литовський князь (170).
- Акім — єпископ туровський (98).
- Акіндін — киево-печерський ігумен (114).
- Аклан — половецький князь (208).
- Акун — руський князь (42).
- Алвад — руський посол до Візантії (42).
- Алдан — руський посол до Візантії (42).
- Алдан — руський князь (42).
- Александр — див. Олександр.
- Алексій — див. Олексій.
- Алі-ібн-Аль-Гайтам — цар Шірвана (68).
- Алін — татарський воєначальник (181).
- Алтунопа, Олтунопа — половець (89).
- Алчедай — воевода ординський (180).
- Амінод — руський князь (42).
- Анатолій — гун (19).
- Анемас — охоронець візантійського імператора (62, 63).
- Антоній — один з основоположників Києво-Печерського монастиря (114, 115).
- Андрій — галицький воевода (152).
- Андрій — двірський боярин (170—172).
- Андрій — зять князя Мстислава (149).
- Андрій — королевич угорський (154—156).
- Андрій — королевич, син короля угорського Андрія II, потім сам угорський король (151, 153, 154).
- Андрій Володимирович — князь володимиро-волинський і переяславський (92—95, 104, 105).
- Андрій Всеволодич — князь чернігівський (175).
- Андрій Всеволодич — князь (167).
- Андрій Климович — посадник новгородський (186).
- Андрій Олександрович — князь городецький і володимирський (178—182, 188, 189).
- Андрій Юрійович Боголюбський — князь (101, 106, 110, 111, 113).
- Андрій Ярославич — суздальський князь (166, 167, 169, 171, 221, 222, 224).
- Андріаш Велвен — магістр лівонський (164, 220).
- Аполлодор — грецький письменник (15).
- Апраксія (Опраксія) — жінка князя Володимира в билинах (234, 236, 238—240).
- Апубкар — руський посол до Візантії (42).
- Аркадій — єпископ новгородський (107).
- Арсланата — половецький князь (89).
- Артемій — єпископ галицький (157, 169).
- Арфаст — руський князь (42).
- Асадук — князь половецький (206).
- Асін — половецький князь (207).
- Аскольд, Оскольд — київський князь (36, 37).
- Асупа — половецький князь (89).
- Аттила — вождь гунів (18—24).
- Ахмат, Охмат — баскак татарський (182—184).
- Ахмет-ібн-Фадлан-ібн-Аббас-ібн-Рашид-ібн-Хаммад — арабський посол до болгар (64, 65, 68).
- Ахрамей — шурин царя татарського в билинах (240—250).
- Багубарс — половецький князь (207, 208).
- Байдар — воєначальник татарський (163).
- Баймур — воєначальник татарський (176).
- Балай — багатир татарський (169).
- Баракчинова — татарська княгиня (173).
- Басті — половецький князь (148, 150).
- Бастій — воевода берендеїв (113).
- Батій — хан Золотої Орди (161—163, 169, 172, 173, 177, 190, 192, 195, 199, 222).
- Башкорд — князь половецький (107).

¹⁾ Показчики і пояснення склала К. О. Лазаревська.

²⁾ В дужках подані сторінки, на яких згадується дана особа.

- Бела — королевич, син короля угорського, потім сам король (154, 163).
Белдюзь — половецький князь (89).
Белкатгін — половецький князь (206).
Бергель — шведський король (164, 165).
Беркай — татарський воевода (176, 177).
Берн — руський князь (42).
Бечак — татарський воєначальник (163).
Бирюй — татарський воєначальник (163).
Блуд — воевода (48).
Болеслав — князь вратиславський (95).
Болеслав II — польський король (77, 83, 195).
Болеслав — князь мазовецький (169, 170).
Борис — болгарський цар (60).
Борис — новгородський боярин (145).
Борис Володимирович — ростовський князь (49, 75—78, 88, 101, 114, 164, 165, 220).
Борис Вячеславович — тмутараканський князь (206, 210).
Борис Гюргевич (Юрійович) — князь білгородський і туровський (101, 105).
Борис Жидиславич — боярин (113).
Боняк — половецький хан (86, 87, 207).
Боріч — руський посол до Візантії (42).
Борут — волхв (171).
Бот — угорський боярин (146).
Бруно — старшина німецьких рицарів (152).
Бруні — руський посол до Візантії (42).
Брячислав Ізяславич — полоцький князь (82, 212).
Брячислав Василькович — полоцький князь (109, 213).
Будий — воевода (77).
Бурондай — татарський воєначальник (161, 163, 175, 176).
Бурчевич — половецький князь (208).
Вадим Хоробрий — новгородець (37).
Вард Склір — магістр візантійського імператора (58—60, 63).
Варлаам — ігумен Києво-Печерського монастиря (115, 116).
Варяжко — отрок (48).
Василь — князь козельський (161, 162).
Васильїй — візантійський імператор (47).
Василь — половець (97, 102).
Васильїй Борисович — шурина татарського в билінах (248, 250).
Василь Глібович — галицький воевода (172).
Василь Олександрович — князь (178).
Василь Ярополкович — князь (11, 112).
Василь Волкович — посланець (112).
Василь Молза — дяк (145).
Василь Настасьїч — вишгородський боярин (112).
Василь Теодоркан — магістр візантійський (116).
Василько Всеславич — князь (213).
Василько Гаврилович — галицький воевода (145, 149, 151, 154).
Василько Глібович — боярин (172).
Василько Коцстантинович — ростовський князь (150).
Василько Леонович (Маричич) — князь (94, 95).
Василько Мстиславич — князь (152).
Василько Романович — волинський князь (146, 148, 150, 152—156, 162—164, 168—173, 174—176, 195, 196).
Василько Ростиславич — теребовльський князь (27, 87, 88, 92).
Василько Ярополкович — князь (111).
Василько Юрійович — князь (106).
Велізарій — візантійський полководець (30).
Велмуд, Веремуд — руський посол до Візантії (38, 39).
Верхуслава Всеволодовна — княжна (95).
Веспасіан — римський імператор (13, 219).
Вишата Янович — воевода руський (81).
Вишата — воевода галицький (170).
Вишеслав Володимирович — князь (49).
Вігіла — візантійський посол до Атілі (19—21).
Владіслав II — польський король (168, 172).
Вліда — гун (23).
Воїк — князь (42).
Воїст — руський посол до Візантії (42).
Волдрис — галицький боярин (154).
Володар Ростиславич — див. Володимир Ростиславич.
Володимир Андрійович — дорогобузький князь (104—106, 109—113).
Володимир Васильович (Володша) — полоцький князь (109).
Володимир Васильович — володимиро-волинський князь (148, 150, 155—157, 185—187).
Володимир Володарич — галицький князь (95, 96, 212).
Володимир Всеволодович Мономах — князь (27, 86—93, 144, 149, 151, 177, 188, 204, 212, 219).
Володимир Глібович — князь (212).
Володимир Давидович — чернігівський князь (95, 99, 100, 102—105).
Володимир Данилович — володимирський князь (186, 187).
Володимир Ігорович — новгород-сіверський князь (139, 141, 210—214).
Володимир Мстиславич — дорогобузький і кївський князь (97, 98, 100, 103, 104, 108, 111, 112, 210).
Володимир Ростиславич (Володар) — перемський і теребовльський князь (87, 88, 92, 213).
Володимир Рюрикович — князь (148, 149).
Володимир Святославич — князь (45, 48—51, 75, 80, 114, 116, 177, 204, 209, 213, 219, 221, 226, 231—235, 237, 238).

- Володимир Святославич—рязанський князь (98, 101, 102).
- Володимир Ярославич—новгородський князь (80, 81, 210).
- Володимир Ярославич—галицький князь (137, 141, 142, 155, 157).
- Володислав—новгородський боярин (96, 115).
- Володислав—воевода (137).
- Володислав—галицький тисяцький (155).
- Володислав Воротиславич—воевода (111).
- Володислав Юрійович—галицький боярин (154).
- Володша—див. Володимир Васильович.
- Волчий Хвост—воевода (49).
- Вольга—див. Ольга.
- Вольга Святославич—багатир у билинах (225—228).
- Ворш—польський воевода (171).
- Всеволод Васильович—князь (210).
- Всеволод Володимирович—князь волинський (49, 85).
- Всеволод Глібович—пронський князь (211).
- Всеволод Давидович—муромський князь (92).
- Всеволод Святославич Чермний—князь (212).
- Всеволод (Всеволодко) Давидович—городенський князь (92).
- Всеволод Олександрович—князь (172).
- Всеволод Ольгович—київський князь (94—98, 211).
- Всеволод Святославич (Буй-тур)—курсько-трубчевський князь (109, 112, 139—141, 209—214).
- Всеволод Мстиславич—князь новгородський (87, 212).
- Всеволод Мстиславич—новгородський і смоленський князь (95).
- Всеволод Мстиславич—князь (148, 150).
- Всеволод Юрійович («Большое Гнездо») — володимирський князь (113, 137, 144, 161, 177, 219).
- Всеволод Ярославич—київський князь (81, 82, 119—120, 177, 181, 210).
- Веслав Брячиславич—полоцький князь (82—84, 88, 206, 213).
- Вузівлев—руський посол до Візантії (42).
- Вуефаст—руський посол до Візантії (42).
- Вячеслав—галицький воевода (152, 153).
- Вячеслав Володимирович—туровський князь (91—95, 99).
- Вячеслав Ярополкович—князь (89).
- Вячеслав Ярославич—смоленський князь (80, 81, 212).
- Вяток, Вятко—легендарний родоначальник вятчів (29).
- Гаврило Гориславич—псковський воевода (166).
- Гаврило Душилович—галицький воевода (166).
- Гаврило Іворович—галицький воевода (146).
- Гаврило Олексиніч—воїн Олександра Невського (165).
- Галдад—кардинал папи римського (222).
- Гемеб'як—татарський воевода (148).
- Гемонд—кардинал папи римського (222).
- Георгій—отрок князя Бориса Володимировича (76).
- Георгій—див. Юрій, Гюргі.
- Гзак, Кза—половецький князь (210, 214).
- Гліб Васильович—білозерський князь (177).
- Гліб Васильович—воевода галицький (145).
- Гліб Володимирович—муромський князь (49, 76, 77, 88, 111, 116, 164, 165, 220).
- Гліб Всеславич—мінський і половецький князь (91, 92, 93).
- Гліб Гюргович (Юрійович)—перяславський і київський князь (101, 102, 108, 113, 137).
- Гліб Зеремевич—галицький боярин (145, 152, 153, 155, 156).
- Гліб Олегович—курський князь (211).
- Гліб Рокошич—київський боярин (106).
- Гліб Ростиславич—рязанський князь (144, 212).
- Гліб Святославич—новгородський князь (85, 206, 207, 217).
- Гліб Судилович—галицький боярин (146, 152).
- Гліб Юрійович—перяславський князь (102).
- Гліб Ярославич—князь смоленський (91, 92).
- Глібовна—жінка князя Всеволода Святославица (210).
- Гомол—руський посол до Візантії (42).
- Гордей Борисович—шурин царя татарського в билинах (248—250).
- Григорій Васильович—галицький боярин (163).
- Григорій—галицький двірський (157, 164).
- Грим—руський посол до Візантії (42).
- Гуди, Груді—руський посол до Візантії (39).
- Гунар—руський князь (42).
- Гунастр—руський посол до Візантії (42).
- Гюго—король (52).
- Давид—князь грузинський (224).
- Давид—царевич грузинський (198).
- Давид Ярославич—тисяцький київський (192).
- Давид—тисяцький київський (112).
- Давид Всеславич—полоцький князь (89).
- Давид Ігоревич—володимиро-волинський князь (87, 88, 207).
- Давид Мстиславич—князь (112).

- Давид Ростиславич — вишгородський і смоленський князь (111, 112, 113, 211, 213).
 Давид Святославич — чернігівський князь (87, 88, 89—92, 205—207).
 Давид Ярославич — київський тисяцький (94, 95).
 Давидовичі (Ізяслав і Володимир) (95, 96, 98, 99, 101).
 Данило Великий — боярин київський (98).
 Данило Кобякович — половецький князь (147).
 Данило Мстиславич — князь (153).
 Данило Нажирович — галицький воевода (156).
 Данило Олександрович — московський князь (178, 181).
 Данило Романович — галицький князь (145, 146, 148—157, 162, 163, 168—176, 195, 196).
 Дем'ян — галицький тисяцький (153—155).
 Дем'ян — юр'євський єпископ (102).
 Жебе — полководець Чингіс-хана (157).
 Дир — київський князь (36, 37).
 Діофант — воєначальник Мітрідата (17).
 Діонісій Павлович — воевода (173).
 Дмитро Борисович — князь ростовський (179, 188).
 Дмитро Єйкович — галицький боярин (175).
 Дмитро Жирславич — київський воевода (99).
 Дмитро Мирошкініч — посадник новгородський (144).
 Дмитро Олександрович — володимирський князь (177—184, 188, 189, 222).
 Дмитро — київський тисяцький (163).
 Дмитро — посадник новгородський (144).
 Дмитро — галицький тисяцький (145, 146, 163).
 Дмитро Хоробрий — воевода (113).
 Доброслав — галицький боярин (156, 163, 164).
 Добрина — дядько князя Володимира Святославича (45, 49).
 Доман (Довмонт) — литовський і псковський князь (178, 180).
 Домаш — новгородець (166, 167).
 Домаш Твечиславич — новгородський боярин (166, 167).
 Држикрай, Держикрай Володиславич — воевода галицький (148, 150).
 Дрочила — новгородець (165, 166).
 Дьяниш — воевода (156).
 Дюдєня Олександрович — князь (188, 189).
 Егри — посол руський до Візантії (42).
 Едякон — гун (18—20, 23).
 Елдечюк — половецький князь (141).
 Елтук — половецький князь (101).
 Еміг — руський посол до Візантії (42).
 Ератосфен — грецький письменник (15, 16).
 Ескам — гун (21).
 Етебич — половецький князь (140).
 Етон — руський князь (42).
 Ефімій, Еуфімій — переяславський єпископ (96, 101, 102).
 Ефросінія Ярославна — жінка Ігоря Святославича (213).
 Жидята — єпископ в Новгороді (80).
 Жирслав Васильович — боярин (166).
 Жирслав Дорогомилович — новгородець (178).
 Жирслав (146, 152, 172).
 Жирслав Нажирович — воевода (109).
 Жирслав — воевода галицький (172).
 Жирслав Іванкович — туровський посадник, боярин (99, 106).
 Зеркон — грек (23).
 Зінон — консул при Феодосії імператорі візантійському (24).
 Іван Алакас — візантійський воїн (58).
 Іван — волинський воевода (152, 154).
 Іван — холмський єпископ (175).
 Іван — сідельничий галицький (156).
 Іван — новгородець (178).
 Іван Войтишич — київський воевода (92, 96).
 Іван Всеволодович — князь (180).
 Іван Дмитрович — ростовський князь (148, 188).
 Іван Дмитрович — воевода (148).
 Іван II Комнін — візантійський імператор (92).
 Іван Куркуас — візантійський магістр (61).
 Іван Лекін — угорський боярин (146).
 Іван Мстиславич — князь (152).
 Іван Михайлович — новгородський посадник (189).
 Іван Михалкович — воевода галицький (154).
 Іван (Іванко) Ростиславич Берладник (98, 100, 101, 105—108, 110, 212).
 Іван Ручечник — посланець (108).
 Іван (Іванко) Творимирич — київський воевода (113).
 Іван Халдійович — звенигородський воевода (96).
 Іван (Іоанн) Ціміскій — візантійський імператор (47, 56—58).
 Іванко — син князя Георгія Володимировича, князь (99—101).
 Івор — руський посол до Візантії (42).
 Івор Гюргевич — боярин київський (98).
 Івор Молибожич — галицький боярин (164).
 Ігівлад — руський посол до Візантії (42).
 Ігнатій — ростовський єпископ (179).
 Ігор Глібович — князь (212).
 Ігор — князь (42).
 Ігор Олегович — київський князь (95—98, 101, 103, 104, 204, 211).
 Ігор Святославич — новгород-сіверський князь (107, 113, 209).
 Ігор Рюрикович — київський князь (36—38, 41, 42, 44, 52, 54, 57, 61, 139, 141, 214).
 Ізбігнев — галицький боярин (106).
 Ізмаїл — коваль (177).
 Ізосим Отступник — монах (177).

- Язслав — тисяцький (97).
 Язслав Андрійович — боголюбський князь (110).
 Язслав Василькович — князь (213).
 Язслав Володимирович — рязанський і новгородський князь (144, 157, 212).
 Язслав Володимирович — князь полоцький (44, 210).
 Язслав Давидович — чернігівський і київський князь (99, 100, 102, 110).
 Язслав Інгварович — князь (149, 152, 156).
 Язслав Мстиславич — київський князь (94, 104, 212).
 Язслав Ярославич — київський князь (79, 81—83, 87, 115—117, 120, 206).
 Імор — воевода руський (62, 63).
 Іларіон — київський митрополит (203).
 Ілля Муромець — багатир у билинах (229—248).
 Ілля Дехтерев — воїн (177).
 Інгвар Ярославич — луцький князь (211).
 Інгер король — див. князь Ігор Свято-славич.
 Ідріх, Генріх — воротиславський князь (62).
 Інегелд — руський посол до Візантії (39).
 Іпсікрат — грецький письменник (17).
 Іраклій — візантійський імператор (29).
 Ірн — син Аттіли (23).
 Ісусеві — руський посол до Візантії (42).
 Істр — руський посол до Візантії (42).
 Ітлар — половецький князь (207).
 Кавкадій — воевода ординський (180).
 Кайдан — татарський воевода (163).
 Калн — цар у билинах (234—236, 240, 242, 244, 245).
 Калокір — візантійський патрицій (55, 59).
 Каломан, Коломан — син короля угорського Андрія II (145, 146, 163).
 Камос — половецький князь (100).
 Каницар — руський посол до Візантії (42).
 Кари — руський посол до Візантії (42).
 Каршев — руський посол до Візантії (42).
 Карл — руський посол до Візантії (38, 39).
 Карн — руський посол до Візантії (39).
 Карпілеон — візантійський заложник у гунів (20).
 Касьян — монах Києво-Печерського монастиря (114).
 Каталон Вест — візантійський воевода (119).
 Кербет — новгородський воевода (106, 107).
 Кий — легендарний засновник Києва (28, 36).
 Кирило — митрополит київський (162, 177, 222, 223).
 Кілідж-Арслан — татарський хан (158).
 Кітаноп — половецький князь (89).
 Клек — руський князь (42).
 Клим Смолятич — київський митрополит (102, 108).
 Климьята — галицький боярин (154).
 Кобяк — половецький князь (211).
 Коза (Коз) Буринович — половецький воевода (140).
 Коксусь — половецький князь (208).
 Кол — руський посол до Візантії (42).
 Кондрат — литовський князь (171).
 Кондрат — новгородський тисяцький (178, 179).
 Константин — новгородський посадник (77).
 Константин — холмський воевода (152).
 Константин — київський митрополит (108).
 Константин Мурин — внук князя Ярослава Ярославича (177).
 Константин — патрицій візантійський (58).
 Константин — рязанський князь (144, 169).
 Константин IX — візантійський імператор (41, 42, 47).
 Константин Борисович — углицький князь (177, 179, 189).
 Константин Кавалурій — візантійський воевода (117).
 Констанцій — секретар Аеція (24).
 Кончак, Концак — половецький князь (138—141, 144, 210, 214).
 Конячко, Коснячко — боярин (82).
 Копті — половецький князь (141).
 Косняч, Коснячко — київський воевода (119, 120).
 Коснячко — чернігівський боярин (98).
 Котяк (Котян) Сутоєтович — половецький князь (147, 156).
 Крека — жінка Аттіли (22, 24).
 Кснятин Серославич — галицький воевода (105, 110, 137).
 Куман — половецький князь (89).
 Куремеса — татарський хан (173, 174, 175).
 Курило — печатник (168).
 Курток — половецький князь (89).
 Кура — половецький князь (81).
 Куці — руський посол до Візантії (42).
 Кчий — половецький князь (89).
 Кююк — татарський воевода (163).
 Лазор — галицький боярин (148).
 Лазор — переяславський єпископ (92).
 Лазор Домажирич — галицький боярин (146, 164).
 Лазор Соковський — воевода (97).
 Лев Данилович — князь галицький (154, 170, 171, 174, 175, 185—188).
 Лев Куропалат — брат візантійського імператора Нікіфора Фоки (61).
 Лев (Леон) Мудрий — візантійський імператор (38, 39).
 Леон — суздальський єпископ (106).
 Леон Діогенович — зять Володимира Мономаха (92).
 Лестко, Лешко Казімірович — польський король (143, 145, 146).
 Лідульфест — руський посол до Візантії (39).
 Лонковен — литовський воевода (170).
 Лука Іванович — холмський воевода (176).

- Максимін — візантійський посол до Аттілі (18—20, 22, 24).
- Максим Гречин — київський митрополит (187).
- Мал — деревлянський князь (44).
- Малуша — мати князя Володимира (45).
- Манман — татарський багатур (169).
- Мануїл — візантійський імператор (219).
- Мануїло — смоленський єпископ (95, 162).
- Маскалка — намісник шведського короля (189).
- Матфій Семенович — ладозький посадник (181).
- Мелек — син царя грузинського (197).
- Менгу — татарський хан (162, 183, 199).
- Мешко — король польський (143).
- Микула — боярин (119).
- Микула — галицький соцький (154).
- Микула Селянинович — билинний багатур (228).
- Мікіфор (Нікіфор) Киянин — боярין (119, 120).
- Міндовг — литовський князь (157, 174).
- Мітрідат Евпатор — цар Боспора (16, 17).
- Мирослав — галицький боярин (145, 153—155).
- Мирослав — воевода (97).
- Митрофан — володимирський єпископ (161).
- Митрофан — новгородський єпископ (144).
- Митуса — співець (169).
- Михайло — новгородський посадник (178, 179).
- Михайло — митрополит київський (95, 102).
- Михайло — пінський воевода (156).
- Михайло Глібович — князь білозерський (177, 188).
- Михайло (Михалко) Глібович — воевода (145).
- Михайло Всеволодович — князь чернігівський (148, 150, 197).
- Михайло Всеволодович Кир (Кюр) — князь пронський (144, 156, 157, 161, 162, 173).
- Михайло (Михалко) Гюргович — володимирський князь (113, 137, 140).
- Михайло Іванович — стародубський князь (180).
- Михайло Пінецинін (176).
- Михайло (Михалко) Скула — галицький воевода (150, 173).
- Михайло Ярославич — тверський князь (178, 189, 190).
- Миша — новгородець (165).
- Мони — руський посол до Візантії (42).
- Молибоговичі — галицькі бояри (153, 154).
- Мономах — візантійський імператор (81).
- Мстислав Андрійович — князь (113).
- Мстислав Володимирович — князь (49).
- Мстислав Володимирович — новгородський і київський князь (27, 92, 95).
- Мстислав Володимирович — київський і новгородський князь (111, 210).
- Мстислав Володимирович — тмутараканський і чернігівський князь (78—80, 209).
- Мстислав Всеволодович — князь (111, 112).
- Мстислав Всеволодович — князь (89, 92).
- Мстислав Георгійович — новгородський князь (111).
- Мстислав Глібович — туровський князь (182).
- Мстислав Данилович — князь (172, 185—188).
- Мстислав Ростиславич — смоленський князь (111, 113).
- Мстислав Ізяславич — полоцький князь (83, 88).
- Мстислав Ізяславич — київський князь (97, 99, 104—106, 108, 110—113, 178).
- Мстислав Мстиславич Удалой — галицький князь (112, 145—152).
- Мстислав Ярославич Німий — луцький князь (149, 151, 152).
- Мстислав Романович — київський князь (138, 147—152).
- Мстислав Святославич Козельський — чернігівський князь (147, 148, 150, 154).
- Муктадир — арабський каліф (64, 65).
- Мутор — руський посол до Візантії (42).
- Мстиславичі — сини Мстислава Удалого (154).
- Мстислав Ростиславич — князь смоленський і новгородський (213).
- Настас (Анастас) — корсунець (77).
- Настаска (Анастасія) — жінка Ярослава Володимирича, галицького князя (137).
- Неаполь — воевода скіфський (17).
- Небр — ятвязький князь (153).
- Нікіфор Фока — візантійський імператор (56, 57).
- Ніфонт — єпископ новгородський (102).
- Ногай — хан (181, 182, 184—186).
- Овстрат Домажирович — новгородський боярин (145).
- Овчині — половецькі князі (208).
- Огафія, Агафія — жінка Всеволода Давидовича (92).
- Олварсій — дядько Аттілі (24).
- Олеб — руський посол до Візантії (42).
- Олег — князь київський (36, 39, 41).
- Олег — курський князь (149, 151).
- Олег — рильський князь (182—184).
- Олег Володимирович — рязанський князь (144).
- Олег Святославич — деревлянський князь (45—48).
- Олег Святославич — тмутараканський і муромський князь (210).
- Олег Святославич — князь (101, 102).
- Олег Святославич — чернігівський князь (86—89, 206, 207).
- Олег Святославич — сіверський князь (107, 109, 110, 112, 113, 210).
- Олег Ярославич (Настасіч) — князь (142).

- Олекса (Алексе́й) I Комнін — візантійський імператор (92).
- Олекса — двірський (113, 174).
- Олександр — брат Святослава Літовичького (183).
- Олександр Всеволодич — белзький князь (145, 146, 153—156).
- Олександр Всеволодич — дубровицький князь (149).
- Олександр Попович — витязь (149).
- Олександр Ярославич Невський — князь (164—168, 176, 177, 218—222).
- Ольга — київська княгиня (29, 37, 42, 44, 45, 69).
- Ольга — дочка князя Василька Романовича (175).
- Ольга Юр'ївна — дружина князя Ярослава Осмомисла (213).
- Ольстин Олексич — чернігівський воевода (138, 139).
- Онїгісій — гун (20—22, 24).
- Онофрій — чернігівський єпископ (96, 102).
- Опракса — див. Апраксія.
- Осип — новгородець (178).
- Оскольд — див. Аскольд.
- Отрок — половецький хан (143).
- Павша Онянїч — новгородський посадник (178).
- Палакій — воевода скіфський (17).
- Пелгусій — старшина в землі Іжеський (164, 165, 220).
- Перенїжко — галицький боярин (146).
- Перенїг — боярин (119, 120).
- Петро — начальник візантійського імператора (56, 58).
- Петро — руський митрополит (190, 191, 192).
- Петро Ілліч — чернігівський боярин (102).
- Петро Мясникович — воїн (177).
- Плоскіня — воевода бродників (149).
- Полікарп — монах Києво-Печерського монастиря (114).
- Пороман — новгородець (178).
- Прасен — руський посол до Візантії (42).
- Предславна Святославна — дочка кн. Святослава Ярославича (92).
- Путьша — вишгородський боярин (76).
- Путья — київський воевода і тисяцький (88).
- Рагуїло Добриня — київський тисяцький (112).
- Радил, Родил — вишгородський тисяцький (112).
- Радим — легендарний родоначальник радимичів (29).
- Ратибор — київський воевода (88).
- Ратислав Юрійович — галицький боярин (155, 156).
- Ратмір — воїн Олександра Невського (165).
- Ратша — новгородець (178).
- Ратша — київський тіун (96).
- Редедя — касозький князь (78, 209).
- Роальд — руський посол до Візантії (42).
- Рогволод — полоцький князь (48).
- Рогволод, Роговолод — полоцький князь (109).
- Рогнеда — жінка князя Володимира Святославича (48, 49).
- Роман Володимирович — князь володимирський (92).
- Роман I — візантійський імператор (41, 42, 52).
- Роман Данилович — галицький князь (168, 169, 174, 175).
- Роман Глібович — князь рязанський (210).
- Роман Кзич — половецький князь (141).
- Роман Мстиславич — галицький князь (113, 143, 148, 168, 169).
- Роман Ростиславич — смоленський, київський і новгородський князь (105, 108, 110, 111, 113, 147, 151, 211).
- Роман Святославич — тмураканський князь (209).
- Ростислав Володимирович — князь тмураканський (211).
- Ростислав Всеволодович — князь (207, 210).
- Ростислав Глібович — князь (109).
- Ростислав Михайлович — новгородський князь (157).
- Ростислав Мстиславич — смоленський і київський князь (95, 99, 101, 104, 105, 106—109, 111, 147, 162).
- Ростислав Рюрикович — князь (142, 143).
- Ростислав Ярославич — князь (99, 101, 213).
- Ростислав — син короля угорського (156, 169—172).
- Руальд — руський посол до Візантії (39, 42).
- Рубрій Гал — римський военачальник (18).
- Рулав — руський посол до Візантії (38, 39).
- Рюар — руський посол до Візантії (39).
- Рюрик — новгородський князь (35—37).
- Рюрик Ростиславич — білгородський і київський князь (109, 111, 113, 138, 141, 142, 211, 213).
- Сава — новгородець (165).
- Савастіян — митрополит (177, 228).
- Сакзя — половецький князь (207).
- Самойло Ратиніч — новгородський боярин (186).
- Самсон Самойлович — багатир (238—240, 243, 244).
- Сантуз — половецький князь (169).
- Сартак — татарський хан (177, 199).
- Саторніл — візантієць (24).
- Саук — половецький князь (266).
- Сбислав Жиро́славич — воїн (133).
- Сбислав Якунович — новгородець (165).
- Свенальд — воевода (44, 47).
- Свень — руський посол до Візантії (42).
- Святополк Гюрге́вич — туровський князь (113).
- Святополк Ізяславич — київський князь (84—91, 207, 210).

Святополк Мстиславич — князь (137).
Святополк Мстиславич — князь (94—96).
Святополк Окаянний — князь (48, 49, 75—78, 114, 153, 167, 221).
Святослав Володимирович — чернігівський князь (100, 107, 108, 110).
Святослав Всеволодич — київський князь (97—99, 100—104, 106, 107, 109, 110, 112, 134, 139, 210).
Святослав Всеволодович — володимирський князь (95, 144).
Святослав Ігоревич — князь (37, 42, 44—47, 54, 56, 57, 60—63, 204).
Святослав — князь (98).
Святослав Мстиславич — князь (95—98, 211).
Святослав Мстиславич — князь (137).
Святослав Ольгович — новгородський і курський князь (95, 97, 99—111, 117, 148, 213).
Святослав (Борис) Ольгович — рильський князь (138—141, 210).
Святослав Ростиславич — новгородський князь (110, 111, 212).
Святослав Ярославич — київський князь (81—85, 119, 122, 206, 211).
Святослав Ярославич — князь (211).
Святослав Ярославич — тверський князь (178, 181).
Святослав — яневський князь (149).
Святослав — липовецький князь (182—184).
Святослав — шумський князь (149).
Сембюн — новгородський муж (178).
Семен Дядькович — посланець (187).
Семен Клементьевич — новгородський посол (189).
Семен Михайлович — новгородський посадник (186).
Семен, Семьон Олуевич — галицький воевода (115, 149, 151).
Семен — половчанин (207).
Семьон Коднинський — галицький боярин (145).
Семьон Чорний — боярин (152, 156).
Серапюн — ігумен Києво-Печерського монастиря (223).
Сінько — руський посол до Візантії (42).
Сілла — полонена гунів (24).
Синеус — князь (35, 36).
Сирвід Рюшкович — литовський воевода (174).
Сирчан — половецький хан (143, 144).
Скілур — скіфський цар (16, 17).
Скомонд — волхв (171).
Скотта — гун (19).
Слуди — руський посол до Візантії (42).
Соловей Разбойнік (229—233).
Спиридон — шведський воевода (165).
Спиридон — єпископ новгородський (220).
Ставо Скордятич — воевода (206).
Станислав Тудкович Добрий — боярин (95).
Стегут Зебрович — ятвязький князь (153).

Стемід, Стемір — руський посол до Візантії (38, 39).
Стень — шведський воевода (189).
Степан — галицький боярин (156).
Стефан — візантійський імператор (41).
Стір — руський посол до Візантії (42).
Стрибог — бог слов'ян (49, 210).
Субутай — воєначальник Чингіс-хана (157).
Судислав Ілліч — галицький боярин (152—156).
Судмир Кучебіч — воевода (102).
Судич — галицький боярин (163).
Сурбір — половецький князь (89).
Сфандр — руський посол до Візантії (42).
Сфірка — руський князь (42).
Сфірка — руський посол до Візантії (42).
Тарасій — ростовський єпископ (188).
Тахматир, Токтомир — татарський царевич (189).
Тверділо Іванкович — новгородський боярин (166).
Твердислав Михайлович — новгородський посадник (144).
Твердислав Станілович — новгородський боярин (145).
Твердислав Мойсійович — боярин (178).
Твердислав Чорний — новгородський боярин (173).
Твор'ян — боярин (171).
Телебуга — татарський князь (182, 185—187).
Тертробич — половецький князь (140).
Тешукан — татарський воевода (149).
Титяк — татарин (177).
Тілен — руський посол до Візантії (42).
Тіт — воевода (184).
Товрул — татарин (163).
Товтвіліч — полоцький князь (177).
Токсобич, Колобич — половецький князь (140).
Торчин — воевода (88).
Торчин — кухар князя Гліба (76).
Труан — руський посол до Візантії (39).
Трувор — князь (35, 36).
Тургоркан, Тургортокан — половецький князь (86, 87, 92, 207).
Тудко — руський князь (42).
Тудор — вишгородський тун (96).
Тудор Єлчич — галицький воевода (109).
Туки — київський боярин (82).
Турд — руський князь (42).
Турантемар, Тукантамер — татарський воевода (181).
Турберн — руський посол до Візантії (42).
Турбід — руський посол до Візантії (42).
Тюнряков, Осулакович — половецький князь (100).
Уз — угорський воевода (146).
Улеб — руський посол до Візантії (42).

- Улеб — київський тисяцький (96, 103).
 Урдой — татарський воевода (163).
 Уруб — татарський воевода (207).
 Урусоба — половецький князь (89).
 Утін — руський князь (42).
 Фарлоф — руський посол до Візантії (38, 39).
 Федор — боярин (169, 173).
 Федор — білгородський єпископ (102).
 Федор — володимирський єпископ (102).
 Федор Ростиславич Чорний — ярославський князь (188, 189).
 Федор Збиславич — новгородець (178).
 Федор Стратилат — воевода візантійський (41).
 Федоров Лалакон — грецький воїн (61).
 Феодосія — мати Олександра Невського (219).
 Феодосій — візантійський імператор (24).
 Феодосій — ігумен Києво-Печерського монастиря (87).
 Феодосій Мезонік — грецький воїн (60).
 Феофан — полководець візантійський (41).
 Феофіл — візантійський імператор (51).
 Філіп — галицький боярин (153).
 Філя — угорський воевода (146, 172).
 Фока — візантійський патрицій (41).
 Фока — див. Нікіфор Фока.
 Фома Ративович — посадник (92).
 Фонтей Агріппа — римський консульський легат (18).
 Фофан — боярин (182).
 Фурастен — руський посол до Візантії (42).
 Фрелав — руський посол до Візантії (39).
 Фрутан — руський посол до Візантії (42).
 Фурастен — руський посол до Візантії (42).
 Хав — воевода скіфський (17).
 Хвал — литовський воевода (174).
 Хінгіз-Хан — див. Чінгіс-хан.
 Ходота — князь вятчів (206).
 Хоздрой — іранський цар (29).
 Хорив — легендарний київський князь (28, 36).
 Чак — воевода угорський (154).
 Чегіркан — татарський воевода (149).
 Ченегрепа — половецький князь (89).
 Чилбук — половець (141).
 Чінгіс-хан (Хінгіс-хан Темучин) (149, 157, 158, 192, 197).
 Шарукан — половецький князь (209).
 Шварі — київський воевода (100).
 Шварн Данилович — князь (173, 174).
 Шелв — галицький воевода (143, 172).
 Шибрид — руський посол до Візантії (42).
 Шихоберн — руський посол до Візантії (42).
 Шутр Мондуніч — ятвязький князь (153).
 Шек — легендарний київський князь (28, 36).
 Шелкан Дудентьевич — татарин (248, 250).
 Юрій — брестський князь (174).
 Юрій — галицький тисячник (152).
 Юрій (Гюргі) Володимирович Долгорукий — князь (93—95, 98, 99, 101—105, 177, 180, 181, 210).
 Юрій (Юр'я, Георгій) Всеволодович — князь суздальський і володимирський (147, 150, 213).
 Юрій Домаречич — воевода галицький (148, 150, 151).
 Юрій (Георгій) Ігоревич — рязанський князь (161).
 Юрій (Юр'я) Кончакович — половецький князь (147, 156).
 Юрій Львович — галицький князь (178, 185, 187, 188).
 Юрій (Юр'я) Мишичич — новгородський посадник (186).
 Юрій — князь несвізький (149, 152).
 Юрій (Юр'я) Яневич — галицький боярин (156).
 Юрій (Георгій) Ярославич — туровський князь (109, 110).
 Юрій — князь пороський (187).
 Язб'як — хан (190).
 Яков — галицький боярин (170).
 Яков Гвоздочник — воїн (177).
 Яков Маркович — воевода (172).
 Яков Полочанин — княжий ловчий (165).
 Якун (Акун) — варязький воевода (79).
 Ян Вишатин — воевода (81, 84, 85).
 Ярополк Андрійович — князь (110).
 Ярополк Володимирович — київський князь (89, 91—95).
 Ярополк Глібович — князь (210).
 Ярополк Ізяславич — князь (110—112).
 Ярополк Ізяславич — володимир-волинський князь (84, 206, 207).
 Ярополк Святославич — київський князь (45, 47—49).
 Ярослав Всеволодович — суздальський князь (157).
 Ярослав Осмомисл — галицький князь (88, 104—107, 111, 137, 141, 211).
 Ярослав Володимирович Мудрий — князь (37, 49, 75—81, 114, 115, 120, 133, 167, 177, 181, 212).
 Ярослав Володимирович — князь (162, 166, 167, 209, 210, 213, 221).
 Ярослав Всеволодович — київський князь (173, 214, 215).
 Ярослав Всеволодович — чернігівський князь (143, 153, 162, 167, 219, 221).
 Ярослав Ізяславич — луцький князь (99, 106, 109—112).
 Ярослав Святополкович — князь (87, 92).
 Ярослав Святославич — князь муромський (87, 88, 90, 210).
 Ярослав Ярославич — князь (177, 178).
 Ярослава — див. Єфросинія Ярослава.
 Ярославля — дружина Ярослава Осмомисла (137).
 Ярун — воевода (145, 148, 149).

ПОКАЖЧИК НАЙГОЛОВНІШИХ ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

- Абаскун — місто на Каспійському морі (68).
 Азія (57, 192, 204).
 Андріїв — місто в Галичині (170).
 Афон — гора (114, 115).
 Багдад — місто (66, 71).
 Баку — місто (68).
 Балін — місто на Дону (92).
 Баруч — місто в Переяславському князівстві (93).
 Берестий — місто в Волинському князівстві (78, 88, 111, 145, 153, 157, 175, 184, 187, 188, 206).
 Берестово — село під Києвом (49, 75, 86, 87, 114).
 Більськ — місто в Волинському князівстві (187, 188).
 Бог — див. Буг.
 Боголюбово — місто (216).
 Бозк, Божеске, Божський — місто в Волинському князівстві (98, 103, 144, 168).
 Болгарська земля, Болгарія, Булгарія — країна на р. Дунаї (27, 47, 54—56).
 Болгарія, Булгарія, Болгари — країна на Волзі (28, 64, 68, 72, 158, 163).
 Болохов — місто в Болоховській землі (173).
 Болоховська земля (156, 169).
 Борісфен — див. Дніпро.
 Боричів узвіз — див. Київ.
 Борок — урочище в Київському князівстві (169).
 Боспор Кімерійський — Керченська протока (9, 16, 57).
 Броди — село в Волинському князівстві (206, 207).
 Буг, Бог — ріка (28, 29, 115, 137, 207).
 Бужськ, Бужський — місто в Київському князівстві (88, 98, 156).
 Булгар, Булгарія — див. Болгарія на р. Дунаї.
 Булгарія, Булгарська земля — див. Болгарія на р. Волзі.
 Варна — ріка в Болгарії (55, 117).
 Варудфорос, Вульніпрас — поріг на р. Дніпрі (55).
 Варязький острів на Дніпрі (148, 150).
 Варязьке море — Балтійське море (28, 221).
 Васильїв — місто в Київському князівстві (95, 107, 113).
 Верп — ріка в Галицькому князівстві (145, 156).
 Веруці — поріг на Дніпрі, див. Леанті (55).
 Візантія (30, 38, 41, 45, 52, 53, 56, 57, 58, 85, 116, 117).
 Вісла — ріка (27, 170, 185).
 Витичів, Витачів — місто на Дніпрі (54).
 Вишгород — місто в Київському князівстві (49, 54, 76, 81, 95, 96, 98, 108, 111—113).
 Владимир — місто на р. Клязьмі (81, 106, 144, 161, 179—181, 188, 189).
 Владимиро-Суздальська земля — князівство (106).
 Возвягл — місто (174).
 Волга — ріка (28, 45, 76, 79, 84, 93, 94, 173, 199).
 Вологда — місто (248, 249).
 Володимир — місто в Волинському князівстві (81, 87, 92, 94, 98, 104, 105, 107, 111, 113, 146, 152—154, 156, 163, 173, 177, 185, 196, 206, 221).
 Володимирська земля — земля в Володимирському князівстві (185).
 Волок — місто в Новгородській області (110, 188, 189).
 Волхов — ріка (28, 36, 49, 85).
 Вороний камінь — урочище коло Ладозького озера (166, 167).
 Ворскла — ріка (90).
 Вручий, Овручий — місто в деревлянській землі (47, 48, 113, 142).
 Всеволож — місто в Волинському князівстві (167).
 Вульніпрас — див. Варудфорос.
 Вятичі — земля вятичів (102, 108).
 Галицько-Волинське князівство (168—173).
 Галич — місто в Галичині (95, 107, 137, 141, 143, 146, 149, 152, 157, 163, 169—172).
 Галич, Галицька земля (103, 107, 111, 141, 145, 147, 151—156, 163, 170).
 Геландрі — поріг Дніпра (55).
 Гері — Конські води, Орель, притока Дніпра (8, 9, 10, 11).
 Гіпанід, Іпанід — див. р. Буг.
 Глібов — місто в Переяславському князівстві (140).
 Глухів — місто в Чернігівському князівстві (162).
 Гомья, Гомель — місто в Київському князівстві (108).
 Гора — Карпати (157).
 Гора — див. Київ.

- Горинь—ріка в Волинському князівстві (185).
- Городок—місто в Волинському князівстві (145, 152, 156, 173).
- Городок, Городець—місто в Київському князівстві (108).
- Горошин—місто (206).
- Грецька земля, Греки—Греція (13, 14, 28, 40, 83, 89, 114).
- Григорія острів—острів Хортиця на Дніпрі (55).
- Гюргев—див. Юрьев.
- Двіна—ріка (28, 213).
- Дельстра, Дерстр, Деревстр, Дерестра—місто на Дунаї в Болгарії (46, 47, 92).
- Деревська земля, Деревлі, Дерева—Деревлянська земля (28, 44, 45, 95).
- Десна—ріка (28, 45, 95, 97, 98, 109, 110, 206).
- Джурджан—країна (64, 67).
- Джурджан—Каспійське море (67, 68).
- Диджель—ріка Тігр (64).
- Дніпро, Борісфен—ріка (7, 9—11, 15—17, 28, 36, 43, 45, 50, 54—56, 71, 79, 82, 84, 94—96, 105, 112, 114, 141, 142, 147—151, 162, 168, 213, 214).
- Дністер—ріка (29, 55, 140, 143, 152).
- Долобськ—місто (88, 90).
- Дон—ріка (90, 92—94, 143, 144, 147, 199, 207, 209—214).
- Донець—ріка (139, 140, 213, 214).
- Дорогобуж—місто в Волинському князівстві (88, 105, 113).
- Доростол, Дористол, Дристор—місто в Болгарії (60, 61, 63).
- Дубен—місто в Волинському князівстві (88).
- Дунай, Істр—ріка (27—29, 41, 45, 55, 81, 90, 92, 163, 211, 213).
- Еллада—Греція (15).
- Європа (14, 57, 58, 66).
- Єгіпет—країна (9, 204).
- Єсупі—поріг на Дніпрі (54).
- Желань—місто в Київському князівстві (95, 111).
- Железні Ворота—урочище (143).
- Жидинич—місто в Волинському князівстві (152).
- Залозний шлях (112).
- Заритий—місто в Чернігівському князівстві (86, 110).
- Заруб—місто в Київському князівстві (96, 148).
- Звенигород—місто в Галицькій землі (95, 147, 152, 156).
- Золотча—ріка в Київському князівстві (88).
- Івла—ріка в Київському князівстві (142).
- Ігорів брід—урочище в Переяславському князівстві (109).
- Іжера—ріка (164, 165).
- Іжерська земля (164).
- Ізборськ—місто в Полоцькому князівстві (35, 36, 166).
- Ізяславль—місто (163).
- Ільмеро, Ільмень—озеро (28, 36).
- Іпанід—ріка (8, 9, 10).
- Іскоростень—місто (44).
- Істр—ріка Дунай (9, 17, 18, 21, 56, 61—63, 117).
- Калка—ріка (147—149, 157, 161).
- Кам'янець—місто (156, 163, 187, 188).
- Канов, Канев—місто в Київському князівстві (196).
- Каяла—ріка (140, 210—214).
- Київ, Куяба—місто (27—29, 36—51, 54—56, 75—84, 86—88, 92—101, 103—116, 137, 138, 147—151, 155—157, 161, 163, 168, 173, 174, 196, 207—214, 228—246).
- Київ: Боричів узвіз—урочище (56).
- » Турова божниця—урочище (93).
 - » Угорська гора (37, 96).
 - » Хоривниця (98).
 - » Шекавиця (90).
 - » Ярослав двір (96).
 - » Гора—частина міста (113).
 - » Золоті ворота (80, 97).
 - » Ольмин двір (37).
 - » Ольгова могила (97).
- Кобуд—місто в Болоховській землі (168).
- Колівань—місто Ревель (178).
- Коломия—місто в Галицькій землі (164).
- Коломна—місто в Рязанському князівстві (144, 189).
- Колядажин—місто в Волинському князівстві (163).
- Комов—місто в Волинському князівстві (144).
- Коноп—місто (55).
- Константинополь, Царград—місто (24, 28, 36, 38, 39, 45, 49, 52—54, 81, 108).
- Копись—місто в Смоленському князівстві (91).
- Корсунь—Херсонес (50, 210).
- Кострома—місто (182, 248, 249).
- Краков—місто (185, 196).
- Кременець—місто в Волинському князівстві (152, 163, 175, 185).
- Кросна—ріка в Волинському князівстві (184).
- Ктенунт—порт на Кримському півострові (16—18).
- Куреськ, Курськ—місто (98, 99, 138, 182—184, 206, 210).
- Куяба—див. Київ.
- Ладога—місто в Новгородському князівстві (36, 111, 164, 180).
- Ладога, Неве—озеро в Новгородській землі (165).
- Ладозьке озеро (28).
- Леанті—поріг на Дніпрі (55).
- Либідь—ріка під Києвом (49, 95, 97).
- Листвен—місто в Чернігівському князівстві (79).
- Литва, Литовська земля—країна (142, 157, 171, 174, 175, 181, 249).
- Лукомль—місто в Переяславському князівстві (138, 206).
- Лучеськ, Луцьк—місто в Волинському князівстві (112, 152, 168, 174, 175).
- Львов—місто (174, 175, 184, 185).
- Любеч—м. в Чернігівському князівстві (37, 38, 54, 77, 87, 107, 114).

- Люблін — місто (143, 176).
 Лядська земля див. Польща.
 Медвежа глава, Оденпе — місто (92).
 Межибоже — місто в Волинському князівстві (98, 103, 153, 173).
 Меленськ — див. Смоленськ.
 Меотида, Меотицькое, Меотійськое озеро — Азовське море (8, 10, 14, 16—18).
 Менеськ, Менськ — місто (42, 92, 93, 169, 207).
 Мелініськ — див. Смоленськ.
 Месімірія — область на Балканському півострові (55).
 Мозир — місто в Турово-Пінському князівстві (106, 113).
 Моревеськ — місто в Чернігівському князівстві (107, 108).
 Москва, Московка — місто (95, 101, 183).
 Мста — ріка в Новгородській області (45, 101).
 Муром — місто (35, 36, 180).
 Надово озеро — в Київському князівстві (97).
 Найгас, Бойгас — Чорне море (67).
 Напрези — поріг на Дніпрі, див. Стру-
 кун (55).
 Нарова — місто (178).
 Нева — ріка (164, 189).
 Нево — див. Ладозьке озеро.
 Невогард — див. Новгород.
 Немиза, Немига — місто в Полоцько-
 му князівстві (82, 213).
 Неринськ — місто в Рязанському кня-
 зівстві (102).
 Неясить — поріг на Дніпрі, (Аіфор) (55).
 Неятин — місто в Переяславському
 князівстві (84, 103).
 Німецька земля, Німецькі страни
 (178, 220—222).
 Новгород, Новгород Великий, Невог-
 гар — місто (27, 28, 35, 36, 37, 45,
 48, 49, 54, 75, 79—89, 84, 85, 92, 98,
 107, 110, 111, 113, 144, 171, 175, 180,
 181, 186, 189, 222).
 Новгород-Сіверськ — місто (98—102,
 104, 107, 109, 139, 149, 151, 209, 213,
 164, 167).
 Новий Торг, Торжок — місто в Нов-
 городській області (101, 111).
 Ока — ріка (28, 29, 45, 101, 102, 144).
 Орда Велика — країна (180, 181, 184,
 188, 189, 190, 248).
 Осетр — ріка в Переяславському кня-
 зівстві (101).
 Оскол — ріка в Переяславському кня-
 зівстві (139).
 Островуніпраг — поріг на Дніпрі, див.
 Ульворсі (54).
 Острог — місто в Волинському кня-
 зівстві (88).
 Охта — ріка (189).
 Переворес — місто в Галицькому князів-
 стві (184).
 Перемишль — місто в Галицькій землі
 (27, 87, 88, 142, 145, 151, 152, 153,
 154, 156, 169, 171, 185).
 Пересолниця — місто в Волинському
 князівстві (105, 162, 170).
 Переяславець — місто в Болгарському
 царстві (45, 46).
 Переяславль — місто на р. Трубежу
 (27, 38, 39, 42, 51, 81, 86, 89, 93,
 95—98, 108, 113, 138, 140, 141, 162,
 173, 178, 180, 206, 207, 213).
 Переяславль Залеский — місто (93, 94,
 166, 180, 181, 188, 189, 214, 216).
 Плав — місто в Галицькій землі (146).
 Плесньск, Плесков, Пьсков — місто
 Псков (37, 95, 156, 166—168, 180, 182,
 188, 211, 221).
 Полоцьк, Полтеск — місто (35, 36, 38,
 48, 83, 84, 101, 110, 178, 206, 213).
 Половецька земля (147, 156, 167, 173,
 207, 209—214).
 Польща, Лядська земля (78, 79, 83,
 143, 145, 170—172, 175, 185).
 Понт, Понт-Євксінський, Понтське
 море — Чорне море (14—16, 18, 28,
 41, 61, 116, 147).
 Прилука — місто (207).
 Прип'ять — ріка (28).
 Пронськ — місто в Рязанському кня-
 зівстві (144, 161).
 Псел — ріка (90).
 Псков — див. Плесньск.
 Путивль — місто (93, 99, 104, 109, 139,
 209, 213).
 Рязань — див. Рязань.
 Раковор — місто (178).
 Рильськ — місто в Курському князів-
 стві (139).
 Родна — місто в Київському князів-
 стві (18, 157).
 Ропеськ — місто в Чернігівському кня-
 зівстві (108).
 Ростов — місто (35, 36, 38, 94, 95, 106,
 158, 179, 180, 206, 207).
 Ростовсько-Суздальська земля (27).
 Рось — ріка в Київському князівстві
 (48, 79, 108, 142, 207, 211).
 Русь, Руська земля — (27, 28, 29, 36,
 40, 41, 43, 47, 49, 50, 54, 55, 56, 75,
 79—94, 102, 106, 107, 112, 114, 115,
 118, 119, 138, 142—148, 150, 151, 163,
 173, 195, 197, 199, 203, 209—214, 223).
 Рязань, Рязань — місто (86, 99, 101,
 161, 164).
 Сан, Сян — ріка в Галицькому князів-
 стві (170—172, 185).
 Санок — місто в Галицькому князів-
 стві (154).
 Свинухи — село в Волинському кня-
 зівстві (104).
 Севськ — місто в землі вятичів (100).
 Сем — ріка (28).
 Сендомир — місто (143).
 Скіфська пустиня, Скіфія — країна
 (7—9, 12, 14, 15, 22—24, 29, 38).
 Славонія — країна (64).
 Слов'янське море — Чорне море (64).
 Словутиця, див. Дніпро.
 Слудови Дорожницькі — урочище під
 Києвом (97).
 Случ — ріка (155).

Случеськ, Слущьк—місто в Волинському князівстві (91).
Смоленськ, Смольнеск—місто (28, 36, 37, 54, 76, 81, 82, 86, 91, 104, 108, 110, 111, 113, 206, 207).
Сож—ріка (29).
Соляний шлях (112).
Стародуб—місто (86, 102, 206, 207).
Стир—ріка в Волинському князівстві (174).
Струкун—поріг на Дніпрі, див. Напрезі (55).
Стугна—ріка в Київському князівстві (214).
Судак—місто на Чорному морі (153, 199).
Суждаль, Суждальськ, Суздаль—місто (79, 94, 98, 102, 103, 105, 106, 111, 113, 157, 161, 180).
Суждальська земля—(79, 163, 188, 222).
Сула—ріка (28, 50, 90, 138, 144, 207, 211, 212).
Супой—ріка (94, 207).
Танаїд—ріка Дон (8, 9, 10, 18, 199).
Татарія, Татарська земля—(196, 197).
Тверь—місто (180, 189).
Телюца—див. Любеч.
Терембовль—місто на Волині (27, 87, 152).
Тіра—ріка Дністр (16, 17).
Тірас—ріка (9).
Тмутаракань—місто (78, 79, 86, 210—213).
Торчев—місто в Волинському князівстві (155).
Торчеський, Торцький—місто в Київському князівстві (86, 111, 142, 152, 153, 155, 156, 207).
Треполь, Трепола—місто в Київському князівстві (95, 111, 138, 142).
Трубіж—ріка в Переяславському князівстві (51, 86).
Трубецьк—місто в Сіверському князівстві (139).
Туров—місто (48, 94, 99, 109, 110, 183, 206, 208).
Уветичі—місто в Київському князівстві (88).
Углич—місто (189).

Угорська земля—(27, 145, 169, 175, 185, 199).
Україна (141, 144).
Ульворсі—поріг на Дніпрі (54).
Ушниця—місто в Галицькому князівстві (106).
Феодосія—місто на Кримському півострові (16, 17).
Філіпополь—місто на Балканському півострові (51).
Хазара, Хазарія—країна (54, 64, 67, 68).
Херсонес—півострів на Чорному морі (16, 17).
Херсонес, Херсон, Корсунь—місто на Кримському півострові (16, 17, 53—55).
Холм—місто в Волинському князівстві (156, 157, 169, 170, 172, 174, 176).
Хорол—ріка (90, 138, 206).
Царград див. Константинополь.
Червен, Черевна—місто (104, 154, 156).
Чернігів—місто (38, 39, 42, 54, 79, 82, 83, 86, 94, 95, 98, 102, 103, 105—109, 112, 137, 144, 147, 150, 162, 169, 206—208, 210, 229, 239).
Червенські гради (77, 79).
Чорнобиль—місто в Київському князівстві (142).
Чортів ліс—в Київському князівстві (155).
Чорторійськ—місто в Волинському князівстві (88, 152, 153).
Шарукань—місто (90, 97).
Шексна—ріка в Новгородській землі (84, 85).
Швеція—(220).
Шумськ—місто в Волинському князівстві (155, 175).
Щекарев—місто в Волинському князівстві (146).
Щекотов—місто в Галичині (169).
Щириця—ріка в Галичині (145).
Юр'єв, Гюргев—місто (90, 108, 180, 207, 222).
Яїк—ріка (94).
Ярославль—місто в Галичині (152, 154, 171).
Ярославль—місто в Ростовському князівстві (177).

ПОЯСНЕННЯ ДЕЯКИХ СЛІВ І ЗВОРОТІВ

- абие, абье — знову
 аз, яз — я
 акрополь — укріплена частина міста у греків
 алюбо—або
 ангельский образ — монашество
 аркучи, ркучи—говорячи
 ать — щоб
 аще — коли, якщо
 базили, базилевс—титул візантійського імператора
 баскак—татарський урядовець, збирач податків на Русі
 бебрян — бобровий
 безадница—виморочне майно
 безленица—нісенітниця
 бель — білка, її хутро; грошова одиниця
 бещинья — безчинство
 бискуп — єпископ
 бирич — вистун, оповісник
 ближний—родич
 блюстися — берегтися
 бляденья — чари
 богородица — церква богородиці
 боден, сбоден—поранений
 бологий — благий, добрий
 болого — благо, добро
 болонье, болонь — передмістя
 боран — баран
 боронение земное — мілина
 борть — вулик у дуплі дерева; дерево, в якому є вулик; бортная межа—див. межа
 боярин (боярство) — багатий, землевласник
 бояреск — боярський
 братучадо, браточадо—син брата, або двоюрідний брат
 брань — бійка
 братися—боротися, битися
 браца, браченьє—весілля
 брашьно—страва, їжа; переважно з борошна, хліб печений, борошно
 брестьяница — амбар, комора
 бронь — зброя
 бяста — було
 варвари, варварські народи—презирлива назва, яку давали римляни всім народам, крім самих себе
 вборзе — швидко
 вборонитися — добитися, досягти чогось
 веверица — маленька тварина, можливо горностай або білка; одиниця кунного грошового рахунку
 вежа—житло кочовників, башта
 век — каліцтво
 векош—грошова одиниця
 велий—великий
 венець — муки
 вервинний — громадський, общинний
 вервь, вервинына — община, громада (територіальна)
 вереженный—пошкоджений
 веремя — час
 възграйти — закрякати (про ворона)
 верный — християнин
 вече—загальні збори жителів певного міста для вирішення справ
 вецей—мудрий
 взварити, взворотити — повернути
 виверити лєстью—обдурити кого, досягти чогось обманом
 видок, ити видоком—свідок; іти слідом, по сліді злочинця
 вина — обвинувачення; кривда, вбивство; без вини—без приводу з боку вбитого
 вира, вера—цена князеві за вбивство
 вира дикая — вира, виплачувана за круговою порукою общиною, до якої належить вбивця, або коли ця община не хоче його видати, або коли він вбив ненароком;
 вира поклепная — пеня за наклеп, наговор
 вирник — хто платить виру, пеню князеві за вбивство
 витати — жити
 вложити—добути неправдою, обманом
 вода — катування водою на допиті
 воевати — руйнувати
 воз, вози — військовий обоз
 возместье — відплата
 вои — воїни
 войський — військовий
 волога — приправа до їжі, рідка їжа
 волче — всі разом
 врещяся — обрєкти себе на щось
 вринути — вкинути
 вскую — нащо
 вспятї, успятї — нап'ясти
 вспятити — повернути, поновити
 вспать — назад
 втрскотати — тріскотіти, цвірінчати

вуй — див. уй
выводити на зло — див. зло
выдабути — видати
выдгати, выльгати, полгати (коня, куни) — позичити, видаючи себе за вільну людину
вымол — мілина, коса
вынести (меч) — виїняти з піхов
выразити — поранити
выторгнути — вирвати
галица — галка
галичны — галицький
герцик — герцог
глаголяти — говорити
гобино держати — ворожити, щоб не було урожаю
головажн — міра солі, грудка солі
голова — одиниця рахунку як для людей, так і для худоби
головник — вбивця
головничество — винагорода близьким убитого за вбитого
гонити, гнати след — вести слідство, іти слідом за злочинцем, розшукуючи його
горазд — умілий, розумний
город, град — огорожа, укріплена частина міста
городище — місце, де був город
городник — той, що будує городні, міські укріплення, або наглядач за цим будівництвом
городница — частина дерев'яного укріплення міської стіни; устої моста на річці
госпожин день — свято богородиці
гостинець — шлях
гость — купець, частіше чужоземний
граахати — крикати (про ворона)
грабеж — грабування майна, як кара за злочин
град див. город;
градний — міський
грамотница — писання, грамота
гривна — вагова і грошова одиниця
гривна злата — золоті прикраси
гридница — кімната для гридів
гриды, гридин — молодший дружинник, придворний службник
гробля — гребля
грязнути — тонуті
гудець — хто гуде, гра на духовому інструменті
гузи, гуззи — турецькі кочовники
да — хай, нехай
давеча — далеко
дєдный — дідівський
дєбр — прірва, непрохідне місце
дел — поділ
дея, дяля — дяч, дяч
детский (отрок) — служитель для судових посилок, див. — бирич
десяти — займати; не дейте мене — не займайте мене
дибадж — шовкова тканина
дивый — дикий
динар — срібна монета у східних народів

диграм, дирхем — монета в арабів
добыток — рухоме майно
доискаться — добути
должебит — кредитор
долзе, на долзе — через довгий час
домачный — домашній; тубілець
дондеже, донележе — доти; поки
дорискати — дошукатися
досочитися — знайти по сліду
доспети — поспіти, своєчасно прийти
дружина — община, громада (Рус. Пр.); товариші, приятелі і радники князя; військові сили князя
друзе, на друзе — на другому
друзи — інші
дым — житло, господарство; одиниця оподаткування
евшан — полинь
еда — коли
еже — що
елико — скільки
емець — той, хто збирає
емляти — збирати, брати
епарх — управитель області або провінції Візантійської імперії
епитемия — кара
жадний — дуже бажаючий чогось
жалощі — жаль, туга, сум
жезлие — шест, ломака
железное, железные уроки — судове мито при карі залізом
железо — допит обвинуваченого на суді розпеченим залізом
желети, жалеть — клопотатися про кого
жель — жаль, печаль, сум
жеребий — частина, наділ
жестокий — твердий, міцний
живот — життя
жир — надмір, багатство
жирний — багатий, надмірний
жрати — приносити жертви
журав — журавель
забой — загорожа, хлів
забрало — мур, вежа
задница — спадщина
закликати, заповедати (на торгу) — оголошувати про продаж, загублення речей тощо
заклич, заповедь (на торгу) — оголошення про загублення речі
залеже — взяв за жінку
замроз, замороз — заморозки
зане, занеже — тому що
запа — підозра
запрение — відмова
запустити товар — дати товар у кредит
запастя — обручі, браслети
заратитися — піти війною
засапожник — кривий ніж, який носили за халявою
заутра — на другий день
зєгзица — зозуля
зело — дуже
зло, на зло виводити — обертати на лихо
знамение — знак; поличне; речовий доказ

знамення — пограничні або межові
знаки на деревах, стовпах або
якісь інші
знамя — знак власника на дереві, ме-
жовому стовпі
зобати — їсти (про тварину)
зрити — бачити
игрища бесовские — обрядові поган-
ські танці, ігри.
иде, идеже — де
иже — який, той
извести на льсти — підманути, обду-
рити
избити — побити, перемогти
избратися — відправитися
изволение — дозвіл, бажання, воля
изгибель — утрата, загублення (речей)
изгнати — перенести, перевести
излазити — виходити
изодетися — одягтися
изронити — упустити
изрядитися — розпорядитися
имати — брати
имати веру — вірити, довіряти
иматися — погодитися
имовит — багатий, маючий
имечне — майно, маєток
ин — інший, якийсь
иночим, отчим — нерідний батько
инджиль — учення евангелія
исклепати — обвинувачувати
искормилч — див. кормидч
искусити, искус творити — спробувати,
наважитися
искушение — слідство, розшук (в су-
довому процесі)
исполчтися — стати в бойовий поря-
док
исправа — питання
испроврещи — скинути
испытати — довідатись
исслепити — осліпити
истое — капітал, на який беруть про-
центи
истий — що стосується до капіталу,
грошей, даних на проценти
истопитися — утонуті, втопитися
истягнути — витягти
кадь — міра для жита; ростовская —
що вживається в Ростові
казати путь — виганяти
казнить — обвинувачувати
казнь — кара
кайсар — кесар, титул візантійського
імператора
калансуса — шапочка певної форми
кадафат — упорядник кораблів у гре-
ків
камо — куди, де
каць — жаровня, кадьльниця
каяти — лаяти, докоряти
кикати — жалібно квилити (про птиць)
кир, кюр — пан
клада — вогнище
клепати — говорити, доводити, вима-
гати
клеть — комора, дім, житло, частина
дому

клетний тать — злодій, що обкрадає
комори
клока — хитрість, облуда
ключ — частина волості, люди з цієї
частини;
ключ привязати — вступити в число
близьких слуг князя, боярина, стати
залежним від нього
ключитися — скоїтися, трапитися
кметь — воїн, дружинник
кнадз, кнад — князь
кнеса — переклада на даху
кобник — чарівник
ковыль — степова висока трава
кола, колеса — віз
колєно — плем'я
колико — кілька
колодник — полонений
кольбьяк — іноземець
комари — комори
коєння — назва ради у візантійців
комони — коні
копа, купа — плата
корзно — плац, епанча
корелєсь, керьлєш — початок молитви
«святий боже» по-грецькому
корм на корм — для годування
кормилець, искомилець — дядько, ви-
хователь
кормилица — вихователька
корст — труна
котора — суперечка
кощєй — полонений, раб
крамола — підступ, повстання
кренути, крьнути — купити
кресити — відновлювати, поновлювати
крєстьянин — християнин
крєстьянський — християнський
кривий — хто робить кривду
криво — несправедливо
крижевник — хрестоносець
кропильний — полотняний
кувара — корабль
куна — хутро куниці, одиниця грошо-
вого кунного рахунку
куни — гроші, капітал (див. гривна)
купля — торгівля
кур — півень
лада — дружина, жінка
лады — чоловік і жінка
лепо — добре, гаразд
лєсть — обман, облуда, неправда
лєстити, льстити — обманувати, підма-
нути, облудити
лєто — рік
лєто — збитки
литр — візантійська вагова одиниця,
коло 300 грам
лицє — подичне (при крадіжці)
лоб — череп
ловища — місцевість, де ловлять звірів
лодь — човен
лодьє небойна — річковий човен особ-
ливої форми
луда — верхній одяг
лукно — міра ємності

лучший — багатий
лѣстити — див. лєстити
лыченици — лапти, столи
любезнив єсть — подобається
людин — проста людина, незнатна
лядина — прогалина природна або
утворена
межа бортная — межа між бортними
деревами
межа ролейная — во полі
межа дворская — що обводить садibu
межу перетяти — межу знищити
местник — сторона в судовому про-
цесі; обвинувач
место — замість
место в отца — замість батька
мечь — меч, двогостра зброя
мечати — мучити
мечник — судовий служитель при
князі або судді; молодший дру-
жинник
мех — шкіра для письма
мечта, мчѣта — нав'яне кимсь, нере-
альне, мана
мидийский огонь — див. лядьний (пер-
сидський)
милостник, -ница — ключник, -ница
милость — нагорода
мниский чин — монашество
мовь творити — митися в бані
мовница — баня
мост — мостова; міст через річку
мостник — ремісник, що будує мости
або той, хто наглядає за буду-
ванням їх
мужськи — мужне
мука, мучение — мука, катування, ка-
ра судова
мутний — непрозорий; неспокійний
мученья образом — загрозою
мытник — збирач миських мит, торго-
вельних податків на користь князя
мыть — хвороба тварин
надражен — поранений, пошкоджений
нази — голі
найти — напасти
наказание — наказ, учення
наклады — надбавка; лихва, видаток
налезти, налезати — знайти, придбати,
добути, захопити силою
нарочиче — навиворіт, іншим способом
нарочита чадь — відібрані люди, діти,
дружина, члени роду
нарочитий — виборний, знатний
наряд — порядок
настав — придача; лихва, проценти
насунути — встромити, простромити
науцєння — наука, намова
находник, находнице — нападаючий,
завойовник
начати не дати — не могли дати
небеле — не можна було
небрегти — не звертати уваги, необе-
режно ставитися
невеголось — неук
неверный — поганий
неволя; неволя нам — примус; ми мв-
симо

неговати — плекати, пєстити
неимовить — бідний, немаючий, жеб-
рак
некамо — нікуди, ніде
неколико — кілька, певна частина
нелєпо — недобре, негаразд
нєлюбие — гнів, досада
неподвижение — твердість, стійкість
непостижный — недосяжний для ро-
зуму
непраздна — вагітна
непревратный — незмінний
несблазненный — невідкупний
нєти — племінник
нєста — не єсть
нєть — нема
нєяти вери — недовіряти
никнути — гнутися, упадати
ногата, нагата — хутро якогось звіря,
одиниця кунного грошового ра-
хунку
носад — плоскодонне судно
нужа — необхідність, потреба
нузник — хто робить з трудом; не-
обхідність
обапол — по обидва боки
обель — повний
обєсити — повісити
обильє — урожай
обильє держати — ворожбою не до-
пускати урожаю
область — влада, господарство
облєщися — одягтися
облєстити — підманути, піддурити
обнажитися — звільнити, лишитися
обоипол — обидва боки
обори — частина сохи
оборчєтьє сидети по мужу — обіцяє
залишитися удовою
обрєсти — знайти
обручє — зап'ястя
обсид — заложник
обчий — інший, усякий
овен — вівця
овый — той, оцей
овый-друзий — один-другий
овогда — іноді
огнищанин, гнищанин — людина, що
має власність, знатна, заможна лю-
дина, князів муж
одва — лєдвє
оже — або
ожели — коди, якщо
ожо — що
оканьний — окаянний
окольные — сусідні племена, сусіди
олєк — борть з вибраним медом або
молоді бджоли, що ще не назби-
рали меду
оли — або
омєшик — частина сохи
опаки — знову
оружьє одиноя страны — зброя го-
стра з одного боку
осєдати — обложити (місто)
осменник — наглядчак у місті; збирач
торговельного мита
остолпити, оступити — обступити (місто)

отай—таємно, потай
отария—майно, що належить заку-
пові
отгревати—відштовхувати, відганяти
отгрнути, погрнути—забути, відки-
нути
отень—батьківський
откуп—данина, податок
отместник—месник
отрок—див. детский
отроци—молоді люди, підручні,
близькі князю
отсочити от себя след—одвести від
себе слід
оттоле—від того часу
отходити—відробити
охабитися его—віддалятися, відсто-
ронятися від кого
ошую—ліворуч
паволока—шовкова тканина
пагуба—збиток, утрата, нещастя, ли-
хо
пакощи—злочинство, злодійство
папорзи—верхня частина броні, яку
одягали на груди
пардус—барс
пардусник—ловець, що полює на
барса
пастися от кого—бути вбитим ким
паче—більш
перевес—знаряддя для ловіння птиць
перевисище—місце, де знаходяться
перевіси для ловіння птиць
переем, перейма—захоплення втіка-
ча-хлопа, плата за його затримання
переемая—плата за захоплення хо-
лопа-втікача
передсе—перш за все
перейняти—спіймати, захопити, пе-
реїняти
перекладная—винагорода чиновнику,
коли він скінчив справу і від'ї-
жджає
переступати—порушувати
перетес—знищення межового знаку
на дереві
перетинити—переділити тином
перетяти—захопити, перехопити
перси—груди
перст—палець
печаловати сами собою—клопотатися
самим за себе
пискуп—див. бискуп
побьхути—штовхнути, вдарити
повелику—дуже
повоз—данина, привіз
поганья—не християни
погибнути—пропасти, загубитися,
замкнути (про речі)
погости—сільські податкові райони
погреб—в'язниця
погрнути—відштовхнути, не брати,
відкидати; знищити
погубити—втратити, загубити
подклад—пітник під сділом
подогнути—перерізати, перетяти
подъездный—розсильний для військо-
вих розвідок

подъяти—вихопити, ухопити
позоровати—дивитися
поклажи—майно, дане для збережен-
ня
поклеп, поклеб—обвинувачення кого-
в чому
покосний ветер—погожий вітер
полати (в церкве)—хори
полгати (жуни)—див. вылыгати
полкома—походом воєнним; на пол-
ку—в поході
половник—міра жита і взагалі зерна
полоньяк—положений
полоть—шмат (м'яса)
полоуверне—половина вири (див. ви-
ра)
полошати—лякати
помочное, помечное—податок з ви-
правданого судом
понеже—тому що
поострити—підбурювати
поплата—латка
пополонити—загарбати, взяти в по-
лон
поприще—міра довжини
поприяті—допомогти
пороки—див. праки
порт, портно, порти—одяг, плаття
противним бути—чинити опір
поруб—в'язниця
посеклати—колоти на тріски
послах—свідок
послушенство, послушство—свідчен-
ня
построити мира первого—затверди-
ти попередню мирну угоду
потнути, поняти—забити
поток—вигнання, оголошення поза
законом з конфіскацією майна
поточити—піддати «поток» (див. по-
ток), конфіскувати майно
потравити товар—витратити
потреба—вимога; творити потреби—
жертви приносить
потребити, потребитися—винищити,
бути знищеним
потрепати—попестити, потримати в
руках
потручятися—відламати, притупи-
тися
потщитися—намагатися
потягнути—взятися, напружитися
потяту быти—бути вбитим
похотение—бажання
пояти—взяти
пояти жене—взяти в жінки
правда—закон; суд; вилазити на
правду—позивати; присягати;
правду дати—бути справедливим;
задовольнити судом
правый—по праву, по закону
праки, пороки—стінобитні знаряддя;
прочный—що стосується до стіно-
битного знаряддя
праш—ручне кидальне знаряддя у
греків; тарани
пре—вітрило, парус
преди—перед тим

прелест — обман, облуда
прелестний — обманний
прельстити — підманути
преставлення — смерть
претися — сперечатися
привергнути — прибити, пригнати (до берега)
привернути — прибити (до берега)
пригостити — придбати торгівлею
приготовитися — чинити опір
придаток — плата, нагорода, придане
призирати — доглядати
прикончевати — прикончити
прикуп — торговельний прибуток
прилбиц — шолом
приложити главу — покласти головою, загинути
примучити — примусити, підкорити
примыслити — додати, додати
присести — оселитися неподалеку
присоп, просоп — присипка, процент за позичений сипучий або зерновий хліб
простоитися — вишикуватися військовим строем
притча — оповідання, приказка
прияті — прийняти; прияти серцем — співчувати
продажа — судове мито князеві або судді з обвинуваченого за провину
продати, брати продажу, продажею
казнити — накласти пеню
прозвутер — піп
прок — решта
проказа — злодійство; біда, нещастя
промиловатися — провинитися, не зробити чого треба
пропороти — проткнути
простословесен — усно, на словах
противний — ворог, ворожий
протолоч — бистрина
протор — збиток
проторгнути — розірвати
прузи — сарана
путини — кайдани
путь, на пустех — шлях, на шляхах
пять — кисть руки
работа, работен — раб
разбойний — навмисний вбивця
разграбление — відібрання всього майна як кара
раздно — по різних місцях
раззнаменяти, разломити — знищити знак межовий або на борті
растинати — убивати, розрізати
растяжиться — див. ростяжиться
ратайний — селянський, хліборобський
рать возьмет — захопить чуже війською;
рать взяти (з ким) — прийняти війну
резан — дрібна грошова одиниця
рези, рез — проценти, лихва; місячний
рез — процент на місяць
резоимство — лихварство
ректи — говорити, казати
рель — залізні луги
рень — мілина
ринуті — штовхнути, кинути

раба — раба; робьні дяти — діти від раби
робити кого — повернути в раба
робичич — син раби
рогачик — частина сохи
розути кого — зняти взуття, тобто стати жінкою когось
ролейний, роельний — що стосується орного поля; ролейная межа — див. межа
рост — проценти
росточити — розкидати
ростроити — розставити в порядку
ростяжиться, растяжиться — позиватися, судитися, заводитися
росутися — розсунутися, поширитися
рота, роть — присяга
ротє заходивши — присягти
ротний уроки — мита при куплі, продажу майна
рука, под рукою его — під владою його
рухло — рухоме майно
ряд — договір; розпорядження (спадщиною)
ряд — порядок
ряд полчний — порядок військовий
рядити — правити, управляти; розпоряджатися
рядити, рядитися — договорюватися
рям — пурга, буря
рямана дорога — занесена снігом дорога
сайгат — воєнна здобич
сбоден — див. боден
свада — суперечка, сварка
свет — рада
свершени — дорослі люди
свещание — згода
свидет татьба на ком — хтось виявиться винним в крадіжці
свод, свидети — показатися; извод — відведення підозри в крадіжці
свод вести — вести судовий процес
седающий — осілий
сести — оселитися
сеши — рубати
сидети — володіти, управляти
синовець — племінник
сиречь — тобто
сирота — жебрак
сице, сиць — так
скедія — морське судно
скора — шкіра
скот — грошова одиниця
скудость — голод, неврожай
слєбноє — посольське
след гонити — див. гонити след;
след отсочити — див. отсочити
слетити — збрехати
словет — зветься
слови — посли
словій — солов'їний
слы — посли
смага — жар, вогонь, жар у роті від жаги
сметная гривна — мито за виправдання по суду

смирити — помирити
сморци — смерчі, урагани
смысл — розум
смыслен — розумний
снитися — зійтися
согрешение — провина, злочин
солоба — посольство
соломоничи — хрестоносці
сомыслити — погодитися
сосуд — посуд, посудина
сосуды — приладдя
сотониил — сатанінський
спотружати — трудитися разом, допомагати
среда — середина
средовечь — людина середнього віку
срезити — позичити гроші на проценти
срубити город — заснувати місто
ссадная — мито чиновникові при в'їзді його
стадия — грецька міра довжини — 187 метрів
становища — стани, табори
стенати — стогнати
страда — труд, робота
страна — бік, сторона
страий — подорожний, мандрівник
стратег — воєначальник у греків, що мав адміністративні функції
стратегія — адміністративна одиниця в Візантії
стревати — відпихати, відганяти
стронити — упорядковувати, улаштувати
струг — човен, судно
стрыич — син дядька
стряпати — гаятись
стыденье — повага
субанедж — намісник царя у слов'ян за арабськими письменниками
сугубо — посилено
судебне уроци — судові мита
судьба — вірування в неминучість майбутнього
сыновець — племінник
талант — міра ваги коло 26 кг
таль — заложник
татебне — крадене
татебне купити — купити крадене
татъ — злодій; коневий — хто краде коней; клетний — домовий злодій
татъба — крадіжка; снить татъба — обкрадуть (когось)
таури — єврейський закон тори
таці — таки
творящаяся — показували себе
текот — крик дятла
текти — бігти, утікати
телом отойти — відійти, втекти
теплич, темплич — тамплієр, рицар ордену тамплієрів, храмовників
тети — бити
тиун, тивун, тивуниц — тіун, слуга князя, боярина, управитель його господарством, окремими маетками, рабами і залежними людьми; іноді виступає як урядовець князя
тнути — ударити, штовхнути

товар — майно, худоба
товари — військовий обоз, стан
тоземельц, тозьмельц — туземець
токмо — тільки
толковини — перекладачі
тольстина — полотняні паруси
торговище — торг, торговельний майдан
тоснутися — тиснутися
тоший — порожній
треби — обряди, звичаї
требити путь — виправляти путь
третьачина, третак — триїтня худоба
трибоній — нижній одяг у римлян
триера — судно у греків
тризна — поганські поминки по вмерлому
трулье — мерці
тул — колчан, знаряддя, в якому носять стріли
тутнути — звучати
тур — буйвол, віл
тури — обложні, пересувні укріплення
тылесня — обух
тылесниця — удар тидовим боком меча
тяжа — суд, судова справа, тягання (судова)
уборок — міра зернового хліба
убрести — перейти бродом
убередити цену — знизити ціну
увести — дознатися
увоз — узвіз
увязати — охопити, затримати (холопа)
угладь — данина, податок
удолье — долина, низина
уж, ужика, ужище — канат, мотуз
уже — неуже
узорочье — дорогі прикрашені узорні речі, золоті й срібні
уй, вуй — дядько по матері
умыкати — викрадати наречену
уность — юність
унота — юнак
уныти — алякатися
управити — давати
урок — визначення, призначення, наказ по власті або договору
уроци — обов'язки, данина
уроци судебные — постанови, судові мита
урядити — розпорядитися
уряжение — розпорядження, заповіт
усобице — розбрат, незгоди
усрящити — знайти, побачити
устави — постанови
установити — встановити, постановити
утягнути — виконати
ущитися — захиститися
фарасанг — міра довжини в арабів
фарь — кінь
хакан — тигул у хозарів
харалушний — стальний
харотья — грамота, договір
хороми рубити — ставити будинки
хромець — хромий, каліка
худый — незнатний

цвелити — завдавати прикрості, мучити
центнаріс — міра ваги в Візантії
циканистерій — двірський іподром у Константинополі
чадь — челядь, дружина, діти, домо-
чадці; нарочита чадь — див. нарочита
челядин — слуга, раб
челядь — слуги, домашні
чеп — ланцюг
червлений, черлений — червоний; про-
сталь — загартований
черевне — шкіра з черева тварини
чермний — червоний
черноризний — монашеський
черные люди — прості люди, нєзнатні
черньцевий, чернеч — монашеський
чноха (сноха) — жінка сина
чь — честь
шеляг — монета

шнека — рід судна, човна
шуйця — ліва рука
ябетник — судовий службовець
яже — тому що
язвен — поранений
язвина — рана, поранення
язык — мова; народ; свій язык йому-
ще — окремі народи; без языка —
непритомний; без языка помре — не
розпорядившись своїм майном; по
языку ити — іти розпитуючись
язык — наклепник, обвинувач
язык, языка ловити — ловити людину,
яка може розказати про ворога
япончиця — епанча
яр — яровий хліб
яти — поймати, взяти
яти веру — вірити
ятися — взятися, схопитися
ятися — погодитися;
ятися дань — обціяти дань

З М І С Т

Передмова	3
I. НАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСИ ДО РОЗСЕЛЕННЯ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН	
Грецькі і візантійські джерела про населення північного узбережжя Чорного моря	7
№ 1—Гомер про населення північного узбережжя Чорного моря	7
№ 2—Гомер про кімерійців	7
№ 3—Опис Скіфії Геродотом	7
№ 4—Скіфи. Есхіл (V ст. до н. е.)	13
№ 5—Скіфи. Гіппократ (V ст. до н. е.)	14
№ 6—Узбережжя Чорного моря. Полібій (II—I ст. до н. е.)	14
№ 7—Скіфи. Миколай Дамаський (I ст. до н. е.)	15
№ 8—Скіфія. Страбон (I ст. до н. е.—I ст. н. е.)	15
№ 9—Грецькі колонії на узбережжі Чорного моря. Страбон	16
№ 10—Сармати. Іосиф Флавій (I ст. н. е.)	18
№ 11—Гуни. Опис Пріском Панійським візантійського посольства до Атіли (448 р. н. е.)	18
II. СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ І ЇХ РОЗСЕЛЕННЯ	
Звістки літопису	27
№ 12—Розселення слов'ян і їх життя	27
Візантійські джерела	30
№ 13—Слов'яни. Прокопій (VI ст. н. е.)	30
№ 14—Слов'яни. Маврікій (VI ст. н. е.)	31
III. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА З ІХ ДО ПОЧАТКУ XI СТ.	
Звістки літопису	35
№ 15—Князювання Рюрика в Новгороді (862—879 рр.)	35
№ 16—Рюрик, Олег, Ігор (862—945 рр.)	36
№ 17—Виступ проти Рюрика в Новгороді (864 р.)	37
№ 18—Похід князя Олега з Новгорода на Київ; перенесення Олегом столиці до Києва (882 р.)	37
№ 19—Походи київського князя Олега на деревлян, сіверян, радимичів, уличів, тиверців (883—885 рр.)	38
№ 20—Похід київського князя Олега на Візантію і договір його з Візантією (907, 911 рр.)	38
№ 21—Князювання Ігоря в Київській Русі (913—945 рр.) і походи його проти деревлян і на Візантію (913, 941 рр.)	41
№ 22—Договір київського князя Ігоря з Візантією (945 р.)	41

№ 23 — Забиття деревлянами київського князя Ігоря (945 р.)	44
№ 24 — Діяльність київської княгині Ольги (946—947 рр.)	44
№ 25 — Князювання київського князя Святослава. Походи Святослава на хазар, ясів, косогів, вятичів, дунайських болгар, Візантію. Загнєль Святослава в бою з печенігами (964—972 рр.)	45
№ 26 — Боротьба між синами князя Святослава. Початок князювання Володимира в Київській Русі (977—980 рр.)	47
№ 27 — Походи київського князя Володимира на радимичів і волзьких болгар (984—985 рр.)	49
№ 28 — Хрещення Киян (988 р.)	50
№ 29 — Заходи київського князя Володимира по освіті в Київській Русі	50
№ 30 — З боротьби київського князя Володимира з печенігами. Перемога руського богатира над печенізьким (993 р.)	50
Візантійські і західні джерела	51
№ 31 — Посольство русів до візантійського імператора Феофіла. Бертинські аналі (839 р.)	51
№ 32 — Похід київського князя Ігоря на Царгород. Ліутпранд (941 р.)	52
№ 33 — Про печенігів і русів, Константин Багрянородний (X ст. н. е.)	53
№ 34 — Війни київського князя Святослава з Болгарами й Візантією. Лев Дякон (971 р.)	56
Східні джерела про Русів	64
№ 35 — З „Книги країн“ (X ст.)	64
№ 36 — З „Записки“ Ахмеда ібн-Фадлана ібн-Абаса ібн-Рашіда ібн-Хаммада (20-ті роки X ст.)	64
№ 37 — З „Промивалень золота“ Абуль-Хасана Алі ібн-Хусейна (Аль-Масуді) (20—50 рр. X ст.)	66
№ 38 — З „Книги дорогочінних скарбів“ Абу-Алі Ахмеда ібн-Омар ібн-Даста (30-ті роки X ст.)	68
№ 39 — З „Книги розпису наук“ Абуль-Фараджа Мухаммеда ібн-Абі-Якуба (або ібн-Ісхак), відомого під прізвищем ібн-ан-Надіма (987—988 рр. н. е.)	71
IV. КИЇВЬКА РУСЬ 1015—1169 рр.	
Звістки літопису	75
№ 40 — Смерть Київського князя Володимира. Боротьба між його синами. Польське вторгнення в Київську Русь. Народне повстання проти польських захватників. Початок князювання Ярослава Мудрого (1014—1019 рр.)	75
№ 41 — Боротьба тмураканського князя Мстислава з косогами (1022 р.) .	78
№ 42 — Боротьба між князями Ярославом і Мстиславом. Повстання в Суздальській землі (1023—1026 рр.)	79
№ 43 — Князі Ярослав і Мстислав відвойовують Червенські міста у Польщі (1031 р.)	79
№ 44 — Смерть князя Мстислава Чернігівського. Боротьба Ярослава Мудрого з печенігами (1036 р.)	80
№ 45 — Поширення освіти в Київській Русі (I половина XI ст.)	80
№ 46 — Похід війська князя Ярослава Мудрого на Візантію (1043 р.) . .	81
№ 47 — Смерть київського князя Ярослава Мудрого (1054 р.)	81
№ 48 — Міжусобна війна князів Ізяслава, Святослава і Всеволода Ярославичів проти князя полоцького Всеслава Брячиславича (1067 р.)	82
№ 49 — Народне повстання в Києві проти князя Ізяслава. Польське вторгнення в Київську Русь. Повстання проти захватників (1068—1069 рр.)	82
№ 50 — Волхви. Народне повстання в Ростовській землі, Новгороді (1071 р.)	84
№ 51 — Напади половців на землю Руську (1093—1094 рр.)	85
№ 52 — Напади половців на Київ і Переяславщину. Поразка половців князями: київським Святополком і переяславським Володимиром Мономахом (1096 р.)	86

№ 53—З'їзд князів у Любечі в справі міжкнязівських взаємин (1097)	87
№ 54—З'їзд князів у справі міжкнязівських взаємин і відносин з половцями на Уветичах і на р. Золотчі (1100—1101 рр.)	88
№ 55—Долобський з'їзд князів. Похід на половців. Розгром половців (1103 р.)	88
№ 56—Долобський з'їзд князів. Похід на половців. Розгром половців (1111 р.)	90
№ 57—Народне повстання в Київській Русі 1113 року	91
№ 58—Міжусобні війни і походи князів на Чудь, Дунай, на половців, торків, болгар (1116—1120 рр.)	91
№ 59—Смерть великого князя Володимира Мономаха. Початок князювання великого князя Мстислава (1125 р.)	93
№ 60—Характеристика великих князів Володимира Мономаха і Мстислава Володимировича	93
№ 61—Міжусобні війни між князями Київської Русі (1135—1138 рр.)	94
№ 62—Війни князів Мстиславичів з Ольговичами (1146—1148 рр.). Перша згадка в літопису про Москву (1147 р.)	95
№ 63—Епізод з боротьби князя Юрія Долгорукого з князем Мстиславом Ізяславичем (1157 р.)	104
№ 64—Смерть князя Юрія Долгорукого і повстання в Києві (1157 р.)	105
№ 65—Початок князювання Андрія Боголюбського в Володимиро-Суздальському князівстві (1157 р.)	106
№ 66—Міжусобні війни між князями Київської Русі (1159—1160 рр.)	106
№ 67—Віче в Новгороді (1161 р.)	110
№ 68—Міжусобні війни між князями за Київ. Взяття Києва військом князя Андрія Боголюбського (1169 р.)	111
Києво-Печерський патерик	114
№ 69—Києво-Печерський монастир	114
Візантійські джерела	116
№ 70—Похід війська київського князя Ярослава на Царгород. Георгій Кедрін (1043 р.)	116
№ 71—Руська Правда:	118
а)—Руська Правда за Академічним списком;	118
б)—Руська Правда за Карамзінським списком	120
V. КНЯЗІВСТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XII І ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII СТ.	
Звістки літопису	137
№ 72—Боротьба князів з половцями. Розгром половців (1170 р.)	137
№ 73—Виступ галицьких бояр проти князя Ярослава Осмомисла (1170 р.)	137
№ 74—Напад половців на Переяславське князівство (1179 р.)	138
№ 75—Похід князів на чолі з київським князем Святославом на половців: Розгром половців (1184 р.)	138
№ 76—Похід князя Ігоря Святославича новгород-сіверського на половців (1185 р.)	139
№ 77—Похід князів на чолі з київським князем Святославом на половців (1187 р.)	141
№ 78—Смерть галицького князя Ярослава Осмомисла і початок князювання в Галичі Володимира (1187 р.)	141
№ 79—Похід князя Ростислава Рюриковича на половців (1192 р.)	142
№ 80—Князь галицько-волинський Роман, римський папа і Польща (початок XIII ст.)	143
№ 81—Характеристика князя галицько-волинського Романа; легенда про Отрока	143
№ 82—Повстання в Новгороді проти посадника Дмитра (1209 р.)	144
№ 83—Боротьба князів Данила Романовича і Мстислава Удалого проти нападу Польщі й Угорщини на Галичину (1213—1219 рр.)	145
№ 84—Битва руських князів і половців з татаро-монголами на р. Калці (1224 р.)	147

№ 85—Боротьба князів Мстислава Удалого і Данила Романовича проти нападу на Галичину угрів і поляків (1226—1227 рр.)	151
№ 86—Боротьба князя Данила Романовича проти нападу угрів, німців і поляків на Галичину й Волинь (1230—1238 рр.)	153
Східні джерела	157
№ 87—Похід полководців Чингіс-хана — Джебе й Субутая; битва на р. Калці. Ібн-ал-Асір (1224 р.)	157

VI. ТАТАРСЬКЕ ІГО

Звістки літопису	161
№ 88—Навала татарського хана Батия на руські землі (1237 — 1240 рр.)	161
№ 89—Бояри в Галичині (кінець I половини XIII ст.)	163
№ 90—Перемога новгородського князя Олександра над шведським військом на р. Неві (1240 р.)	164
№ 91—Боротьба князя Олександра Невського проти німецьких і шведських загарбників (1240—1242 рр.)	165
№ 92—Перемога князя Олександра Невського над німецькими рицарями („Льодове побоїще“) (1242 р.)	167
№ 93—З подій князювання Данила й Василька Романовичів в Галицько-Волинському князівстві. Боротьба Данила й Василька проти нападу угрів і поляків (1241—1245 рр.)	168
№ 94—Боротьба князя галицького Данила з татарами (1250-ті роки)	173
№ 95—Татари накладають данину на Новгород (1259 р.)	176
№ 96—Повстання на Русі проти татар. Смерть великого князя Олександра Невського (1262—1263 рр.)	177
№ 97—Розгром руськими німецькими рицарів під Раковором (1268 р.)	178
№ 98—Боротьба між руськими князями (1281—1282 рр.)	179
№ 99—Утиски татарами люду. Баскак Ахмат (1283—1284 рр.)	182
№ 100—Напад поляків на Берестейщину; походи татар і спустошення ними галицько-волинських земель (1286—1287 рр.)	184
№ 101—Повстання в Новгороді (1287, 1290 рр.)	186
№ 102—Багатства князя Володимира Васильковича (Волинь) (1288 р.)	186
№ 103—Початок князювання Мстислава Даниловича в Володимирі (1289 р.)	186
№ 104—Боротьба між руськими князями. Спустошення татарами руських земель (1293 р.)	188
№ 105—Збудування шведами в гирлі Неві фортеці Ланцкрони; взяття Ланцкрони новгородцями (1300—1301 рр.)	189

Церква і татарські хани 189

№ 106—Пільги татарських ханів православної церкві	189
---	-----

Західні джерела 192

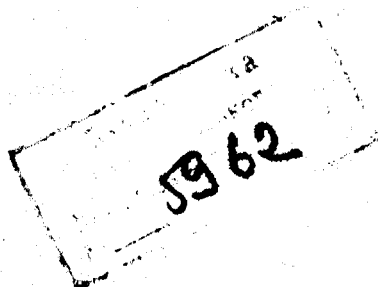
№ 107—Опис війська і засобів ведення війни в татаро-монголів. Плано-Карпіні	192
№ 108—Завоювання татарами Русі. Плано-Карпіні	195
№ 109—Подорож Плано-Карпіні через Волинь і Київщину (1246 р.)	195
№ 110—Утиски татаро-монголами в завойованих ними землях. Плано-Карпіні (уривки)	197
№ 111—Спустошення Русі татаро-монголами. В. де Рубрук (1253—1255 рр.)	199

VII. ЛІТЕРАТУРА І НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Зразки літератури.

№ 112—Слово Іларіона „О законе и благодати“ (уривки)	203
№ 113—Поучення Володимира Мономаха (уривки)	204
№ 114—Слово о полку Ігореве	209
№ 115—Моління Данила Заточника (XIII ст. I-ша чверть) (уривки)	214
№ 116—Погляд руських на свою батьківщину (XIII ст.)	218
№ 117—Життя князя Олександра Невського (уривки)	219
№ 118—Слово єпископа Серапіона (XIII ст.)	223

	Стор.
Народна творчість. Билини і історичні пісні	225
№ 119—Вольга і Микула Селянинович	225
№ 120—Ілля Муромець і Соловей розбійник	228
№ 121—Ілля Муромець і Калін цар	233
№ 122—Ілля Муромець і Ідолище	245
№ 123—Щелкан Дудентьєвич	248
Хронологія	251
Генеалогічні таблиці	260
Показчик найголовніших імен	268
Показчик найголовніших географічних назв	277
Пояснення деяких слів і зворотів	281

Літредактор — Л. Д. Збрага

Коректор — Д. С. Леви

Випусковий — Є. Ц. Каганов

Уповнов. Головліту № 379. Зам. № 1106. Вид № 766. Тир. 5700+100. Ф. пап. 72 × 108 см.
Вага 50,5 кг. Пап. арк. 9¼. Друк. зн. в 1 пап. арк. 120 т. Здано до друку 3.IX-1938 р.
Підписано до друку 21.III-1939 р.

Київ, Друга Поліграфшкола ФЗУ. Золотоворітська, № 11.